23

University of Mysore

Oriental Library Publications

SANSKRIT SERIES No. 84

GENERAL EDITOR
H. R. RANGASWAMY IYENGAR, M.A.,
Curator-in-charge, Government Oriental Library, Mysore

श्रीमदुमास्वामिविरचितम्

तत्त्वार्थसूत्रम्

श्रीभास्करनन्दिविरचितसुखबोधाख्यवृत्तियुतम्

THE TATTVARTHA SUTRA

OF

SRI UMĀSWĀMI

WITH

THE SUKHABODHA OF SRI BHĀSKARANANDI

EDITED BY
PANDIT A. SHANTIRAJA SASTRI
Govt. Oriental Library, Mysore

MYSORE:
PRINTED BY THE ASST. SUPDT. AT THE GOVT. BRANCH PRESS
1944

Price : Rs. 2-50.

University of Mysore

Oriental Library Publications

SANSKRIT SERIES No. 84

GENERAL EDITOR
H. R. RANGASWAMY IYENGAR, M.A.,
Curator-in-charge, Government Oriental Library, Mysore

श्रीमदुमास्वामिविरचितम्

तत्त्वार्थसूत्रम्

श्रीभास्करनन्दिविरचितसुखबोधाख्यवृत्तियुतम्

THE TATTVARTHA SUTRA

OF

SRI UMĀSWĀMI

WITH

THE SUKHABODHA OF SRI BHĀSKARANANDI

EDITED BY

PANDIT A. SHANTIRAJA SASTRI

Govt. Oriental Library, Mysore

MYSORE:
PRINTED BY THE ASST. SUPDT. AT THE GOVT. BRANCH PRESS
1944

PREFACE

JAIN Classics in old Kannada like the Ādipurāṇa and the Anantanātha Purāṇa on the life stories of the Jain Tīrthankaras, Ṛṣabha and Anantanātha, and works like Dharmāmṛta have no doubt been edited and published by the Oriental Library, Mysore. But no Sanskrit text dealing exclusively with the Philosophy and Religion of the Jains, has been brought out by the Library during the last 53 years of its existence. But thanks to Pandit A. Shantiraja Sastry, the Travelling Pandit of the Library, it has been possible to bring out an edition of the Sanskrit Text "Tattvārtha Sūtra" with an unpublished commentary, *Sukhabōdha* by Bhāskaranandin. This is a work which is regarded as sacred and authoritative by both the Jaina sects—the Ṡvētāmbaras and the Digambaras.

The author of the *Tattvārtha Sūtra* or *Tattvārthadhigama Sūtra*, as it is called, is the celebrated teacher, Umāsvāmi or Umāsvāti, who is said to have lived, according to the Digambara Pattāvali, between 135 and 219 A.D. According to tradition, Umāsvāti is a pupil of Kundakundāchārya and is cited with esteem by the followers of both the sects. He is also known by the epithets, *Gṛdhrapincha* and *Nirgrantha*, and is said to have written no less than 500 books. But the most important of them is the work now before us which he wrote in Pātalīputra. There is a story which goes to say that a layman called Dvaipāyaka lived in Gujrat and was anxious to do service to his Religion and Philosophy by writing a book on Jainism. The theme he chose for his book was Mōkṣa or liberation. He made a vow not to take his meal for the day unless he wrote at least one aphorism. He started the work with the first Sūtra "दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" and left his home on some special business. By accident, a saint came to his house just at that time, prefixed the word "Samyak" to the

first word of the Sūtra and departed. Dvaipāyaka came home and learnt from his mother what had happened during his absence and ran in search of the mysterious hand that wrote the word. He was fortunate enough to meet the saint at the outskirts of the city and entreated him to complete the work. The saint, moved by compassion, agreed and finished the work. The saint was none other than Umāsvāti.

Tattvārtha Sūtra is a Sanskrit manual in ten chapters on the "Understanding of the true nature of things." The large number of commentaries, no less than 30, as we know, that have appeared on the work by teachers of both the sects is ample proof of the popularity of the work among the Jains. It is read and recited, even at the present day, by the Jains both in their houses and temples. It is almost the Bible of the Jains. By reading the book, once through, one is said to acquire just as much religious merit as by fasting one day :—

दशाध्याये परिच्छिन्ने तत्त्वार्थे पठिते सति ।
फलं स्यादुपवासस्य भाषितं मुनिपुङ्गवैः ॥

It is the earliest systematic work we have on Jaina "Logic, Psychology, Cosmography, Ontology and Ethics." The contents of the book have been summarised by the learned editor in the Sanskrit introduction.

Of the several commentators on the work, Samantabhadra, Pūjyapāda and Akalanka deserve special mention. Samantabhadra is the earliest commentator of the Digambara school and is said to have written a learned and voluminous commentary, *Gandhahasti Mahābhāshya*, on the Sutra. Unfortunately this commentary seems to have been irretrievably lost.

Next to him in the line of commentators, is Pūjyapāda, whose work *Sarvārtha Siddhi* is well-known to scholars. He is a prolific writer and has written books on Grammar, Logic, Prosody, and Philosophy. He is undoubtedly later than Samantabhadra since he refers to him in one of his works as, "चतुष्टयं समन्तभद्रस्य" and is said to have lived, according to the Jain tradition, in the latter part of the 4th century A. D.

The commentator Akalanka is held in high esteem by the Jains. His commentary, *Tattvārtharāja Vārtika*, is a master-piece and abounds in quotations from Buddhist works, especially from the works of Diṅnāga. He is generally assigned by scholars to the end of the 7th century A. D.

The commentary, *Sukhabōdha*, which is now presented to the public for the first time, is by Bhāskaranandin. Its publication was undertaken at the request of many Jain scholars. It is distinguished by its simplicity of style and the clearness of exposition of the deep and hidden significance of the cryptic sūtras of Umāsvāti. It abounds in quotations from the *Rājavārtika* of Ạkalanka and will surely be a useful aid in understanding the full import of the writings of that great scholar.

Very little is known of the life and times of Bhāskaranandin. From the colophon at the end of each chapter of the work, it is clear that he was a pupil of one Jinachandra Bhattāraka. Since there are several Jain Achāryas of that name, nothing definite can be said as to whose pupil he was. But this much can be said with certainty that the teacher of Bhāskaranandin was the same Jinachandra Bhattāraka as is referred to in the Śravanabelgola Inscription No. 69 and was the pupil of Sarvasādhumuni and not of Chandinandi Muni mentioned in the *Śānti Purāṇa* of the Kannada poet, Ponna. Bhāskaranandin may have flourished in the latter part of the 13th or the beginning of the 14th century A. D.

The present edition of the text and the commentary is based on three manuscripts which have been described in the Sanskrit introduction. I take this opportunity to express the indebtedness of the Library to Pandit Śrī Brahmasuri Sastri of Śravanabelgola and Śrī Jñānēśvara Pandit of Chamarajnagar who have readily responded to our requests for the loan of manuscripts for collation.

MYSORE, 1-5-1944.

H. R. RANGASWAMY IYENGAR,
Curator-in-charge, Oriental Library, Mysore.

प्रस्तावना

न्याय-वैशेषिक साङ्ख्य–सौगत–वेदान्त–मीमांसादिमतविशङ्कटेऽस्मिन्सुविदिते भारतवर्षे सम्भूतमार्हतमतमपि सुप्राचीनमित्यनल्पैः प्रमाणनिकरैर्निश्चितमेव विद्वद्भिः । अस्यार्हतमतस्यैव जैनमतमिति नामान्तरम् । [1]कालगत्या जनताया धारणाशक्तेर्हीयमानदशां वीक्ष्य तत्तत्कालिकविपश्चितः स्वस्वमतबहुलविषयान् [2]संगृह्य सङ्क्षिप्य च जनतासौकर्यार्थं स्वीयमतग्रन्थान् बहून्व्यरचयन्नित्यत्र न स्यात्कस्यापि विसंवादः । नेयं कालगतिर्जैनानत्याक्षीत् । जैना अप्यनुसृत्यैवैनां तत्तदातनास्तदा तदा स्वमतगहनबहुलविषयान् संगृह्य ग्रन्थान्व्यरचयन्नित्यधः प्रदर्श्यमानगुरुपरम्परयाऽवगम्येत ॥

जैनसिद्धान्ते उत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालभेदौ प्रतिपादितौ । द्वावपि तावनादिप्रवर्तनशीलौ प्रत्येकं दशकोटीकोटिसागरोपमौ । प्रत्येकमनयोरुपभेदाः षोढा––उत्सर्पिण्यास्ते भेदा अतिदुष्षमा, दुष्षमा, दुष्षमसुषमा, सुषमदुष्षमा, सुषमा, अतिसुषमा इति । अवसर्पिण्यामिमे एव भेदा व्यत्यस्तरूपेण प्रवर्तन्तेऽतिसुषमामारभ्य । एवमुक्तेषु कालभेदेषूत्सर्पिण्यास्तृतीयभेदेऽवसर्पिण्याश्चतुर्थभेदे च दुष्षमसुषमाभागे प्रत्येकं चतुर्विंशति तीर्थङ्करा यथाक्रममुत्पद्यन्ते । ते तीर्थङ्कराः केवलिनो जिनाः [3]सर्वज्ञा

---

[1] दोषाद्दुष्षमकालस्य प्रहास्यन्ते धियो नृणाम् ।
तासां हानेः पुराणस्य हीयते ग्रन्थविस्तरः ॥ १३६ ॥
––आदिपुराणस्य द्वितीयपर्वणि भगवज्जिनसेनाचार्यः.

[2] विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां तत्त्वसिद्धये ।
समासेनाभिधानं यत्सङ्ग्रहं तं विदुर्बुधाः ॥

[3] यः सर्वाणि चराचराणि विविधद्रव्याणि तेषां गुणान्
पर्यायानपि भूतभाविभवतः सर्वान् सदा सर्वथा ।
जानीते युगपत्प्रतिक्षणमतः सर्वज्ञ इत्युच्यते
सर्वज्ञाय जिनेश्वराय महते वीराय तस्मै नमः ॥

वीतरागा इत्यप्युच्यन्ते । "अनेकविषमभवगहनगमनहेतून् दुर्जयकर्मारातीन् जयतीति जिनः" इति जिनशब्दस्य व्युत्पत्तिः । जिनो येषां देवता ते जैनाः । तीर्थङ्करजिना एवान्यूनमनतिरिक्तं सदातनं जैनमतं तत्तत्काले प्रवर्तयन्ते ; न तु स्थापयन्ति । विषयभेदेन जिनानामुपदेशः [1] प्रथमानुयोग, करणानुयोग, चरणानुयोग, द्रव्यानुयोग इति चतुर्धा भिद्यते । तेऽनुयोगा अप्याचाराङ्गं, सूत्रकृदङ्गं, स्थानाङ्गं, समवायाङ्गं, व्याख्याप्रज्ञप्त्यङ्गं, ज्ञातृधर्मकथाङ्गं, उपासकाध्ययनाङ्गं, अन्तकृद्दशाङ्गं, अनुत्तरौपपादिकदशाङ्गं, प्रश्नव्याकरणाङ्गं, विपाकसूत्राङ्गं, दृष्टिवादाङ्गमिति द्वादशधा भिद्यन्ते । अनादिपरम्परायातत्वेन कथञ्चिदपौरुषेयाणीमान्यङ्गानि । तत्तत्कालविशेषे क्षेत्रविशेषे च परापरपरमेश्वरप्रकाशितत्वेन कथञ्चित्पौरुषेयाणीत्युच्यन्ते ॥

तत्राचाराङ्गे मुनीनामाचारः प्रत्यपादि । **सूत्रकृदङ्गे** व्यवहारधर्मः स्वमतपरमतस्वरूपं च सूत्ररूपेण ग्रथितम् । **स्थानाङ्गे** जीवपुद्गलादिवस्तूनां भेदप्रभेदा उपवर्णिताः । **समवायाङ्गे** जीवादिपदार्थानां येन रूपेण सादृश्यमस्ति तन्निरूपितम् । **व्याख्याप्रज्ञप्त्यङ्गे** जीवोऽस्ति वा? न वा? स च वक्तव्यः? आहोस्विदवक्तव्यः? नित्यो वा? अनित्यो वा? एको वा? अनेको वा? इत्यादिप्रश्नपूर्वकं जीवो व्युत्पादितः । **ज्ञातृधर्मकथाङ्गे** जीवादिवस्तूनां स्वभावस्तीर्थङ्कराणां महिमा तेषां दिव्यध्वनेः समयस्तस्य च

---

[1] प्रथमानुयोगमर्थाख्यानं चरितं पुराणमपि पुण्यम् ।
बोधिसमाधिनिधानं बोधति बोधः समीचीनः ॥
लोकालोकविभक्तेर्युगपरिवृत्तेश्चतुर्गतीनां च ।
आदर्शमिव तथामतिरवैति करणानुयोगं च ॥
गृहमेध्यनगाराणां चारित्रोत्पत्तिवृद्धिरक्षाङ्गम् ।
चरणानुयोगसमयं सम्यग्ज्ञानं विजानाति ॥
जीवाजीवसुतत्त्वे पुण्यापुण्ये च बन्धमोक्षौ च ।
द्रव्यानुयोगदीपः श्रुतविद्यालोकमातनुते ॥

--रत्नकरण्डश्रावकाचारे श्रीसमन्तभद्रः.

महिमा उत्तमक्षमादिधर्माणां स्वरूपं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणां स्वरूपं गणधरदेवेन्द्रचक्रवर्त्यादीनामुपकथाश्च व्याख्याताः। **उपासकाध्ययनाङ्गे** श्रावकाणा[1]मेकादशस्थानस्वरूपं व्रतगुणशीलाचारादिक्रियाकाण्डस्वरूपं मन्त्राणि च कथितानि। **अन्तकृद्दशाङ्गे** तीर्थङ्कराणामन्तरकाले प्रत्येकं दशमुनयो घोरोपसर्गं सोढ्वा संसारस्यान्तं प्राप्ता इति निरूपिताः। **अनुत्तरौपपादिकदशाङ्गे** तीर्थङ्कराणामन्तरकाले प्रत्येकं प्रादुर्भवतामन्येषामपि दशमुनीनां वर्णनं तेप्युपसर्गं सोढ्वा समाधिविधिना मृत्वा विजयवैजयन्तजयन्तादिपञ्चानुत्तरविमानेषूत्पद्यन्त इत्युपगीताः। **प्रश्नव्याकरणाङ्गे** दूतवाक्यनष्टमुष्टिचिन्ताद्यनुयोगमुखेन धनधान्यादिलाभालाभौ सुखदुःखजीवनमरणजयपराजयादिविषया उपदिष्टाः। **विपाकसूत्राङ्गे** द्रव्यक्षेत्रकालभावानुसारेण शुभाशुभकर्मणां तीव्रमन्दमध्यमादिभेदैः फलानुभववर्णनमुपलभ्यते। **दृष्टिवादाङ्गे** मिथ्यामतानां निरूपणं तेषां खण्डनं च सम्पादितम्॥

तत्रान्तिमे दृष्टिवादाङ्गे परिकर्म, सूत्र, प्रथमानुयोग, पूर्वगत, चूलिका इति पञ्चभेदा विद्यन्ते। तत्र परिकर्मणि चन्द्रप्रज्ञप्तिः, सूर्यप्रज्ञप्तिः जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः, द्वीपसागरप्रज्ञप्तिः, व्याख्याप्रज्ञप्तिश्चेति पञ्च प्रभेदास्सन्ति। चन्द्रप्रज्ञप्ताविन्दोस्सूर्यप्रज्ञप्तौ रवेश्चायुःपरिमाणगमनवैभवा व्याख्याताः। जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ निखिलक्षेत्राणि मेर्वादिभूधराश्च वर्णिताः। द्वीपसागरप्रज्ञप्तौ द्वीपानामुदधीनां च वर्णनं विद्यते। व्याख्याप्रज्ञप्तौ जीवाजीवादिद्रव्याणां रूपित्वारूपित्वादिकं विवृतम्॥

दृष्टिवादाङ्गस्य द्वितीयभेदे सूत्रे जीवस्य कर्मकर्तृत्वे तत्फलभोक्तृत्वे च स्वातन्त्र्यमव्यापकत्वमनणुपरिमाणत्वं पृथिव्यादिपञ्चभूतानुत्पत्त्यादि च विवेचितम्॥

---

[1] दंसणवदसामायियपोसहसचित्तरायिभत्तो य।
बम्हारम्भपरिग्गह अणुमणुमुद्दिट्ठदेसविरदेदे॥
—गोमटसारे नेमिचन्द्राचार्यः.

*

तस्य तृतीयभेदे प्रथमानुयोगे चतुर्विंशतितीर्थङ्कराणां द्वादशचक्रवर्तिनां नवबलदेवानां नवकेशवानां नवप्रतिकेशवानां त्रिषष्टिशलाका पुरुषाणां पुराणमितरेषां पुण्यपुरुषाणां चरितं चोपन्यस्तम् ॥

तस्य तुरीयभेदे पूर्वगते उत्पादपूर्व, आग्रायणीयपूर्व, वीर्यानुवादपूर्व, अस्तिनास्तिप्रवादपूर्व, ज्ञानप्रवादपूर्व, सत्यप्रवादपूर्व, आत्मप्रवादपूर्व, कर्मप्रवादपूर्व, प्रत्याख्यानपूर्व, विद्यानुवादपूर्व, कल्याणवादपूर्व, प्राणावायपूर्व, क्रियाविशालपूर्व, लोकबिन्दुसारपूर्वा इति चतुर्दशभेदा वर्तन्ते । तत्रादिमे पूर्वे जीवादिद्रव्याणामुत्पादव्ययध्रौव्यत्वधर्माः कथिताः । आग्रायणीयपूर्वे पञ्चास्तिकायषड्द्रव्यसप्ततत्त्वनवपदार्थानां द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकादिनयानां च निरूपणं विद्यते । वीर्यानुवादपूर्वे चक्रधरदेवेन्द्रधरणेन्द्रतीर्थङ्करादिपुराणपुरुषाणां शक्तिमहिमावर्णनमकारि । अस्तिनास्तिप्रवादपूर्वे जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशकालानामास्तित्वनास्तित्वधर्मयोश्चानेकविकल्पैर्निरूपणं निर्व्यूढम् । ज्ञानप्रवादपूर्वे मतिज्ञानश्रुतज्ञानावधिज्ञानमनःपर्ययज्ञानकेवलज्ञानानां कुमतिज्ञानकुश्रुतज्ञानविभङ्गज्ञानानां चोदयकारणान्याश्रयाश्च व्युत्पादिताः । सत्यप्रवादपूर्वे वाग्गुप्तेः कण्ठताल्वादिवागुत्पत्तिस्थानानां वाग्योग्यताप्राप्तद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियादिप्राणिनां शुभाशुभवचनप्रयोगानां च वर्णनं विहितम् । आत्मप्रवादपूर्वे आत्मनो ज्ञानमयत्वसुखमयत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मा निरूपिताः । कर्मप्रवादपूर्वे कर्मणां बन्धोदयोदीरणोपशमनिर्जरादिविषयाः संगृहीताः । प्रत्याख्यानपूर्वे द्रव्यपर्यायाणां भोगोपभोगवस्तुत्यागविधेरुपवासादिव्रतानां च विशेषा उपन्यस्ताः । विद्यानुवादपूर्वे क्षुद्रविद्यानां रोहिण्यादिमहाविद्यानां मन्त्रतन्त्रविधानानामष्टाङ्गनिमित्तानां च स्वरूपं विवृतम् । कल्याणवादपूर्वे तीर्थङ्करचक्रधरबलदेवकेशवप्रतिकेशवादीनामभ्युदयः प्रख्यापितः । प्राणावायपूर्वे प्राणापानवाय्वोरायुर्वेदमन्त्रवादगारुडवादानां च भेदो विबोधितः । क्रियाविशालपूर्वे सकलकलानां छन्दोलङ्काराणां च

विषया उदाहृताः। लोकबिन्दुसारपूर्वे त्रिलोकोदरवर्तिनिखिलसारवस्तुषु सारतमस्य मोक्षसुखस्य साधनानुष्ठानादीन्युपवर्णितानि ॥

दृष्टिवादाङ्गस्य पञ्चमायां चूलिकायां जलगता, स्थलगता, मायागता, रूपगताऽऽकाशगता इति पञ्चभेदाः प्ररूपिताः। तत्र जलगतायां जलगमन-जलस्तम्भनादीनां कारणभूतमन्त्रतन्त्रतपांसि उदाहृतानि। स्थलगतायां भूगमन-हेतुभूतमन्त्रतन्त्रादीनां वास्तुविद्यायाश्च निरूपणं विद्यते। मायागतायामिन्द्रजाल-महेन्द्रजालादिक्रियाणां वर्णनं वर्तते। हरिणसिंहव्याघ्रादिरूपेण रूपपरिवर्तनस्य हेतुभूतमन्त्रतन्त्राणां चित्रकर्मरसायनादिविधीनां च समाहारः सम्पादितः रूपगतायाम्। गगनगमनस्य हेतुभूतमन्त्रतन्त्रतपसां निरूपणमाकाशगतायां विद्यते ॥

उपर्युक्तद्वादशाङ्गपरमागमेषु पञ्चाधिकाष्टापञ्चाशत्सहस्रत्र्यशीतिलक्षद्वाद-शोत्तरशतकोटिपदानि[1] सन्ति। तथा चाङ्गबाह्यश्रुतं सामायिकं, चतुर्विंशति-स्तवः, वन्दना, प्रतिक्रमणं, वैनयिकं, कृतिकर्म, दशवैकालिकं, उत्तराध्य-यनं, कल्प्यव्यवहारः, कल्प्याकल्प्यं, महाकल्प्यं, पुण्डरीकं, महापुण्ड-रीकं, अशीतिकं चेति चतुर्दशधा विराजते। अङ्गानामङ्गबाह्यानां चैषां विस्तृतवर्णनमुपलभ्यते गोमटसारजीवकाण्डभागे ॥

अस्मिन्नवसर्पिणीयुगे परमागमानाममीषां प्रवक्तृषु तीर्थङ्करेष्वन्तिमो भगवान्महावीरः। सम्प्रति तस्य निर्वाणाब्दविषये मतभेदो दरीदृश्यते। किञ्चित्तं विचारयामः—

दिगम्बरजैनसम्प्रदायानुसारेणास्य महावीरनिर्वाणाब्दस्य विमर्शने क्रियमाणे सत्यध उल्लिख्यमानप्रमाणसन्दोहैर्वक्ष्यमाणो निष्कर्षः समुपजायते। तथा हिः—

---

[1] कोटीनां द्वादशशतमष्टापञ्चाशतं सहस्राणाम्।
लक्षत्र्यशीतिमेव च पञ्च च वन्दे श्रुतपदानि ॥ २२ ॥

—श्रुतभक्तिः.

गोमटसारादिग्रन्थकर्त्रा श्रीमन्नेमिचन्द्रसिद्धान्तचक्रवर्त्याचार्येण विरचिते त्रिलोकसारग्रन्थे समस्तीयं गाथा—

पणछस्सदवस्सं पणमासजुदं गमिय वीरणिव्वुइदो ।
सगराजो तो कक्की चदुणवतियमहियसत्तमासं ॥ ८५० ॥

(छाया)

पञ्चषट्छतवर्षं पञ्चमासयुतं गत्वा वीरनिर्वृतेः ।
शकराजस्ततः कल्की चतुर्णवत्रिकमधिकसप्तमासम् ॥ ८५० ॥

महावीरनिर्वृतेः पश्चात्पञ्चमासोपेतपञ्चोत्तरषट्छतवर्षानन्तरं शकराजोत्पत्तिस्ततस्सप्तमासाधिकचतुर्णवत्युत्तरत्रिशतवर्षानन्तरं (महावीरनिर्वृतेः सहस्रवर्षानन्तरं) कल्क्युत्पत्तिरित्यस्या गाथाया भावार्थः ॥

विक्रमनृपाब्दादष्टापञ्चाशद्वर्षानन्तरं क्रिस्ताब्दारम्भः । तस्मादष्टसप्ततिवर्षानन्तरं शालिवाहनशकारम्भश्च भवति। विक्रमनृपाब्दस्य शालिवाहनशकाब्दस्य चास्ति पञ्चत्रिंशदधिकशत (१३५) वर्षाणामन्तरम् । विक्रमनृपाब्दः "संवत्" इति, शालिवाहननृपाब्दः "शक" इति च व्यवह्रियते यत्र कुत्रचित् । कर्णाटकजनपदे तु महावीरशकः, विक्रमशकः, क्रिस्तशकः, शालिवाहनशक इति सर्वत्र संयुक्तो व्यवह्रियते शकशब्दः । प्रचलत्यधुना—स्वभानुसंवत्सरे वर्तमानविक्रमशक एकाधिकद्विसहस्रतमः (२००१), क्रिस्तशकस्त्रिचत्वारिंशदधिकनवशतोत्तरसहस्रतमः (१९४३), शालिवाहनशकष्षट्षष्ठ्यधिकाष्टशतोत्तरसहस्रतमः (१८६६) ॥

उपर्युक्तगाथागत "सगराजो—शकराज" शब्दस्य विक्रमनृपार्थाभ्युपगमे अधुना समुपनमति महावीरनिर्वाणशकः (कार्तिकामावास्यापर्यन्तं) षडधिकषट्शतोत्तराद्विसहस्रतमः (२६०६) । गाथोल्लिखितशकराजशब्दस्य विक्रमनृपार्थ एव दिगम्बरजैनसम्प्रदायावलम्बिभिः प्रत्नैस्सुधीभिः परि-

गृहीतोऽतः स एव परिग्राह्य इत्यघो विलख्यमानप्रमाणसन्दोहैः दृढीभवति । तथा हि—

१. रैस्महाशयेन सम्पादितश्रवणबेळुगुळशासनपुस्तकस्य प्रस्तावनाया दशमपृष्ठे—

"Vîra Vardhamâna, after a ministry of 30 years obtained nirvana in the pleasure garden of Pavapura on the 30th of the month Âsvija, in the year Kâlayukti, 2438 years of the Kaliyuga having passed"

इत्यस्ति समुल्लेखः ॥

अत्र हिन्दुमतानुसारेण कलियुगाब्दसङ्ख्या समुपदर्शितेति ज्ञातव्या ॥

२. तदुपरि तेनैव—रैस्महाशयेन तस्मिन्नेव पृष्ठे—

"There was born Vikramâditya in Ujjayini; and he, by his knowledge of astronomy, having made an almanac, established his own era from the year Rudhirodgâri, the 605th year after the death of Vardhamâna—

तदा उज्जयिन्यां विक्रमादित्यो जातः । स च स्वीयज्योतिषज्ञानेन पञ्चाङ्गमेकमारचय्य वर्धमान–तीर्थङ्करमुक्तिगमनानन्तरं पञ्चोत्तरषट्शतवर्षेभ्यः पश्चात् रुधिरोद्गारिसंवत्सरे स्वीयशकाब्दमारेभे" इति प्रतिपादितम् ॥

३. ततस्तेनैव महाशयेन तस्मिन्नेव पृष्ठे याकोबिमहाशयस्योल्लेखनमिदमुद्धृतम् । यथा—

"Jacobi says—The traditional date of Mahâvira's nirvana is 470 years before Vikrama according to the Svêtambaras and 605 according to the Digambaras—

याकोबिः कथयति–श्वेताम्बरजैनाम्नायानुसारेण विक्रमादित्यात्सप्तत्युत्तरचतुश्शतवर्षेभ्यः पूर्वं महावीरो मुक्तिमाप । दिगम्बरजैनाम्नायानुरोधेन पञ्चवर्षाधिकषट्शतवर्षेभ्यः पूर्वं मुक्तिमलभत" ॥

४. चामराजनगरवासिना श्रीब्रह्मसूरिपण्डिततनूभुवा ज्ञानेश्वरपण्डितेन संगुणिते जैनपञ्चाङ्गे वर्तमानमहावीरनिर्वाणाब्दो २६०६तमः संवत्सर एव समुपदर्शितो भाति ॥

५. इतः स्वभानुसंवत्सरारम्भात्सप्तसप्ततिवर्षेभ्यः पूर्वं कनकगिरिनिवासिना कमलपण्डितेन विरचिता रत्नकरण्डश्रावकाचारव्याख्या सुखबोधिन्याख्या समुपलभ्यते । तत्र वीरनिर्वाणाब्दसूचकाः केचन श्लोकाः परिदृश्यन्ते । यथा—

"श्रीपतौ श्रीमहावीरे सन्मतौ तीर्थनायके ।
मुक्तिलक्ष्म्याश्रितेऽब्दानामेकोनत्रिंशता सह ॥
शतैः पञ्चभिराश्लिष्टे सहस्रद्वितये गते (२५२९) ।
शालिवाहनसंज्ञश्रीशकराजशरद्गणे ॥
वसुदिग्गजशैलेन्दु (१७८८) प्रमितेऽक्षयवत्सरे ।
चैत्रे मासे शुभे कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां तिथौ रवेः ॥
वासरे वासराधीशे पूर्वादिग्वनिताधरम् ।
शनैश्चुम्बति भे पूर्वाषाढे च शिवयोगके ॥"

उपर्युक्तश्लोकोल्लिखित २५२९ वर्षेषु सप्तसप्ततिवर्षाणां सम्मेलने सति वीरनिर्वाणाब्दसङ्ख्याऽधुना २६०६ वर्षप्रमिता सञ्जायते ॥

६. "जैनगजेट्" समाख्याया हिन्दीवार्तापत्रिकाया अष्टचत्वारिंशद्वर्षीयचतुर्विंशतितमे अङ्के श्रीमहावीरनिर्वाणाब्दसूचकोऽयमुल्लेखः समुपलभ्यते । यथा—

"श्रीमहावीरशाकाब्द २६०५ मधुमाससे (चैत्रसे) दीपावलीके पूर्वदिवस तक १८६५ शाकाब्दके साथ साथ समान रहता है । दीपावलीसे महावीरशाकाब्द २६०६ प्रारम्भ होता है और वह शाकाब्द १८६६ के साथ चैत्रमें समान होता है । दीपावलीसे चैत्र तक दोनों विषम रहते है ।

आगामी फाल्गुन तक शाकाब्द १८६५ रहेगा। किन्तु श्रीमहावीर-शाकाब्द २६०६ रहेगा। अतः गङ्गपण्डितके गङ्गप्रकाशानुसार श्रीमहावीरनिर्वाणशाकाब्द वर्तमानमें २६०६ मानना उचित है।"

७. रैस्महाशयेन सम्पादितश्रवणबेलुगुळशासनपुस्तके क्रोडीकृतमेकचत्वारिंशदुत्तरशततमं शासन (दानपत्र) मितः पूर्वं त्रयोदशोत्तरशततमेऽब्दे (त्रिंशदधिकाष्टशतोत्तरसहस्रतमे क्रिस्ताब्दे) तृतीयकृष्णराजेन समुल्लेखयितं वरीवर्ति यस्मिन्निमे वक्ष्यमाणाः श्लोका दरीदृश्यन्ते—

"नानादेशनृपालमौलिविलसन्माणिक्यरत्नप्रभा-
भास्वत्पादसरोजयुग्मरुचिरः श्रीकृष्णराजप्रभुः।
श्रीकर्णाटकदेशभासुरमहीशूरस्थसिंहासनः
श्रीचामक्षितिपालसूनुरवनौ जयात्सहस्रं समाः॥ २॥
स्वस्तिश्रीवर्धमानाख्ये जिने मुक्तिं गते सति।
वह्निरन्ध्राब्धिनेत्रैश्च (२४९३) वत्सरेषु मितेषु वै॥ ३॥
विक्रमाङ्कसमास्विन्दुगजसामजहस्तिभिः (१८८८)।
सतीषु गणनीयासु गणितज्ञैर्बुधैस्तदा॥ ४॥
शालिवाहनवर्षेषु नेत्रबाणनगेन्दुभिः (१७५२)।
प्रमितेषु विकृत्यब्दे श्रावणे मासि मङ्गले॥ ५॥"

इत्यादयः। श्लोकैरेतैरुल्लिखिता महावीरनिर्वाणाब्दविक्रमाङ्काब्दशालिवाहनाब्दाः शकराजशब्दस्य विक्रमनृपार्थमेव दृढीकुर्वन्ति। महावीरनिर्वाणाब्दस्य त्रिनवत्यधिकचतुश्शतोत्तरद्विसहस्रतमस्य (२४९३) श्लोकोक्तस्य तद्दानपत्रोत्पत्तिवर्षादारभ्याद्य यावत्त्रयोदशाधिकशतसंवत्सराणां संयोजने कृते सति सम्प्रति वीरनिर्वाणाब्दः षडधिकषट्शतोत्तरद्विसहस्रतमः (२६०६) समायाति। विक्रमाङ्काब्दस्याष्टाशीत्यधिकाष्टशतोत्तरसहस्रतमस्य (१८८८) तैस्त्रयोदशाधिकशतसंवत्सराणां संयोजने कृते सति सम्प्रति विक्रमाङ्काब्द एकाधिकद्विसहस्रतमः (२००१) समायाति॥

८. केषाञ्चिदियमस्ति धारणा या शालिवाहनशब्देन साकमेव शकशब्दः संयुज्यते सङ्घटते च न तु विक्रमार्कशब्देनेति, सा अविचारित-रमणीयेति प्रमाणनिकरैरुपर्युल्लिखितैरधोविलिख्यमानाऽकलङ्कचरितगतेनानेन श्लोकेन च सुस्पष्टं भवति—

" विक्रमार्कशकाब्दीयशतसप्तप्रमाजुषि ।
कालेऽकलङ्कयतिनो बौद्धैर्वादो महानभूत् ॥ "

९. त्रिलोकसारग्रन्थस्य पण्डितटोडरमल्लविरचितहिन्दीटीकायां पूर्वोदितगाथान्तर्गतशकराजशब्देन विक्रमराजार्थ एव परिगृहीतो यथा—

" श्रीवीरनाथचौवीसवां तीर्थङ्करको मोक्षप्राप्तहोनेतै पीछै छसै पाञ्चवर्ष पाञ्चमाससहित गए विक्रमनाम शकराज होहै । बहुरि तातै उपरि च्यारि नव तीन इन अङ्कनिकरि तीनसै चौराणवै वर्ष अर सात मास अधिक गए कल्की होहै । "

१०. माधवचन्द्रत्रैविद्यदेवविरचितसंस्कृतटीकायामपि पूर्वोक्तगाथा-गतशकराजशब्देन विक्रमनृपार्थ एव समुपात्तो यथा—

" श्रीवीरनाथनिर्वृतेः सकाशात् पञ्चोत्तरषट्शतवर्षाणि पञ्चमास-युतानि गत्वा पश्चात् विक्रमाङ्कशकराजोऽजायत । तत उपरि चतुर्णवत्युत्तर-त्रिशतवर्षाणि सप्तमासाधिकानि गत्वा पश्चात्कल्की अजायत " ॥

एतैरुपर्युक्तप्रमाणैः षडाधिकषट्शतोत्तरद्विसहस्रतम (२६०६) एव सम्प्रति श्रीमहावीरनिर्वाणाब्दस्तथ्यतामाप्नोतीति विज्ञायते । श्वेताम्बरजैनास्तु शकराजशब्दस्य शालिवाहन एव वाच्य इति मत्वा सम्प्रति श्रीमहावीरनिर्वा-णाब्दो नवषष्ट्यधिकचतुश्शतोत्तरद्विसहस्रतम (२४६९) इति प्रतिपादयन्ति तेषां तित्थोगालीपहन्नय विचारश्रेणीत्यादिग्रन्थप्रमाणैः । नैतन्मतं मान्यं दिगम्बरजैनानामिति निश्चप्रचमुपर्युक्तैः प्रमाणनिवहैः । अत अनेकान्त-पत्रिकायाश्चतुर्थवार्षिकदशमकिरणे " वीरनिर्वाणसंवत्सरसमालोचना " इति

यल्लेखनं प्रकाशितं तत्साकल्येनासमालोच्य विलिखितमिति विदांकुर्वन्तु विदांवराः ॥

भगवद्वीरनिर्वाणानन्तरं तस्य शिष्या गौतम, सुधर्म, जम्बूस्वामिकेवलिनस्त्रयो यथाक्रमं १२, १२, ३८=६२ वर्षपर्यन्तं द्वादशाङ्गपरमागममुपदिश्य निर्वृतिमापुः । न तत्पश्चादस्मिन्भरतक्षेत्रे केवलिनामुदयस्समभूत् । ततो विष्णु, नन्दिमित्र, अपराजित, गोवर्धन, भद्रबाहु (प्रथम) इत्येते पञ्च मुनयः श्रुतकेवलित्वं सम्पाद्य यथाक्रमं १४, १६, २२, १९, २९=१०० वर्षपर्यन्तं द्वादशाङ्गपरमागममुपदिदिशुः । तेषां कालानन्तरमिह श्रुतकेवलिनामपि प्रादुर्भावाभावस्समजनि । तदनन्तरं विशाख, प्रोष्ठिल, क्षत्रिय, जयसेन, नागसेन, सिद्धार्थ, धृतिषेण, विजय, बुद्धिमान्, गङ्गदेव, धर्मसेन इत्येत एकादशाङ्गदशपूर्वपरमागमवेदिन एकादशाचार्या यथाक्रमं १०, १९, १७, २१, १८, १३, २०, १४, १६=१८३ वर्षपर्यन्तं तत्परमागमस्योपदेष्टार आसन् । पश्चान्नक्षत्र, जयपाल, पाण्डु, ध्रुवसेन, कंसाचार्य इत्येते पञ्चाचार्या एकादशाङ्गपरमागमधरा भूत्वा २२० वर्षपर्यन्तं यथाक्रमं तं—परमागमं व्याचख्युः ॥

ततः सुभद्र, यशोभद्र, भद्रबाहु (द्वितीय) लोहाचार्य इत्येते चत्वार आचार्याः प्रथमाङ्गपरमागमज्ञानधारिणो ११८ वर्षपर्यन्तं यथाक्रमं तस्योपदेष्टारोऽवर्तन्त । तेष्वेकादशाङ्गपरमागमज्ञानधारणाशक्तिः कुण्ठिता जाता । भगवद्वीरनिर्वृत्यनन्तरं तावत्पर्यन्तं त्र्यशीत्युत्तरषट्शतवर्षाणि (६८३) व्यतीतानीत्यवगम्यते गणनया । एतावत्पर्यन्तं गुरुपरम्पराक्रमः [1] पुराणकर्तृभिरपि कैश्चिदुल्लिखितोऽवलोक्यते ॥

---

[1] अहं सुधर्मा जम्बाख्यो निखिलश्रुतधारिणः ।
क्रमात्कैवल्यमुत्पाद्य निर्वास्यामस्ततो वयम् ॥ १३९ ॥
त्रयाणामस्मदादीनां कालः केवलिनामिह ।
द्वाषष्टिवर्षपिण्डः स्याद्भगवन्निर्वृतेः परम् ॥ १४० ॥

इतो गुरुपरम्परावबोधने काश्चित्पट्टावल्य, इन्द्रनन्दिविरचितश्रुतावतार-ग्रन्थः, कानिचिच्छिलाशासनानि च शरणम्। साधनैरेतैरेवमपि विज्ञायते यदर्हद्बलि, माघनन्दि, धरसेन, पुष्पदन्त, भूतबलीत्येतेऽप्याचार्याः प्रथमाङ्ग-परमागमज्ञातारो यथाक्रमं तं २८, २१, १९, ३०, २०=११८ वर्षपर्यन्त-मुपचख्युरिति। एतेषामाचार्याणामेतान्यष्टादशोत्तरशतवर्षाणि संयुक्तानि भूत्वैव वीरनिर्वृतेः पश्चात् त्र्यशीत्युत्तरषट्शतवर्षाणि (६८३) व्यतीतानी-त्यपि प्रदर्शितानि तत्र। लोहाचार्यपर्यन्तमेव तावद्वर्षकाले व्यतीते सति तस्मिन्नेवैषामष्टादशोत्तरशतवर्षजीवितकालस्य कथं समावेशो भवतीत्याशंकायां समकालिकशिष्यशाखाभिन्नत्वेन सङ्गच्छेदित्यनुसन्धेयम्॥

ततो यथाक्रमं विष्णुर्नन्दिमित्रोऽपराजितः।
गोवर्धनो भद्रबाहुरित्याचार्या महाश्रियः॥ १४१॥
चतुर्दशमहाविद्यास्थानानां पारगा इमे।
पुराणं द्योतयिष्यन्ति कार्त्स्न्येन शरदः शतम्॥ १४२॥
विशाखप्रोष्ठिलाचार्यौ क्षत्रियो जयसाह्वयः।
नागसेनश्च सिद्धार्थो धृतिषेणस्तथैव च॥ १४३॥
विजयो बुद्धिमान्गङ्गदेवो धर्मादिशब्दतः।
सेनश्च दशपूर्वाणां धारकाः स्युर्यथाक्रमम्॥ १४४॥
त्र्यशीतिशतमब्दानामेतेषां कालसङ्ग्रहः।
तदा च कृत्स्नमेवेदं पुराणं विस्तरिष्यते॥ १४५॥
ततो नक्षत्रनामा च जयपालो महातपाः।
पाण्डुश्च ध्रुवसेनश्च कंसाचार्य इति क्रमात्॥ १४६॥
एकादशाङ्गविद्यानां पारगाः स्युर्मुनीश्वराः।
विंशं द्विशतमब्दानामेतेषां काल इष्यते॥ १४७॥
तदा पुराणमेतत्तु पादोनं प्रथयिष्यते।
भाजनाभावतो भूयो जायेताङ्गकनिम्नता॥ १४८॥
सुभद्रश्च यशोभद्रो भद्रबाहुर्महायशाः।
लोहार्यश्चेत्यमी ज्ञेयाः प्रथमाङ्गाब्धिपारगाः॥ १४९॥
समानां शतमेषां स्यात्कालोऽष्टादशभिर्युतः।
तुर्यो भागः पुराणस्य तदास्य प्रतनिष्यते॥ १५०॥

—महापुराणस्य द्वितीयपर्वणि भगवज्जिनसेनाचार्यः.

नात्रैकाङ्गपरमागमज्ञातृत्वकथनेनैवमवगन्तव्यं यच्छेषा एकादशाङ्गपरमागमप्रमेया निश्शेषं लुप्ता एवापि तु यावत्येकाङ्गपरमागमविषयधारणाशक्तिस्तावत्यां द्वादशाङ्गपरमागमगतसारतमप्रमेयाः सङ्क्षेपेण क्रोडीकृताः कालक्रमेणेत्यवगन्तव्यं, सर्वत्रेयमेव पद्धतिरनुगतेति च आरातीयैर्मुनिभिरितरैश्च कविभिः ॥

क्रिस्तमृत्यनन्तरं तस्य शकारम्भः । तस्मात्त्रिषष्ट्युत्तरषट्छतवर्षेभ्यः पूर्वं भगवद्वीरनिर्वृतिरभूदित्युक्तमेवोपरि । एतेन सुव्यक्तमिदं यद्भगवद्वीरनिर्वृतेरनन्तरं क्रिस्तनिधनपर्यन्तं तावद्वर्षाणि (६६३) व्यतीतानीति । क्रिस्तस्य जीवितकालः उपद्वात्रिंशद्वर्षाणीति विपश्चिद्भिरैतिहासिकैरभिधीयते । एतेन भगवद्वीरनिर्वृतेरेकत्रिंशदुत्तरषट्छतवर्षेभ्यः (६३१) पश्चात्क्रिस्तस्य जननमासीदित्यवगम्यते ॥

द्वादशाङ्गपरमागमपदसङ्ख्या प्रदर्शितैवोपरि । ग्रन्थबाहुल्यान्न तान् परमागमान् लिखितुमशकनृषयः । पुष्पदन्तभूतबल्याचार्यपर्यन्तमासंस्ते परमागमा ऋषिपरम्परायां कण्ठस्थाः । तावाचार्यौ जनतायां कालक्रमेण परमागमविषयधारणाशक्तिकुण्ठनमवगम्यावशिष्टागमलेखनाभावे सोऽपि विनश्येदित्यवबुध्य च तदा तेषां लेखने उपक्रम्य षड्खण्डागमान्विरच्य च ज्येष्ठसितपञ्चम्यां सङ्घसमन्वितौ परया भक्त्याऽपूजयतामत एव सा तिथिर्जैनानां श्रुतपञ्चमीत्याख्यया पवित्रा सञ्जातेति श्रुतावतारग्रन्थादवगम्यते ॥

उपर्युक्तकथनेन गुरुपरम्परायां परमागमविषयधारणाशक्तिः ह्रीयमाना सञ्जातेत्यनुमीयते । किञ्चार्हद्बल्याचार्यस्य समये कालदोषतो मुनिषु सञ्जातं स्वस्वसङ्घपक्षपातं वीक्ष्य स आचार्यस्तेषां मुनीनां नन्दिसङ्घ, सेनसङ्घ, सिंह-

---

त्रयः क्रमात्केवलिनो जिनात्परे द्विषष्टिवर्षान्तरभाविनोऽभवन् ।
ततः परे पञ्च समस्तपूर्विणस्तपोधना वर्षशतान्तरे गताः ॥
त्र्यशीतिके वर्षशते तु रूपयुग्दशैव गीता दशपूर्विणः शते ।
द्वये च विंशेऽङ्गभृतोऽपि पञ्च शते च साष्टादशके चतुर्मुनिः ॥

—हरिवंशपुराणप्रशस्तिः.

सङ्घ, देवसङ्घ इति चतुरस्सङ्घान्विरचयामास। तत्र [1] नन्दिसङ्घे वीरनिर्वृते-स्त्र्यशीत्युत्तरषट्छतवर्षानन्तरं दशवर्षपर्यन्तं गुप्तिगुप्ताचार्यस्सङ्घाधिपतिर्बभूव। ततश्चतुर्वर्षपर्यन्तं माघनन्दी, तत्पश्चान्नवसंवत्सरपर्यन्तं जिनचन्द्रः, तदनन्तरं द्वापञ्चाशद्वर्षपर्यन्तं स्वनामधन्यो भगवान्कुन्दकुन्दाचार्यस्तदुपर्यष्टदिनोपेत-चत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तमुमास्वामी नन्दिसङ्घपीठमलञ्चकार ॥

उमास्वाम्याचार्यः

भगवत्कुन्दकुन्दानन्तरमयमाचार्यप्रवर एकोत्तरशततमे विक्रमाब्दे, क्रिस्तीयप्रथमशताब्दस्य मध्यभागे (४३) कार्त्तिकासिताष्टम्यां नन्दिसङ्घपट्ट-

---

[1] *See* Historical Introduction to Tattvârtha Sûtra by J. L. Jaini, M.A., p. 10.

किञ्च—

श्रीमूलसङ्घेऽजनि नन्दिसङ्घस्तस्मिन्बलात्कारगणेऽतिरम्ये।
तत्राभवत्पूर्वपदांशवेदी श्रीमाघनन्दी नरदेववन्द्यः ॥
पदे तदीये मुनिमान्यवृत्तौ जिनादिचन्द्रः समभूदतन्द्रः।
ततोऽभवत्पञ्चसुनामधामा श्रीपद्मनन्दी मुनिचक्रवर्ती ॥

—नन्दिसङ्घपट्टावली.

तस्यान्वये भूविदिते बभूव यः पद्मनन्दिप्रथमाभिधानः।
श्रीकुन्दकुन्दादिमुनीश्वराख्यः सत्संयमादुद्गतचारणर्द्धिः ॥ ५ ॥
अभूदुमास्वातिमुनीश्वरोऽसावाचार्यशब्दोत्तरगृध्रपिञ्छः।
तदन्वये तत्सदृशोऽस्ति नान्यस्तात्कालिकाशेषपदार्थवेदी ॥ ६ ॥

—६५तमः श्रवणबेलुगुलशासनलेखः.

तदीयवंशाकरतः प्रसिद्धादभूददोषा यतिरत्नमाला।
बभौ यदन्तर्मणिवन्मुनीन्द्रः स कुण्डकुन्दोदितचण्डदण्डः ॥ १० ॥
अभूदुमास्वातिमुनिः पवित्रे वंशे तदीये सकलार्थवेदी।
सूत्रीकृतं येन जिनप्रणीतं शास्त्रार्थजातं मुनिपुङ्गवेन ॥ ११ ॥
स प्राणिसंरक्षणसावधानो बभार योगी किल गृध्रपक्षान्।
तदाप्रभृत्येव बुधा यमाहुराचार्यशब्दोत्तरगृध्रपिञ्छम् ॥ १२ ॥

—२५८तमः श्रवणबेलुगुलशासनलेखः.

मधिरुह्य चत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं शशास मुनीनिति चतुरशीतिवर्षाणि तस्य जीवित-काल इति चावगम्यते [1] पट्टावल्यादिना ॥

शिलालेखगत "तात्कालिकाशेषपदार्थवेदी" इति विशेषणेन, भट्टाकलङ्कविरचितकर्णाटकशब्दानुशासनगत "प्रवचनपारावारपारगामी" इति विशेषणेन, महीशूरजनपदान्तर्गतनगरप्रान्तस्थितषट्चत्वारिंशत्तमशिलालेख-गत—

"तत्त्वार्थसूत्रकर्तारमुमास्वातिमुनीश्वरम् ।
श्रुतकेवलिदेशीयं वन्देऽहं गुणमन्दिरम् ॥"

इति श्लोकोल्लिखित "श्रुतकेवलिदेशीय" इति विशेषणेन च विशेषितस्य श्रीमदुमास्वाम्याचार्यस्य समकालिकस्तत्सदृशो न कोऽप्यासीदिति, तस्यैवाचार्यपुङ्गवस्योमास्वातिर्गृध्रपिञ्छ इति नामद्वयमासीदिति च विज्ञायते । अत्र केषाञ्चिदिदमस्ति मतं यदस्याचार्यस्य नाम दिगम्बरजैना उमास्वामीति व्यवहरन्ति, श्वेताम्बरजैना उमास्वातिरिति, तच्च [2] "इति श्वेताम्बराचार्य श्री उमास्वामिगणिकृततत्त्वार्थसूत्रं तस्य बालावबोधः श्रीयशोविजयगणि-कृतः समाप्तः" इत्यत्रोमास्वामीति श्वेताम्बरजैनसम्प्रदायिनो यशोविजयस्य उल्लेखदर्शनान्निर्मूलमिति प्रतीयते । एतेनोभयाम्नायावलम्बिभिरुभयथापि व्यवह्रियेते ते नामनी तस्येति निष्कर्षः । तस्य गृध्रपिञ्छ इति तु नाम धवल-टीकायां कालद्रव्यवर्णनावसरे "तह गिद्धपिच्छाइरियप्पयासिदतच्चत्थसुत्तेवि" इति वीरसेनाचार्येण, एकचत्वारिंशदुत्तरनवशततमे क्रिस्ताब्दे विरचित कर्णाटकादिपुराणे "आर्यनुतगृध्रपिञ्छाचार्य" इति पम्पमहाकविना क्रिस्तीयाब्देऽष्टसप्तत्युत्तरनवशततमे विरचिते कर्णाटकत्रिषष्टिलक्षणपुराणे :—

---

[1] *See* Historical Introduction to Tattvârtha Sûtra by J. L. Jaini, M.A., p. 10.

[2] अवलोक्यतां सुखलालपण्डितविरचिततत्त्वार्थ-सूत्रविवेचनपरिचयस्य '५७तमं पृष्ठम्.

वसुमतिगे नेगळे तत्त्वा-
थर्सूत्रमं बरेद गृध्रपिञ्छाचार्यर्
जसदिं दिगन्तमं मु
द्रिसि जिनशासनद महिमेयं प्रकटिसिदर् ॥ २ ॥

इति चामुण्डरायेणाप्युल्लिखितमुल्लेखनमवलोक्यते । तत्त्वार्थसूत्रमातृकासु क्वचिदन्ते—

तत्त्वार्थसूत्रकर्तारं गृध्रपिञ्छोपलक्षितम् ।
वन्दे गणीन्द्रसञ्जातमुमास्वामिमुनीश्वरम् ॥

इत्ययमपि श्लोकस्समुपलभ्यते यस्मिन् गृध्रपिञ्छोमास्वामिनामद्वयोल्लेखोऽस्ति । उपपञ्चाधिकद्विशतोत्तरसहस्रतमे क्रिस्तीयाब्दे पार्श्वपण्डितेन विरचिते कर्णाटकपार्श्वनाथपुराणे—

अनुपमतत्त्वार्थं पु-
ण्यनिबन्धनमप्पुदेंतु मनदोळ् ने-
ट्टने नेलसितंते नेलसि-
र्कनिशमुमास्वातिपादयतिपादयुगम् ॥

इत्यस्मिन् श्लोके स ग्रन्थकर्ता "उमास्वातिपादयतिपादयुगं मन्मनसि तिष्ठतु" इति स्तौति स्म ॥

एवमोवोपविंशत्यधिकत्रिशतोत्तरसहस्रतमे क्रिस्ताब्दे ब्रह्मदेवकविना कर्णाटकभाषायां विरचिते समयपरीक्षाग्रन्थे—

जगदोळगुळ्ळ सुतत्त्वम
नगणितमननन्तभेदभिन्नास्थितियम्
सुगमदिनरिवन्तिरे पे-
ळ्द गुणाढ्यं गृध्रपिञ्छमुनि केवळने ॥ ३ ॥

इत्यनौत्स कविर्गृध्रपिञ्छमुनिवरम् ॥

पूर्वोक्तचतुष्षष्टितमशिलालेखगतषष्ठश्लोके भगवदुमास्वामिनो गुरुपरम्परासम्बन्धप्रदर्शनावसरे "तदन्वये" इत्युक्तं, न तु शिष्यशब्दोपादानमतोऽयमुमास्वामी भगवतः कुन्दकुन्दस्य शिष्यो नावर्तिष्टेति केषाञ्चिन्मतम्। किंतु जैनमुनिपरम्परायां योनिसम्बन्धस्याऽभावादन्वयशब्दस्यात्र विद्यासम्बन्धार्थ एव ग्राह्यः। स च साक्षाद्वा परम्परया वा गुरुशिष्यसम्बन्ध एव। किञ्च कुन्दकुन्दाचार्यविरचितसमयसारादिग्रन्थानां विषया उमास्वामिना तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थे उपचिताः। अत उमास्वाम्याचार्ये कुन्दकुन्दाचार्यान्तेवासित्वव्यवस्थापनमुचितं प्रतिभाति॥

उमास्वाम्याचार्यस्याम्नायविचारः

आचार्यप्रवरस्यास्याम्नायविचारे क्रियमाणे सत्यध उदाह्रियमाणसाधनैरयमाचार्यो दिगम्बरजैनाम्नायावलम्ब्येवेत्यवगम्यते—

१. भगवदुमास्वाम्याचार्यविरचिततत्त्वार्थसूत्रग्रन्थस्य समन्तभद्राचार्य, पूज्यपादाचार्य, अकलङ्काचार्य, विद्यानन्दाचार्यादिभिरुद्दामदिगम्बरजैनाचार्यैर्गन्धहस्तिमहाभाष्य, सर्वार्थसिद्धि, राजवार्त्तिक, श्लोकवार्त्तिकादिव्याख्याग्रन्था विरचिताः॥

२. दिगम्बरजैनाचार्येण भगवत्कुन्दकुन्देन विरचितसमयसारादिग्रन्थानां विषयाः सङ्गृहीता भगवदुमास्वाम्याचार्येण तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थे॥

३. कतिपयशासनलेखैः, कर्णाटककविसार्वभौम-पम्प, चामुण्डराय-पार्श्वपण्डित, ब्रह्मदेवकवि, भट्टाकलङ्कदेवप्रभृतिभिर्दिगम्बरजैनविपश्चिद्भिर्भक्तिभरेण स्तुतो भगवानुमास्वाम्याचार्यः॥

४. विद्यानन्दाचार्यवर्येण विरचिताप्तपरीक्षायाः स्वोपज्ञटीकायां "किंपुनस्तत्परमेष्ठिनो गुणस्तोत्रं शास्त्रादौ **सूत्रकाराः** प्राहुरिति निगद्यते" "किमर्थं पुनरिदं भगवतोऽसाधारणं मोक्षमार्गप्रणेतृत्वं कर्मभूभृद्भेत्तृत्वं

विश्वतत्त्वज्ञातृत्वं चात्र प्रोक्तं **भगवद्भिरित्याह** " इत्यत्र " सूत्रकाराः " " भगवद्भिः " इति बहुवचनप्रयोगात् भगवच्छब्दप्रयोगाच्च भगवदुमास्वाम्याचार्यो विद्यानन्दाचार्येण बहुगौरवबुद्ध्या स्तुत इत्यवबुध्यते ॥

५. भगवदुमास्वाम्याचार्यविरचिततत्त्वार्थसूत्रग्रन्थस्यास्य नवमाध्यायगतनवमसूत्रे प्रतिपादितेषु संवरतत्त्वभेदेषु द्वाविंशतिपरीषहेषु षष्ठो नाग्न्यपरीषहो दिगम्बरजैनमुनिष्वेव सुसङ्घटते, न तु सितपटधारिषु श्वेताम्बरजैनमुनिषु । यद्ययमाचार्यपुङ्गवः श्वेताम्बरजैनाम्नायावलम्ब्यभविष्यत्तर्हि स्वाम्नायविरुद्धामुक्तिं न कदाप्यकथयिष्यत् । परस्परविरुद्धयोः सपरिग्रहत्वापरिग्रहत्वयोरुभयोरपि संवरहेतुत्वकथनं न युक्तमपि त्वपरिग्रहत्वस्यैव तद्धेतुत्वकथनं युक्तं । सितपटपरिग्रहसत्त्वेऽपि मुनेर्महाव्रतत्वं तस्य संवरहेतुत्वं च यदि सङ्घटेत तर्हि महाव्रतधारणानुष्ठानक्लेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् ॥

६. क्रिस्तीयद्वादशतमशताब्दीयेन बालचन्द्रमुनिना तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यायां तत्त्वरत्नप्रदीपिकायां " निर्ग्रन्थाचार्यरप्प " " निर्ग्रन्थाचार्यनुमप्प " इति, श्रुतसागरवर्णिना तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यायां " निर्ग्रन्थाचार्यवर्य " इति च उल्लिखितो भगवदुमास्वाम्याचार्यः ॥

७. प्रत्नोद्दामविदुषा श्रीपूज्यपादाचार्येण विरचितसर्वार्थसिद्धौ " मुनिपरिषन्मध्ये सन्निषण्णं मूर्तमिव मोक्षमार्गं वपुषा निरूपयन्तं युक्त्यागमकुशलं परहितप्रतिपादनैककार्यमार्यनिषेव्यं **निर्ग्रन्थाचार्यवर्यं** " इति रुचिरपदरचनया स्तुतोऽयमुमास्वाम्याचार्यः । अत्रापि " निर्ग्रन्थाचार्यवर्यं " इति विशिष्योक्तत्वात् स आचार्यपुङ्गवो नासीत्सितपटादिग्रन्थवानपि तु निर्ग्रन्थ — निष्परिग्रह — दिगम्बरजैनाचार्य एवेति विज्ञायते ।

उमास्वाम्याचार्यविरचिततत्त्वार्थसूत्रग्रन्थः

भगवद्वीरहिमवत्कुल्कीलाद्विनिर्गता जैनागमवाग्गङ्गा प्राकृतगङ्गावैपरीत्येनाग्रे दोषाद्दुःषमकालस्य स्ववैशाल्यमुपसंहृत्य क्षीयमाना तत्तत्कालिक-

विद्वदाचार्यपुङ्गवैः कालदेशदशानुरोधेन संक्षिप्ता । तस्यामाचार्यपरम्पराया-मुपनिपतितस्तात्कालिकाशेषमुनिप्रवरोऽयमुमास्वाम्याचार्यः स्वविदितजैनागम-पारावारं "पण्णवणिज्जाणं पुण अणन्तभागो सुदणिबद्धो" इत्युक्त्यनुसारेण सङ्गृह्य सूत्ररूपेण ग्रन्थमिमं तत्त्वार्थसूत्रनामकं रचयामास। अल्पाक्षरं सन्देहरहितं सारयुतं विश्वतोमुखमवहेलनविमुक्तं निर्दुष्टं च यत्तदेव सूत्रमिति सूत्रलक्षणविदो विदुः । तथाचोक्तं दुर्गादासेन मुग्धबोधव्याकरणटीकायां—

"अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखं ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥"

एवं समयसारतात्पर्यवृत्तावप्युक्तं सूत्रलक्षणं । यच्च "श्रुतप्रकृतसाम-र्थ्ययुक्तो हि भवति सूत्रार्थः"—सूत्रयति अर्थं ग्रथ्नातीति सूत्रमित्यर्थः । ग्रन्थस्यास्य तत्त्वार्थाधिगमसूत्रं तत्त्वार्थसूत्रं मोक्षशास्त्रमिति च नामानि विद्यन्ते ।

तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थप्रतिपादितविषयविचारः

ग्रन्थेऽस्मिन् प्रथमानुयोगविषयमन्तेरणानुयोगत्रयविषयाः सङ्ग्रहेण ग्राथिताः प्रतिभान्ति । सम्यग्दर्शनादीनां विषयीभूततत्त्वापेक्षया तु सप्त-तत्त्वानि निरूपितान्यस्मिन् ग्रन्थ इति वक्तुं पार्यते । यथा—

तत्राचतुर्थाध्यायं जीवतत्त्वनिरूपणं, पञ्चमाध्याये अजीवतत्त्वप्रतिपादनं, षष्ठसप्तमाध्याययोरास्रवतत्त्वोपदेशः, अष्टमाध्याये बन्धतत्त्वविवेचनं, नवमा-ध्याये संवरनिर्जरातत्त्वयोर्व्युत्पादनं, दशमाध्याये चरमपुरुषार्थभूतमोक्ष-तत्त्वकथनं च कृतम् ॥

ग्रन्थस्यास्य प्रकृतप्रस्तावनाविषयीभूतग्रन्थस्य च व्याख्येयव्याख्यान-सम्बन्धसत्त्वादस्य मूलग्रन्थस्य किञ्चिद्विस्तरतो विषयविवरणं चिकीर्षितं । तथाहि—

१. दशाध्यायपरिच्छिन्नस्यास्य ग्रन्थस्य प्रथमाध्याये त्रयस्त्रिंश-त्सूत्राणि विद्यन्ते । यथासूत्रक्रमं मोक्षमार्गत्वेनोपात्तानां सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रा-

णामुपदेशः, सम्यग्दर्शनस्वरूपकथनं, तस्य निसर्गाधिगमभेदादुत्पत्तिकारण-द्वयनिरूपणं, जीवादिसप्ततत्त्वनिर्देशः, तेषां नामस्थापनाद्रव्यभावैर्न्यास—निक्षेपकथनं, सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां चाधिगमकारणविवरणं, तेषां निर्देशस्वामित्वादिभिः सत्सङ्ख्यादिभिश्च बोधो भवतीति प्रख्यापनं, पञ्चज्ञान-भेदविशोधनं, तेषां प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणत्वविवेचनं, मतिज्ञानपर्यायशब्द-निरूपणं, तस्येन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वकथनं, तस्य भेदानां विषयाणां च प्रतिपादनं, श्रुतज्ञानोत्पत्तिकारणस्य तद्भेदानां च उपन्यासः, अवधिज्ञानस्य स्वामिनां भेदानां च प्रदर्शनं, मनःपर्ययज्ञानभेदकथनं, मत्यादिज्ञानानां विषयस्वरूपोपवर्णनं, विपर्ययज्ञानस्वरूपकथनं, तयोर्वैशिष्ट्यख्यापनं, नैगम-सङ्ग्रहादिसप्तनयानां संग्रथनं च प्रथमाध्याये कृतम् ॥

२. द्वितीयाध्याये त्रिपञ्चाशत्सूत्राणि वर्तन्ते । यथाक्रमं जीवस्यौप-शमिकादिपञ्चस्वतत्त्व—भावनिरूपणं, तेषां यथाक्रमं द्विनवाष्टादशैकविंशति-त्रिभेदप्रतिपादनं, जीवस्य द्विविधोपयोगरूपलक्षणकथनं, तयोर्भेदख्यापनं, संसारिमुक्तजीवभेदव्यवस्था, संसारिजीवप्रभेदः, इन्द्रियप्रकारचिन्तनं, इन्द्रिय-विषयप्रतिपादनं, इन्द्रियवृद्धिक्रमेण जीवनिर्देशः, विग्रहगतिविवरणं, तस्याः समयनियमः, जीवानां जन्मभेदकथनं, तेषामुत्पत्तिस्थान—योनिप्रख्यापनं, शरीर-भेदस्वरूपाभिधानं, एकस्मिन्समये सम्भवनीयशरीरनिर्देशः, जीवानां गत्य-पेक्षया वेदनिरूपणं, अकालमृत्युरहितसंसारिजीवप्रतिपादनं च कथितं द्विती-याध्याये ॥

३. तृतीयाध्याये एकोनचत्वारिंशत्सूत्राणि विलसन्ति । तत्र यथाक्रममधोधःस्थितसप्तनरकावनिप्रतिपादनं, तासु नारकावास—बिलसङ्ख्या-निर्देशः, नारकाणां स्वभावदुःखप्रकारनिरूपणं, तेषामायुष्यनियमविचारः, मध्यलोकस्थितजम्बूद्वीपलवणोदादीनां वर्णनं, मध्यगतमेरोर्जम्बूद्वीपस्य विस्तारोपन्यासः, जम्बूद्वीपस्थितभरतादिसप्तक्षेत्राणां हिमवदादिषट्कुलपर्वतानां

च विवरणं, तेषां पर्वतानां वर्णविष्कम्भवर्णनं, तदचलोपरिस्थितपद्मादिह्रदानां षण्णां ख्यापनं, तेषामायामविष्कम्भावगाहनिर्देशः, तन्मध्यस्थितपुष्करविस्तारादिवर्णनं, तन्निवासिनीनां श्रीह्र्यादिदेवीनां निरूपणं, भरतादिसप्तक्षेत्रमध्यवाहिनीनां गङ्गासिन्ध्वादिचतुर्दशनदीनामुपवर्णनं, तासां गमनदिङ्निर्देशः, तासूपनदीसंयोगकथनं, भरतक्षेत्रादीनां विदेहावसानवर्तिनां विस्तारावेदनं, औत्तरीयभूभृधराणां दक्षिणभूभृधरतुल्यविस्तारत्ववर्णनं, षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यां भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासनिवेदनं, इतरभुवामवस्थितत्वकथनं, हैमवतादिक्षेत्रजानामायुःपरिमितिः, प्रकारान्तरेण भरतक्षेत्रस्य विस्तारवर्णनं, धातकीखण्डपुष्करार्धयोर्भरतादीनां द्वित्वकथनं, मनुष्यजनिक्षेत्रावधिनिर्देशः आर्यम्लेच्छत्वेन मनुष्यभेदद्वैविध्यख्यापनं, कर्मभूमित्वेन नियतानां क्षेत्राण, निरूपणं, नरतिरश्चां जघन्योत्कृष्टायुःपरिमाणं च परिभाषितं तृतीयाध्याये ॥

४. चतुर्थाध्याये द्विचत्वारिंशत्सूत्राणि विद्योतन्ते । तत्र यथाक्रमं चतुर्निकायदेवनिर्देशः, आदिनिकायत्रयदेवानां लेश्यानिरूपणं, कल्पोपपन्नपर्यन्तदेवानां प्रभेदप्रतिपादनं, इन्द्रसामानिकादिदशविधदेवप्रभेदविवृतिः, ईशानकल्पपर्यन्तदेवानां तदितरेषामच्युतस्वर्गावसानानां च कामसेवनाक्रमविवरणं, तदुपरिष्ठदेवानां तदभाववचनं, आदिनिकायत्रयदेवानामसुरादिप्रभेदकथनं, ज्योतिर्देवानां गतिचिन्तनं, नृलोकाद्बहिस्तेषामवस्थितत्वकथनं, वैमानिकदेवानां भेदद्वयप्रतिपादनं, सौधर्मादिस्वर्गविमाननिरूपणं, नाकिनां तेषां गतिशरीरादिस्थितिप्रभावादिहीनाधिक्यवर्णनं, तेषु लेश्याव्यवस्था, लौकान्तिकदेवप्रभेदप्रतिपादनं, तिर्यग्योनिजप्रख्यापनं, देवानां नारकाणां च जघन्योत्कृष्टायुर्नियमनं, लौकान्तिकदेवानामष्टसागरायुर्निरूपणं च निर्व्यूढं चतुर्थाध्याये ॥

५. पञ्चमाध्याये द्विचत्वारिंशत्सूत्राणि सन्ति । तत्र यथाक्रमं धर्माधर्माकाशपुद्गलानामजीवत्वकायत्वनिरूपणं, तेषां जीवानां च द्रव्यत्वकथनं, तेषां द्रव्याणां नित्यत्वाऽवस्थितत्वाऽरूपित्वख्यापनं, पुद्गलानां रूपित्वप्रतिपादनं,

धर्माधर्माकाशानामेकद्रव्यत्वनिष्क्रियत्वानिवेदनं, धर्माधर्मैकजीवानामसङ्ख्येयप्रदेशत्वप्रकाशनं, अणोर्द्वितीयादिप्रदेशाभावप्रबोधनं, सर्वद्रव्याणां लोकाकाशेऽवस्थितत्वाभिधानं, धर्माधर्मयोः कृत्स्नलोकाकाशावस्थितत्वकथनं, पुद्गलानामेकप्रदेशाद्यवस्थितत्वावबोधनं. प्रदीपवत्प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां जीवानामसङ्ख्येयभागाद्यवस्थितत्वनिरूपणं, धर्मादिद्रव्याणामुपकारोपन्यासः, पुद्गलद्रव्यलक्षणपर्यायभेदप्रतिष्ठापनं, भेदोत्पत्तिहेतुनिर्देशः, द्रव्यलक्षणनिरूपणं, सतो लक्षणकथनं, नित्यस्य स्वरूपविशोधनं, विवक्षातो धर्मिण्यनेकधर्माविरोधप्रतिपादनं, पुद्गलाणूनां बन्धहेतुख्यापनं, बन्धयोग्यायोग्यपुद्गलाणुविवरणं, प्रकारान्तरेण द्रव्यलक्षणविवृतिः, कालस्य द्रव्यत्वानन्तसमयत्वसाधनं, गुणानां पर्यायाणां च लक्षणनिवेदनं च समर्थितं पञ्चमाध्याये ॥

६. षष्ठाध्याये सप्तविंशतिसूत्राणि सङ्ग्रथितानि । तत्र सूत्रक्रममनतिक्रम्य कायवाङ्मनसां क्रियारूपयोगस्याभिधानं, स एवास्रव इति प्रतिपादनं, शुभयोगः पुण्यस्याऽशुभयोगः पापस्यास्रवकारणमिति निरूपणं, क्रोधादिकषाययुतस्य साम्परायिकास्रवोऽकषायस्येर्यापथास्रवो भवत इति प्रख्यापनं, साम्परायिकास्रवस्य भेदानामिन्द्रियकषायाव्रतक्रियाणां तासामन्तर्भेदानां च विवरणं, तीव्रमन्दादिकारणविशेषादास्रवविशेषविवेचनं, आस्रवस्य जीवाजीवाधिकरणनिरूपणं, तयोरधिकरणयोः संरम्भसमारम्भादिनिर्वर्तनानिक्षेपादिप्रभेदविशोधनं, ज्ञानदर्शनावरणयोस्तत्प्रदोषाद्यास्रवभेदप्रतिपादनं, असद्वेद्यस्य सद्वेद्यस्य च यथाक्रमं दुःखशोकादिभूतव्रत्यनुकम्पाद्यास्रवभेदव्यवस्थापनं, दर्शनमोहस्य केवल्याद्यवर्णवादरूपास्रवभेदविवरणं, चारित्रमोहस्य कषायोदयतीव्रपरिणामरूपास्रवकारणत्वनिवेदनं, नरकादिचतुर्गतीनामायुःकर्मणो भिन्नभिन्नास्रवकारणतासाधनं, शुभाशुभनामकर्मास्रवकारणप्रख्यापनं, तीर्थकरत्वशुभतमनामकर्मणो दर्शनविशुद्ध्यादिषोडशभावनारूपास्रवकारणप्रकाशनं, नीचोच्चगोत्रकर्मणोरास्रवकारणनिवेदनं, अन्तरायकर्मणो विघ्नकरणरूपास्रवकारणनिरूपणं च निर्वृत्तं षष्ठाध्याये ॥

७. सप्तमाध्याये एकोनचत्वारिंशत्सूत्राणि रचितानि। तत्र सूत्रक्रमेण हिंसादिपञ्चपापनिवृत्तिरूपव्रतनिरूपणं, तस्याणुमहत्त्वेन द्वैविध्यकथनं, अहिंसादिव्रतपञ्चकस्य स्थैर्यार्थं पञ्च पञ्च भावनाप्रतिपादनं, हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यचिन्तननिर्देशः, तानि दुःखरूपाणीति वा भावनाकथनं, सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाऽविनयेषु चतुर्विधेषु जीवेषु मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यभावनाप्रसाधनं, संवेगवैराग्यकृते जगत्कायस्वभावचिन्तनं, हिंसादिपञ्चपापानां लक्षणनिर्देशः, व्रतिस्वरूपं, अगार्यनगारश्चेति व्रतिभेदख्यापनं, अणुव्रतोऽगारीति तस्य गुणव्रतशिक्षाव्रतभेदभूतसप्तशीलविवरणं, सल्लेखनास्वरूपनिर्देशः, सम्यग्दर्शनव्रतपञ्चकशीलसप्तकसल्लेखनानां पञ्चपञ्चातिचारविवेचनं, दानस्वरूपप्रतिपादनं, विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषाद्दानविशेषो भवतीति प्रतिष्ठापनं च प्रकाशितं सप्तमाध्याये ॥

८. अष्टमाध्याये षड्विंशतिसूत्राणि विराजन्ते। तत्र यथाक्रमं मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगानां बन्धहेतुत्वनिरूपणं, बन्धलक्षणनिर्देशः, प्रकृतिस्थित्यादिबन्धभेदप्रतिपादनं, मूलप्रकृतीनामष्टानामुत्तरप्रकृतीनामष्टचत्वारिंशदुत्तरशतस्य च नामपरिगणना, मूलप्रकृतीनां जघन्योत्कृष्टायुःपरिसङ्ख्यानं, अनुभागबन्धलक्षणप्रतिपादनं, ततोऽपि निर्जरा भवतीति ख्यापनं, प्रदेशबन्धलक्षणकथनं,[1] पुण्यप्रकृतीनां [2] पापप्रकृतीनां च नामनिर्देशश्च कृतोऽष्टमाध्याये ॥

---

[1] सादं तिण्णेवाऊ उच्चं णरसुरदुगं च पञ्चिन्दी।
देहा बन्धणसङ्घादङ्गोवङ्गाइं वण्णचओ ॥ ४१ ॥
समचउरवज्जरिसहं चउघादूणगुरुछक्कसग्गमणम्।
तसबारसट्ठसट्ठी बादालमभेददो सत्था ॥ ४२ ॥

—गोमटसारकर्मकाण्डः.

[2] घादी णीचमसादं णिरयाऊ णिरयतिरियदुग जादी।
सण्ठाणसंहदीणं चदुपणपणगं च वण्णचओ ॥ ४३ ॥
उवघादमसग्गमणं थावरदसयं च अप्पसत्था हु।
बन्धुदयं पडि भेदे अडणउदिसयं दुचदुरसीदिदरे ॥ ४४ ॥

—गोमटसारकर्मकाण्डः.

९. नवमाध्याये सप्तचत्वारिंशत्सूत्राणि सूत्रितानि । तत्र सूत्रक्रममनुसृत्य संवरलक्षणकथनं, संवरस्य गुप्त्यादिकारणनिरूपणं, गुप्तिलक्षणख्यापनं, समितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहाणां प्रभेदनिर्देशः, सूक्ष्मसाम्परायादिगुणस्थानत्रये चतुर्दशपरीषहा जिने एकादशपरीषहाः षष्ठादिगुणस्थानत्रये सर्वे परीषहा भवन्तीति व्यवस्थापनं, परीषहाणां कर्मोदयनिमित्तनिर्देशः, युगपदेकस्मिन्नेकाद्येकोनविंशतिपरीषहसम्भावनानिवेदनं, चारित्रभेदकथनं, बाह्याभ्यन्तरतपोभेदविवेचनं, तेषां तपसां प्रभेदप्रतिपादनं, ध्यानस्य लक्षणोपन्यासः, तस्य भेदनिरूपणं, धर्म्यशुक्लयोर्मोक्षहेतुत्वकथनं, आर्तध्यानस्वरूपप्रभेदस्वामिनिर्देशः, रौद्रध्यानप्रभेदस्वामिविशोषनं, धर्म्यध्यानभेदप्रख्यापनं, शुक्लध्यानभेदानां स्वामिनिर्देशः, तद्ध्यानस्य प्रभेदाचिन्तनं, तेषां स्वरूपविशेषप्रतिपादनं, स्वामिविशेषान्निर्जराधिक्यवर्णनं, निर्ग्रन्थभेदकथनं, तद्भेदकारणनिरूपणं च उपपादितं नवमाध्याये ॥

१०. दशमाध्याये नवसूत्राणि प्रकाशन्ते । तत्र सूत्रक्रममनुलङ्घ्य केवलज्ञानोत्पत्तेर्मोहादिघातिकर्मक्षयहेतुत्वनिरूपणं, मोक्षहेतोः कारणस्य च कथनं, मोक्षस्यौपशमिकादिभव्यत्वानामभावहेतुत्वप्रतिपादनं, मोक्षे केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वास्तित्वख्यापनं, जीवस्य कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरमालोकान्तादूर्ध्वगमननिवेदनं, ऊर्ध्वगमनस्याविद्धकुलालचक्राद्युदाहरणपूर्वकं पूर्वप्रयोगादिकारणचतुष्टयविवेचनं, लोकान्तादूर्ध्वगमनाभावहेतुकथनं, भूत-कालप्रज्ञापननयापेक्षया मुक्तजीवभेदास्तित्वनिर्देशश्च प्रदर्शितो दशमाध्याये ॥

तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थस्यास्योत्पत्तिहेतुविचारः

यद्यपि महात्मानो लोकोपकारार्थं सन्मार्गोपदेशकग्रन्थनिर्माणे—सम्यग्ज्ञानदाने स्वयमेव प्रवर्तन्ते ; न कस्याप्यस्ति तेषां चोदनाया आवश्यकता ; तथाप्यपवादरूपेण क्वचित्तस्य हेतुर्दृश्यते । तथा हि—

१. श्रीपूज्यपादाचार्यविरचितसर्वार्थसिद्धिव्याख्यायां " कश्चिद्भव्यः प्रत्यासन्ननिष्ठः प्रज्ञावान् स्वहितमुपलिप्सुर्विविक्ते परमरम्ये भव्यसत्त्वविश्रा-

माम्पदे क्वचिदाश्रमपदे मुनिपरिषन्मध्ये सन्निषण्णं मूर्तमिव मोक्षमार्गमवाग्विसर्गं वपुषा निरूपयन्तं युक्त्यागमकुशलं परहितप्रतिपादनैककार्यमार्यनिषेव्यं निर्ग्रन्थाचार्यवर्यमुपसद्य सविनयं परिपृच्छति स्म—'भगवन्! किं खलु आत्मने हितं स्यात्?' इति। स आह—'मोक्ष' इति। स एव पुनः प्रत्याह—'किं स्वरूपोऽसौ मोक्षः? कश्चास्य प्राप्त्युपायः?' इति। आचार्य आह—'निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलङ्कस्याऽशरीरस्यात्मनोऽचिन्त्यस्वाभाविकज्ञानादिगुणमव्याबाधसुखमात्यन्तिकमवस्थान्तरं मोक्षः' इति। तस्यात्यन्तपरोक्षत्वाच्छद्मस्थाः प्रवादिनस्तीर्थकरंमन्यास्तस्य स्वरूपमस्पृशन्तीभिर्वाग्भिर्युक्त्याभासनिबन्धनाभिरन्यथा परिकल्पयन्ति—'चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च ज्ञेयाकारपरिच्छेदपराङ्मुखम्' इति। तत्सदप्यसदेव, निराकारत्वात्खरविषाणवत्। 'बुद्ध्यादिवैशेषिकगुणोच्छेदः पुरुषस्य मोक्षः' इति च। तदपि परिकल्पनमसदेव, विशेषलक्षणशून्यस्यावस्तुत्वात्। 'प्रदीपनिर्वाणकल्पमात्मनिर्वाणम्' इति च। तस्य खरविषाणवत्कल्पना तैरेवाहत्य निरूपिता। इत्येवमादि। तस्य स्वरूपमनवद्यमुत्तरत्र वक्ष्यामः। तत्प्राप्त्युपायं प्रत्यपि ते विसंवदन्ते—'ज्ञानादेव चारित्रनिरपेक्षात्तत्प्राप्तिः, श्रद्धानमात्रादेव वा ज्ञाननिरपेक्षाच्चारित्रमात्रादेव' इति च। व्याध्यभिभूतस्य तद्विनिवृत्त्युपायभूतभेषजविषयव्यस्तज्ञानादिसाधनत्वाभाववत्। एवं व्यस्तं ज्ञानादि मोक्षप्राप्त्युपायो न भवति—किं तर्हि? तत्त्रितयं समुदितम्' इत्याह—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" इति॥

२. नयकीर्तिसिद्धान्तचक्रवर्तिनोऽन्तेवासिना बालचन्द्रमुनिपुङ्गवेन उपसप्तत्यधिकशतोत्तरसहस्रतमे (११७०) क्रिस्तीयाब्दे विरचिततत्त्वार्थसूत्रव्याख्यायां तत्त्वरत्नप्रदीपिकायाम्—

"सौराष्ट्रदेशद मध्यस्थितोर्जयन्तगिरिसमीपवर्ति गिरिनगराभिधानदोळासन्नभव्यनुं स्वहितार्थियुं द्विजकुलोत्पन्ननुं श्वेताम्बरभक्तनुमप्प सिद्धय्यनेंबनोर्वं सितपटमतानुकूलसकलशास्त्रंगळनरिदु मोक्षमार्गप्रतिपादकशास्त्र-

करणोद्यतचित्तं 'दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः' एंदु सूत्रमं पलगेयोळ्बरे-देनानुमोंदु कारणमं कुरित्तु पोपुदुमा मध्याह्नसमयदोळुमास्वामिनामधेय श्री गृध्रपिंछाचार्यदेवं चर्यानिमित्तं बंदातनमनेयोळ्निंदु चर्यानन्तरं पलगे-योळ्बरेद, सम्यक्छब्दमिल्लदोडोळ्ळितल्लेंदु, सूत्रद मोदलोळ्सम्यक्छब्दमं बरेदु पोपुदुमातं बंदापलगेयोळ्बरेद सम्यक्छब्दमं कंडु संतुष्टचित्तनागि निजजननियनिदनार्बरेदरेंदु बेसगोळ्वुदुमा महानुभावे निर्ग्रंथाचार्यरप्प मदीयगुरुगळ्बरेदरेने मत्तमातनवरेल्लिर्परेने गिरिगुहादिगळोळिर्परेंदोडातन वरनरसुत्तं बंदु विविक्तमुं परमरम्यमुं भव्यसत्त्वविश्रामास्पदमुमप्पुदोंदानु-मोंदाश्रमस्थानदोळ्मुनिपरिषन्मध्यदोळ्सुखासीननुं परमोपशमाद्यनेकगुणालंकृत-गात्रनुं युक्त्यागमकुशलनुं परहितप्रतिपादनैककार्यनुमार्यानिषेव्यनुं निर्ग्रन्था-चार्यवर्यनुमप्प जैनाचार्यनं कंडु गुरुभक्तिपूर्वकं वंदिसि विनयदिंदात्महित-मावुदेंदोडाचार्यमोक्षमेने मत्तमातनेंतुट्टु मोक्षमदनेय्दुवुपायमावुदेंदोडाचार्यं निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलंकनुमशरीरनुमप्पात्मन विमलाचिंत्यस्वाभाविक-ज्ञानादिगुणगणाव्याबाधसुखसंयुक्तात्यंतिकावस्थान्तरं मोक्षं, भेदाभेदरत्नत्रयं तत्प्राप्त्युपायमेंदु संक्षेपदिं पेळ्दु मत्तमा मार्गमं दशाधिकारंगळिं विस्तारिसि पेळल्वेडि सर्वज्ञसिद्धिपूर्वकं मंगळार्थमिष्टदेवतानमस्कारमं माडिदपर् :—

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये ॥" इति ॥

३. श्रुतसागरटीकायाम्—

"अथ श्रीमदुमास्वामिभट्टारकः कलिकालगणधरदेवो महामुनि-मण्डलिसंसेवितपादपद्मः कस्मिंश्चिदाश्रमपदे सुस्थितो मनोवाक्कायसरलतया वाचंयमोऽपि निजमूर्त्या साक्षान्मोक्षमार्गं कथयन्निव सर्वप्राणिहितोपदेशैककार्यः समार्यजनसमाश्रितः **निर्ग्रन्थाचार्यवर्यः** अतिनिकटीभवत्परमनिर्वाणेनासन्न-भव्येन द्वैपायकनाम्ना भव्यवरपुण्डरीकेण संपृष्टः 'भगवन्! किमात्मने

हितामिति'. भगवानपि तत्प्रश्नवशात् 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रलक्षणोपलक्षितसन्मार्गसम्प्राप्यो मोक्ष' इति प्रतिपादयितुकाम इष्टदेवताविशेषं नमस्करोति—

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये"॥

इति चोल्लेखाः समुपलभ्यन्ते ॥

उपर्युक्तद्वितीयसमुल्लेख एव संस्कृतभाषायामनूदितः कोल्लापुरनिवासिना श्रीकलाप वरमप्पशर्मणा मुद्रितसर्वार्थसिद्धि ग्रन्थस्य प्रस्तावनायां; मुम्बापुर्यां मुद्रितस्य तत्त्वार्थश्लोकवार्त्तिकग्रन्थस्य प्रस्तावनायां तस्य सम्पादकेन च; तथा श्रीजगमन्दरलालजैनेन विरचिततत्त्वार्थसूत्रव्याख्याया आंग्लभाषामय्यां प्रस्तावनायां च । एतेषु ग्रन्थोत्पत्तिहेतुसमुल्लेखेषु परस्परं सादृश्यं किंचिद्वैसादृश्यं च दृश्यते ॥

मङ्गलाचरणश्लोकविचारः

तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थस्यैतस्य मङ्गलाचरणश्लोकसम्बन्धे विसंवादो दृश्यते । ग्रन्थस्यादौ तत्कर्त्रा श्रीमदुमास्वामिना "मोक्षमार्गस्य नेतारं" इत्यादिश्लोकेन मङ्गलमनुष्ठितम् । किं तु केषाञ्चिदिदमस्ति मतं यदकलङ्कदेवविद्यानन्दाचार्यादिभिः स्वरचिततत्त्वार्थराजवार्त्तिकालङ्कार, तत्त्वार्थश्लोकवार्त्तिकालङ्कारादिग्रन्थेषु तथानुल्लिखितत्वादव्याख्यातत्वाच्च नायं ग्रन्थकर्तृनिबद्धो मङ्गलश्लोकोऽपि तु सर्वार्थसिद्धिटीकाग्रन्थारम्भे अस्य श्रीपूज्यपादेनोल्लिखितत्वात्तदीय एवायमिति, सूत्रग्रन्थकृता तु प्रथमसूत्रेण वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलं कृतमिति च । किंतु न तन्मङ्गलश्लोकस्य वृत्तिः कृता तत्त्वार्थराजवार्त्तिककारादिभिरपि तु सूत्राणामेवेत्यवगम्यते तत्त्वार्थश्लोकवार्त्तिककारेण विद्यानन्देनाप्तपरीक्षाटीकायां "किं पुनस्तत्परमेष्ठिनो गुणस्तोत्रं शास्त्रादौ सूत्रकाराः प्राहुरिति निगद्यते–मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम् । ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये" इति पृथक्कृतोल्लेखदर्शनात्तन्मङ्गल-

श्लोकस्य व्याख्यातत्वाच्च। अत्र भगवतो मोक्षमार्गप्रणेतृत्वादीनि यान्यसाधारणविशेषणान्युपात्तानि तेषां सार्थक्यमेवं प्रत्यपादि प्रश्नपूर्वकं तस्मिन् ग्रन्थे--किमर्थं पुनरिदं भगवतोऽसाधारणं विशेषणं मोक्षमार्गप्रणेतृत्वं कर्मभूभृद्भेतृत्वं विश्वतत्त्वज्ञातृत्वञ्चात्र प्रोक्तं भगवद्भिरित्याह—

इत्यसाधारणं प्रोक्तं विशेषणमशेषतः।
परसङ्कल्पिताप्तानां व्यवच्छेदप्रसिद्धये ॥ २ ॥
ज्ञाता यो विश्वतत्त्वानां स भेत्ता कर्मभूभृताम्।
भवत्येवाऽन्यथा तस्य विश्वतत्त्वज्ञता कुतः ॥ ७ ॥"

किञ्च भगवद्भिः सूत्रकारैर्विरचितमिमं मङ्गलश्लोकमनुसृत्य स्वामिसमन्तभद्राचार्यैराप्तमीमांसाग्रन्थः, अकलङ्कदेवैरष्टशतीग्रन्थः, विद्यानन्दाचार्येणाप्तपरीक्षाग्रन्थश्च व्यरचि। तथा चोक्तमाप्तपरीक्षायां विद्यानन्दस्वामिना—

इति तत्त्वार्थशास्त्रादौ मुनीन्द्रस्तोत्रगोचरा।
प्रणीताप्तपरीक्षेयं कुविवादनिवृत्तये ॥ १२४ ॥

अष्टसहस्र्यामिदमपि वाक्यजालं दरीदृश्यते ११४ तमश्लोकस्य व्याख्यायां "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति सम्यगुपदेशः, तदन्यतमापाये मोक्षस्यानुपपत्तेः समर्थनात्। सम्याङ्मिथ्योपदेशार्थविशेषप्रतिपत्तये शास्त्रारम्भेऽभिष्टुतस्याप्तस्य **मोक्षमार्गप्रणेतृतया, कर्मभूभृद्भेतृतया, विश्वतत्त्वानां ज्ञातृतया च** भगवदर्हत्सर्वज्ञस्यैवान्ययोगव्यवच्छेदेन व्यवस्थापनपरा परीक्षेयं विहिता"

एवमेव कर्णाटकशब्दानुशासने "मोक्षमार्गनेतृत्व, विश्वतत्त्वज्ञातृत्व, कर्मभूभृद्भेतृत्वानि यथापूर्वं कारणकार्यरूपाणि यथोत्तरं च साधनसाध्यरूपाणि परमात्मनोऽसाधारणविशेषणानि प्रवचनपारावारपारगामिभिर्भगवदुमास्वातिपादाचार्यैरुपपादितानि। यथा—

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम्।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये ॥"

इति भट्टाकलङ्केन ॥

उपर्युक्तरीत्या तत्त्वप्रदीपिकायां बालचन्द्रमुनिना श्रुतसागरीटीकायां श्रुतसागरेण अष्टसहस्रीटिप्पणे लघुसमन्तभद्रेण च सुस्पष्टमुक्तत्वात् मङ्गलश्लोकोऽयं सूत्रकृता भगवदुमास्वामिनैवोपज्ञात इति निश्चयः, न तु सर्वार्थसिद्धिटीकाकारेण श्रीपूज्यपादेन । अतः कोल्लापुरवासिना श्रीकल्लप्प भरमप्पपण्डितेन मुद्रितसर्वार्थसिद्धिग्रन्थस्य भूमिकायां "सर्वार्थसिद्धिग्रन्थारम्भे 'मोक्षमार्गस्य नेतारम्' इति श्लोको वर्तते । स तु सूत्रकृता भगवदुमास्वातिनैव विरचित इति श्रुतसागराचार्यस्याभिमतमिति तत्प्रणीतश्रुतसागर्याख्यवृत्तितः स्पष्टमवगम्यते । तथापि श्रीपूज्यपादाचार्येणाव्याख्यातत्वादिदं श्लोकनिर्माणं न सूत्रकृतः, किंतु सर्वार्थसिद्धिकृत एवेति निर्विवादं (?) तथा च तेषां सूत्राणां द्वैपायकप्रश्नोपर्युत्तरत्वेन विरचनं तैरेव क्रियते, तथा च उत्तरे वक्तव्ये मध्ये मङ्गलस्याप्रस्तुतत्वाद्वस्तुनिर्देशस्यापि मङ्गलत्वेनाङ्गीकृतत्वाच्चोपरितनसिद्धान्त एव दार्ढ्यमाप्नोतीत्यूह्यं सुधीभिः" इति यदुक्तं "निर्विवादं" "दार्ढ्यमाप्नोति" इति निश्चितार्थद्योतकपदप्रयोगेन तद्भ्रान्तिजन्यमन्येषां भ्रान्तिजनकमिति च ज्ञेयं विपश्चिद्भिः । अत्र प्राश्निकस्य प्रश्नानुरोधेन मोक्षशास्त्रग्रन्थरचनावसरे मोक्षमार्गनेतृत्वादिगुणोपेतस्य भगवतो गुणस्तोत्ररूपमङ्गलस्याप्रस्तुतत्वमुक्त्वा पुनर्वस्तुनिर्देशस्य तत्र मङ्गलत्वाभ्युपगमः, श्रीविद्यानन्देन "श्रीमत्तत्त्वार्थशास्त्राद्भुतसलिलनिधेः" इति सलिलनिधिनोपमितस्य महाशास्त्रस्यारम्भे भगवद्गुणस्तोत्ररूपमङ्गलस्याप्रस्तुतत्वकथनं च न विचारक्षमम् ॥

एवमुपर्युक्तप्रमाणनिवहैः "मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम् । ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये" इत्ययं मङ्गलश्लोकस्तत्त्वार्थसूत्रकृता श्रीमदुमास्वामिनैव प्रणीत इति निष्कर्षः ॥

तत्त्वार्थसूत्रव्याख्याकारास्तद्व्याख्याग्रन्थाश्च

भगवदुमास्वामिप्रणीततत्त्वार्थसूत्रग्रन्थस्य दिगम्बरश्वेताम्बरोभयजैना-

म्नायावलम्बिभिरपि बहवो व्याख्याग्रन्था विरचिता इत्ययमनल्पानन्दावहो विषयः । यावन्तोऽस्य ग्रन्थस्य व्याख्याग्रन्था दृष्टिपथमुपयान्ति न तावन्तोऽन्यस्य कस्यापि जैनग्रन्थस्येति जानीमः । तत्र संस्कृतभाषायां स्वामिसमन्तभद्रप्रणीतगन्धहस्तिमहाभाष्य, पूज्यपादाचार्योपनिबद्धसर्वार्थ-सिद्धिव्याख्या, अकलङ्कदेवविरचिततत्त्वार्थराजवार्त्तिकालङ्कार, विद्यानन्दा-चार्यग्रथिततत्त्वार्थश्लोकवार्त्तिकालङ्कार, श्रुतसागरसूरिविलिखितश्रुतसागरी-टीका, भास्करनन्दिरचितसुखबोधिनीटीका, विबुधसेनचन्द्राचार्यप्रणीततत्त्वार्थ-टीका, योगीन्द्रदेवकृततत्त्वप्रकाशिकाटीका, योगदेवग्रथिततत्त्वार्थवृत्ति-टीका, लक्ष्मीदेवविरचिततत्त्वार्थटीका, अभयनन्दिसूरिलिखिततात्पर्यतत्त्वार्थ-टीका, कर्णाटकभाषायां बालचन्द्रमुनिप्रणीततत्त्वरत्नप्रदीपिकादयो बहवो व्याख्याग्रन्था विद्यन्ते । तेष्वन्यतमस्यास्य तत्त्वार्थसुखबोधिनीव्याख्याग्रन्थस्य प्रस्तावनायां तेषु तत्त्वार्थसूत्रव्याख्याकारेषु सुप्रसिद्धदिगम्बरजैनाचार्ये-ष्वाद्ययोः स्वामिसमन्तभद्राचार्यपूज्यपादाचार्ययोर्ययोर्जीवितकालादिविषयेषु भिन्नाभिप्रायो जागर्ति विद्वत्समाजे तयोः किञ्चित्परिचयकथनमुचितमुत्पश्यामः॥

श्रीस्वामिसमन्तभद्राचार्यः

एतन्नामानः केचन जैनाचार्या बभूवुः । तेषु स्वामिपदोपेतः अस्य तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थस्य टीकाकारश्च श्रीसमन्तभद्रः प्रथम इति कतिपुचिच्छासनेषु ग्रन्थेषु च तथोल्लेखदर्शनात् विज्ञायते । सोऽयं फणिमण्डलान्तर्गतोरगपुराधि-पस्य "शान्तिवर्म" नामा सूनुरासीत् । देवचन्द्रकृतराजावलीकथायां योऽय-मुल्लिखित उत्कलिकाग्रामः स तु उरगपुरान्तर्गतः स्यादिति वितर्क्यते ॥

समन्तभद्रस्वामिनो मातापित्रोर्नामनी, धर्मगुरोर्नाम, बाल्यजीवन-विवरणं च न वयमवबोद्धुमशकाम । तस्याद्भुतपाण्डित्यावलोकनेन स तु काव्यालङ्कारतर्कव्याकरणसिद्धान्तादिविद्यार्जनेनैव बाल्यजीवनं व्यतीत्या-विवाहित एव निर्ग्रन्थमुनिर्बभूवेति संभाव्यते ॥

महातपोधनेनापि महानुभावेनापि पूर्वोपार्जितकर्मणः फलमनुभोक्तव्यमेव भवति। यदा खलु समन्तभद्राचार्यो मुनिर्भूत्वा मणुवकनाम्नि ग्रामे कठिनतपोऽनुष्ठानपरोऽभूत्तदा तस्यासातावेदनीयकर्मोदयाद्दुर्निवार्यो [1] भस्मकनामा भीमव्याधिः समजनि। सा च भुक्तमखिलं भस्मीकृत्य पुनर्दुस्सहक्षुद्बाधामुपजनयाति स्म। क्षीरघृतादिरसपदार्थानां यथेच्छमुपसेवनेनैव सा व्याधिरुपशाम्यति। तथा अनियमेन तत्सेवनं तु निर्ग्रन्थमुनेर्निषिद्धम्। तादृशसन्दर्भे—

"उपसर्गे दुर्भिक्षे जरसि रुजायां च निष्प्रतीकारे।
धर्माय तनुविमोचनमाहुः सल्लेखनामार्याः॥"

इत्युक्तसल्लेखनया—समाधिविधिना देहत्यागो विधेयः। स एको मार्गः। तद्रोगोपशमनार्थं यथेच्छमनियमेन रसपदार्थानुपसेव्य मुनिधर्मात्प्रच्युतः तद्रोगोपशमनानन्तरं पुनर्दीक्षां गृहीत्वा निर्दुष्टतपोनुष्ठानमन्यो मार्गः। अनयोः प्रथममार्ग एव श्रेयान्परिग्राह्यश्चेति मत्वा श्रीसमन्तभद्राचार्यः स्वगुरुसविधमेत्य स्वव्याधिवार्तां निवेद्य तस्मै, सल्लेखनां परिगृहीतुमाज्ञां संप्रार्थयामास। स च गुरुस्तदा सुष्ठु पर्यालोच्य समन्तभद्रस्वामिनं प्रति "हे! समन्तभद्र, भाविकाले भवता धर्मोद्धारो भविता, अतस्त्वमुपभुङ्क्ष्व यत्र कुत्रापि यथेच्छम्। यदा रोगोपशान्तिर्भवति तदा पुनर्दीक्षां गृहाण" इत्यादिदेश। समन्तभद्रस्वामिनस्तदा मुनिधर्मत्यागे इच्छाभावेऽपि स्वस्य जीवितेन धर्मोन्नतिर्भविष्यतीत्यनुसन्धाय मुनिधर्मं विहाय स तदा भस्माच्छादिततनुर्भूत्वा काञ्चीपुरमेत्य तस्याधिपं शिवकोटिमहाराजं दृष्ट्वाऽऽशिषं प्रयुञ्जानः तस्थौ। तदा शिवकोटिमहाराजः समन्तभद्रस्वामिनो भद्राकृतिमनुपमवाग्मितामपि संवीक्ष्य विसिष्मिये॥

---

[1] वातपित्तकफनाडीनां सञ्चारवैपरीत्यादनारोग्यमुत्पद्यतेऽङ्गे। तासु नाडीषु यदा कफनाडी कृशीभूय वातपित्तनाड्योः प्रकोपो भवति तदा जठराग्निः प्रज्वलितः सन् भस्मकव्याधिमुत्पादयति.

ततस्तस्मादाचार्याद्धर्मतत्त्वं श्रुत्वा शिवकोटिमहाराजः संसारशरीरभोगनिर्विण्णः स्वसुताय श्रीकण्ठनाम्ने राज्यं दत्वा स्वानुजेन शिवायनेन सार्धं तस्यैव मुनेर्निकटे मुनिदीक्षां गृहीत्वा तपस्तप्त्वा जैनागमाभ्यासं च कृत्वा शिवकोट्याचार्य इति प्रख्यातो बभूव । स च रत्नमालाद्यनेकग्रन्थानप्यरचयत् । श्रीसमन्तभद्रस्तु भस्मकव्याधिनिवृत्त्यनन्तरं पुनर्दीक्षितः कठिनतपस्तप्त्वा चतुरङ्गुलचारणत्वं सम्प्राप ॥

श्री समन्तभद्राचार्यो यदा करहाटकमुपजगाम तदा तन्नायकं राजानं प्रति यदुक्तं तेन तत् श्रवणबेळुगुळस्थित ६७ तमशिलालेखगतानेन श्लोकेनावबुध्यते—

"पूर्वं पाटलिपुत्रनगरे भेरी मया ताडिता
पश्चान्मालवसिन्धुठक्कविषये काञ्चीपुरे वैदिशे ।
प्राप्तोऽहं करहाटकं बहुभटं विद्योत्कटं सङ्कटम्
वादार्थी विचराम्यहं नरपते शार्दूलविक्रीडितम् ॥"

श्रीसमन्तभद्रस्य पाण्डित्यम्

समन्तभद्रस्वामिनं तस्याऽसमपाण्डित्यं चानेक [1]आचार्याः कवयश्च स्वीयग्रन्थेषु बहुगौरवपूर्वकं स्तुवन्ति स्म । स च महात्मा महापद्मादिभाविकालचतुर्विंशतितीर्थङ्करेष्वन्तिमो भविष्यतीत्यधो विलिख्यमानैरुल्लेखैर्विज्ञायते ॥

---

[1] "स्वामी समन्तभद्रो मेऽहर्निशं मानसेऽनघः ।
तिष्ठताज्जिनराजोद्यच्छासनाम्बुधिचन्द्रमाः ॥"

—रत्नमालाग्रन्थे शिवकोट्याचार्यः.

"नमः समन्तभद्राय महते कविवेधसे ।
यद्वचो वज्रपातेन निर्भिन्नाः कुमताद्रयः ॥ ४३ ॥
कवीनां गमकानां च वादिनां वाग्मिनामपि ।
यशः सामन्तभद्रीयं मूर्ध्नि चूडामणीयते ॥ ४४ ॥"

—महापुराणे भगवज्जिनसेनाचार्यः.

तथाहि—

"श्रीमूलसङ्घव्योमेन्दुर्भारते भावितीर्थकृत् ।
देशे समन्तभद्राख्यो मुनिर्जीयात्पदर्द्धिकः ॥"

—विक्रान्तकौरवनाटके हस्तिमल्लः.

"आ भावितीर्थकररप्प समन्तभद्रस्वामिगळु" इत्यादि ।

—राजावलीकथायां देवचन्द्रः.

"अट्ठ हरी णव पडिहरि चक्कि चउक्कं च एय बलभद्दो ।
सेणिय समन्तभद्दो तित्थयरा हुन्ति णियमेण ॥"

—आकरोऽस्या गाथाया नोपलब्धः

—अष्टौ नारायणा, नवप्रतिनारायणाः, चत्वारश्चक्रवर्तिनः, एको बलभद्रः, श्रेणिकः, समन्तभद्रश्चेत्येते नियमेन तीर्थङ्करा भविष्यन्तीत्यस्या गाथाया भावार्थः । संसारे न काप्यस्ति श्रेष्ठपदवी या तीर्थङ्करपदव्याः समानतामाप्नुयात् । अतो महात्मनस्तस्य श्रीसमन्तभद्रभदन्तस्य महिमात्मपवित्रत्वं चावाग्गोचरतामाप्नोति ॥

समन्तभद्रो भद्रार्थो भातु भारतभूषणः ।
देवागमेन येनात्र व्यक्तो देवागमः कृतः ॥

—पाण्डवपुराणे शुभचन्द्राचार्यः.

अवटुतटमटति झटिति स्फुटपटुवाचाटधूर्जटेर्जिह्वा ।
वादिनि समन्तभद्रे स्थितवति तव सदसि भूप कास्थाऽन्येषाम् ॥

—मल्लिषेणप्रशस्तिः.

समन्तभद्रोऽजनि भद्रमूर्तिस्ततः प्रणेता जिनशासनस्य ।
यदीयवाग्वज्रकठोरपातश्चूर्णीचकार प्रतिवादिशैलान् ।

—श्रवणबेलुगुलस्थित २५८तमः शिलालेखः.

सरस्वतीस्वैरविहारभूमयः समन्तभद्रप्रमुखा मुनीश्वराः ।
जयन्ति वाग्वज्रनिपातपाटितप्रतीपराद्धान्तमहीध्रकोटयः ॥

—गद्यचिन्तामणौ वादीभसिंहसूरिः.

एवमपरेऽपि बहवो जैनाचार्या वसुनन्दिसिद्धान्तचक्रवर्ति, शुभचन्द्राचार्य, वीरनन्द्याचार्यप्रभृतयः श्रीसमन्तभद्रस्वामिनं स्तुत्वा तस्मिन् स्वीयां भक्तिं प्रकटीचक्रुः.

अत्र श्रीसमन्तभद्राचार्यो भविष्यत्तीर्थङ्करेष्वन्तिमो भविष्यतीत्येवोक्तत्वात् तीर्थङ्करप्रकृतेर्बन्धमपि तस्मिन्नेव जन्मन्युपैदित्यनुक्तविषयमवबोद्धुं नावकाशः। स तस्या बन्धं पूर्वस्मिन् जन्मान्तरे केवलिनः श्रुतकेवलिनो वा सान्निध्ये उपेयात्। कस्मिन् ग्रन्थे प्रोक्तोऽयं विषय इत्यन्वेषणीयः। यद्यलभ्यलुप्तग्रन्थेषूक्तः स्यात्?

श्रीसमन्तभद्राचार्यस्य समयविचारः

स्वामिसमन्तभद्राचार्यपुङ्गवस्य समयसूचको न कोऽपि समुपलभ्यते साक्षादुल्लेखः। अद्यावधि बि. एल्. रैस्महाशयप्रभृतयो यावन्तो विपश्चितस्तस्य समयमुल्लिलिखुस्ते इतस्ततस्समुपलब्धैरितरैरेव साधनैर्यथामतिविभवमुपचख्युः। ते तु नानुवर्तन्ते परस्परं [1]प्रत्यनीकतया॥

बि.एल्. रैस्महाशयः स्वीयमुल्लेखं जैनपरम्परागताख्यायिकया, भण्डार्कर्महाशयलिखितसंस्कृतकोशसङ्ग्रहस्य विवरणेन (Report), श्रवणबेलुगुळास्थित ५४तमशिलालेखेन च समर्थयति। तेषामुल्लेखानां प्रमाणत्वनिर्णयः समीचीनसाधनमन्तरेण न भवितुमर्हति। अतस्तेषां प्रमाणत्वसाधकानि कानिचित्साधनान्यधो विलिख्यन्ते—

१. तत्त्वार्थसूत्रकर्ता श्रीमदुमास्वाम्याचार्यो विक्रमाब्दे एकोत्तरशततमे (क्रिस्ताब्दे ४३तमे) नन्दिसङ्घपट्टमारूढः तस्मिंश्चत्वारिंशद्वर्ष-

---

[1] १. जैनपरम्परागताख्यायिकया समन्तभद्राचार्यस्य समयः शालिवाहनशकाब्दाः ६०, क्रिस्ताब्दाः १३८ इति, क्रिस्ताब्दप्रथमशतकं द्वितीयशतकं वा स्यादिति च समुल्लिलेख श्रवणबेलुगुळशासनपुस्तकस्य प्रस्तावनालेखे बि. एल्. रैस्महाशयः.

२. समन्तभद्राचार्यः क्रिस्ताब्दे (४००) चतुर्थशतके बभूवेत्यौहतकविचारितप्रथमभागे श्रीनरसिंहाचार्यः.

३. समन्तभद्राचार्यः प्रायः (६००) षष्ठशतके क्रिस्ताब्दे बभूवेत्युल्लिलेख सतीशचन्द्रविद्याभूषणमहाशयः History of the Medieval School of Indian Logic नामके पुस्तके.

एतेषूल्लेखेषु परस्परमुपद्विशताब्दानां, प्रथमतृतीययोश्चतुःशताब्दानां चान्तरं परिदृश्यते.

पर्यन्तमासीदित्युल्लेखः समुपलभ्यते। श्रवणबेल्गुळास्थितचतुःषष्टितमशिलालेखगतश्लोकाभ्यामधोविलिख्यमानाभ्यामुमास्वाम्याचार्यस्य शिष्यो बलाकपिञ्छाचार्य इति, तस्यामाचार्यपरम्परायां श्रीसमन्तभद्राचार्यः समजनीति चावगम्यते। तथा हि—

"श्रीगृध्रपिञ्छमुनिपस्य बलाकपिञ्छः
शिष्योऽजनिष्ट भुवनत्रयवर्तिकीर्तिः।
चारित्रचञ्चुरखिलावनिपालमौलि-
मालाशिलीमुखविराजितपादपद्मः॥
एवं महाचार्यपरम्परायां स्यात्कारमुद्राङ्किततत्त्वदीपः।
भद्रः समन्ताद्गुणतो गणीशः समन्तभद्रोऽजनि वादिसिंहः"॥

जीवति स्म उमास्वाम्याचार्यः क्रिस्तीयत्र्यशीत्यब्दपर्यन्तम्। भगवदुमास्वाम्याचार्यबलाकपिञ्छाचार्यपरम्परायां श्रीसमन्तभद्राचार्योऽजनिष्टेत्युक्तत्वात् तस्मिन् बलाकपिञ्छाचार्यस्य साक्षात्परम्परया वा शिष्यत्वाभ्युपगमे नानुपपत्तिः॥

२. श्रवणबेल्गुळास्थितचतुःपञ्चाशत्तमाच्छिलालेखात् कोङ्गणिवर्मगङ्गराजस्य समयः १८८तमः क्रिस्ताब्द इत्यवगम्यते। तस्य समकालिकात् सिंहनन्दिमुनेः पूर्वं श्रीसमन्तभद्राचार्यः समुल्लिखितः॥

३. श्रवणबेल्गुळास्थित ४०तमे[1] शिलालेखे श्रीसमन्तभद्राचार्यानन्तरं पूज्यपादाचार्यस्योल्लेखदर्शनात् स्वामिसमन्तभद्रकृतगन्धहस्तिमहाभाष्यगतवाक्यमुद्धृतं सर्वार्थसिद्ध्यां पूज्यपादाचार्येणेति वक्ष्यमाणत्वात्, पूज्यपादाचार्यकृतजैनेन्द्रव्याकरणे "चतुष्टयं समन्तभद्रस्य ५–४–१४०" इत्यस्मिन्

---

[1] ततः (श्रीसमन्तभद्राचार्यानन्तरं)—
यो देवनन्दिप्रथमाभिधानो बुद्ध्या महत्या स जिनेन्द्रबुद्धिः।
श्रीपूज्यपादोऽजनि देवताभिर्यत्पूजितं पादयुगं यदीयम्॥
जैनेन्द्रं निजशब्दभागमतुलं सर्वार्थसिद्धिः परा।
सिद्धान्ते निपुणत्वमुद्धकवितां जैनाभिषेकः स्वकः।
छन्दः सूक्ष्माधियं समाधिशतकं स्वास्थ्यं यदीयं विदा-
माख्यातीह स पूज्यपादमुनिपः पूज्यो मुनीनां गणैः॥

सूत्रे श्रीसमन्तभद्राचार्योल्लिखदर्शनाच्च पूज्यपादाचार्यः श्रीसमन्तभद्राचार्या-दर्वाचीन इति विज्ञायते । पूज्यपादाचार्यस्य समयस्तु शालिवाहनशकत्रिशत-तमाब्द इत्युत्तरत्र वक्ष्यते ॥

एवमुपर्युक्तैस्त्रिभिः कारणैः श्रीसमन्तभद्राचार्यस्य क्रिस्ताब्दितीयशताब्द-भावित्वं नोपैत्यसामञ्जस्यमिति मन्यामहे । अस्य स्वामिसमन्तभद्रकालस्य (१३८) पूज्यपादाचार्यकालस्य (३७८) च मध्ये श्रीसमन्तभद्राचार्यस्य साधनाभावादनवगतशेषजीवितकालः समाविष्ट इत्यवसेयम् ॥

श्रीसमन्तभद्राचार्यविरचितग्रन्थविचारः

लोकानुग्रहार्थं यानि ग्रन्थरत्नानि तेन महात्मना विरचितानि तेषु कानिचिन्निर्दिशामः । तेनाचार्यप्रवरेण (१) रत्नकरण्डश्रावकाचारः (२) स्वयम्भूस्तोत्रम् (३) आप्तमीमांसा (४) युक्त्यनुशासनम् (५) जिन-स्तुतिशतकम् (६) जीवसिद्धिः (७) तत्त्वानुशासनम् (८) कर्मप्राभृत-टीका (९) गन्धहस्तिमहाभाष्यमित्यादयो ग्रन्थाः प्रणीता इत्यवगम्यते कैश्चिदुल्लेखैः । तत्रापञ्चमग्रन्थं पूर्वपूर्वग्रन्थानामधिकप्रचारोऽवलोक्यते । प्रसिद्धिस्तु समेषामस्त्येषां तद्विरचितग्रन्थानाम् । तत्र जीवसिद्ध्यादि ग्रन्थाना-मुल्लेख एव, न तु ते ग्रन्थाः समुपलभन्ते ॥

उपर्युक्तग्रन्थेष्वान्तिमं गन्धहस्तिमाहाभाष्यं तावदुमास्वाम्याचार्यविर-चिततत्त्वार्थसूत्राणां विरचितो विस्तृतटीकाग्रन्थः । किंतु ग्रन्थोऽयं श्री समन्तभद्राचार्येण नैव विरचित इति केषांचिद्विदुषामास्ति धारणा । सा मिथ्ये-त्यधो विलिख्यमानैः प्रमाणैर्दृढीभवति ॥

तथा हि—

१. तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थस्य पूज्यपादाचार्यकृतव्याख्यायां सर्वार्थसिद्ध्यां अकलङ्कदेवकृततत्त्वार्थराजवार्त्तिकालङ्कारे च "तथा चोक्तम्" इत्युपक्रम्य "सकलादेशः प्रमाणाधीनो विकलादेशो नयाधीनः" इत्यस्य वाक्यस्यो-

द्भूतत्वात्ताभ्यां पुरातनं व्याख्यानमेकमवर्ततेति विज्ञायते । तच्च समन्तभद्राचार्यविरचितगन्धहस्तिमहाभाष्यं, तस्यैव ग्रन्थस्य वाक्यमिदमिति च विजानीमः ॥

२. भास्करनन्द्याचार्यप्रणीततत्त्वार्थसुखबोधवृत्तेश्चतुर्थाध्यायगत—द्विचत्वारिंशत्तमसूत्रस्य व्याख्यायां " अपरः प्रपञ्चः सर्वस्य भाष्ये द्रष्टव्यः " इति, ग्रन्थस्यास्यैव पञ्चमाध्यायगतद्वितीयसूत्रस्य व्याख्यायां " अन्यस्तु विशेषो भाष्ये द्रष्टव्यः " इति ग्रन्थकर्ता भाष्यं परामृशति ॥

३. धर्मभूषणाचार्यविरचितन्यायदीपिकायां " तद्भाष्यं–तत्रात्मभूतमग्नेरौष्ण्यमनात्मभूतं देवदत्तस्य दण्डः " इति, " भाष्यं च—संशयो हि निर्णयविरोधी न त्ववग्रहः " इति, " तदुक्तं स्वामिभिर्महाभाष्यस्यादावाप्तमीमांसाप्रस्तावे—सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा । अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः " इति च महाभाष्यस्य वाक्यान्युदाजहार ॥

४. क्रिस्ताब्दे ९७८तमे चामुण्डरायेण कर्णाटकभाषायां विरचिते त्रिषष्टिलक्षणपुराणे—

" अभिमतमागिरे तत्त्वा-
र्थभाष्यमं तर्कशास्त्रमं बरेदु वचो- ।
विभवदिनिळेगेसेद समं-
तभद्रदेवर समानरेंबरुमोळरे ॥ ५ ॥ "

इति समन्तभद्रस्य भाष्यं संस्मृतम् ॥

५. क्रिस्ताब्दे १२३०तमेऽवगतास्तित्वेन गुणवर्ममहाकविना कर्णाटकभाषायां विरचिते पुष्पदन्तपुराणे—

" बित्तरमागे सूत्रगतियिं मिगे पण्णिद गन्धहस्ति तों-
भत्तरुसासिरक्के शिवकोटिय कोटिविपक्षविद्धदु- ।

न्मत्तगजं मदं बरतु केय्येंडेगोट्टुदेनस्के पेळ्वुदें ।
मत्ते समन्तभद्रमुनिराजनुदात्तजयप्रशस्तियं ॥ २२ ॥ "

अनेन गन्धहस्तिमहाभाष्यस्य श्लोकसङ्ख्या षण्णवतिसहस्रपरिमितेति चावगम्यते ॥

६. " तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यानगन्धहस्तिप्रवर्तकः ।
स्वामी समन्तभद्रोऽभूद्देवागमनिदेशकः ॥ "

—विक्रान्तकौरवनाटके हस्तिमल्लकविः

७. " इह हि खलु पुरा स्वीयनिरवद्यविद्यासंयमसम्पदा गणधरप्रत्येकबुद्धश्रुतकेवलिदशपूर्वाणां सूत्रकृन्महर्षीणां महिमानमात्मसात्कुर्वद्भिर्भगवद्भिरुमास्वामिपादैराचार्यवर्यैरासूत्रितस्य तत्त्वार्थाधिगमस्य मोक्षशास्त्रस्य गन्धहस्त्याख्यं महाभाष्यमुपनिबध्नन्तः स्याद्वादविद्याग्रगुरवः श्रीस्वामिसमन्तभद्राचार्याः "

—अष्टसहस्रीटिप्पण्यां लघुसमन्तभद्राचार्यः.

तदेतद्गन्धहस्तिमहाभाष्यनामकं ग्रन्थरत्नमिदानीं दृष्टिपथं नोपयातीत्येतन्नितरां शोचनीयम्[1] ॥

श्रीपूज्यपादाचार्यः

भगवदुमास्वाम्याचार्यविरचिततत्त्वार्थसूत्रग्रन्थस्य संस्कृतव्याख्याकारेषु श्रीपूज्यपादाचार्यो द्वितीयः । तेन सर्वार्थसिद्ध्याख्या सुगमसुन्दर-

---

[1] तुम्बुलूराचार्यस्तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थस्य कर्णाटकभाषायां षण्णवतिसहस्रश्लोकपरिमितं चूडामण्याख्यं महाभाष्यं व्यरचयदिति कर्णाटकशब्दानुशासनगत " न चैषा भाषा शास्त्रानुपयोगिनी । तत्त्वार्थमहाशास्त्रव्याख्यानस्य षण्णवतिसहस्रप्रमितग्रन्थसन्दर्भरूपस्य चूडामण्यभिधानस्य महाशास्त्रस्य " इत्यादिप्रमाणैरवगम्यते । किंतु तदपि नोपलभ्यत इत्येतदपि शोचनीयम्.

व्याख्या निरमायि । दिगम्बरजैनाचार्यपरम्परायां श्रीसमन्तभद्राचार्यानन्तरं सञ्जातेषु जैनाचार्येषु सुप्रसिद्धोऽयमाचार्यपुङ्गवः कर्णाटकजनपदान्तर्गत-कोळ्ळगालनगरनिवासिनो माधवभट्टनाम्नो विप्रस्य तस्य पत्न्याः श्रीदेव्या गर्भे समजनीति, जैनशास्त्राण्यधीत्य बालकाल एव जिनदीक्षामग्रहीदिति च राजावलीकथायां देवचन्द्रेण प्रत्यपादि ॥

पूज्यपादाचार्यस्य गुरुस्तस्य देवनन्दीति नामकरणमकरोदिति, ततो बुद्धिवैभवेन जिनेन्द्रबुद्धिरिति, वनदेवताभिः पूजितचरणत्वात्पूज्यपाद इति च विद्वद्भिः समभ्यधायीति श्रवणबेल्गुळस्थित २५४तमशिलालेखगतैकेन [1]श्लोकेन ६४तमशिलालेखगतैकेन [2]श्लोकेन चावगम्यते । एतेन तस्य मातापितृभ्यां ख्यापितं तस्य जन्मनामान्यदासीद्वा आहोस्वित् देवचन्द्र-कृतराजावलीकथोक्त्यनुसारेण "पूज्यपाद" इत्येव वासीदिति न विज्ञायते ॥

पूज्यपादाचार्यस्तपःप्रभावेनावाप्तमहौषधर्द्धिस्तद्बलेन विदेहक्षेत्रमेत्य साक्षाज्जिनदर्शनेन पूतगात्रश्च समभूदिति तस्य पादजलस्पर्शात्कालायसं कल्याणं सञ्जातमिति च श्रवणबेल्गुळस्थित२५८तमशिलालेखगतैकेन [3]श्लोकेनावगम्यते । स चाकाशमार्गेण विदेहक्षेत्रं गत्वा पुनरागमनवेलायां दिवाकरखरकिरणोष्मणा विगतदृष्टिर्भूत्वा धारवाडप्रान्तस्थितबङ्कापुरीयशान्तीश्वर-

---

[1] प्रागभ्यधायि गुरुणा किल देवनन्दी बुद्ध्या पुनर्विपुलया स जिनेन्द्रबुद्धिः ।
श्रीपूज्यपाद इति चैष बुधैः प्रचख्ये यत्पूजितः पदयुगे वनदेवताभिः ॥

[2] यो देवनन्दिप्रथमाभिधानो बुद्ध्या महत्या स जिनेन्द्रबुद्धिः ।
श्रीपूज्यपादोऽजनि देवताभिर्यत्पूजितं पादयुगं यदीयम् ॥

[3] श्रीपूज्यपादमुनिरप्रतिमौषधर्द्धिर्जीयाद्विदेहजिनदर्शनपूतगात्रः ।
यत्पादधौतजलसंस्पर्शप्रभावात्कालायसं किल तदा कनकीचकार ॥

देवालये शान्त्यष्टकं विरच्य तत्पठित्वा दृष्टिमलभतेति तदष्टकगतैकेन [1]श्लोकेन देवचन्द्रकृतराजावली[2]कथया चावबुद्ध्यते ॥

श्रीपूज्यपादाचार्यस्य "जिनेन्द्रबुद्धिः" इत्यप्येकं नामासीदित्युपपादितं किलोपरि ? एतन्नामा बौद्धविद्वानप्येक आसीत् । स च जयादित्यवामनाभ्यां बौद्धविद्वद्भ्यां विरचितायाः काशिकावृत्तेः काशिकाविवरणपञ्चिकाख्यं न्यासं व्यरचयत् । अत्र जिनेन्द्रबुद्धिनामसादृश्यादेतन्न्यासकारः पूज्यपादार्च इति केचन विद्वांसो मन्वते । किं तु तद्भ्रान्तिजन्यम् । कुत इति चेत्—जयादित्यवामनाभ्यां काशिकावृत्तौ पूज्यपादाचार्यविरचितजैनेन्द्रव्याकरणात् कानि चित्सूत्राण्युद्धृतानि । तस्याश्च वृत्तेर्न्यासकारस्य पूज्यपादाचार्यादर्वाचीनत्वं सुस्पष्टं विज्ञायते ॥

श्रीपूज्यपादाचार्यो लोकस्य वाङ्मलमपाकर्तुं जैनेन्द्रव्याकरणं पाणिनीयव्याकरणस्य व्याख्यां शब्दावताराख्यां तर्कशास्त्रं छन्दश्शास्त्रं च, मनोमलमपाकर्तुं सर्वार्थसिद्ध्याख्यां तत्त्वार्थवृत्तिं समाधिशतकं इष्टोपदेशं जैनाभिषेकं च, भूरक्षणार्थं यन्त्रमन्त्रशास्त्रं, देहदोषनिवारणार्थं कल्याणकारकवैद्यग्रन्थं च प्रणिनायेति [3]कैश्चिदुल्लेखैर्विज्ञायते ॥

---

1 "शान्तिं शान्तिजिनेन्द्र शान्तमनसस्त्वत्पादपद्माश्रयात् ।
सम्प्राप्ताः पृथिवीतलेषु बहवः शान्त्यार्थिनः प्राणिनः ॥
कारुण्यान्मम भाक्तिकस्य च विभो दृष्टिं प्रसन्नां कुरु ।
त्वत्पादद्वयदैवतस्य गदतः शान्त्यष्टकं भक्तितः ॥"

2 "सूर्यकिरणोष्णदिं दृष्टि पोगे बंकापुरवेंबुदरोळ् शान्तीश्वररं वंदिसि शान्त्यष्टकमं पेळि दृष्टियं पडेदु."

3 भरदिं जैनेन्द्रमं भासुरमेनलोरेदं पाणिनीयक्के टीकं
बरेदं तत्त्वार्थमं टिप्पणदिनरिपिदं यन्त्रमन्त्रादिशास्त्रो-
त्करमं भूरक्षणार्थं विरचिसि जसमं ताळिदं विश्वविद्या-
भरणं देवाळियाराधितपदकमळं पूज्यपादव्रतीन्द्रम् ॥ १४ ॥
—कर्णाटकधर्मपरीक्षाग्रन्थे वृत्तविलासः (११६० क्रि).

उपर्युक्तग्रन्थेष्वधुना शब्दावतार, तर्कग्रन्थ, यन्त्रमन्त्रशास्त्र, कल्याणकारकवैद्यग्रन्थ, जैनाभिषेक, छन्दःशास्त्र, सारसङ्ग्रह इत्येते ग्रन्था नोपलभ्यन्ते। तत्र कल्याणकारकवैद्यग्रन्थस्तु निखिलवैद्यलोके समादरणीयोऽस्ति । तस्य प्रयोगाः श्लोकाश्च केचन तत्र तत्र समुपलभ्यन्ते । श्रीपूज्यपादाचार्यस्तर्कव्याकरणसिद्धान्ताद्यखिलविषयेष्वपि निष्णात आसीदिति तद्विरचितग्रन्थावलोकनेनावबुध्यते ॥

श्रीपूज्यपादाचार्यस्य समयविचारः

आचार्यपुङ्गवोऽयं क्रिस्ताब्दाद्यशीत्युत्तरचतुःशत (४८२) तमाब्दादारभ्य द्वाविंशत्युत्तरपञ्चशत (५२२) तमाब्दपर्यन्तं राज्यशासितुर्गङ्गवंशीयस्य दुर्विनीतस्य शिक्षागुरुरासीदिति, स चाचार्यवर्यस्तस्य समकालिक इति च हेब्बूरुशासनलेखादवगम्यत इति तच्छासनलेखमनुलिख्यैव जुगलकिशोरपण्डितेन "स्वामिसमन्तभद्र" प्रबन्धे समाधितन्त्रस्य

सकलप्राणिहितार्थवागे रुजेगळ् पिङ्गल्के कल्याणका-
रकमं वाङ्मलमं तेरळ्चि कळेयल् जैनेन्द्रमं चित्तदों-
दु कळङ्कं किडिसल् समाधिशतयोगग्रन्थमं पेळ्दु स-
र्वकवीन्द्रस्तुतशुद्धचित्तनेसेदं श्रीपूज्यपादोत्तमं ॥ ७ ॥

—कर्णाटकसमयपरीक्षाग्रन्थे ब्रह्मदेवकविः (१२३० क्रि).

जैनेन्द्रं निजशब्दभागमतुलं सर्वार्थसिद्धिः परा
सिद्धान्ते निपुणत्वमुद्धकवितां जैनाभिषेकः स्वकः ।
छन्दः सूक्ष्मधियं समाधिशतकं स्वास्थ्यं यदीयं विदा-
माख्यातीह स पूज्यपादमुनिपः पूज्यो मुनीनां गणैः ॥ ४ ॥

—श्रवणबेळ्गुळस्थित ४०तमः शिलालेखः.

प्रस्तावनायां च प्रत्यपादि । स च स्वोक्तिं प्रमाणयितुं [1] कानि चित्प्रमाणान्युपस्थापयति स्म । तेषु हेब्बूरुशासनलेखनं प्रधानमन्येषामखिलानां मूलाधारभूतत्वात् । अतस्तदेवादौ विमृश्यते । तथाहि—

"श्रीमन्माधवमहाधिराजः, तस्य पुत्रः अविच्छिन्नाश्वमेधावभृथाभिषिक्तः श्रीमत्कदम्बकुलगगनगभस्तिमालिनः श्रीमत्कृष्णवर्ममहाराजस्य प्रियभागिनेयः जननीदेवताङ्कपर्यङ्क एवाधिगतराज्यः विद्वत्कविकाञ्चननिकषोपलभूतः असंभ्रमावनमितसमस्तसामन्तमण्डलः अविनीतनामा श्रीमत्कोङ्गणिमहाराजः, तस्य पुत्रः पुन्नाडराजप्रियपुत्रिकापुत्रः विजृम्भमाणशक्तित्रयोपनमितसमस्तसामन्तमण्डलः अन्दर्यालत्तूरुपौरुळरेपेर्नगराद्यनेकसमरमुखमखहुतप्रधानपुरुषपशूपहारः विघसविहस्तीकृतकृतान्ताग्निमुखः शब्दावतारकारदेवभारतीनिबद्धबृहत्कथः किरातार्जुनीयपञ्चदशसर्गटीकाकारः दुर्विनीतनामा" इत्यादि ॥

अस्यावशिष्टभागा विषयान्तरसूचकाः । एतच्छासनगतं 'शब्दावतारकारदेवभारतीनिबद्धबृहत्कथः' इति पदं दुर्विनीतस्य विशेषणम् [2] । कर्णाटककविचरितकारमहाशयैरप्येवमेव प्रत्यपादि । तथाहि—"दुर्विनीतः, गङ्गराजेष्वेतदभिधानवानेक आसीत् । केषु चित्ताम्रशासनेष्वस्य 'शब्दावतारकारः' 'देवभारतीनिबद्धबृहत्कथः' 'किरातार्जुनीयपञ्चदशसर्गटीकाकारः' इत्येषां विशेषणानां सत्त्वात् अनेन शब्दावतारग्रन्थो विरचित इति, गुणाढ्यस्य कर्णाटकभाषाबद्धा बृहत्कथा संस्कृतभाषायां परिवर्तितेति, भारविकृतकिरातार्जुनीयस्य पञ्चदशतमसर्गस्य टीका व्यलेखीति च विज्ञायते" इति । पूज्यपादाचार्येण

---

[1] 1. Mysore and Coorg—A Gezetteer प्रथमभागस्य 373तमं पृष्ठम्. [2] कर्णाटकभाषाभूषणस्य भूमिकायाः 12 तमंपृष्ठम्. [3] Coorg inscriptions भूमिकायास्तृतीयपृष्ठम्. [4] History of Kanarese Literature 25तमं पृष्ठम्. [5] कर्णाटककविचारितम् । एतेषु नैकेनापि पूज्यपादाचार्यस्य समुचितसमयः सिध्यति.

[2] अतो दुर्विनीतेनाप्येकः शब्दावतारनामकग्रन्थो निरमायीति स्फुटमवगम्यते.

पाणिनीयव्याकरणस्य 'शब्दावतार' नामको व्याख्याग्रन्थो विरचित इत्युक्तमेवोपरि। अस्मात् 'शब्दावतार' नामसादृश्यात् रैस्‌महाशयो हेब्बूरुशासनगत "शब्दावतारकार" पदं, युद्धर्विनीतस्य विशेषणं, पूज्य पादाचार्यवाचकमिति मत्वा "पूज्यपादाचार्यो दुर्विनीतस्य शिक्षागुरुरासी-दित्युक्तं Tm. 23 (तुंकूरुप्रान्तीय) शासने (हेब्बूरुशासने)" इति समुल्लिलेख। तच्च भ्रान्तिजन्यम्॥

एवं हेब्बूरुशासने पूज्यपादाचार्यस्योल्लेखाभावेऽपि तच्छासनपङ्क्तेर्विपरी-तार्थमधिगच्छतां विमर्शकानामुक्तीर्विश्वस्य पूज्यपादाचार्यस्य दुर्विनीतस्य च गुरुशिष्यभावं समकालिकत्वं च परिकल्प्य "पूज्यपादचरितस्य राजावलीकथा-याश्चोल्लेखाः समयादिदृष्ट्या न विश्वास्या" इत्युक्त्वा तान् दूरीकृत्य च पूज्य-पादाचार्यो दुर्विनीतस्य शिक्षागुरुः समकालिकश्च समभूदिति यत्प्रतिपादितं कैश्चिन्न तद्विचारक्षमम्॥

देवनन्दिनो दर्शनसारे—

"सिरिपुज्जपादसीसो दाविडसङ्घस्स कारगो दुट्ठो।
णामेण वज्जणन्दी पाहुडवेदी महासत्तो॥ २४॥

पञ्चसए छव्वीसे विक्कमरायस्स मरणपत्तस्स।
दक्खिणमहुराजादो दाविडसङ्घो महामोहो॥ २५॥"

इत्येतद्गाथाद्वयं समुपलभ्यते। पूज्यपादाचार्यस्य शिष्यो वज्रनन्दिमुनिः ५२६तमे विक्रमाब्दे (४६८तमे क्रिस्ताब्दे) द्राविडसङ्घं स्थापयामासेत्यस्य गाथायुगलस्यार्थः। एतेन पूज्यपादाचार्यस्य द्राविडसङ्घस्थापनाकालात्पूर्व-भावित्वसिद्धेः स च तत्सङ्घस्थापनाकालादुत्तरकालभाविनो दुर्विनीतस्य सम-कालिकः शिक्षागुरुश्चासीदिति यदुक्तं जुगलकिशोरपण्डितप्रभृतिभिः कैश्चित्तन्न संघटते। तर्हि पूज्यपादाचार्यस्य कोऽयं समय इत्यारेकायाम्—

(१) उपर्युक्तकथनेन क्रिस्तद्वितीयशताब्दीयात् समन्तभद्राचार्यात् पूज्यपादाचार्यस्यार्वाचीनत्वात्। (२) क्रिस्ताब्दे ४६८तमे द्राविडसङ्घ-

स्थापकात् वज्रनन्दिमुनेस्तस्य गुरोः पूज्यपादाचार्यस्य पूर्वभावित्वात्। (३) राजावलीकथायां देवचन्द्रेण पूज्यपादाचार्यस्य समयः शालिवाहन-शकाब्दः ३००तम (क्रिस्ताब्दः ३७८तम) इत्युक्तत्वात्। (४) पूज्यपादचरितेप्यस्यैव समयस्योल्लेखदर्शनात् (५) जुगमंदरलालजैनिमहाशयेनाङ्ग्लभाषायां सम्पादितस्य तत्त्वार्थसूत्रस्य प्रस्तावनायां—"His date of birth, as stated in the pattavalis, is the 10th of Jeth Sudi, 308 Saka year" इत्युक्तत्वात्। (६) बाधकप्रमाणाबाधितत्वाच्च पूज्यपादाचार्यस्य समयः क्रिस्ताब्दचतुर्थशतकस्यान्तिमभाग इति सिध्यति॥

श्रीभास्करनन्दी

तत्त्वार्थसुखबोधवृत्त्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य प्रणेताऽयमेव सुगृहीतनामा विबुधवरः। जैनसैद्धान्तिकबहुगहनविषया अपि सुगमा यथा स्युस्तथा सुलभसुललितपदसरण्या प्रतिपादिता इत्यनल्पप्रशंसार्होऽयं विद्वद्वरेण्यः। सतीष्वपि बह्वीषु तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यासु नातिविस्तृततया नातिसङ्क्षेपतया सुगमसुन्दरतया चेयमतीव मनोहारिणीत्यस्मन्मतिः। तत्रान्यदपि कारणं विद्यते यत्सकलतार्किकविद्वन्मण्डलमण्डनायमानेन श्रीमदकलङ्कदेवेन विरचित-तत्त्वार्थराजवार्तिकालङ्कारस्य पङ्क्तयो बह्वयस्तत्र तत्र सन्दर्भानुसारमुद्धृत्य संयोजिता अस्मिन् ग्रन्थे। जैनसिद्धान्तविषयबुभुत्सूनां विदुषामतीवोपकारकोऽयं ग्रन्थ इति वक्तुमिच्छामः॥

उद्दामविद्वानयं स्वजन्मना किं तत्स्थानं पवित्रीचकार? कावस्य मातापितरौ? कान्यन्यान्यनेन ग्रन्थरत्नानि प्रणीतानि? इत्यादिविषयाणां कुत्राप्युल्लेखानुपलब्धेस्तानवबोद्धुं बोधितुं च न शक्नुम इति खिद्यतेऽस्मन्मानसम्। एतेनास्य समयगमकं साधनमपि नोपलभ्यत इति सूचितं भवति। तथाप्यस्य ग्रन्थस्य तत्तदध्यायान्त्यास्थितगद्यान्तर्गत "महासैद्धान्तः श्री-

जिनचन्द्रभट्टारकस्तच्छिष्यपण्डितश्रीभास्करनन्दिविरचित ” इति वाक्येन, एतद्ग्रन्थान्त्यगत—

तस्यासीत्सुविशुद्धदृष्टिविभवः सिद्धान्तपारङ्गतः ।
शिष्यः श्रीजिनचन्द्रनामकलितश्चारित्रभूषान्वितः ॥
शिष्यो भास्करनन्दिनामविबुधस्तस्याभवत्तत्त्ववित् ।
तेनाकारि सुखादिबोधविषया तत्त्वार्थवृत्तिः स्फुटं ॥

इत्यनेन श्लोकेन च संसूचितं किञ्चिदवलम्बनमाश्रित्य विचार्यते—

ग्रन्थकर्ता स्वस्मिन् जिनचन्द्रभट्टारकस्य शिष्यत्वं प्रख्यापयति किल । यद्यधुना जिनचन्द्राचार्यस्य समयोऽवगतो भवेत्तर्हि ततस्तस्य शिष्यस्य भास्करनन्दिनोऽपि समयोऽनुमीयेत । किं तु जिनचन्द्रनामान आचार्या अनेके भुवनतलमिदमलंचक्रुरिति विज्ञायते । कर्णाटककविचक्रवर्ती पोन्न-महाकविः (९५०) स्वरचितशान्तिपुराणे—

आ चन्दिनन्दिमुनिप स-
दाचारर शिष्यरमल जिनचन्द्रमुनी-
न्द्राचार्यर् त्रैलोक्य च-
राचररक्षाक्षमैककारणनिरतर् ॥ २५ ॥

इत्यादि श्लोकैरेकं जिनचन्द्राचार्यं स्तौति । स तु चन्दिनन्दिमुनिपस्यान्ते-वासी । अस्य भास्करनन्दिनो गुरुर्जिनचन्द्राचार्यस्तु सर्वसाधुमुनिपस्य शिष्य इति ख्यापितः । अतोऽनयोर्भिन्नत्वं प्रतीयते ॥

श्रवणबेळुगुळास्थित (६९) शासनलेखे द्वितीयमाघनन्द्याचार्यानन्तर-मेको जिनचन्द्राचार्यः समाख्यातः । प्रायस्स एवायं जिनचन्द्राचार्य इति वितर्कयामः । स च माघनन्द्याचार्यः पञ्चाशदुत्तरद्विशताधिकसहस्रतमाब्द (१२५०) जीवित इत्युल्लिखितत्वादैतिहाससंशोधकैः कैश्चिद्विपश्चिद्भिस्त-स्मादुत्तरकालभाविनो जिनचन्द्राचार्यस्य कालः उपपञ्चसप्तत्युत्तरद्विशताधिक-

सहस्रतमाब्द (१२७५) इत्यभ्यूह्यते। तस्य चान्तेवासी श्रीभास्करनन्दिविबुधः क्रिस्तीयत्रयोदशतमशतकस्यान्तिम कालिक इति सम्भावयामः। अयं तु विषयो विमर्शकविमर्शाधीन इति न प्रतन्यते ॥

उपसंहारः

अयं च ग्रन्थोऽधोदर्शिततालपत्रमयपुस्तकत्रयसाहाय्येन संशोधितोऽस्ति। तत्रैतत्कोशागारीयपुस्तकमेकं, श्रवणबेळुगुळनिवासिभिः श्री एस्. ऐ. ब्रह्मसूरिशास्त्रिभिः प्रेषितमेकं, चामराजनगरनिवासिभिः श्रीज्ञानेश्वरपण्डितैः प्रेषितमेकम्। त्रीण्येतानि पुस्तकानि यथाक्रमं 'क' 'ख' 'ग' इति सङ्केतितानीति बोद्धव्यानि। तत्र 'क' पुस्तकं प्रायः शुद्धमपि बहुत्र तस्मिन् ग्रन्थपाता वर्तन्ते। द्वितीयतृतीयपुस्तकयोः साहाय्येनोपलब्धानि समुचितपदानि तत्र तत्र संयोज्य समीकृताः। इमे 'ख' 'ग' पुस्तके अपि प्रायः शुद्धतरे एव। एतेषु पुस्तकेषु राजवार्तिकादिषु च यत्र ये पाठभेदा दृष्टाः तत्र ते भेदाः केषां चित्कठिनपदानां प्रतिपदानि च टिप्पण्यामुपदर्शितानि ॥

अस्याः प्रस्तावनायाः समुल्लेखने येषां पुस्तक, प्रस्तावना, शासनलेखादीनां सहायता समुपलब्धा तेषां नामोल्लेखनानि तत्र तत्रैव कृतानीति नात्र पुनरुक्तेरावश्यकता। अस्मिन्नवसरे तत्तल्लेखकानामुपर्युक्तग्रन्थप्रेषकमहाशयानां चोपकारं स्मारं स्मारं विरमामः ॥

ए. शान्तिराजशास्त्री.
(न्यायतीर्थ, आस्थानमहाविद्वान्)

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८	१४	विधं–	विधम्।
१५	२८	प्रतिषेधार्थ।	प्रतिषेधार्थ
२२	२३	दत्तूरा	दत्तूर
,,	२४	य	या
२४	४	मर्यायो	पर्यायो
४६	१८	तिस्रो	तिस्रो
५८	१२	पर्वतयो	पर्वतयोः
,,	२३	स्तद्विभाः	स्तद्विभा
५९	२३	षद्म	पद्म
६०	५	योजनसस्रं	योजनसहस्रं
६५	२४	हरिवर्षकाश्च	हारिवर्षकाश्च
७१	२३	अन्तगतो	अन्तर्गतो
७९	१०	सिद्धे	सिद्धे
,,	११	लेश्यावा	लेश्याव
८३	२३	शन्तार	शतार
८५	५	उपरिष्टे	उपरिष्ठे
८९	२४	तैरधिकास्ते	कैरधिकास्ते
९०	२२	पति	पीत
,,	,,	शेषेशु	शेषेषु
९६	७	आदियोंषां	आदियैंषां
१०६	१६	मिस्रसानिमित्ता	विस्रसानिमित्ता
११०	१२	प्रदेश	प्रदेशे
,,	१५	शक्तवत्	शक्तिवत्
१११	२२	त्वसङ्ख्येय	त्वसङ्ख्येय
११३	२०	तर्ह्यनेक	तर्ह्यनेक
,,	२१	प्रत्ययम्य	प्रत्ययस्य
११५	१३	स्यत्	स्यात्
११७	२	कथञ्चिचिन्	कथञ्चिन्
११८	१	सुखा	सुखा
१२३	२२	द्विबिधम	द्विविधम्

|

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२५	१२	रसादय	रसादयः
१४१	१९	द्यक्षयापि	द्यपेक्षयापि
१४६	१२	ाद्यस्य	चाद्यस्य
१४७	९	स्वभाव	स्वभावः
१५६	४	परोपरोधाकरणऽ	परोपरोधाऽकरण
१५७	१	कथाश्रयणम्	कथाश्रवणम्
१८०	२५	प्रत्र	पत्र
१८१	१८	चार्यायां	चर्यायां
१८५	१३	दृष्ठयसंयत	दृष्ठ्यसंयत
१९०	१३	अष्ठविंशति	अष्टाविंशति
१९२	२२	प्रात्यख्यान	प्रत्याख्यान
१९३	७	श्चितुर्भि	श्चतुर्भि
,,	१९	द्वा	द्वौ
९५	५	प्रत्यप्यक्तं	प्रत्यप्युक्तं
१९८	१	निमाण	निर्माण
२००	२८	तद क्षया	तदपेक्षया
२११	९	ताड	ताडन
२१४	२	मिइत्यत्रोच्यते	मित्यत्रोच्यते
२१६	२३	आवमौदार्य	आवमौदर्य
२१७	११	सङ्कीर्तनानुम्मरण	सङ्कीर्तनानुस्मरण
,,	१३	वैयापृत्य	I वैयापृत्य
,,	२६	श्लोक	श्लोक
२१९	२	एकाग्र	एकाग्र
,,	२२	तद्विपरीतं	विपरीतं
२२४	२९	पुलकादयः	पुलाकादयः
२४०	१२	वन्धा	वन्धः
,,	१३	गुणानः	गुणानां
२४८	२	अथ तत्त्वार्थसुखबोध- वृत्तेः सूत्राणामकारादिकोशः.	अथ सूत्राणामकारादिकोशः.

———

॥ श्रीमत्पञ्चगुरुभ्यो नमः ॥

भास्करनन्दिविरचिता

सुखबोधा

तत्त्वार्थवृत्तिः

जयन्ति कुमतध्वान्तपाटने पटुभास्कराः ।
विद्यानन्दाः सतां मान्याः पूज्यपादा जिनेश्वराः ॥

अथातिविस्तरमन्तरेण [1] विमतिप्रतिबोधनार्थमिष्टदेवतानमस्कारपुरस्सरं तत्त्वार्थसूत्रपदविवरणं क्रियते । तत्रादौ नमस्कारश्लोकः—

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये ॥

अस्य समुदायार्थः कथ्यते—मोक्षोपायस्योपदेष्टारं सकलजीवादितत्त्वानां ज्ञातारं कर्ममहापर्वतानां भेत्तारं भगवन्तमर्हन्तमेवानन्तज्ञानाद्यतद्गुणप्राप्त्यर्थं वन्देऽहं तस्यैव सकलप्रमाणाविरुद्धानेकान्तात्मकार्थभाषित्वादिति । किंस्वरूपोऽसौ मोक्षमार्ग इति केनचिदासन्नभव्येन परिपृष्टे सत्याचार्यः प्राह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥

सम्यक्शब्दः प्रशस्तवाची । स च दर्शनादिभिस्त्रिभिर्विशेषणत्वेन प्रत्येकमभिसम्बध्यते — सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमिति । यज्जीवादीनां याथात्म्यश्रद्धानं [2] ज्ञानस्य सम्यग्व्यपदेशहेतुस्तत्सम्यग्दर्श-

---

[1] विमतिप्रतिबोधनार्थाय—क.   [2] दर्शनस्य—क.

नम्। [1]तेषामेव याथात्म्यनिश्चयः सम्यग्ज्ञानम्। संसारकारणविनिवृत्तिं प्रत्युद्यतस्य सम्यग्ज्ञानिनो बाह्याभ्यन्तरक्रियोपरमः सम्यक्चारित्रम्। पश्यति दृश्यतेऽनेन दृष्टिर्वा दर्शनम्। जानाति ज्ञायतेऽनेन ज्ञातिर्वा ज्ञानम्। चरति चर्यते चरणमात्रं वा चारित्रम्। मोक्षणं मोक्षः। स च द्रव्यभावस्वभावसकलकर्मसंक्षये पुंसोऽनन्तज्ञानादिस्वरूपलाभः। मृष्टोऽसौ मार्गः। मृग्यत इति वा मार्गः। स च संसारकारणविनिवर्तनसमर्थो मोक्षप्राप्त्युपाय उच्यते। स च समुदितसम्यग्दर्शनादित्रितयात्मक एव। व्यस्तस्य सद्दर्शनादेर्मोक्षहेतुत्वानुपपत्तेः। रसायनविषयव्यस्तश्रद्धानादेः सर्वव्याधिविनिवृत्तिहेतुत्वाभाववत्। किंच संसारकारणं देहिनां मिथ्याभिनिवेशाऽज्ञानविपरीतचरणरूपमन्यतमापाये संसरणापकर्षविशेषाऽनिश्चयात्। तच्च त्रिविधं संसारकारणं दर्शनमात्रेण ज्ञानमात्रेण [2]चरणमात्रेणैकैकेन द्वाभ्यां वा न निवर्तते। तत्प्रतिपक्षभूतेन तत्त्वश्रद्धानादित्रयेणैव तस्य निवर्तयितुं शक्यत्वात्। न चाज्ञानमात्रहेतुकः संसारस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तावज्ञाननिवृत्तावपि संसारेऽवस्थानसंभवात्। अन्यथाप्तस्य तत्त्वोपदेशाघटनात्। अज्ञानासंयम[3]हेतुनियतत्वमपि न संसारस्य घटते। स्वयमाविर्भूततत्त्वज्ञानवैराग्यस्याज्ञानासंयमाभावेऽपि संसारावस्थानाभ्युपगमादन्यथा तत्त्वोपदेशाभावलक्षणस्योक्तदोषानुषङ्गस्य तदवस्थत्वात्। ततो मिथ्यादर्शनादित्रितयहेतुक एव संसार इति भावनीयम्। तस्यात्यन्तनिवृत्तिलक्षणश्च मोक्षः सम्यग्दर्शनादित्रितयसाध्य एवेति च [4]निश्चयः। तर्हि सयोगकेवलिनः प्रकृष्टसम्यग्दर्शनादित्रितयाविर्भावे सति मिथ्यादर्शनादित्रितयनिवृत्तिलक्षण एव मुक्तिप्रसङ्गात्कथं भवतां जैनानामपि मते आप्तस्य तत्त्वोपदेशना सम्भाव्यत इति चेन्न—कायादि[5]योगत्रयसम्भवात्। योगा ह्यचारित्रेऽन्तर्भवन्ति तेषां त्रयोदशगुणस्थानव्यापित्वात्। कायादिक्रियानिवृत्तिकारणस्यायोगकेवलिसमुच्छिन्नक्रियानिवृत्तिपरमशुक्लध्यानस्य चारित्रेऽन्तर्भाववत्। अत एव अयोगकेवलिचरमसमयवर्तिरत्नत्रयसंपूर्णतैव सकलसंसारोच्छेदनिबन्धनमित्यत्र बोद्धव्यम्। अत्र पुनर्विशेषेण मिथ्यात्वोदयजनितदुरागमवासनावासितान्तःकरणाः परवादिनो मुक्तेरुपायं मुक्तिस्वरूपं चान्यथा प्रतिपादयन्ति प्रमुग्ध[6]लुब्धलोकानाम्। तथा हि—सकलनिष्कलाप्तप्रासमन्त्र-

---

[1] जीवादीनामेवेत्यर्थः. [2] आचरणमात्रेण—क. ग. [3] निमित्तत्वमपि—ख. निहितत्वमपि—ग. [4] निश्चेयः—ख. [5] योगसम्भवात्—क, ग. [6] मुग्ध—क.

तन्त्रापेक्षदीक्षालक्षणात् [1]श्रद्धामात्रानुसरणान्मोक्ष इति सैद्धान्तवैशेषिकाः। द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायान्त्यविशेषाभावाभिधानानां [2]साधर्म्यवैधर्म्यावबोधतन्त्रात् ज्ञानमात्रान्मोक्ष इति तार्किकवैशेषिकाः। त्रिकालभस्मोद्धूलनेज्यालङ्गुकप्रदानप्रदक्षिणीकरणात्मविडम्बनादिक्रियाकाण्डमात्रानुष्ठानादेव मोक्ष इति पाशुपताः। सर्वेषु पेयापेयभक्ष्याभक्ष्यादिषु [3] निश्चलचित्तत्वान्मोक्ष इति [4]कालाचार्यकाः। तथा च चित्रिकमतोक्तिः—मदिरामोदमेदुरवदनसरसप्रसन्नहृदयः सव्यपार्श्वसमीपविनिवेशितशक्तिः शक्तिमुद्रासनधरः स्वयमुमामहेश्वरायमाणो नित्यामन्त्रेण पार्वतीश्वरमाराधयेदिति मोक्षः। प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकख्यातेर्मोक्ष इति साङ्ख्याः। नैरात्म्यादिनिवेदितसम्भावनातो मोक्ष इति दशबलशिष्याः। अङ्गाराञ्जनादिवत् स्वभावादेव कालुष्योत्कर्षप्रवृत्तस्य चित्तस्य न कुतश्चिद्विशुद्धिरिति जैमिनीयाः। सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते ततः परलोकिनोऽभावात्परलोकाभावे कस्यासौ मोक्ष इति समवाप्तसमस्तनास्तिकाधिपत्या बार्हस्पत्याः। परमब्रह्मदर्शनवशादशेषभेदसंवेदनाऽविद्याविनाशान्मोक्ष इति वेदान्तवादिनः॥

नैवान्तस्तत्त्वमस्तीह न बहिस्तत्त्वमञ्जसा।
विचारगोचरातीतेः शून्यता श्रेयसी ततः॥

इति पश्यतोहराः प्रकाशितशून्यतैकान्ततिमिराः शाक्यविशेषाः। तथा—ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां नवात्मगुणानामत्यन्तोच्छित्तिर्मुक्तिरिति काणादाः। तदुक्तम्—

बहिः शरीराद्यद्रूपमात्मनः सम्प्रतीयते।
उक्तं तदेव मुक्तस्य मुनिना कणभोजिना॥ इति॥

निरास्रवचित्तोत्पत्तिर्मोक्ष इति ताथागताः। तदुक्तम्—

दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चि-
न्नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्।
दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतः
स्नेहक्षयात्केवलमेति शान्तिम्॥

---

[1] श्रद्धामात्रानुस्मरणात्—क. ग. [2] पदार्थानां साधर्म्य—ख. [3] निःशङ्कचित्तवृत्ताद्वृत्तात्—ख. [4] कुलाचार्यकाः—ख.

1*

दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चि-
न्नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्।
जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतः
क्लेशक्षयात्केवलमेति शान्तिम्॥ इति॥

बुद्धिमनोऽहङ्कारविरहादखिलेन्द्रियोपशमावहात्तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं मुक्तिरिति कापिलाः। यथा घटविघटने घटाकाशमाकाशीभवेत्तथा देहोच्छेदात्सर्वः प्राणी परे ब्रह्मणि लीयत इति ब्रह्माद्वैतवादिनः। एवमज्ञातपरमार्थानां मिथ्यादृशामेतेऽन्येऽपि दुर्णया बहवः सन्ति। ते च युक्त्या विचार्यमाणा यथार्थतया न व्यवतिष्ठन्ते। तथा हि—

न तावत्केवलं श्रद्धामात्रं श्रेयोर्थिनां श्रेयः संश्रयाय भवति। यथा न बुभुक्षितवशादुदुम्बराणां पाको जायते। नापि पात्रावेशादिवन्मन्त्रतन्त्राभ्यासादात्मदोषप्रक्षयो भवति, संयमानुष्ठानक्लेशवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तथा न दीक्षामात्रमेव मुक्तेः कारणं भवितुमर्हति, संसारसमुद्भूतपूर्वदोषाणां पुंसो दीक्षाक्षणान्तरे पश्चादप्युपलम्भसम्भवात्। नाप्यर्थपरिज्ञानमात्रं क्रियाश्रद्धानरहितं विवक्षितकार्यकारि स्याल्लोकेऽपि हि न पयःपरिज्ञानमेव तर्षापकर्षकारि दृष्टमिष्टं वा शिष्टैरिति। तथा चोक्तम्—

ज्ञानहीने क्रिया पुंसि परं नारभते फलम्।
तरोश्छायेव किं लभ्या फलश्रीर्नष्टदृष्टिभिः॥
ज्ञानं पङ्गौ क्रिया चान्धे निःश्रद्धे नार्थकृद्द्वयम्।
ततो ज्ञानक्रियाश्रद्धात्रयं तत्पदकारणम्॥

अन्यच्चोक्तम्—

हतं ज्ञानं क्रियाशून्यं हता चाज्ञानिनः क्रिया।
धावन्नप्यन्धको नष्टः पश्यन्नपि च पङ्गुकः॥ इति॥

तथा यदि निःशङ्कात्मप्रवृत्तिर्मोक्षहेतुरिष्यते तदा कौलानामिव तत्सम्भवात् वकादीनामपि मोक्षप्रसङ्गः स्यात्। तथा प्रकृतिपुरुषयोर्व्यक्तेतरयोर्नित्यव्यापिस्वभावयोः कथं वियोगः समुपलभ्येत? येन तद्वियोगदर्शनं मोक्षहेतुत्वेन साङ्ख्यानां घटेत। तथा चेतसि नैरात्म्यादिप्रतिभा-

सभावनामात्रादेव मोक्षाभ्युपगमे सौगतेभ्योऽतितरां विप्रयुक्तकामिनां [1]मोक्षप्रसङ्गः स्यात् स्फुटतरभावनासम्भवात् । तदुक्तम्—

पिहिते कारागारे तमसि च सूचीमुखाग्रनिर्भेद्ये ।
मयि च निमीलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥इति ॥

तथा स्वभावान्तरपरिणामात्मकत्वान्मणिमुक्ताफलादिवदात्मनो मलक्षयोपि [2]स्वहेतुरभ्युपकर्तुं शक्यत एव । तथा पृथिव्यादि[3]तत्सहेतुकत्वात्तदहर्जातबालकस्तनेहातो रक्षाव्यापारदर्शनाद्भवान्तरस्मृतेश्च पृथिव्यादिभूतेभ्योऽर्थान्तरभूतो जीवः प्रकृतिज्ञः कथंचिन्नित्यः सर्वथास्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा प्रत्यक्षादिप्रमाणोपपन्नत्वेन स्वयं प्रतीयमानजन्ममृत्युसुखदुःखादिविवर्तैर्जगतो वैचित्र्यदर्शनात्कथमशेषभेदसंवेदनमविद्यारूपं स्यात् ? येन वेदान्तवादिनां ब्रह्माद्वैतदर्शनं जगतो भेददर्शनलक्षणाविद्याविनाशहेतुत्वेन मुक्तिहेतुर्भवेत् । तथा सौगतानां सर्वथा सर्वशून्यतावादोऽपि न घटते-शून्यं तत्त्वमहं वादी प्रमाणबलेन साधयामीति वचनविरोधप्रसङ्गात् । ततः सिद्धमेतत्–प्रमाणोपपन्नस्यात्मनः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मको मोक्षमार्गो मोक्षमार्गत्वान्यथानुपपत्तेस्तथाविधपाटलीपुत्रादिमार्गवदिति । तथा स्वहेतुतो मुक्तस्यात्मनः सांसारिकविनश्वरज्ञानसुखाभावेऽपि सकलकर्मक्षयोद्भूतनित्यातिशयज्ञानसुखात्मकत्वमेषितव्यमेव वैशेषिकैः । अन्यथेच्छाद्युपाद्यभाववत्तदभावे लक्षणशून्यस्य मुक्तात्मनोप्यभावप्रसङ्गः स्यादुष्णत्वस्यासाधारणलक्षणस्याभावेऽग्नेरभाववत् । किंच सदाशिवेश्वरादयः संसारिणो मुक्ता वा ? यदि संसारिणस्तदा कथं तेषामाप्तता स्यात् ? अथ मुक्तास्तेऽभ्युपगम्यन्ते तर्हि क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरस्तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजमिति यत्पतञ्जलिजल्पितमन्यच्च—

ऐश्वर्यमप्रतिहतं सहजो विरागः
तृप्तिर्निसर्गजनिता वशितेन्द्रियेषु ।
आत्यन्तिकं सुखमनावरणा च शक्ति-
र्ज्ञानं तु सर्वविषयं भगवंस्तवैव ॥

---

1 मोक्षः प्रसङ्गः—ख ग. 2 स्वहेतुभ्यः कर्तुं—ख. 3 वत्—ख.

इत्येतत्सर्वमनुपपन्नमेव स्यान्मुक्तेषु ज्ञानाद्यसम्भवेषु सर्वज्ञत्वादिवचनविरोधात्। तथानेकजन्मसङ्क्रान्तेर्यावदद्याक्षयत्वं पुंसो यदि सिद्धं तदा मुक्त्यवस्थायां कुतो हेतोस्तस्य हानिः सौगतैः प्रतिपाद्येत ? तथा सकलमलापाये द्रष्टुः स्वरूपावस्थानं यदि कापिलैः सर्वथा बुद्धिरहितं प्रतिपाद्येत तदा तस्य कुम्भादिवदचेतनत्वमेवापनिपद्येत। अथ यत्रैवात्मनि चक्षुरादीन्द्रियसद्भावस्तत्रैव बुद्धिर्भवेन्न पुनर्मुक्तात्मनि तदभावादिति मतं तदप्ययुक्तमन्धस्यापि सत्यस्वप्नदर्शनसम्भवात्। तथा यद्येकं ब्रह्म निस्तरङ्गं कुतश्चित्प्रमाणाद्वेदान्तवादिनां मते सिध्येत्तदाकाशे घटाकाशवत्तत्रेदं सर्वं जगल्लीयते। न चादोऽस्ति। अथ मतमेतत्—

एक एव हि भात्यत्मा [1] देहिदेहे व्यवस्थितः।
[2] एकधा बहुधा [3] वापि दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ इति ॥

तदप्यनुचितं—यथाकाशे एकरूपश्चन्द्रो जलादिषु चानेकरूपश्च जलैरुपलभ्यते, तथा सकलभेदेभ्योऽन्यत्र नैकस्वभावं ब्रह्म संवेद्यते किं तर्ह्यनेकस्वभावमेव देहादिभेदेषु प्रवर्तमानं संवेद्यत इति न ब्रह्मैकं नामेत्यलमतिविस्तरेण। जिनमतोक्तस्यैव मोक्षस्वरूपस्य प्रमाणोपपन्नत्वसम्भवात्। तदुक्तम्—

आनन्दो ज्ञानमैश्वर्यं वीर्यं परमसूक्ष्मता।
एतदात्यन्तिकं यत्र स मोक्षो जिनशासने ॥ इति ॥

तत्र सम्यग्दर्शनलक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥

तेषां भावः स्वरूपभवनं तत्त्वं—जीवादिवस्तुयाथात्म्यमित्यर्थः। तत्त्वेनार्यन्ते ज्ञायन्त इति तत्त्वार्था जीवादयो वक्ष्यमाणलक्षणास्तेषां श्रद्धानम्। दर्शनमोहोपशमक्षयक्षयोपशमापेक्षं विपरीताभिमानरहितमात्मस्वरूपं सम्यग्दर्शनं प्रत्येतव्यम्। इदं लक्षणमतिव्याप्त्यव्याप्त्यसंभवदोषरहितत्वादनवद्यम्। रुचिः सम्यक्त्वमिति केचिदाहुः। रुचिश्चेच्छाभिलाष इत्यनर्थान्तरम्। सा च चारित्रमोहप्रकारस्य लोभकषायस्य भेदस्तस्मिंश्च सम्यक्त्वलक्षणेऽङ्गीक्रियमाणेऽतिव्याप्त्यव्याप्तिलक्षणदोषद्वयप्रसङ्गः स्यात्। तथा हि—

[1] देहेदेहे—ख. [2] एकदा—ख. [3] चापि—ख.

यदा स्वस्य बहुश्रुतत्वविख्यापयिषया [1]निराचिकीर्षया परमतस्वरूपजिज्ञासया भगवदर्हत्सर्वज्ञभाषितागमविषयानपि जीवादिपदार्थानवबोद्धुमिच्छन्ति मिथ्यादृष्टयस्तदा तेषामपि सम्यग्दृष्टित्वं प्राप्नोतीत्यतिव्याप्तिर्नाम लक्षणस्य दोषः स्यात्। तथा निरवशेषमोहस्य संक्षयादर्हतः सम्यग्दर्शनाभावो भवेदित्यव्याप्तिर्नाम लक्षणस्य दोषः समापनिपद्यते। तस्मादेतल्लक्षणं सम्यक्त्वस्य परित्यज्यते इति। तच्च सम्यग्दर्शनं सरागवीतरागविकल्पाद्द्विविधम्। प्रशमसंवेगानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं सरागसम्यक्त्वम्। आत्मविशुद्धिमात्रं वीतरागसम्यक्त्वमिति। रागादीनामनुद्रेकः प्रशमः। संसारभीरुता संवेगः। जीवेषु दयालुताऽनुकम्पा। सर्वज्ञवीतरागप्रणीतपरमागमे यथैव जीवादिरर्थः प्रतिपादितस्तथैव सोऽस्तीति मतिर्यस्यास्ति स आस्तिकस्तस्य भावः कर्म वास्तिक्यम्। सत्येवास्तिक्ये प्रशमादीनां व्यस्तसमस्तानां सम्यक्त्वाभिव्यञ्जकत्वम्। तदभावे मिथ्यादृष्टिष्वपि प्रशमादित्रितयस्य सम्भवात्। आस्तिक्यं पुनः केवलमपि सम्यग्दर्शनस्याभिव्यक्तिहेतुरित्यलं प्रसङ्गेन। सम्यग्दर्शनोत्पत्तिहेतुद्वयसंसूचनार्थमिदमुच्यते—

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

यद्यपि प्रकृतत्वान्मोक्षमार्गोऽत्र प्रधानस्तथापि तच्छब्दोपादानसामर्थ्येन सम्यग्दर्शनस्य परामर्शः। निसर्गः स्वभावः। जीवाद्यर्थस्वरूपावधारणमधिगमः। तत्सम्यग्दर्शनं निसर्गादधिगमाद्वा समुत्पद्यत इति समुदायार्थः। सर्वथाप्यनवबुद्धजीवाद्यर्थस्वरूपस्य पुंसः श्रद्धानाभावाद्यपि निसर्गजेप्यर्थाधिगमः कियानस्ति तथा यथासम्भवं दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वान्तरङ्गो हेतुरप्युभयसम्यक्त्वसाधारणत्वादस्ति, तथापि परोपदेशमन्तरेण यज्जायते तन्निसर्गजमित्याख्यायते। यत्पुनः परोपदेशपूर्वकजीवाद्यर्थनिश्चयादाविर्भवति तदधिगमजमित्यनयोरयं भेदः। दर्शनस्य विषयत्वेनोपक्षिप्तजीवादितत्त्वप्रतिपादनायाह—

जीवाऽजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥

तत्र चेतनालक्षणो जीवः। चेतना च ज्ञानाद्यात्मिका। अजीवः पुनस्तद्विपरीतलक्षणः। कर्मागमनद्वारमास्रवः। स च मिथ्यादर्शनाद्यात्मको

---

[1] निराचिकीर्षतः—क. ग.

द्रव्यभावरूपः । पुद्गलपर्यायो द्रव्यरूपश्चेतनपर्यायो भावरूपः। जीवस्य चेतनाऽचेतनकर्मसम्बन्धो बन्धः। सोऽपि पूर्ववद्द्रव्यभावभेदाद्द्विविधः। मिथ्यादर्शनादिचेतनकर्मणा सह जीवस्य तादात्म्यलक्षणसम्बन्धो भावबन्धः। पौद्गलिकाऽचेतनकर्मणा सह संयोगरूपः सम्बन्धो जीवस्य द्रव्यबन्धः। अपूर्वकर्मागमनिरोधो गुप्तिसमित्यादिहेतुकः संवरः। सोपि द्रव्यभावविषयत्वाद्द्वेधा। देशतः सञ्चितकर्माभावो निर्जरा। सापि पूर्ववद्द्रव्यभावरूपा [1]सोपाया निरुपाया च सम्भवति। ध्यानादितपोभिः कर्मविपाकहेतुका सोपाया। स्वकालेनैव कर्माभावविषया निरुपाया निर्जरा। संवरो निर्जराहेतुकः। सकलद्रव्यभावकर्माभावो मोक्षो जीवस्येति सम्बन्धः। कथंचित्तद्व्यतिरेकात् सामानाधिकरण्येन जीवादय एव तत्त्वमिति व्यपदिश्यन्ते। तेषामेव सम्यग्दर्शनादिजीवादीनां संव्यवहारविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं नामादिनिक्षेपविधिमाह—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥ ५ ॥

जातिद्रव्यगुणक्रिया अनपेक्ष्य संज्ञाकरणं नाम। तदनेकविधं—काष्ठलेप्यचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमित्येकत्वाभिसन्धानेन कृतनामकस्य वस्तुनः प्रतिकृतिः स्थाप्यमाना स्थापना। सा सद्भावासद्भावभेदाद्द्वेधा। आकारवती सद्भावस्थापना। अनाकाराऽसद्भावस्थापना। भविष्यत्पर्यायाभिमुखमतीततत्पर्यायं च वस्तु द्रव्यम्। तद्द्विविधमागमद्रव्यं नो आगमद्रव्यं चेति। तत्र जीवप्राभृतज्ञोऽनुपयुक्तश्रुतविकल्पाधिरूढः पुरुष [2] आगमजीवद्रव्यम्। नो आगमद्रव्यं तु त्रिविधं—जीवप्राभृतज्ञशरीरं नो आगमद्रव्यं भावि नो आगमद्रव्यं, [3]तद्व्यतिरिक्तं नो आगमद्रव्यं चेति। प्रथमं त्रिकालवृत्तिभेदात्त्रिविधम्। शरीरस्य नो आगमद्रव्यत्वं चानुपयुक्तागमजीवद्रव्यसम्बन्धात्तद्बहिर्भूतत्वाच्च बोद्धव्यम्। अनागतस्वपरिणामयोग्यं वस्तु भावि नो आगमद्रव्यम्। तत एव तन्मुख्यमितरत्सर्वमुपचरितमिति प्रतिपत्तव्यम्। तद्व्यतिरिक्तं नो आगमद्रव्यं द्वेधा—कर्म नोकर्मभेदात्। कर्म नो आगमद्रव्यमनेकविधं—ज्ञानावरणादिकर्मविकल्पात्। तद्वन्नो कर्म नो आगमद्रव्यम्। शरीरोपचयापचयनिमित्तपुद्गलद्रव्यस्यानेकरूपत्वात्। तस्यापि नो आगम-

---

[1] सोपायान्निरुपायात्सम्भवति—क. ग. [2] आगमद्रव्यजीवः—क. [3] तद्व्यतिरेकि—ख.

द्रव्यसम्बन्धादेव ज्ञायकशरीरवत्। तद्व्यतिरिक्तत्वं च कर्म नोकर्मणोरौदारिकादिज्ञायकशरीरत्वाभावात् भावि नो आगमद्रव्यत्वाभावाच्च निश्चीयते। वर्तमानतत्परिणामात्मकं द्रव्यमेव भावः। सोप्यागम नो आगमविकल्पात् द्विप्रकारः। तत्र जीवप्राभृतज्ञस्तदुपयुक्तश्रुतविकल्पाधिरूढो विवक्षितः पुरुष आगमभावस्तद्वहिर्भूतो वर्तमानपर्यायाविष्टो नो आगमभावस्ततोऽन्यत्वात्। तच्छब्देन सम्यग्दर्शनादिजीवादयः परामृश्यन्ते। न्यासो निक्षेपः प्ररूपणेत्येकोऽर्थः। तेषां सम्यग्दर्शनादिजीवादीनां न्यासो लोकसमयाविरोधेन यथोदाहरणं योजनीयः। ते च ज्ञानादिजीवादयः श्रद्धानविषया नामादिभिर्निक्षिप्ताः सम्यगधिकारात्[1]परमार्थसन्तः सुनिश्चितासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वात् संवेदनमात्रवदित्यलं प्रसङ्गेन। अधिगमजसद्दर्शनोत्पत्तिहेतुतत्त्वार्थाधिगमोपायप्रदर्शनार्थमाह—

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

सामान्यविशेषात्मकवस्तुपरिच्छेदकं प्रमाणम्। तद्द्वेधा–प्रत्यक्षपरोक्षभेदात्। तत्र च श्रुताख्यं प्रमाणमधिगमजसम्यग्दर्शनोत्पत्तेर्मुख्यो हेतुः। श्रुताख्यप्रमाणग्राह्यवस्त्वेकदेशद्रव्यपर्यायविषया नयाः। प्रमाणे च नयाश्च प्रमाणनया वक्ष्यमाणलक्षणास्तैस्तत्त्वार्थानामधिगमो निश्चयः क्रियते। मध्यमरुचिविनेयाभिप्रायवशात्तत्त्वार्थाधिगमोपायान्तरसूचनार्थमुच्यते—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

किंलक्षणं सम्यग्दर्शनम्। किंलक्षणो जीव इति वा प्रश्ने "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं" "चेतनालक्षणो जीव" इति वा वस्तुस्वरूपकथनं निर्देशः। कस्य सम्यग्दर्शनं जीवो वेत्यनुयोगे जीवस्य सम्यग्दर्शनं स्वात्मनो जीव इति वाधिपतित्वकथनं स्वामित्वम्। केन साध्यते सम्यग्दर्शनं जीवो वेति प्रश्ने अन्तरङ्गवहिरङ्गतत्साधकतमत्वख्यापनं साधनं। क्व सम्यग्दर्शनं क्व जीव इति वा प्रश्ने जीवे सम्यग्दर्शनम्। निश्चयात्स्वात्मनि जीवो व्यवहाराल्लोके शरीरे वा तिष्ठतीत्याधारप्रकाशनमधिकरणम्। सम्यग्दर्शनस्य जीवस्य वा कियान् काल इति प्रश्नेऽन्तर्मुहूर्तादिसाद्यपर्यवसाना-

1 परमार्थास्सन्तः.

नन्तकालकृतावस्थानिरूपणमनादिनिधनादिकालस्वरूपकथनं वा स्थितिः। कतिविधं सम्यग्दर्शनं कतिप्रकारो जीव इति वा प्रश्ने एकद्वित्र्यादिसङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तभेदकथनं विधानम्। प्रवृत्तिः फलं चेत्यपरमप्यनुयोगद्वयं कैश्चिदत्रोक्तम् । तत्र प्रवृत्तिरुत्पादव्ययध्रौव्यवृत्तिरुच्यते । फलन्त्वाजवञ्जवीभावः-संसार इत्यर्थः । एवं ज्ञानचारित्रजीवादिष्वप्युदाहार्यन्त इमे निर्देशादयः। सकलनिर्दिश्यमानादिवस्तुविषयाः श्रुतज्ञानविशेषाः प्रमाणात्मकाः । तदेकदेशविषया नयविशेषात्मकाः । तैश्च निर्देशादिभिस्तत्त्वार्थाधिगमो भवति । विस्तररुचिप्रतिपाद्याशयापेक्षयाऽधिगमोपायमुपलक्षयति—

सत्सङ्ख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

यत्सकलपदार्थाधिगममूलं जीवादिद्रव्यं मिथ्यादर्शनादिगुणास्तित्वसामान्यविशेषविषयं श्रुतज्ञाननिमित्तं सदित्यभिधानं तत्सकलादेशत्वादनुमन्यते। अथवा सङ्ग्रहव्यवहारनिमित्तविकलादेशत्वात्सदित्याख्यायते । भेदगणना सङ्ख्या। वर्तमाननिवाससामान्यं क्षेत्रम् । तदेव त्रिकालविषयं स्पर्शनम्। वर्तनादिलक्षणः कालः। स च परमार्थव्यवहारविकल्पाद्द्विधा। कस्यचित्सम्यग्दर्शनादेर्गुणस्य सन्तानेन वर्तमानस्य कुतश्चित्कारणान्मध्ये विरहकालोऽन्तरम् । औपशमिकादिर्भावः । सङ्ख्याताद्यन्यतमनिश्चयोप्यर्थानां परस्परविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तमल्पबहुत्वम्। एतैश्च सम्यग्दर्शनादिजीवादीनामधिगमो भवतीति वेदितव्यम्। ननु च सत्येवास्तित्वेऽर्थानां निर्देशो घटत इति निर्देशादेव सद्ग्रहणं सिद्धम्। विधानग्रहणात्सङ्ख्या लब्धा। अधिकरणग्रहणात् क्षेत्रस्पर्शनयोर्ग्रहणम्। स्थितिग्रहणात्कालस्यावगमः। भावस्तु नामादिनिक्षेपे उपात्त एव। अन्तरालपबहुत्वयोरपि पूर्वसूत्र एवोपादानं कर्तव्यम् । तस्मात्पृथक्सूत्रेण सदादीनां पुनरुपादानमनर्थकं स्यादिति । सत्यं विस्तररुचिप्रतिपाद्याशयाऽपेक्षयेत्युक्तमेव प्राक् । प्रतिपाद्या हि केचित्सङ्क्षेपेण केचिद्विस्तरेणाऽपरे नातिसङ्क्षेपेण नातिविस्तरेण किंतु मध्यमप्रतिपत्त्या प्रतिपाद्या भवन्ति । तस्मात्सङ्क्षेपरुचिमध्यमरुचिविस्तररुचिशिष्यप्रतिपादनार्थं क्रमेण सूत्रत्रयं कृतमिति बोद्धव्यम् । अन्यथा हि यदि तीक्ष्णमतयः सङ्क्षेपरुचय एव प्रतिपाद्याः स्युस्तदा प्रमाणनयैरधिगम इत्यनेनैव तत्प्रतिपत्तिसिद्धौ किमन्यसूत्रारम्भेणेति । ते च सदादयः सकलादेशित्वाच्छ्रुता-

ख्यप्रमाणात्मकाः, विकलादेशित्वान्नयात्मकाश्च भवन्ति । तेषां च जीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानवेदिभिरागमानुसारेण योजना कर्तव्या । तदेवं सम्यग्दर्शनं व्याख्यातम्। तदनन्तरमिदानीं सम्यग्ज्ञानं विचारार्हमिति तत्प्रतिपादनार्थमाह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥

[1]मतिज्ञानावरणक्षयोपशमे सति पञ्चभिरिन्द्रियैर्मनसा च यथास्वमर्थान्मन्यते मनुते वा पुरुषो यया सा मतिः। मननमात्रं वा मतिः। निरूप्यमाणं यदेव श्रूयते ज्ञायते येन तदेव श्रुतम्। शृणोति जानातीति वा श्रुतम्। श्रवणमात्रं वा श्रुतम्। अवाग्धीयते पुद्गलद्रव्यस्य तद्विषयस्याधःप्राचुर्यादधः प्रयुज्यते अवच्छिन्नविषयो वा ज्ञानविशेषोऽवधिः। परकीयमनोगतोर्थोऽपि मन उच्यते तत्साहचर्यात्। तस्य पर्ययणं परिगमनं समन्ताद्बोधनं मनःपर्ययः। तत्र ज्ञानसाधनत्वं प्रति मनसो न प्राधान्यम्। तत्र तस्यापेक्षामात्रत्वाद्यथाऽभ्रे चन्द्रमसं पश्येत्यत्राभ्रस्यापेक्षामात्रत्वम्। यन्निमित्तमर्थिनः केवन्ते सेवन्ते बाह्यमाभ्यन्तरं च तपः कुर्वन्ति तत्केवलम्। अथवा यदसहायं सकलावरणक्षयोद्भूतं ज्ञानं तत्केवलमित्याख्यायते। तानि मत्यादीनि पञ्च प्रत्येकं सम्यगधिकारात्सम्यग्ज्ञानव्यपदेशानि भवन्ति। ज्ञानस्यैव प्रामाण्यख्यापनार्थं प्रमाणस्वरूपसङ्ख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं चाह—

तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

तदित्यनेन सम्यग्ज्ञानस्य परामर्शः। प्रमिणोति प्रमीयतेऽनेन प्रमितिमात्रं वा प्रमाणम्। स्वातन्त्र्यविवक्षया कर्तृसाधनत्वम्। पारतन्त्र्यविवक्षया करणादिसाधनत्वं यथात्र तथान्यत्रापि यथासम्भवं योजनीयम्। यदेव मत्यादिचेतनं स्वार्थव्यवसायात्मकं सम्यग्ज्ञानं तदेव प्रमाणं भवति। तद्विपरीतस्य सन्निकर्षादेः प्रमाणत्वायोगाद्घटादिवत्। द्रव्येन्द्रियप्रदीपालोकादीनामप्युपचारात्प्रामाण्याभ्युपगमात् । द्विवचननिर्देशाद्द्वे एव प्रमाणे—परोक्षं प्रत्यक्षं चेति, शेषानुमानोपमादीनामत्रैवान्तर्भावात्। तत्र परोक्षप्रतिपादनार्थमाह—

---

[1] तदावरण—ख. ग.

आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

द्विवचनसामर्थ्यादाद्यमतिसमीपं श्रुतमप्याद्यमित्युपचर्यते । आद्ये मतिश्रुते इत्यर्थः । पराण्यात्मनोपात्तानीन्द्रियमनांसि, अनुपात्तानि प्रदीपाद्यालोकपरोपदेशादीनि च प्रोच्यन्ते । तदपेक्षं सम्यग्ज्ञानं परोक्षं [1]विशिष्टवैशद्याभावात्संव्यवहारानपेक्षया सूत्रक्रममपेक्ष्याद्ये मतिश्रुते परोक्षं प्रमाणं भवति । संव्यवहारापेक्षया तु देशतो वैशद्यसम्भवात्स्वसंवेदनमिन्द्रियज्ञानं च प्रत्यक्षमिति चाख्यायते । प्रत्यक्षस्वरूपनिरूपणायाह—

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा । तमेवात्मानं प्रत्याश्रितं सम्यग्ज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियाद्यनपेक्षं प्रत्यक्षमिति व्यपदिश्यते । अन्यदवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानत्रितयमित्यर्थः । मतिश्रुताभ्यामवशिष्टमवध्यादिसंवेदनत्रितयं वैशद्यप्रकर्षयोगान्मुख्यं प्रत्यक्षमिति संलक्ष्यते । तच्च सकलविकलविकल्पाद्द्वेधा । सकलप्रत्यक्षं केवलज्ञानम् । विकलप्रत्यक्षमवधिमनःपर्ययज्ञानद्वितयम् । मतिज्ञानान्तर्भूततद्भेदस्मृत्यादिप्रतिपादनार्थमुच्यते—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥

अन्तर्बहिश्च परिस्फुटं मन्यते यया सा मतिः । व्यवहारप्रत्यक्षं स्वसंवेदनमिन्द्रियज्ञानं च प्रोच्यते । स्मर्यते यया सा स्मृतिः । स्मरणमात्रं वा स्मृतिः । तदित्यतीताकारावभासिनी प्रतीतिरित्यर्थः । संज्ञानं संज्ञा । तदेवेदमित्यतीतवर्तमानाकारद्वयावभासकं प्रत्यभिज्ञानमुच्यते । चिन्तनं चिन्ता । देशान्तरे कालान्तरे च यावान् कश्चिद्धूमः स सर्वोऽप्यग्निजन्माऽनग्निजन्मा वा न भवतीति व्याप्तिग्रहणमूहाख्यं सम्यग्ज्ञानं कथ्यते । लिङ्गाभिमुखस्य नियतस्य लिङ्गिनो बोधनं परिज्ञानमभिनिबोधः स्वार्थानुमानं भण्यते । बहिश्शब्दोच्चारणपूर्वकं परार्थानुमानं तु श्रुतेऽन्तर्भवति । इति शब्दः प्रकारार्थः । आद्यर्थो वा । तेनैवं प्रकारा एवमादिर्वा या प्रतीतिः सा सर्वा सङ्गृहीता भवति । सा च प्रतिभा बुद्धिमेधाप्रज्ञादिः । प्रकारार्थश्चात्र

---

[1] विशेष—ख.

मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तत्वम्। अनर्थान्तरमर्थस्याभेदः। ततो मतिज्ञानसामान्यादेशादनर्थान्तरत्वे सति मतिज्ञानपर्यायशब्दाः स्मृत्यादयो वेदितव्याः। यथा शचीपतेर्देवेन्द्रार्थस्य वाचकाः शक्रेन्द्रपुरन्दरादयः शब्दाः। सत्यपि कथंचिद्व्युत्पत्त्यार्थभेदे पर्यायशब्दा रूढा लोके प्रतीयन्ते। किंनिमित्तं मतिज्ञानं जायत इत्याह—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

तदित्यनेन मत्यादिप्रकारैकज्ञानस्य परामर्शः। इन्द्रस्यात्मनः कर्ममलीमसस्य सूक्ष्मस्य च लिङ्गमर्थोपलम्भे सहकारिकारणं ज्ञायकं वा यत्तदिन्द्रियम्। इन्द्रेण नामकर्मणा वा जन्यमिन्द्रियम्। नेन्द्रियमनिन्द्रियम्। नो इन्द्रियं च प्रोच्यते। अत्रेषदर्थे प्रतिषेधो द्रष्टव्यो यथाऽनुदरा कन्येति। तेनेन्द्रियप्रतिषेधेनात्मनः करणमेव मनो गृह्यते। तदन्तःकरणं चोच्यते। तस्य वाह्येन्द्रियैर्ग्रहणाभावादन्तर्गतं करणमन्तःकरणमिति व्युत्पत्तेः। निमित्तं कारणं हेतुरित्यर्थः। तन्मत्यादिप्रकारं ज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं नार्थजन्यमर्थस्य ग्राह्यत्वेन कर्मरूपत्वात्। तत्र चाद्यं मतिरूपमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम्। स्मृत्यादिकं पुनरनिन्द्रियनिमित्तमिति विशेषो द्रष्टव्यः। मतिज्ञानभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

विषयविषयिसम्बन्धे सति श्वेतत्वादिविशेषरहितवस्तुसत्तावभासिनी निर्विकल्पिका दर्शनाख्या प्रतीतिर्जायते। यथा तदहर्जातस्य प्रथमसमयोन्मेषकाले वालकस्य श्वेतत्वादिविशेषवस्तुप्रतिभासः सविकल्पकोऽवग्रहो भवति यथेदं दृष्टं यद्वस्तु तच्छ्वेतमिति। तत एव सत्यपि परिच्छित्तिमात्राविशेषे दर्शनावग्रहयोर्निर्विकल्पकत्वसविकल्पकत्वकृतो भेदः परिस्फुटः प्रतीयत इति। ततः श्वेतमिदं वस्तु किं वलाका पताका वेति संशयविच्छेदार्थमवगृहीतवस्तुगतविशेषाकाङ्क्षणमात्मनः प्रयत्नविशेष ईहा। कुतश्चित्तद्गतोत्पतनपक्षविक्षेपादिविशेषविज्ञानाद्वलाकैवेयं न पताकेत्यवधारणं निश्चयोऽवायः। निश्चितस्य कालान्तराविस्मरणकारणं धारणा। यथा सैवेयं वलाका या पूर्वाह्णे मया दृष्टा। तदेव मतिज्ञानमवग्रहेहावाय-

धारणा भवति । अवग्रहेहावायधारणाभेदं स्यादित्यर्थः । केषां पुनः कर्मणामवग्रहादयः परिच्छित्तिविशेषाः स्युरित्याह—

बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥

बहुशब्दः सङ्ख्यावाची वैपुल्यवाची च सम्भवति । तत्र सङ्ख्यावाची एकद्विबहव इत्यत्र दृष्टः । वैपुल्यवाची यथा बहुरोदनो बहुघृतमिति । अत्र द्वयोरपि ग्रहणं विशेषाभावात् । वक्ष्यमाणसेतरग्रहणात्तत्प्रतिपक्षस्यापि लब्धत्वात् स्तोक ओदनः स्तोकं घृतमित्येवमप्यवग्रहणं भवति । विधशब्दः प्रकारवाची । तेन बहुविधो बहुप्रकार उच्यते । ततः शालिषाष्टिककङ्कुकोद्रवादिभेदाद्भिन्नजातीयौदनदर्शनादुत्तरकालं बहुप्रकार ओदन इत्यवगृह्यते । तथा गोमहिष्यादिजातिसम्बन्धिनानाघृतोपलम्भाद्बहुप्रकारं घृतमित्यवगृह्यते । सेतरग्रहणादेकविधस्य सङ्ग्रहः । तेन नानाभाण्डगतशाल्योदन एकजातीय एकविध ओदन इत्येवमवगृह्यते । तथा बहुषु भाजनेषु स्थितमेकजातीयं गोघृतमेकविधमित्यवगृह्यते । स एव बह्वादिरर्थो यदा शीघ्रं गृह्यते तदा क्षिप्रावग्रहो भवति । यदा तु चिरेण प्रतिपद्यते तदाऽक्षिप्रावग्रहः स्यात् । एकदेशदर्शनात्समस्तस्यार्थस्य ग्रहणमनिःसृतावग्रहः । यथा जलनिमग्नस्य हस्तिन एकदेशकरदर्शनादयं हस्तीति समस्तस्यार्थस्य ग्रहणम् । समस्ततदवयवदर्शनान्निःसृतावग्रहो भवति । अग्निमानयेति केनचिद्भणिते कर्परादिना समानयेति परेणानुक्तस्य कर्परादेरग्न्यानयनोपायस्य स्वयमूहनमनुक्तावग्रहः । तस्यैव परेणोक्तस्य कर्परादेर्ग्रहणमुक्तावग्रहः । यथार्थग्रहणं ध्रुवावग्रहः । तद्विपरीतलक्षणः पुनरध्रुवावग्रहः । एवं बह्वादिषु लोकागमाविरोधेन तज्ज्ञैरीहादयोऽपि योज्याः । तत्र च बह्वाद्यवग्रहादयो मतिज्ञानावरणक्षयोपशमप्रकर्षात्प्रादुर्भवन्ति नेतरे एकैकविधा क्षिप्रनिःसृतोक्ताध्रुवावग्रहादयस्तेषां मन्दक्षयोपशमेन प्रभवात् । ध्रुवावग्रहधारणयोः कथं विशेष इति चेदुच्यते—क्षयोपशमप्राप्तिकाले विशुद्धपरिणामसन्तत्या प्राप्तक्षयोपशमात्प्रथमसमये यथावग्रहस्तथैव द्वितीयादिष्वपि समयेषु न न्यूनो नाप्यधिक इति ध्रुवावग्रह इत्युच्यते । यदा पुनर्विशुद्धपरिणामस्य सङ्क्लेशपरिणामस्य च मिश्रणात्क्षयोपशमो भवति तत उत्पद्यमानोऽवग्रहः कदाचिद्बहूनां कदाचिदल्पस्य कदाचिद्बहुविधस्य कदाचिदेकविधस्य चेति

हीनाधिकभावादध्रुवावग्रह इत्युच्यते । धारणा पुनर्गृहीतार्थाविस्मरणकारणमिति महान् ध्रुवावग्रहधारणयोर्भेदः । सहेतरैः प्रतिपक्षभूतैः षड्भिर्वर्तन्त इति सेतरा बह्वादयः । तेषां बह्वादीनां सेतराणामर्थस्वरूपाणामिन्द्रियानिन्द्रियैः षड्भिः प्रत्येकं ग्राहकत्वेनार्थावग्रहादयः प्रादुर्भाव्यन्ते। सर्वे च तेऽष्टाशीत्यधिकशतद्वयप्रमाणा भवन्ति । चक्षुर्मनोवर्जितचतुरिन्द्रियैर्व्यञ्जनरूपेषु बह्वादिषु व्यञ्जनावग्रहभेदाश्च वक्ष्यमाणरूपा अष्टाचत्वारिंशन्मिता भवन्ति । सर्वे षट्त्रिंशत्त्रिशतप्रमाणाश्च मतिज्ञानभेदा मन्तव्याः । अवग्रहादीनां ग्राह्यत्वेन पूर्वं ये बह्वादयो निर्दिष्टास्ते कस्य विशेषणरूपा इत्याह—

अर्थस्य ॥ १७॥

इयर्ति पर्यायांस्तैर्वाऽर्यत इत्यर्थो द्रव्यमेतस्यैव चक्षुरादिविषयत्वेनाभिमतस्य बह्वादिविशेषणविशिष्टस्यावग्रहादयो भवन्ति तदव्यतिरेकेणैव गुणानां ग्रहणसद्भावात् । अत एव गुणा एव चक्षुरादिभिर्गृह्यन्ते न द्रव्यमिति परमतनिराकरणार्थं सूत्रारम्भः। अन्यथा बह्वादीनामप्यर्थत्वात्सूत्रमिदमनर्थकमेव स्यादिति भावः । बह्वादिविशेषणरूपस्य व्यञ्जनस्य किं सर्वे परिच्छित्तिविशेषा भवन्त्याहोस्वित्कश्चिदेवेति पृष्ट आह—

व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८॥

व्यज्यते श्रोत्रादिभिर्गृह्यते यत्तद्व्यञ्जनमव्यक्तं शब्दादिजातम् । सिद्धेविधिरारभ्यमाणो नियमार्थो भवतीति नियमार्थमिदं सूत्रम् । तेन व्यञ्जनस्यावग्रह एव ग्राहको भवति नेहादय इत्ययमर्थो लब्धः स्यात् ग्रहणस्योभयत्र साधारणत्वात् । अर्थावग्रहव्यञ्जनावग्रहयोः किंकृतो विशेष इतिचेद्व्यक्ताव्यक्तकृतोऽस्ति विशेषोऽभिनवशरावाद्रीकरणवत् । यथा जलकणद्वित्रिसिक्तः शरावोऽभिनवो नार्द्रीभवति स एव मुहुर्मुहुः सिच्यमानः शनैस्तिम्यति तथा श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु शब्दादिपरिणताः पुद्गला द्वित्र्यादिषु समयेषु गृह्यमाणा न व्यक्तीभवन्ति । पुनःपुनरवग्रहणे सति त एव व्यक्तीभवन्ति । अतो व्यक्तग्रहणात्पूर्वं व्यञ्जनावग्रहः । यत्पुनर्व्यक्तग्रहणं सोऽर्थावग्रहो भवति । तस्मादव्यक्तावग्रहादीहादयो न भवन्तीति सिद्धम् । सर्वैरिन्द्रियानिन्द्रियैरर्थस्येव व्यञ्जनस्यावग्रहे प्राप्तेऽनिष्टप्रतिषेधार्थमाह—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

चक्षुषाऽनिन्द्रियेण चाव्यक्तशब्दादिजातस्य व्यञ्जनस्यावग्रहः परिच्छेदको न भवति तयोरप्राप्यकारित्वात्। चक्षुर्मनसी प्राप्यकारिणी करणत्वाद्दात्रादिवदिति चेन्न—मन्त्रादिना हेतोर्व्यभिचारात्। मन्त्रादेरप्राप्यकारित्वेऽपि करणत्वदर्शनात्। यथा मन्त्रेण भुजङ्गममाकर्षति, चुम्बकेनाकर्षकेण देहान्तर्गतमपि काण्डादिकमाकर्षति, भ्रामकेण च सूच्यादिकं भ्रमयतीति। किंच अप्राप्यकारि चक्षुः स्पष्टम्। यदि प्राप्यकारि स्यात् त्वगिन्द्रियवत्तदा स्पृष्टमञ्जनं गृह्णीयान्न च गृह्णाति। मनोवत्तस्मादप्राप्यकारीत्येवावसीयते। इयं युक्तिरुक्ता। तथास्यार्थस्यागमोऽप्यस्ति साधकः—

पुट्ठं सुणोदि सद्दं अपुट्ठं पस्सदे तहा रूवं।
गन्धं रसं च पासं पुट्ठमपुट्ठं वियाणादि ॥ इति ॥

ततश्चक्षुर्मनसी वर्जयित्वा शेषेन्द्रियाणां व्यञ्जनस्यावग्रहः। सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थावग्रह इति सिद्धम्। व्याख्यातं मतिज्ञानमिदानीं तदनन्तरोद्दिष्टश्रुतज्ञानलक्षणकारणभेदप्रभेदनिर्ज्ञानार्थमाह—

श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमे सति श्रवणं श्रुतम्। नानार्थप्ररूपणसमर्थमस्पष्टं विज्ञानमेव रूढिवशादुच्यते। अनेन श्रुतस्य लक्षणमुक्तम्। श्रुतस्य प्रमाणत्वं पूरयति जनयतीति पूर्वं निमित्तं कारणमित्यनर्थान्तरम्। साक्षात्परम्परया वा मतिः पूर्वं यस्य तन्मतिपूर्वं—मतिकारणकमित्यर्थः। निमित्तमात्रं चेदं मतिज्ञानं श्रुतस्योक्तम्। सत्यपि मतिज्ञाने बाह्यश्रुतज्ञाननिमित्तसन्निधानेऽपि प्रबलश्रुतज्ञानावरणोदयस्य पुंसः श्रुताभावात्। श्रुतावरणक्षयोपशमस्तु प्रधानं कारणं तस्मिन् सत्येव श्रुतस्याविर्भावसद्भावात्। तच्च श्रुतं द्विभेदमङ्गबाह्याङ्गप्रविष्टविकल्पात्। अङ्गबाह्यमनेकप्रभेदं—कालिकोत्कालिकादिविकल्पात्। तत्र कालशुद्ध्यादिनियमापेक्षं कालिकम्। तद्विपरीतलक्षणमुत्कालिकम्। रूढमङ्गप्रविष्टं द्वादशभेदम्। कथं? आचारः सूत्रकृतं स्थानं समवायो व्याख्याप्रज्ञप्तिर्ज्ञातृकथोपासकाध्ययनमन्तकृद्दशमनुत्तरोपपादिकदशं प्रश्नव्याकरणं विपाकसूत्रं दृष्टिवाद इति

पूर्वादीनामन्तर्भावात् । तत्र सामान्येन तावच्चतुःषष्टिर्वर्णाः श्रुते व्यवह्रियन्ते । तद्यथा—ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेनावर्णस्त्रिविधः । तथा इवर्णः । तथा उवर्णः । तथा ऋवर्णः । तथा लृवर्णः । तथा एकारोऽपि त्रिधा । तथा ऐकारः । तथा ओकारः । तथैव औकारस्त्रिधेत्येवं सप्तविंशतिस्वरा भवन्ति । तथा अं अः ≈क ≈प इत्येवं योगवाहाश्चत्वारः । ककारादीनि हकारपर्यन्तानि त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि भवन्ति । एते समुदिताश्चतुःषष्टिर्वर्णा जायन्ते । विशेषतः पुनरेत एव द्विसंयोगजत्रिसंयोगजचतुःसंयोगजादिभेदेन सङ्ख्यातविकल्पाश्च भवन्ति । वर्णात्मकं पदं भवति । तत्त्रिविधं—मध्यमपदमर्थपदं प्रमाणपदं चेति । तत्र मध्यमपदेनाङ्गपूर्वाणां पदविभागः क्रियते । तस्यैकपदस्य वर्णसङ्ख्या षोडशशतानि चतुस्त्रिंशत्कोट्यस्त्र्यशीतिलक्षाणि सप्तसहस्राष्टाशीत्यधिकाष्टशतानि च (१६३४८३०७८८८) । सकलाङ्गप्रविष्टश्रुतपदसङ्ख्या कोटीशतमेकं द्वादशकोट्यस्त्र्यशीतिलक्षाण्यष्टपञ्चाशत्सहस्राणि पञ्चोत्तराणि (११२८३५८००५) । सकलाङ्गप्रविष्टश्रुतपदानां समुदितसर्ववर्णसङ्ख्या कोटीकोटीनामेकलक्षं चतुरशीतिसहस्रोपेतं सप्तषष्ट्यधिकचतुःशतान्वितं च तथा कोटीनां चतुश्चत्वारिंशल्लक्षाणि सप्तत्यधिकत्रिसप्ततिशतोपेतानि पञ्चनवतिलक्षाण्येकपञ्चाशत्सहस्राणि पञ्चदशोपेतानि षट्शतानि (१८४४६७४४०७३७०९५५१६१५) । अर्थपदं पुनरनियतवर्णात्मकं किमप्येकाक्षरं किमपि द्व्यक्षरमपरं त्र्यक्षरादि च सर्वत्र व्यवह्रियते । प्रमाणपदं त्वष्टाक्षरम् । तेनाङ्गबाह्यश्रुतं विरच्यते । अङ्गबाह्यश्रुतवर्णैरेकमपि पदं न पूर्यते । तद्वर्णसङ्ख्या कोट्यष्टकमेकं च लक्षमष्टौ सहस्राणि शतं चैकं पञ्चसप्तत्यधिकं (८०१०८१७५) । तस्य च द्रव्यार्थार्पणया कृतकत्वाभावादनाद्यनिधनत्वम् । पर्यायार्थार्पणया पुनरनुवादद्वारेण कृतकत्वसम्भवात्सादिसनिधनत्वं चास्ति । श्रुतस्य हि त्रयः कर्तारो भवन्ति—मूलकर्ता उत्तरकर्ता उत्तरोत्तरकर्ता चेति । तत्रार्थतो मूलकर्ता सर्वज्ञवीतरागो भगवानर्हंस्तीर्थंकर इतरो वा केवली । ग्रन्थतस्तूत्तरकर्ता वीतरागोऽतिशयज्ञानर्द्धिसम्पन्नो गणधरदेवः । उत्तरोत्तरकर्ता पुन[1]रारातीयतच्छिष्यप्रशिष्यादिः । तत्सर्वं प्रमाणं निर्दोषज्ञानिप्रकाशितत्वात्प्रत्यक्षादिप्रमाणाबाधितत्वाच्च प्रमाणान्तरवदिति । परोक्षप्रमाणात्मके मतिश्रुतज्ञाने निरूप्येदानीं प्रत्यक्षस्यावधेः कारणलक्षणस्वामिस्वरूपनिरूपणार्थमाह—

---

1 एतत्कालीन.

भवप्रत्ययोवधिर्देवनारकाणाम् ॥ २१ ॥

आयुर्नामकर्मोदयनिमित्तो जीवस्योत्पद्यमानः पर्यायो भव इत्युच्यते। प्रत्ययः कारणं निमित्तं हेतुरित्यनर्थान्तरम्। भवः प्रत्ययो यस्यावधेरसौ भवप्रत्ययो भवकारणक इत्यर्थः। अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमे सत्यधोगत-प्रचुरपुद्गलद्रव्यं धीयते व्यवस्थाप्यतेऽनेनेत्यवधिः। देवनारका वक्ष्यमाण-लक्षणाः। तेषां भवप्रत्ययोऽवधिर्जायत इति सम्बन्धः। देवनारकाणां भव-माश्रित्य क्षयोपशमो जायत इति कृत्वा भव एव प्रधानं कारणं व्रतनिय-माद्यभावेऽपि सम्यग्दृष्टीनामवधेर्मिथ्यादृष्टीनां तु विभङ्गस्येति। भवस्य साधारणत्वेऽपि क्षयोपशमप्रकर्षाप्रकर्षवृत्तेरवधिविभङ्गयोरपि प्रकर्षाप्रकर्ष-वृत्तिरागमतो ज्ञेया। मनुष्यतिरश्चां किंनिमित्तः कतिप्रकारश्च सोऽवधि-र्भवतीत्याह—

क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पश्शेषाणाम् ॥ २२ ॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्ध-कानामुदयाभाव एव क्षयो विवक्षितस्तेषामेवानुदयप्राप्तानां सदवस्था उपशमस्तौ निमित्तं कारणं यस्य न भव इत्यसौ क्षयोपशमनिमित्तः। षड्विकल्पा भेदा यस्यासौ षड्विकल्पः। उक्तेभ्यो देवनारकेभ्योऽन्ये शेषा मनुष्यास्तिर्यञ्चश्च। तेषां शेषाणां संज्ञिपर्याप्तकानां सम्यग्दर्शनादि-निमित्तसन्निधाने सति शान्तक्षीणकर्मणां षड्भेदोऽवधिर्जायत इति समुदायार्थः। स कुतः षड्विकल्प उक्त इति चेत्—अनुगाम्यननुगामि-वर्धमानहीयमानावस्थितानवस्थितभेदात्। तत्र भास्करप्रकाशवद्देशा-न्तरं गच्छन्तमनुगच्छति विशुद्धिपरिणामवशात्सोवधिरनुगामी। यस्तु विशुद्धेरननुगमनान्न गच्छन्तमनुगच्छति किं तर्हि तत्रैव निपतति, शून्य-हृदयपुरुषादिष्टप्रश्नवचनवत्, सोऽननुगामी। सम्यग्दर्शनादिगुणवि-शुद्धिप्रकर्षाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो योऽवधिर्वर्धते आअसङ्ख्येयलोकेभ्यः स वर्धमानो यथोपचीयमानेन्धनसमिद्धपावकः। सम्यग्दर्शनादिगुण-हानिसंक्लेशवृद्धियोगाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो यो हीयते आअङ्गुला-सङ्ख्येयभागात्स हीयमानोऽवधिर्यथाऽपकृष्यमाणेन्धनाग्निशिखा। यस्तु सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्तत्परिमाण एवावतिष्ठते

न वर्धते नापि हीयते लिङ्गवत्, आभवक्षयादाकेवलज्ञानोत्पत्तेर्वा सोऽवस्थितोऽवधिः। यः पुनः सम्यग्दर्शनादिगुणवृद्धिहानियोगाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते यावदनेन वर्धितव्यम्। हीयते च यावदनेन हातव्यं वायुवेगप्रेरितजलोर्मिवत्सोऽनवस्थितोऽवधिः। एवमयं षड्विकल्पो भवति। इदानीं मनःपर्ययस्य भेदलक्षणव्याख्यानार्थमाह—

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

निर्वर्तिता प्रगुणा च या मतिः सा ऋज्वीत्युच्यते। कुत इति चेत् निर्वर्तितप्रगुणवाक्कायमनःस्मृतार्थस्य परमनोगतस्य विज्ञानात्। ऋज्वी मतिर्यस्य सोऽयमृजुमतिः। अनिर्वर्तिता कुटिला च या मतिः सा विपुलेत्युच्यते। कस्मात्? अनिर्वर्तितकुटिलवाक्कायमनःस्मृतार्थस्य परकीयमनोगतस्यावबोधनात्। विपुला मतिर्यस्य सोऽयं विपुलमतिः। ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च ऋजुविपुलमती। उक्तार्थत्वादेकस्य मतिशब्दस्य लोपः। अथवा ऋज्वी च विपुला च ऋजुविपुले। ते मती ययोस्तौ ऋजुविपुलमती इति विग्रहः कार्यः। अनेन भेदकथनं कृतम्। मनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमवशात्परकीयमनःसम्बन्धेनोपजायमान उपयोगविशेषो मनःपर्ययः। अनेन तु लक्षणमुक्तं, मत्यादिज्ञानानामपि व्युत्पत्तिद्वारेणैव लक्षणस्य प्रतिपादनात्। स एवंविधो मनःपर्यय ऋजुमतिर्विपुलमतिश्चेति द्विभेदो भवति। तत्र ऋजुमतिः कालतो जघन्येन परेषामात्मनश्च द्वित्रीणि भवग्रहणानि। उत्कर्षेण सप्ताष्ट वा तानि गत्यागत्यादिभिर्जानाति। क्षेत्रतो जघन्येन गव्यूतिपृथक्त्वम्। उत्कर्षेण योजनपृथक्त्वस्याभ्यन्तरं जानाति न बहिः। विपुलमतिः कालतो जघन्येन सप्ताष्टानि भवग्रहणानि। उत्कर्षेणासङ्ख्येयानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति। क्षेत्रतो जघन्येन योजनपृथक्त्वम्। उत्कर्षेण मानुषोत्तरशैलस्याभ्यन्तरं प्ररूपयति न बहिः। त्रयाणामुपरि नवानामधो मध्यसङ्ख्यायाः पृथक्त्वमित्यागमसंज्ञा। ऋजुमतिविपुलमत्योः पुनरपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

स्वावरणक्षयोपशमनिमित्तो जीवस्य प्रसत्तिः प्रसादो नैर्मल्यं विशुद्धिः। अप्रच्यवनमप्रतिपतनमप्रतिपातः। तयो रुजुमतिविपुलमत्यो-

मनःपर्यययोः परस्परं भेदो विशेषस्तद्विशेषः। विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तयोर्विशेषो ज्ञेय इति सम्बन्धः। तत्र विशुद्ध्या तावदृजुमतेः सकाशाद्विपुलमतिर्द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्विशुद्धतरः। तद्यथा—द्रव्यतस्तावद्यः कार्मणद्रव्यानन्तभागोऽन्त्यः सर्वावधेः सूक्ष्मत्वेन विषयोऽनन्तानन्तपरमाण्वात्मकः पुद्गलस्कन्ध उक्तस्तस्य पुनरनन्तभागीकृतस्याऽन्त्यो भाग ऋजुमतेर्विषयः। तस्यापि ऋजुमतिविषयस्यानन्तभागीकृतस्यान्त्यो भागो विपुलमतेर्विषयोऽनन्तस्यानन्तभेदत्वात् सङ्ख्येयासङ्ख्येययोः सङ्ख्येयासङ्ख्येयभेदवत्। सोपि स्कन्धो न परमाणुः। क्षेत्रकालौ पूर्वमेवोक्तौ। भावतो विशुद्धिः सूक्ष्मतरद्रव्यविषयत्वादेव वेदितव्या प्रकृष्टक्षयोपशमसम्बन्धात्। अप्रतिपातेनापि विपुलमतिर्विशिष्टस्तत्स्वामिनां वर्धमानचारित्रोदयत्वे सति प्रच्यवनाभावात्। ऋजुमतिस्तु प्रतिपाती तत्स्वामिनां कषायोद्रेके हीयमानचारित्रोदयत्वात्। तर्ह्यवधिमनःपर्ययोः कुतो विशेष इत्याह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्ययोः ॥२५॥

विशुद्धिः प्रसाद उक्तः। क्षेत्रं ग्राह्यपदार्थाधारः। स्वामी प्रयोजकः। विषयो ज्ञेयपदार्थः। एतेभ्योऽवधिमनःपर्ययोरन्योन्यतो भेदो विज्ञेयः। तत्रावधेः सकाशान्मनःपर्ययः सूक्ष्मतरविषयत्वादेव विशुद्धतर उक्तः। क्षेत्रं चोक्तम्। विषयस्तु वक्ष्यमाणः। स्वामित्वं कथ्यते—प्रमत्तादिक्षीणकषायान्तेषु यतिषु प्रवर्धमानचारित्रेष्वेव सप्तविधान्यतमर्द्धिप्राप्तेष्वेव केषु चिन्मनःपर्ययो जायते न सर्वेष्वित्यस्य स्वामिविशेषोऽस्ति। अवधिस्तु सम्यग्दृष्टिषु चातुर्गतिकेष्वपि जायते। इदानीं केवलज्ञानं प्राप्तावसरमपि नेह ज्ञानाधिकारे उक्तं—तस्य साक्षान्मोक्षं प्रति प्रधानकारणत्वेन मोक्षाधिकारे वक्ष्यमाणत्वात्। तदुल्लङ्घ्य सर्वज्ञानानां विषयसम्बन्धविप्रतिपत्तौ सत्यां तावदाद्यज्ञानयोस्तन्निराकरणार्थमाह—

मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

मतिश्रुते उक्तलक्षणे। निबन्धनं निबन्धः—सम्बन्ध इत्यर्थः। अत्र निबन्धशब्दसामर्थ्यात्पूर्वसूत्राद्विषयशब्दोऽनुवर्तते। तस्य चार्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति कृत्वा विषयस्य विषयेष्विति वा षष्ठ्यन्तता सप्तम्यन्तता

वा भवति । द्रव्यपर्याया वक्ष्यमाणलक्षणाः । न सर्वे पर्याया विषयत्वेन सन्ति । येषां द्रव्याणां तान्यसर्वपर्यायाणि तेषु द्रव्येष्वित्यत्र बहुवचननिर्देशो जीवादिसर्वद्रव्यसङ्ग्रहार्थः । ततोऽयमर्थः—जीवादिद्रव्येष्वखिलेषु यथासम्भवं कतिपयपर्यायविशिष्टेषु मतेरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्ताया मूर्तेषु विषयनिबन्धो भवति । अमूर्तेषु पुनरनिन्द्रियनिमित्ताया मतेर्विषयसम्बन्धः स्यात् । श्रुतस्य च मूर्ताऽमूर्तेषु स विज्ञेयः । अवधेः केषु विषयनिबन्ध इत्याह—

रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

रूपिणः पुद्गला इति वक्ष्यति । तत्सम्बन्धत्वाज्जीवाश्च कथंचिद्रूपिण इति गृह्यन्ते । असर्वपर्यायेष्विति च वर्तते । ततस्तेषु कतिपयपर्याययुक्तेष्ववधेर्विषयनिबन्धनं वेदितव्यम् । मनःपर्ययस्य क विषयनिबन्ध इत्यावेदयति ॥

तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥

तच्छब्देन सर्वावधिविषयस्य सम्प्रत्ययः स च कर्मद्रव्यस्यानन्तभागीकृतस्यान्त्यो भागो महास्कन्ध उक्तो न परमाणुस्तस्यैकप्रदेशत्वादविभागिनोऽनन्तभागीकरणासम्भवात्सूत्रमपीदमनुपपन्नं स्यात् । ततः स्थितमेतत्सर्वावधिविषयस्यानन्तभागीकृतस्यान्त्ये भागे मनःपर्ययस्य विषयसम्बन्ध इति । अथान्ते निर्दिष्टस्य केवलस्य केषु विषयनिबन्ध इति दर्शयति ॥

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

द्रव्याणि च पर्यायाश्च द्रव्यपर्यायाः । सर्वे च ते द्रव्यपर्यायाश्च सर्वद्रव्यपर्यायास्तेषु । सर्वेषु द्रव्येषु सर्वेषु पर्यायेषु तद्भेदप्रभेदेषु च सर्वेष्वनन्तानन्तेष्वप्यपरिमितमाहात्म्यं केवलज्ञानं ग्राहकत्वेन प्रवर्तते । न चैतदसम्भवीति वक्तव्यमनुमानतस्तत्सिद्धेः । तथाहि—कस्यचिज्ज्ञानं प्रकर्षपर्यन्तमेति प्रकृष्यमाणत्वान्नभसि परिमाणवत्तदेवास्माकं केवलमित्यलं विस्तरेण । एकस्मिन्नात्मनि ज्ञानानि यौगपद्येन कति सम्भवन्तीत्यावेदयति—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३० ॥

एकमद्वितीयमादिरवयवो येषां तान्येकादीनि ज्ञानानि । भाज्यानि योज्यानि । युगपदेककाले । एकस्मिन्नात्मनि चत्वार्यभिव्याप्येत्यर्थः ।

तद्यथा—एकं तावत्क्वचिदात्मनि क्षायिकमसहायं च केवलज्ञानं सम्भवति तेन सह कर्मजक्षायोपशमिकान्यज्ञानानामसम्भवात्। प्रकृष्टश्रुतरहितं मतिज्ञानं वा। क्वचिद्द्वे मतिश्रुते। क्वचित्त्रीणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि। मतिश्रुतमनःपर्ययज्ञानानि वा। क्वचिच्चत्वारि मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानानि सन्ति। पञ्च पुनर्नैकस्मिन् यौगपद्येन सम्भवन्तीत्यर्थः। यथोक्तमतिश्रुतावधयः किं सम्यग्व्यपदेशमेव लभन्ते उतान्यथापीत्यत आह—

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३१ ॥

मत्यादय उक्तलक्षणाः। विपर्ययो मिथ्येत्यर्थः। कुतः? सम्यगधिकारात्। चशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः। तत इमे मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च सम्यक्चेति समुदायार्थः। कुतः पुनरेषां विपर्ययत्वम्? मिथ्यादर्शनेन सहैकार्थसमवायात् सरजस्ककटुकालावुगतदुग्धवत्। यथा कटुतुम्बके स्थितं क्षीरं रजसा सहचरितं मधुरमपि कटुकं जायते तथा मिथ्यादृष्टौ जीवे मिथ्यादर्शनेन सहचरितं ज्ञानं संशयविपर्ययानध्यवसायात्मकत्वेन मिथ्या भवति। सम्यक्त्वसहचरितं ज्ञानं सम्यग्भवति अपनीतरजस्कालावुगतक्षीरस्य माधुर्यवत्। ननु सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्ट्योरर्थावलोकनादिके ग्रहणनिरूपणादिकमविशिष्टम्। तस्मात्कुतो मिथ्यादृष्टेरेव मत्यादिज्ञानानां वितथत्वं प्रतिपाद्यत इत्याह—

सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सर्वं वस्तु स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावैर्विद्यमानं सदित्युच्यते। परद्रव्यक्षेत्रकालभावैरविद्यमानमसदिति कथ्यते। सच्चासच्च सदसती। तयोः सदसतोः। अविशेषादविभागेनेत्यर्थः। यदृच्छा स्वेच्छा यथेच्छेत्यनर्थान्तरम्। उपलब्धिरुपलम्भो ग्रहणं परिच्छित्तिरित्यर्थः। यदृच्छया उपलब्धिर्यदृच्छोपलब्धिः। तस्या यदृच्छोपलब्धेर्हेतोः। उन्मत्तो दत्तूरादिपानेन मत्त उच्यते। उन्मत्तस्येवोन्मत्तवत्। सदसतोरविशेषेण यद्यदृच्छोपलब्धिस्तस्या हेतोर्मिथ्यादृष्टेर्मत्यादिज्ञानविपर्ययो भवत्युन्मत्तस्यार्थज्ञानविपर्ययवदिति सम्बन्धः। यथा पित्तोद्रेकाकुलितचित्तत्वादुन्मत्तः कदाचित्सुवर्णं सुवर्णत्वेनोपलभते कदाचिदसुवर्णमपि सुवर्णत्वेनोपलभते कदाचिदसुवर्णत्वेनोपलभते यदृच्छयेति तस्य ज्ञानं मिथ्या भवति,

तथा मिथ्यात्वकर्मोदयदूषितत्वान्मिथ्यादृष्टिरपि कदाचित्सत्सत्त्वेनोपलभते कदाचिदसत्त्वेनोपलभते कदाचित्पुनरसदसत्त्वेनोपलभते कदाचित्सत्त्वेनोपलभते यदृच्छयेति तस्य विपर्ययात्मकत्वान्मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानं चेति ज्ञानत्रितयमुच्यते। मनःपर्ययकेवलयोस्तु विपर्ययकारणस्य मिथ्यात्वस्याभावात्सम्यग्व्यपदेश एवेत्यलं प्रपञ्चेन। प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्तम्। तत्र प्रमाणं व्याख्यातमिदानीं नयप्ररूपणं क्रियते—

नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः ॥ ३३ ॥

अनेन नयस्य साधारणलक्षणं सङ्क्षेपतो विस्तरतश्च विभागं विशेषलक्षणं च सूत्रयति। श्रुताख्यप्रमाणपरिगृहीतवस्त्वेकदेशो नीयते गम्यते येन यस्मिन्यस्माद्वाऽसौ नयः। तं नयतीति नयः। नीतिर्वा नयो ज्ञातुरभिप्राय उच्यते। अनेन सर्वनयानां सामान्यलक्षणमुक्तम्। ततो नैगमादयो नयशब्देनोच्यन्ते। यथा सम्यग्ज्ञानशब्देन मत्यादीनीति। त एव नैगमादयो नयौ भवतः। श्रुतज्ञानपरिच्छिन्नवस्त्वंशाद्द्रव्यपर्यायौ नीयेते यकाभ्यां तौ नयाविति व्युत्पत्तेः। तौ च द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ। तत्र द्रव्यं सामान्यमभेद उत्सर्गोन्वय इत्यनर्थान्तरम्। तत्प्रयोजनो नयो द्रव्यार्थिकः। द्रव्यविषयो नयो द्रव्यार्थ इति वा। पर्यायो विशेषो भेदोऽपवादो व्यतिरेक इत्येकोऽर्थः। तत्प्रयोजनो नयः पर्यायार्थिकः पर्यायविषयः पर्यायार्थ इति वा। द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकाविति वा संज्ञाद्वयम्। द्रव्यमस्तीति मतिरस्येति द्रव्यास्तिकः, पर्यायोऽस्तीति मतिरस्येति पर्यायास्तिक इति व्युत्पत्तेः। अनेन सङ्क्षेपतो नयविभागः कृतः। ते नैगमादयो नया भवन्ति—द्रव्यपर्यायभेदा यथास्वं नीयन्ते यकैस्ते नया इति निरुक्तिसद्भावात्। अनेन विस्तरतो नयविभागकथनं कृतम्। नैगमादिशब्दनिरुक्त्या विशेषलक्षणं च सूचितम्। नैगमादयस्त्रयो द्रव्यार्थिकस्य भेदाः। ऋजुसूत्रादयश्चत्वारः पर्यायार्थिकस्येति ज्ञेयम्। तत्र निगमनं नियतसङ्कल्पनं निगमस्तत्र भवोऽभिप्रायो नैगमः। स च सङ्कल्पमात्रग्राही अनिष्पन्नग्राहीति चोच्यते। यथा अनिष्पन्नप्रस्थादिसङ्कल्पे प्रस्थादिव्यपदेशाभिप्रायः। अथवा द्वयोर्धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोर्वा गुणप्रधानभावेन विवक्षो नैगमः। नैकं गमो नैगम इति व्युत्पत्तेः। स चोभयावलम्बीत्युच्यते। अत्रापि कस्यचिद्धर्मस्य धर्मिणोवाऽनभिप्रेतत्वादविवक्षायामप्राधान्य-

मितरस्य तु प्राधान्यं विज्ञेयम्। स चैवं त्रेधा ज्ञायते—अर्थव्यञ्जनपर्यायार्थनैगमः, सङ्ग्रहव्यवहारद्रव्यार्थनैगमः, द्रव्यपर्यायार्थनैगमश्चेति। तत्र सूक्ष्मः क्षणक्षयोऽवाग्गोचरोऽर्थपर्यायार्थो वस्तुनो धर्मः। स्थूलः कालान्तरस्थायी वाग्गोचरो व्यञ्जनमर्यायोऽर्थधर्मः। एतद्धर्मद्वयास्तित्वावलम्वी अर्थव्यञ्जनपर्यायार्थनैगमो भवति। सङ्गृह्यमाणो [1] द्रव्यार्थोऽस्तीति व्यवह्रियमाणोऽपि तद्द्रव्यार्थोस्तीत्येवं धर्मिद्वयास्तित्वावलम्वी सङ्ग्रहव्यवहारद्रव्यार्थनैगमोऽस्ति। द्रव्यार्थोऽस्ति पर्यायार्थोप्यस्तीत्युभयावलम्वी द्रव्यपर्यायार्थनैगमः कथ्यते। एवं त्रिधाप्ययमवान्तरविशेषादनेकधापि भवति। सस्यक्स्वजात्यविरोधेन समस्तमेकत्वेन गृह्यतेऽनेनेति सङ्ग्रहः। यथा सर्वं सदिति सर्वस्य सत्त्वाविशेषाच्छुद्धसङ्ग्रहः। तथा द्रव्यमिति घट इति च द्रव्यत्वघटत्वावान्तरसामान्येन सकलजीवादिद्रव्यसौवर्णादिघटव्यक्तीनां सङ्ग्रहणादशुद्धसङ्ग्रहो विज्ञेयः। सङ्ग्रहगृहीतोऽर्थस्तदानुपूर्व्येणैव व्यवह्रियते [2] भेदेनाद्रियतेऽनेनेति व्यवहारः। यथा यत्सत्तद्द्रव्यं गुणः पर्यायो वेति। वस्तुसामान्य[3]शक्त्यपेक्षो वर्तमानपर्यायमृजु प्रगुणं सूत्रयति गमयतीत्ययमृजुसूत्रः। अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावान्निश्चयात्सूक्ष्मः। एकसमयमात्रो वर्तमानोऽस्य विषयः। यथा यत्सदनुभूयमानं तत्क्षणिकमिति। उपचारात्तु समयसन्दोहः। स्थूलस्वभावो यथा मनुष्यपर्यायो मनुष्यः। देवपर्यायो देव इति। तमेवर्जुसूत्रविषयं लक्षणसिद्धेन शब्देन शब्दयति प्रतिपादयतीति शब्दः। यथा मनोर्नामकर्मणो जातो मनुष्यः। दीव्यतीति देवः। अथवा लिङ्गसङ्ख्यासाधनकालोपग्रहकारकभेदेन भिन्नमर्थं शपयति प्रतिपादयत्यनेनेति शब्दः। यथा पुष्यस्तारका नक्षत्रमित्यत्र लिङ्गभेदेन भिन्नार्थाभिमननम्। सलिलमाप इत्यत्र सङ्ख्याभेदेन भिन्नार्थत्वं मन्यते। एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पितेत्यत्र साधनभेदेनार्थभेदः। विश्वदृश्वास्य पुत्रो जनिता भाविकृत्यमासीदित्यत्र कालभेदेनार्थान्तरत्वं मन्यते। सन्तिष्ठते तिष्ठति विरमति रमत इत्यत्रोपग्रहभेदेन भिन्नार्थताभिमननम्। अनेन क्रियते अयं करोतीत्यत्र कारकभेदेन भिन्नार्थताभिमन्यत इति। अत्र लिङ्गादिभेदेऽपि यद्यर्थैकत्वं स्यात्तदा सर्वशब्दानामेकार्थत्वप्रसङ्गो

---

[1] द्रव्यार्थोऽस्ति व्यवह्रियमाणोऽपि—ख. ग. [2] भेदेनोद्ध्रियते—ख. ग. [3] शक्त्यपेक्षम्—ख.

भवेदित्यस्य शब्दनयस्याभिप्रायः। शब्दारूढं तत्त्वमर्थशब्दपर्यायान्तरा-संस्पृष्टं समभिरुह्यते गम्यतेऽनेनेति समभिरूढः। यथा मनोर्जातत्वान्मनुष्यो न मरणभावात्। मरणभावाद्धि मर्त्योऽभिधीयते। तथा देवनाद्देवो नाऽमरणभावात्। अमरणभावादमर इत्युच्यते। अथवा नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः। अस्यायमर्थः—नानार्थान्समतीत्यैकमर्थमाभिमुख्येन रोहति स्मेति समभिरूढः। अर्थभेदाच्छब्दभेदं गमयतीत्यर्थः। तथाहि—यावन्तोऽर्था वागादयो गोशब्दवाच्यास्तावन्त एव गोशब्दवाचका भिन्ना भवन्ति। यथा पशौ वर्तमानोऽन्यो गोशब्दो वागादिषु पुनरन्यश्चान्यश्चेति। अथवा नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढ इत्ययमर्थः। शब्दभेदादर्थभेद इति। शचीपतिरेकोप्यर्थ इन्दनशकनपूर्दारणभेदाद्भिद्यते। इन्दतीतीन्द्रः। शक्नोतीति शक्रः। पुरं दरयतीति पुरन्दर इति। इन्दनादिन्द्र एव शकनादिपर्यायान्तराक्रान्तस्योपचारेणेन्द्रव्यपदेशात्। अथवा यो यत्राभिरूढस्तस्य तत्रैवाभिमुख्येन वर्तनात्समभिरूढो यथा क्व भवानास्ते स्वात्मनीति निश्चयादन्यस्यान्यत्र प्रवृत्त्यभावात्। यद्यन्योऽन्यत्र वर्तेत तदा ज्ञानादीनां रूपादीनां चाकाशे वृत्तिः स्यात्। योऽर्थो येनात्मना भूतस्तं तेनैव निश्चाययतीत्येवंभूतः। यथा स्वाभिधेयक्रियापरिणतिक्षण एव शब्दो युक्तो नान्यथेति। यथा—यदैवेन्दति तदैवेन्द्रो नाभिषेचको न पूजक इति। यदैव गच्छति तदैव गौर्न स्थितो नापि शयित इति। अथवा येनात्मना भूतो येन ज्ञानेन परिणत आत्मा तं तेनैवाऽध्यवसाययतीत्येवंभूतः। यथेन्द्राग्निज्ञानपरिणत आत्मैवेन्द्रोऽग्निश्च कथ्यते। अथवा समभिरूढविषयं यत्तत्त्वं तत्प्रतिक्षणं षट्कारकसामग्र्यां वर्तमानमित्येवंभूतेन शब्देन भावनीयमेव न व्युत्पन्नशब्दवाच्यमित्येवंभूतः। यथा—न मनुष्यो मनुष्यशब्दवाच्यः। न देवो देवशब्दवाच्यः। नापीन्द्र इन्द्रशब्दवाच्य इति। उक्तेषु नैगमादिषु नयेष्वाद्याश्चत्वारोऽर्थनयाः। शब्दव्युत्पत्तिमन्तरेणाप्यर्थस्य प्रतिपादकत्वात्। इतरे शब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः शब्दनया निरुक्त्या तेषामर्थस्य प्रतिपादकत्वात्। तत्रार्थनया अपि द्रव्यार्थपर्यायार्थविकल्पाद्द्वेधा। द्रव्यार्थोऽपि शुद्धाशुद्धभेदाद्द्वेधोक्तः। तत्र शुद्धः सन्मात्रसङ्ग्रहः सकलोपाधिरहितत्वात्। नैगमव्यवहारौ पुनरशुद्धौ सविशेषणस्य सत्त्वस्याभिसन्धानात्। तथर्जुसूत्रः पर्यायार्थः। स च शुद्धत्वेनोक्त एव। उक्ता नैगमादयः। इदानीं नैगमादिवद्द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकभेदानेव पुनः प्रकारान्तरेणान्वय-

व्यतिरेकपृथक्त्वापृथक्त्वनिश्चयव्यवहारनयान्सलक्षणोदाहरणान्कथयामः । सर्वत्राविकल्पानुगमनादन्वयः । अस्योदाहरणं—अस्तित्वेनास्त्यात्मा ज्ञातृत्वेन ज्ञातेति । उत्पाद[1]व्ययोत्कर्षाविकल्पानुगमनाद्व्यतिरेकः । अस्योदाहरणं—सुखेन सुखी, दुःखेन दुःखीति । निर्देशप्रवृत्तिफलैर्द्रव्य-पर्याययोर्भेदाधिगमः पृथक्त्वनयः । अस्योदाहरणं—ज्ञानं ज्ञातैव, ज्ञाता पुनरात्मा ज्ञानं भवत्यन्यच्च दर्शनादिकं स्यात् । क्रोधः क्रोधन एव । क्रोधनस्तु जीवः स्यात्क्रोधो मानादिरूपश्चेति । तयोरेव सदादिनिबन्ध-नैरभेदाधिगमोऽपृथक्त्वनयः । अस्योदाहरणं—ज्ञानविशिष्टो ज्ञाता नान्यथा । क्रोधविशिष्टः क्रोधनो जीवो नान्यथेति । एकसाधनसाध्य-विषयो निश्चयः। अस्योदाहरणं—स्वात्मानमात्मा जानाति, स्वात्मानमात्मा पश्यति, स्वात्मानमात्मा कुरुते, स्वात्मानमात्मा भुङ्क्ते इति । भिन्नसाधन-साध्यविषयो व्यवहारः। अस्योदाहरणं—आत्मा परद्रव्यस्वरूपं जानाति पश्यति कुरुते भुङ्क्ते चेति । तथाभूताश्रयविवक्षा निश्चयः । यथा को भवतामाधारः? स्वात्मैव । भूताभूताश्रयविवक्षा व्यवहारः। चेतना-चेतनसमुदयः पिण्डात्मेति । शुद्ध उपचारोऽपि व्यवहारो यथा—देहादिकमहं भवामि, देहादौ भवाम्यहं, देहादिकं मम भवतीति । तथा चेतनाचेतनस्थूलसूक्ष्ममूर्तामूर्तद्रव्यगुणवृत्तिविषयो निश्चयः । प्रायोऽ-क्षार्थविषयः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपश्च व्यवहारः। अथवा यथार्थग्राही भूतार्थो नयः। स च सत्यत्वान्नामान्तरेण निश्चय एवोक्तः । तद्विपरीतलक्षणः पुनरभूतार्थो नयः । इति सुनयदुर्नयरूपावतिसङ्क्षेपेण द्वावेव नयौ वेदितव्यौ । तथा चात्र सङ्ग्रहश्लोकः—

पृथक्त्वं चोपचारं च शुद्धं द्रव्यं च पर्ययम्।
यथास्वं यो नयो वेत्ति स भूतार्थोऽन्यथेतरे ॥ इति ॥

त इमे उक्ता नैगमादयो नया विषयस्यानन्तभेदत्वात्प्रतिविषयं भिद्यमाना बहुप्रकाराश्च जायन्ते । ते च परस्परापेक्षा [2]अर्थक्रियाकारिणः । सुनयास्तज्ज्ञैर्यथाख्यानं प्रयुज्यमानाः सम्यग्दर्शनादिहेतवो भवन्ति । पटादिकार्यकारितन्त्वादिवन्नान्यथेत्यलमतिविस्तरेण ॥

---

[1] व्ययोत्कर्षापकर्ष–ख. [2] अत्र क्रियाकारिणः–क, ग.

ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वं नयानां चैव लक्षणम् ।
ज्ञानस्य च प्रमाणत्वमध्यायेऽस्मिन्निरूपितम् ॥

शशधरकरनिकरसतारनिस्तलतरलतलमुक्ताफलहारस्फारतारानिकुरम्बविम्बनिर्मलतरपरमोदार
शरीरशुद्धध्यानानलोज्ज्वलज्वालाज्वलितघनघातीन्धनसङ्घातसकलविमलकेवलालोकित-
सकललोकालोकस्वभावश्रीमत्परमेश्वरजिनपतिमतविततमतिचिदचित्स्वभाव-
भावाभिधानसाधितस्वभावपरमाराध्यतममहासैद्धान्तः श्रीजिनचन्द्र-
भट्टारकस्तच्छिष्य पण्डितश्रीभास्करनन्दिविरचित-
महाशास्त्रतत्त्वार्थवृत्तौ सुखबोधायां
प्रथमोऽध्यायस्समाप्तः ॥

———— ——

अथ द्वितीयोऽध्यायः

सम्यग्दर्शनज्ञानविषयत्वेनोद्दिष्टेषु जीवादिषु तत्त्वार्थेषु मध्ये आद्यस्य जीवस्य किं स्वतत्त्वमित्याह—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्व-मौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥

आत्मनि स्वकार्यकरणासमर्थस्यानुदयप्राप्तस्य कर्मणः सदवस्थोपशमः। यथा कतकादिद्रव्यसम्बन्धादम्भसि कालुष्यकरणासमर्थस्य पङ्कस्यानुद्भूतस्याधः सदवस्थोपशमः। उपशमे भवः परिणाम औपशमिकः। कर्मणोत्यन्ताभावः क्षयो यथाम्भसि भाजनान्तरसङ्क्रान्ते पङ्कस्य। क्षये भवः परिणामः क्षायिकः। भावौ परिणामौ। तदुभयस्वभावः पर्यायो मिश्रः क्षायोपशमिक उच्यते—यथा मदनकोद्रवमदशक्तिक्षयोपशमपरिणामः। चशब्देन षष्ठः सान्निपातिकः समुच्चीयते। स च पूर्वोक्तभावसंयोगाद्द्वित्रिचतुःपञ्चसंयोगजो ज्ञेयः। जीवस्यात्मनस्तस्य भावस्तत्त्वम्। स्वं च तत्तत्त्वं च स्वतत्त्वमसाधारणं स्वरूपमित्यर्थः। कर्मणः स्वफलदानसामर्थ्येनोद्भूतिरुदयः। उदये भव औदयिकः। कर्मोपशमक्षयक्षयोपशमोदयानपेक्षो जीवभावः परिणामस्तत्र भवः पारिणामिकः। त एते औपशमिकादयश्चेतनात्मकं जीवस्यैव स्वतत्त्वं भवतीति समुदायार्थः। अचेतनः पुनरौदयिको भावः पुद्गलानामप्यस्ति। तथा पारिणामिकः षण्णामपि द्रव्याणां सम्भवतीति च प्रत्येतव्यम्। प्रत्येकमौपशमिकादयो भावाः किं भेदवन्त उताऽभेदा इत्याह—

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥

द्व्यादयः शब्दाः सङ्ख्येयप्रधानास्तत्साहचर्यादेकविंशतिशब्दोऽपि सङ्ख्येयप्रधानो गृह्यते न सङ्ख्यावचनः। द्वौ च नव चाष्टादश चैकविंशतिश्च त्रयश्च द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयः। ते भेदा येषामौपशमिकादीनां ते द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदाः। क्रमस्यानतिक्रमेण यथाक्रमं यथासङ्ख्य-

मित्यर्थः । तत औपशमिको द्विभेदः । क्षायिको नवभेदः । मिश्रोऽष्टादशभेदः । औदयिक एकविंशतिभेदः । पारिणामिकस्त्रिभेद इति ज्ञेयम् । तत्राद्यस्यौपशमिकस्य द्वौ भेदौ काविल्याह—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

तत्र दर्शनमोहसम्बन्धिन्यस्तिस्रः कर्मप्रकृतयो मिथ्यात्वं [1]सम्यङ्मिथ्यात्वं सम्यक्त्वं चेति । चारित्रमोहसम्बन्धिन्यश्चतस्रोऽनन्तानुबन्धिक्रोधमानमायालोभा इति । एतासां सप्तानां कर्मप्रकृतीनामुपशमात्काललब्ध्यादिहेतुको भव्यस्य पञ्चेन्द्रियस्य संज्ञिनः पर्याप्तस्य जीवस्यौपशमिकः सम्यक्त्वपरिणामो जायते । निःशेषमोहोपशमात्तत्पूर्वकमौपशमिकं चारित्रं चाविर्भवतीति औपशमिकस्य भेदद्वयं कथितमिदानीं क्षायिकस्य नवभेदाः क इत्याह—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

निःशेषज्ञानदर्शनावरणक्षयात्केवलज्ञानं केवलदर्शनं च क्षायिकमाविर्भवति । दानान्तरायक्षयात्सर्वप्राणिनामभयप्रदशक्तिः केवलिनो दानं क्षायिकं प्रभवति । निःशेषलाभान्तरायस्य प्रलयात्परित्यक्तकवलाहारक्रियाणां केवलिनां यतो देहवलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणाः परमशुभाः सूक्ष्मा अनन्ताः पुद्गलाः प्रतिसमयं सम्बन्धमुपयान्ति स क्षायिको लाभः । भोगान्तरायस्यात्यन्तविलयादतिशयवाननन्तो भोगः क्षायिको जायते । यत्कृताः कुसुमवृष्ट्यादिविशेषा उपतिष्ठन्ते । निरवशेषोपभोगान्तरायस्य प्रक्षयादुपभोगः क्षायिकः स्यात् । यत्कृताः सिंहासनचामरच्छत्रत्रयादय उपढौकन्ते । वीर्यान्तरायस्यात्यन्तविलयादनन्तवीर्यं क्षायिकमाविर्भवति । चशब्देन सम्यक्त्वचारित्रयोः परिग्रहः । प्रागुक्तमिथ्यात्वादिसप्तप्रकृतीनामत्यन्तक्षयात्सम्यक्त्वं क्षायिकम् । निःशेषमोहक्षयाच्चारित्रं क्षायिकम् । सिद्धेषु क्षायिकदानादीनां कथं वृत्तिरिति चेदुच्यते—शरीरनामतीर्थकरनामकर्मोदयाद्यभावादभयदानादिवाह्यकार्याभावेऽपि परमानन्तवीर्याऽव्यावाधरूपेणैव तेषां सिद्धेषु वृत्तिर्वेदितव्या । केवलज्ञान-

---

[1] सम्यक्त्वं सम्यङ्मिथ्यात्वम्—ख.

रूपेणानन्तवीर्यवृत्तिवत् । उक्ता ज्ञानादयः क्षायिकस्य नव भेदाः । साम्प्रतं मिश्रभावस्याष्टादशभेदसंसूचनार्थमाह—

ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्र-संयमासंयमाश्च ॥ ५ ॥

सर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्तेषामेव सदुपशमाद्देशघातिस्पर्धकानामुदये सति ज्ञानादिः क्षायोपशमिको भावो भवति। ज्ञानादय उक्तलक्षणाः। चत्वारश्च त्रयश्च त्रयश्च पञ्च च चतुस्त्रित्रिपञ्च । ते भेदा यासां ताश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः। यथाक्रममित्यनुवर्तते। तेन चतुरादिभिर्ज्ञानादीनां यथासङ्ख्यमभिसम्बन्धः क्रियते। ज्ञानं चतुर्भेदं—मतिश्रुतावधिमनःपर्ययविकल्पात् । त्रिभेदमज्ञानं—मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानभेदात् । दर्शनं त्रिभेदं—चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनविकल्पात्। पञ्चभेदा लब्धिर्दानादिविकल्पात्। वेदकं सम्यक्त्वमेकम्। चारित्रं यतिधर्मस्तदेकम् । संयमासंयमो देशसंयमः श्रावकधर्मः सोप्येक एव । त एतेऽष्टादशैव मिश्रभावभेदा भवन्ति । संज्ञित्वस्य मतिज्ञाने, योगस्य वीर्ये, सम्यङ्मिथ्यात्वस्य सम्यक्त्वेऽन्तर्भावात् । इदानीमौदयिकस्यैकविंशतिभेदसंज्ञाप्ररूपणार्थमाह—

गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाऽज्ञानाऽसंयताऽसिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥

गत्यादयः शब्दाः कृतद्वन्द्वा निर्दिष्टाः। चत्वारश्च चत्वारश्च त्रयश्च एकश्चैकश्चैकश्चैकश्च षट् च ते भेदा यासां गत्यादीनां तास्तथोक्ताः। यथा क्रममित्यनुवर्तते। ततो नरकगत्यादिनामकर्मोदयाद्गतिरौदयिकी भवति। सा चतुर्भेदा—नरकतिर्यङ्मनुष्यदेवभेदात् । क्रोधादिकषायनिर्वर्तनस्य कर्मण उदयात्कषाय औदयिकः। स च चतुर्धा—क्रोधमानमायालोभविकल्पात् । स्त्रीवेदादिकर्मण उदयाल्लिङ्गमौदयिकम् । तत्त्रिविधं—स्त्रीपुंनपुंसकभेदात् । मिथ्यात्वकर्मण उदयान्मिथ्यादर्शनं तत्त्वार्थाऽश्रद्धानरूपमौदयिकमेकम्। ज्ञानावरणकर्मोदयात्पदार्थाऽनवबोधो भवत्यज्ञानमौदयिकं तदेकम्। चारित्रमोहस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयादसंयत-

परिणाम औदयिक एकः । कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्धत्वपर्याय औदयिक एकः । कषायोदयरञ्जिता योगप्रवृत्तिर्भावलेश्या औदयिकी । सा षड्विधा—कृष्णनीलकापोततेजःपद्मशुक्लभेदात् । उपशान्तक्षीणकषायसयोगकेवलिषु भूतपूर्वगत्या कषायोदयरञ्जनाद्योगस्य शुक्ललेश्यात्वोपचारसम्भवः । त इमे एकविंशतिभेदा औदयिकभावस्य बोद्धव्याः । असञ्ज्ञित्वमज्ञाने, मिथ्यादर्शने त्वदर्शनमन्तर्भवति । हास्यादीनां षण्णां नोकषायाणां लिङ्गस्योपलक्षणत्वाद्ग्रहणम् । सकलाऽघातिकार्याणामौदयिकानां गतिग्रहणमुपलक्षणम् । अधुना पारिणामिकभावभेदसङ्कीर्तनार्थमाह—

जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥

जीवत्वं चैतन्यम् । सम्यग्दर्शनादिपर्यायाविर्भावशक्तिर्यस्यास्ति स भव्यः । तद्विपरीतलक्षणः पुनरभव्यः । जीवश्च भव्यश्चाभव्यश्च जीवभव्याभव्यास्तेषां प्रत्येकं भावा जीवभव्याभव्यत्वानि—जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वं चेति । कर्मविशेषोपशमाद्यनपेक्षास्त्रयोऽन्यद्रव्यासाधारणाः पारिणामिकभावभेदाः प्राधान्येनोक्ताः । चशब्दाद्द्रव्यान्तरसाधारणाः सत्त्वद्रव्यत्वासङ्ख्येयप्रदेशत्वामूर्तत्वादयोऽप्राधान्येनोक्ता गृह्यन्ते । अत्राह—जीवकर्मणोर्बन्धं प्रत्येकत्वे सत्य[1]विवेकः प्राप्नोतीति । तन्न—लक्षणतस्तज्ज्ञानार्थत्वसिद्धेः । यद्येवं जीवस्यैव तावत्किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥

अन्तरङ्गबहिरङ्गकारणवशादुत्पद्यमानश्चैतन्यानुविधायी परिणाम उपयोगः । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं ज्ञापकमित्यर्थः । प्रस्तुतस्य जीवस्योपयोगलक्षणं भवत्यन्यद्रव्यासाधारणत्वात् । तथा चात्मा पुद्गलादिभ्य[2] स्तत्त्वान्तरं तद्भिन्नलक्षणत्वाऽन्यथाऽनुपपत्तेः । उपयोगस्य भेदप्रभेददर्शनार्थमाह—

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥

स पूर्वोक्त उपयोग इत्यर्थः । द्वौ विधौ प्रकारौ भेदौ यस्यासौ द्विविधः । अष्टौ च चत्वारश्चाष्ट चत्वारस्ते भेदा यस्य सोऽयमष्टचतुर्भेदः ।

---

[1] अभेदः. [2] भिन्नः.

स उपयोगस्तावद्द्विभेदः। साकाराऽनाकारविकल्पात्साकारं सविकल्पकं ज्ञानमित्यर्थः। अनाकारं निर्विकल्पकं दर्शनमित्यर्थः। तदुक्तम्—

सविकल्पं भवेज्ज्ञानं निर्विकल्पं तु दर्शनम्।
द्वाविमौ प्रतिभासस्य भेदौ वस्तुनि कीर्तितौ॥ इति॥

ज्ञानमष्टविधं—मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं मत्यज्ञानं श्रुताऽज्ञानं विभङ्गज्ञानं चेति। दर्शनं चतुर्भेदं—चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं केवलदर्शनं चेति। एवं सामान्यविशेषात्मको द्वादशविकल्प उपयोगो जीवानां यथासम्भवं योजनीयः। ते चोपयोगिनो जीवा द्विविधाः।

संसारिणो मुक्ताश्च॥ १०॥

संसरणं संसारः। स च नरकतिर्यङ्मनुष्यदेवगतिषु द्रव्यक्षेत्रकालभवभावपरिवर्तनरूपः पञ्चप्रकार उक्तः। संसारो विद्यते येषां ते संसारिणः। पञ्चविधसंसारविरहिता मुक्ताः। उभयत्र बहुवचननिर्देशोऽनन्तत्वख्यापनार्थः। संसारिणां विशेषप्रतिपादनार्थमाह—

समनस्कामनस्काः॥ ११॥

मनो द्विविधं—द्रव्यभावभेदात्। तत्र पुद्गलविपाकिकर्मोदयापेक्षं द्रव्यमनः। वीर्यान्तराय नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमापेक्षा आत्मविशुद्धि र्भावमनः तेन मनसा सह वर्तन्त इति समनस्काः। न विद्यते मनो येषां ते अमनस्काः। समनस्काश्चामनस्काश्च समनस्कामनस्काः। उत्तरसूत्रस्यादौ यत्संसारिग्रहणं कृतं तस्येह सम्बन्धान्मुक्तानामननुवृत्तेर्याथासङ्ख्यं नास्ति ततः संसारिण एव केचित्समनस्काः केचिदमनस्का इति वेदितव्यम्। पुनरपि संसारिणां भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

संसारिणस्त्रसस्थावराः॥ १२॥

त्रसनामकर्मोदये सति त्रस्यन्ति चलन्तीति त्रसाः। स्थावरनामकर्मोदये सति स्थानशीला अचलनस्वभावाः स्थावराः। अत्र व्युत्पत्तेर्गौणत्वान्न चलनाचलनात्मकं त्रसस्थावरत्वं किं तर्हि नामकर्मोदयनिमित्तम्। अत्रापि पुनः संसारिग्रहणात्समनस्कामनस्कानां त्रसस्थावराणां च याथा-

सङ्ख्याभावे संसारिण एव त्रसाः स्थावराश्चेति विभज्यन्ते। तत्राल्प-वक्तव्यत्वात् स्थावराणां तावन्निश्चयः क्रियते—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

[1] स्थावरनामकर्मभेदाः पृथिव्यादयः सन्ति। तदुदयनिमित्ता जीवेषु पृथिव्यादयः संज्ञा वेदितव्याः। तत्र पृथिवी, पृथिवीकायः, पृथिवीकायिकः, पृथिवीजीव इति चतुर्णामपि पृथिवीशब्दवाच्यत्वेऽपि शुद्धपुद्गलपृथिव्याः जीवपरित्यक्तपृथिवीकायस्य च नेह ग्रहणं तयोरचेतनत्वेन तत्कर्मोदया सम्भवात्तत्कृतपृथिवीव्यपदेशासिद्धेः। तस्माज्जीवाधिकारात्पृथिवीकाय-त्वेन गृहीतवतः पृथिवीकायिकस्य विग्रहगत्यापन्नस्य पृथिवीजीवस्य च ग्रहणं तयोरेव पृथिवीस्थावरनामकर्मोदयसद्भावात्पृथिवीव्यपदेशघट-नात्। एवमप्तेजोवायुवनस्पतीनामपि व्याख्यानं योजनीयम्। त एते पञ्च-विधाः प्राणिन एकेन्द्रियाः स्थावराः प्रत्येतव्याः। एषां चत्वारः प्राणाः सन्ति—स्पर्शनेन्द्रियप्राणः, कायबलप्राणः, उच्छ्वासनिःश्वासप्राणः, आयुः प्राणश्चेति। अथ के ते त्रसा इत्याह—

द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥

द्वे इन्द्रिये यस्य सोऽयं द्वीन्द्रियः। द्वीन्द्रिय आदिर्येषां ते द्वीन्द्रिया-दयः। अत्रादिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादागमे [1] व्यवस्थिता द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रिय-पञ्चेन्द्रिया गृह्यन्ते। द्वीन्द्रियस्य प्राणाः पूर्वोक्ताश्च-त्वारो रसनावाक्प्राणाधिकाः षड्भवन्ति। त्रीन्द्रियस्य त एव घ्राणप्राणाधि-कास्सप्त प्राणा भवन्ति। चतुरिन्द्रियस्य त एव चक्षुःप्राणाधिका अष्ट प्राणा भवन्ति। पञ्चेन्द्रियस्य तिरश्चोऽसंज्ञिनस्त एव श्रोत्रप्राणाधिका नव प्राणा भवन्ति। संज्ञिनस्त एव मनोबलाधिका दश प्राणा भवन्ति। त एते द्वीन्द्रि-यादयस्त्रससंज्ञा भवन्ति। इदानीमिन्द्रियाणामियत्तावधारणार्थमाह—

पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

इन्द्रियशब्दो व्याख्यातार्थः। अत्रोपयोगप्रकरणादुपयोगसाधनानां ग्रहणं, न क्रियासाधनानां वाक्पाणिपादपायूपस्थानाम्। तथा तादृशानां

---

[1] स्थावरा--क. ग. व्यवस्थातो—क.

ग्रहणे पृथिव्यादीनामपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । ततः पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति न हीनाधिकानीति स्थितम् । सम्प्रतीन्द्रियाणां द्वैविध्यख्यापनार्थमाह—

द्विविधानि ॥ १६ ॥

विधशब्दः प्रकारवाची । द्वौ विधौ येषां तानि द्विविधानि—द्विभेदानीत्यर्थः । कौ पुनस्तौ प्रकारौ ? द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियं चेति । तत्र द्रव्येन्द्रियस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमाह—

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

कर्मणा निर्वर्त्यत इति निर्वृत्तिः । निर्वृत्तेरुपकारः क्रियते येन तदुपकरणम् । निर्वृत्तिश्चोपकरणं च निर्वृत्त्युपकरणे । पुद्गलद्रव्यरूपमिन्द्रियं द्रव्येन्द्रियम् । ते द्वे अपि द्रव्येन्द्रियशब्दवाच्ये भवतः । तत्र निर्वृत्तिर्द्विविधा—बाह्याभ्यन्तरभेदात् । बाह्या चक्षुरादिषु मसूरिकादिसंस्थान रूपा । अभ्यन्तरा चक्षुरादीन्द्रियज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमविशिष्टोत्सेधाङ्गुलाऽसङ्ख्येयभागप्रमितात्मप्रदेशसंश्लिष्टसूक्ष्मपुद्गलसंस्थानरूपा । उभयनिर्वृत्तिद्वारेणैवात्मनोऽर्थोपलम्भसम्भवः । उपकरणमपि बाह्याभ्यन्तरविकल्पाद्द्वेधा । तत्र बाह्यमुपकरणमक्षिपत्रपक्ष्मद्वयादि । अभ्यन्तरमुपकरणं कृष्णशुक्लमण्डलादि । इदानीं भावेन्द्रियस्वरूपप्रदर्शनार्थमाह—

लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

लम्भनं लब्धिर्ज्ञानावरणक्षयोपशमे सत्यात्मनोऽर्थोपलम्भशक्तिरित्यर्थः । उपयुज्यत इत्युपयोगः । तस्यैवात्मनोऽर्थग्रहणव्यापार इत्यर्थः । लब्धिश्चोपयोगश्च लब्ध्युपयोगौ । तौ चेतनात्मकौ भावेन्द्रियं भवतः । तत्र भावेन्द्रियमेव मुख्यं प्रमाणं स्वार्थप्रमितौ साधकतमत्वाद्द्रव्येन्द्रियस्योपचारत एव प्रामाण्योपगमात् । उक्तानां द्विप्रकाराणामिन्द्रियाणां संज्ञानुपूर्विप्ररूपणार्थमाह—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

पारतन्त्र्यविवक्षायां स्पर्शनादिशब्दानां करणसाधनत्वम् । आत्मा

स्पृश्यतेऽनेनेति स्पर्शनम्। रस्यतेऽनेनेति रसनम्। घ्रायतेऽनेनेति घ्राणम्। आत्मा चष्टेऽर्थान्पश्यत्यनेनेति चक्षुः। श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रमिति। स्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृसाधनत्वम्। स्पृशतीति स्पर्शनम्। रसतीति रसनम्। जिघ्रतीति घ्राणम्। चष्ट इति चक्षुः। शृणोतीति श्रोत्रमिति। स्पर्शनं च रसनं च घ्राणं च चक्षुश्च श्रोत्रं च स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणीति। एतानि स्पर्शनादीनीन्द्रियनामानि वेदितव्यानि। प्रतिनियतविषयत्वादिन्द्रियाणां भेद इति तद्विषयप्रदर्शनार्थमाह—

स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थाः ॥ २० ॥

यदा स्पर्शादिशब्दैः प्राधान्येन द्रव्यमुच्यते तदा तेषां कर्मसाधनत्वं वेदितव्यं—यथा स्पृश्यत इति स्पर्शो द्रव्यम्। एवं रस्यत इति रसः, गन्ध्यत इति गन्धः, वर्ण्यत इति वर्णः, शब्द्यत इति शब्दः। यदा तु स्पर्शादयः शब्दाः प्राधान्येन गुणवाचिनस्तदा तेषां भावसाधनत्वम्। यथा स्पर्शनं स्पर्शो गुणः। एवं रसनं रसः, गन्धनं गन्धः, वर्णनं वर्णः, शब्दनं शब्द इति। स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च शब्दश्च स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दाः। तच्छब्देन स्पर्शनादीन्द्रियाणां परामर्शः। अर्थशब्दोऽत्र विषयवाची। तेषामर्थास्तदर्थाः। त इमे स्पर्शादयस्तेषां स्पर्शनादीनामिन्द्रियाणां यथासङ्ख्यं ग्राह्यरूपा भवन्तीति समुदायार्थः। अनिन्द्रियस्य को विषय इत्याह—

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

श्रुतज्ञानविषयोऽर्थोऽत्रोपचाराच्छ्रुतमुच्यते। अनिन्द्रियं मनः कथ्यते। श्रुतमनिन्द्रियस्य विषयो भवति—श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमविशिष्टस्यात्मनः श्रुतज्ञानस्यार्थेऽनिन्द्रियालम्बनज्ञानप्रवृत्तेः। इदानीं स्पर्शनस्य तावत् स्वामिनिर्देशार्थमाह—

वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥ २२ ॥

वनस्पतिरन्ते येषां ते वनस्पत्यन्ताः। तेषां वनस्पत्यन्तानाम्। पृथिव्यादीनामित्येतत्सामर्थ्याल्लभ्यते—सूत्रे स्थावराणां तथैव पठितत्वात्।

एकशब्दोऽत्र प्रथमवाची गृह्यते । ततः पृथिव्यादीनां वनस्पतिपर्यन्तानां पञ्चस्थावराणां स्पर्शनमिन्द्रियं वेदितव्यम् । इतरेषामिन्द्रियाणां स्वामिप्रदर्शनार्थमाह—

क्रिमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥ २३ ॥

क्रिम्यादयः कृतद्वन्द्वाः प्रसिद्धार्थास्तैः सहादिशब्दः प्रकारवाची कृतान्यपदार्थवृत्तिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तद्यथा—क्रिमिश्च पिपीलिका च भ्रमरश्च मनुष्यश्च क्रिमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यास्ते आदयो येषां ते क्रिमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादय इति । क्रिम्यादयः, पिपीलिकादयः, भ्रमरादयः, मनुष्यादयः इति । एकैकमिति वीप्सायां द्वित्वम् । वृद्धशब्दोऽधिकार्थः । एकैकेन वृद्धानि एकैकवृद्धानि । ततोऽयमर्थः—क्रिमिप्रकाराणामधिकृतं स्पर्शनं रसनाधिकमिति ते द्वीन्द्रियाः । पिपीलिकादीनां स्पर्शनरसने घ्राणाधिके इति ते त्रीन्द्रियाः। भ्रमरादीनां स्पर्शनरसनघ्राणानि चक्षुरधिकानीति ते चतुरिन्द्रियाः । मनुष्यादीनां स्पर्शनरसनघ्राणचक्षूंषि श्रोत्राधिकानीति ते पञ्चेन्द्रिया इति यथासङ्ख्येनाभिसम्बन्धो व्याख्येयः। के पुनः संज्ञिनः संसारिण इत्याह—

संज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

हिताहितप्राप्तिपरिहारपरीक्षा संज्ञा । तस्याः सम्भवोऽस्ति येषां ते संज्ञिनः । सह मनसा वर्तन्ते ये ते समनस्काः पूर्वमेव व्याख्याताः । त एव संज्ञिन इत्युच्यन्ते । मनोरहितास्तु संसारिणोऽसंज्ञिनः इति पारिशेष्याल्लब्धम् । अत्र कश्चिदाह—जीवस्य पूर्वोपात्तशरीरत्यागादुत्तरशरीराभिमुखं गच्छतस्तत्सम्प्राप्तेः प्रागसिद्धेर्देहान्तरसम्बन्धाभावः प्राप्नोति मुक्तात्मवत्तथा च सति पूर्वोत्तरशरीरत्यागादानसन्ततिलक्षणसंसाराभावात्कथं संसारिणः प्रपञ्चयन्त इत्यत्रोच्यते—

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

विग्रहो देहस्तदर्था गतिर्विग्रहगतिः । अथवा विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघातः पुद्गलादाननिरोध उच्यते । तेन विग्रहेण गतिर्विग्रहगतिस्तस्यां

विग्रहगतौ शरीराभिसम्बन्धो जीवस्य क्रियते येन तत्कर्म कार्मणं शरीरमित्यर्थः। आत्मप्रदेशपरिस्पन्दलक्षणा क्रिया योगः। कर्मणा कृतो योगः कर्मयोगः। स विग्रहगतावस्तीति सम्बध्यते। ततश्च शरीरार्थायां गतौ जीवस्य कर्मयोगसद्भावात्कथंचिच्छ[1]रीरित्वं देहान्तरग्रहणं तत्पूर्वकसंसारित्वकथाप्रपञ्चश्च न विरुध्यत इति। गतिमतां जीवपुद्गलानां कथं गतिः स्यादित्याह—

अनुश्रेणि गतिः ॥ २६ ॥

आकाशप्रदेशपङ्क्तिः श्रेणिः। अनुशब्द आनुपूर्व्ये वर्तते। श्रेणेरानुपूर्व्येणानुश्रेणि। गमनं गतिर्देशान्तरप्राप्तिरित्यर्थः। पुनर्गतिग्रहणं सर्वगतिमज्जीवपुद्गलद्रव्यगतिसङ्ग्रहार्थम्। तत्र जीवानां तावन्मरणकाले भवान्तरसङ्क्रमे, मुक्तानां चोर्ध्वगमनकालेऽनुश्रेण्येव गतिर्भवति। तथोर्ध्वलोकादधोगतिः, अधोलोकादूर्ध्वगतिः, तिर्यग्लोकादूर्ध्वमधो वा गतिः संसारिणामनुश्रेण्येव जायते। पुद्गलानां च या लोकान्तप्रापणी गतिः सानुश्रेण्येव भवतीति कालदेशनियमोऽत्र योजनीयः। इतरगतिषु नियमोऽयं नास्ति। [2]मुक्तात्मनो गतिविशेषकथनार्थमाह—

अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

विग्रहः कौटिल्यं वक्रतेत्यनर्थान्तरम्। न विद्यते विग्रहो यस्या गतेरसावविग्रहा। जीववचनात्पुद्गलनिवृत्तिः। उत्तरसूत्रे संसारिग्रहणादिह मुक्तस्येति लभ्यते। ततो मुक्तस्य जीवस्य या गतिरालोकान्तात् सा नियमादृज्वी भवतीति प्रत्येतव्यम्। संसारिणः कीदृशी गतिरित्याह—

विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥

विग्रहवती वक्रा। चशब्दादविग्रहा लभ्यते। संसारी व्याख्यातार्थः। प्रागिति वचनं मर्यादार्थम्। वक्ष्यमाणसमयनिर्देशसामर्थ्यादिह चतुर्भ्यः समयेभ्य इति प्राप्यते। तेन संसारिणो जीवस्य कदाचिदविग्रहेष्वाकारा गतिर्भवति, कदाचिदेकवक्रा पाणिविमुक्ता स्यात्, कदाचिद्द्विवक्रा लाङ्गली

---

[1] शरीरत्वं—ख.   [2] गतिषु मुक्तात्मनो—क. ग.

जायते, कदाचिच्च त्रिवक्रा गोमूत्रिका गतिः सम्भवति । न चतुर्थे समये, तथाविधोपपादक्षेत्राभावादिति निश्चीयते । तत्रर्जुगतिकालावधारणार्थमाह—

एकसमयाऽविग्रहा ॥ २९ ॥

एकशब्दः सङ्ख्यावाची । परमनिरुद्धो विभागरहितः क्षणः कालः समय इत्युच्यते । एकः समयो यस्या असावेकसमया । अविग्रहा गतिरवक्रेत्युक्ता । गतिमतां जीवपुद्गलानामवक्रा गतिरालोकान्तादप्येकसमयिकी भवति । तथैकवक्रा द्विसमया, द्विवक्रा त्रिसमया, त्रिवक्रा चतुःसमया गतिरित्यप्यत्र निश्चीयते । जीवस्य समयत्रयाहारकत्वप्रतिषेधस्योत्तरसूत्रेणान्यथानुपपत्तेः प्राप्तिपूर्वकत्वात्तस्येति । देहान्तरसम्प्राप्तिनिमित्तभूतासु चतसृष्वपीष्वाकारादिगतिष्वाहारको जीवः प्रसक्त इत्यपवादमाह—

एकं द्वौ त्रीन्वानाहारकः ॥ ३० ॥

अत्र समयग्रहणमनुवर्तते । वाशब्दो विकल्पवाची । विकल्पश्च यथेच्छातिसर्गस्त्रीण्यौदारिकवैक्रियिकाहारकाख्यानि शरीराणि । षट्चाहारशरीरेन्द्रियानप्राणभाषामनःसंज्ञिकाः पर्याप्तीर्यथासम्भवमाहरतीत्याहारकः । नाहारकोऽनाहारकः । कर्मवशादिषुगतौ तावज्जीव आहारक एव । पाणिविमुक्तायामेकं वा समयमनाहारकः । लाङ्गलिकायां द्वौ वा समयावनाहारकः । गोमूत्रिकायां त्रीन्वा समयान्नैरन्तर्येणानाहारकः । चतुर्थे तु समये सामर्थ्यादाहारको भवतीति प्राप्यते । कालवाचिनोपि समयशब्दान्न सप्तमी कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्यनेन द्वितीयाविधानात् । यद्येवं देहान्तरप्रादुर्भावलक्षणं जीवानां जन्म सिद्धं तदा के तद्विशेषा इत्याह—

सम्मूर्छनगर्भोपपादा जन्म ॥ ३१ ॥

स्वकृतकर्मविशेषादात्मनः शरीरत्वेन पुद्गलानां समन्तान्मूर्छनं घटनं सम्मूर्छनम् । स्त्रिय उदरे शुक्रशोणितयोर्गरणं मिश्रणं गर्भः । उपैत्युपपद्यते तस्मिन्नित्युपपादः—देवनारकोत्पत्तिस्थानविशेष उच्यते । त एव सम्मूर्छ-

नादयस्त्रयः प्रकाराः सामानाधिकरण्येन जन्मेत्युच्यन्ते--प्रकारतद्वतोः कथंचिदभेदात्। जन्माधिकरणभूतयोनिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥ ३२ ॥

चैतन्यविशेषपरिणामश्चित्तम्। सह चित्तेन वर्तत इति सचित्तः। शीत इति स्पर्शविशेषः शुक्लादिशब्दवद्गुणगुणिवचनत्वात्तद्युक्तं द्रव्यमपि ब्रूते सम्यग्वृतः संवृतो दुरुपलक्ष्यः प्रदेशः। सचित्तश्च शीतश्च संवृतश्च सचित्तशीतसंवृताः। सहेतरैर्वर्तन्त इति सेतराः। सप्रतिपक्षा अचित्तोष्णविवृता उच्यन्ते। उभयात्मका मिश्राः। चशब्द एकैकसमुच्चयार्थः। एकैकं प्रति एकशः। एतस्य वीप्सार्थस्योपादानं क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थम्। तेषां जन्मविशेषाणां योनय आश्रयास्तद्योनयः। ततः सचित्तोऽचित्तस्तन्मिश्रश्च, शीत उष्णस्तन्मिश्रश्च, संवृतो विवृतस्तन्मिश्रश्चेति यथाक्रमं तेषां जन्मविशेषाणामाधेयानामाधारभूता योनयो नवप्रकारा भवन्ति—चतुरशीतियोनिलक्षाणामागमान्तरोक्तानामत्रैवान्तर्भावात्। उक्तं च—

*णिच्चिदरधादुसत्तय तरुदसवियलिन्दिएसु छच्चेव।
सुरणिरयतिरिय चउरो चोद्दसमणुए सदसहस्सा ॥ इति ॥

तत्र गर्भो जन्मविशेषः केषामित्याह--

जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥

यत्प्राणिपरिवरणं विततमांसशोणितं तज्जरायुः। जरायौ जाता जरायुजाः। यत्कठिनं शुक्रशोणितपरिवरणं वर्तुलं तदण्डम्। अण्डे जाता अण्डजाः। परिवरणं विनैव परिपूर्णाङ्गा योनिनिर्गतमात्रा एव परिस्पन्दादिसामर्थ्ययुक्ताः पोताः। जरायुजाश्चाण्डजाश्च पोताश्च जरायुजाण्डजपोतास्तेषामेव गर्भः। गर्भ एव च तेषामित्युभयथा नियमो द्रष्टव्यः। अथोपपादः केषां भवतीत्याह—

---

* त्रिष्वपि कालेषु त्रसभावयोग्या ये न भवन्ति ते नित्यनिगोताः।
त्रसभावमवाप्ता अवाप्स्यन्ति च ये ते अनित्यनिगोताः ॥

देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

देवनारकाश्च वक्ष्यमाणलक्षणाः। तेषामेवोपपादः, उपपाद एव च तेषामित्यत्राप्युभयथावधारणं ज्ञातव्यम्। सम्मूर्च्छनं जन्म केषां स्यादित्याह—

शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३५ ॥

उक्तेभ्यो गर्भौपपादिकेभ्योऽन्ये शेषाः। ते चैकेन्द्रियविकलेन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाश्च तिर्यङ्मनुष्याः केचिदुच्यन्ते। तेषां शेषाणामेव सम्मूर्च्छनं जन्म भवति। सम्मूर्च्छनमेव च शेषाणामित्युभयथा नियमः पूर्ववद्वेदितव्यः। अथ येषां शरीराणां प्रादुर्भवनं जीवस्य जन्म व्यावर्णितं तानि कानीत्याह—

औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

औदारिकादिशरीरनामकर्मविशेषोदयजनितान्यौदारिकादीनि शरीराणि। तत्रोदारं स्थूलम्। उदारे भवमुदारं प्रयोजनमस्येति वा औदारिकम्। एकानेकाणुमहत्त्वादिरूपेण शरीरस्य विविधकरणं विक्रिया। सा द्वेधा—पृथक्त्वैकत्वभेदात्। स्वशरीराद्बहिः पृथक्त्वविक्रिया। स्वशरीर एवैकत्वविक्रिया। सा प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकम्। संशयविपर्ययसूक्ष्मपदार्थनिश्चयार्थमसंयमपरिहारार्थं वा प्रमत्तसंयतेनाह्रियते निर्वर्त्यते यत्तदाहारकम्। यत्तेजोनिमित्तं तेजसि भवं वा तत्तैजसम्। कर्मैव कार्मणम्। कर्मणां समूहो वा कार्मणम्। शीर्यन्त इति शरीराणि। रूढिवशादेतान्यौदारिकादीनि जन्मिनां पञ्च शरीराणि वेदितव्यानि। यद्याद्यं शरीरं स्थूलप्रयोजनं तर्हि ततोन्यत्किं स्वरूपमित्याह—

परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

पूर्वापेक्षया परत्वमिति परशब्दोऽत्र व्यवस्थार्थः। तस्य सूक्ष्मत्वगुणेन वीप्सायां द्वित्वम्। परं[1]परमिति सूक्ष्मत्वं चोत्तरोत्तरस्य परिणतिविशेषाद्ग्राह्यं न परमाणुभिरुत्तरसूत्रसामर्थ्यात्। तेनौदारिकात्परं

1 परमतिसूक्ष्मत्वम्—क.

वैक्रियिकं सूक्ष्मम् । तस्मात्परमाहारकं सूक्ष्मम् । ततोऽपि परं तैजसं सूक्ष्मम् । तैजसात्परं कार्मणं सूक्ष्ममिति निश्चयः । तर्हि प्रदेशतः कथमित्याह—

प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुणं प्राक्तैजसात् ॥ ३८ ॥

अविभागित्वेन प्रदिश्यन्ते प्ररूप्यन्त इति प्रदेशाः परमाणवः । प्रदेशैः प्रदेशतः । सङ्ख्यामतीतोऽसङ्ख्येयः । स चात्र श्रेण्या असङ्ख्येयभागो गृह्यते । गुण्यतेऽनेनेति गुणः गुणकार इत्यर्थः । असङ्ख्येयो गुणो यस्य तदसङ्ख्येयगुणम् । प्राक्छब्दो मर्यादार्थः । परंपरमित्यनुवर्तते । तेनौदारिकात्प्रदेशैरसङ्ख्यातगुणं वैक्रियिकम् । ततोप्यसङ्ख्यातगुणमाहारकमिति कथितं भवति । तर्हि तैजसकार्मणे कथमित्याह—

अनन्तगुणे परे ॥ ३९ ॥

न विद्यतेऽन्तोऽस्येत्यनन्तो मानविशेषो रूढः । स चाभव्यानामनन्तगुणः, सिद्धानामनन्तभागो गुणकारोऽत्र गृहीतः । अनन्तो गुणो ययोस्तेऽनन्तगुणे । परे उत्तरे । पूर्वापेक्षया परत्वं द्वयोरप्यस्ति । ततो द्विवचनसामर्थ्याद्द्वे अपि पूर्वस्मादाहारकात्तैजसकार्मणे अनन्तगुणत्वेन प्रतीयेते । प्रदेशत इत्यनुवर्तते । तत्राहारकात्प्रदेशैस्तैजसमनन्तगुणम् । तैजसात्कार्मणमनन्तगुणमिति विज्ञेयम् । नन्वेवं शल्यकवन्मूर्तिमद्द्रव्योपचितत्वात्संसारिजीवस्याभिप्रेतगतिनिरोधः प्रसज्यत इत्यत्रोच्यते—

अप्रतिघाते ॥ ४० ॥

मूर्तस्य मूर्तान्तरेण प्रतिहननं प्रतिघातः प्रतिस्खलनं व्याघात इत्यर्थः । न विद्यते सर्वत्र प्रतिघातो ययोस्ते अप्रतिघाते अधिकृते तैजसकार्मणे प्रोच्येते । तथाहि—तैजसकार्मणयोर्वज्रपटलादिषु नास्ति व्याघातः सूक्ष्मावगाहपरिणामात् पारदादिवदिति । तैजसकार्मणशरीरसम्बन्धात्पूर्वममूर्तस्यात्मनः पुनः कथं ताभ्यां सम्बन्धो मुक्तात्मवद्भवेदित्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह—

अनादिसम्बन्धे च ॥ ४१ ॥

आदिः प्रथमः सम्बन्धः संयोगलक्षणो ययोस्ते आदिसम्बन्धे । नादिसम्बन्धे अनादिसम्बन्धे । अधिकृते तैजसकार्मणे । चशब्दोऽत्र पक्षान्तरसूचनार्थः । कार्यकारणसन्तत्यपेक्षयाऽनादिसम्बन्धे, विशेषापेक्षया सादिसम्बन्धे च ते जीवस्य बीजवृक्षवदिति तात्पर्यार्थः । एते तैजसकार्मणे किं कस्यचिदेव संसारिणो भवत आहोस्विदविशेषेणेत्याह—

सर्वस्य ॥ ४२ ॥

पूर्वोक्ते तैजसकार्मणे शरीरे निरवशेषस्य संसारिणो जीवस्याहारकस्यानाहारकस्याप्यविच्छिन्नसन्तानरूपतया अनादिसम्बन्धिनी वर्तेते। कियन्ति पुनः शरीराणि सहैकत्रात्मनि सम्भवन्तीत्याह—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ४३ ॥

तच्छब्दस्तैजसकार्मणानुकर्षणार्थः । ते [1]आदिनी येषां तानि तदादीनि, भाज्यानि विकल्प्यानि । युगपच्छब्द एककालार्थः । एकशब्दः सङ्ख्यावाची । आङभिव्याप्त्यर्थः । चत्वारि शरीराण्यभिव्याप्येत्यर्थः । क्वचिदेकस्मिन्नात्मनि विग्रहगत्यापन्ने तैजसकार्मणे एव युगपद्भवतः । क्वचित्तैजसकार्मणौदारिकाणि, तैजसकार्मणवैक्रियिकाणि वा त्रीणि सम्भवन्ति । क्वचित्तैजसकार्मणौदारिकाहारकाणि चत्वारि शरीराणि सन्ति । पञ्च न सम्भवन्ति वैक्रियिकाहारकयोर्युगपदेकत्रासम्भवात् । तर्हि सकलसंसारिणां कार्मणशरीरादेवोपभोगसिद्धेः शरीरान्तरपरिकल्पनमनर्थकमित्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह—

निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४४ ॥

इन्द्रियद्वारेण शब्दादीनामुपलब्धिरुपभोगः । उपभोगान्निष्क्रान्तं निरुपभोगम् । सूत्रपाठापेक्षयान्तेभवमन्त्यं कार्मणशरीरमुच्यते । तद्विग्रहगताविन्द्रियलब्धौ सत्यामपि द्रव्येन्द्रियनिष्पत्त्यभावाच्छब्दाद्युपलम्भ-

---

[1] आदौ—ख.

निमित्तं न भवति। तैजसं पुनर्योगनिमित्तत्वाभावादेवानुपभोगं सिद्धमिति तन्नेह तथोक्तम्। उक्तलक्षणेषु जन्मसु शरीरोत्पत्तिनियमप्रदर्शनार्थमाह—

गर्भसम्मूर्छनजमाद्यम् ॥ ४५ ॥

गर्भश्च सम्मूर्छनं च गर्भसम्मूर्छने। ताभ्यां जातं गर्भसम्मूर्छनजम्। सूत्रपाठक्रमापेक्षया आदौ भवमाद्यं प्रथममौदारिकमित्यर्थः। यद्गर्भजं यच्च सम्मूर्छनजं तत्सर्वमौदारिकमिति वेदितव्यम्। वैक्रियिकं कस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भवतीत्याह—

औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥ ४६ ॥

उपपादो व्याख्यातलक्षणस्तत्र भवमौपपादिकम्। यदुपपादजन्मजं शरीरं तद्वैक्रियिकं वेदितव्यम्। अनौपपादिकस्यापि कस्यचिद्वैक्रियिकत्वप्रतिपादनार्थमाह—

लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४७ ॥

तपोविशेषादिर्लब्धिः। प्रत्ययः कारणं। लब्धिः प्रत्ययो यस्य तल्लब्धिप्रत्ययम्। चशब्दो वैक्रियिकाभिसम्बन्धार्थः। तेन वैक्रियिकं शरीरं लब्धिप्रत्ययं च भवतीत्यभिसम्बध्यते। तैजसस्यापि लब्धिप्रत्ययत्वप्रतिपादनार्थमाह—

तैजसमपि ॥ ४८ ॥

अपिशब्देन लब्धिप्रत्ययमभिसम्बध्यते। तेन तैजसमपि लब्धिप्रत्ययं भवतीति ज्ञायते। तत्र यदनुग्रहोपघातनिमित्तं निःसरणाऽनिःसरणात्मकं तपोतिशयर्द्धिसम्पन्नस्य यतेर्भवति तद्विशिष्टरूपं कथितम्। यत्पुनः सुखदुःखानुभवनकार्योत्पत्तौ कार्मणस्य सहकारि तत् सर्वसंसारिणां साधारणरूपं तैजसं कथ्यते। इदानीमाहारकस्य स्वरूपस्वामिविशेषप्ररूपणार्थमाह—

शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥ ४९ ॥

तत्राहारककाययोगाख्यशुभक्रियायाः कारणत्वाच्छुभमाहारकं व्यपदिश्यते—यथाऽन्नं वै प्राणा इति। विशुद्धस्य पुण्यकर्मणः कार्यत्वा-

द्विशुद्धमिति व्यपदिश्यते । यथा तन्तवः कार्पास इति । व्याघातः प्रतिबन्धः । न विद्यते व्याघातो यस्य तदव्याघाति । नान्येनाहारकस्य नाप्याहारकेणान्यस्य व्याघातः क्रियत इत्यर्थः । चशब्दस्तन्निवृत्ति-प्रयोजनविशेषसमुच्चयार्थः । स च स्वस्यर्द्धिविशेषसद्भावज्ञानं सूक्ष्म-पदार्थनिर्धारणं संयमपरिपालनं च प्रयोजनविशेषः कथ्यते । तदर्थमाह्रियते निर्वर्त्यत इत्याहारकम् । अत एव तदर्थं तन्निर्वर्तयन्संयतः प्रमत्तो भवतीति प्रमत्तसंयतस्येत्युक्तम् । प्रमाद्यति स्म प्रमत्तः । संयच्छति स्म संयतः । प्रमत्तश्चासौ संयतश्च प्रमत्तसंयतस्तस्य प्रमत्तसंयतस्य । तस्यैवाहारकं नान्यस्येतीष्टतोऽवधारणार्थमेवकारोपादानम् । तत्रौदारिकादिनिवृत्ति-र्नास्तीति सिद्धम् । संप्रति संसारिणां लिङ्गनियमार्थमाह—

नारकसम्मूर्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

नरकेषु भवा नारका वक्ष्यमाणाः । सम्मूर्छनं सम्मूर्छः । स विद्यते येषां ते सम्मूर्छिनो व्याख्यातलक्षणाः । नारकाश्च सम्मूर्छिनश्च नारक-सम्मूर्छिनः । नोकषायभेदस्य नपुंसकवेदस्याऽशुभनाम्नश्च विपाकान्न स्त्रियो न पुमांस इति नपुंसकानि भवन्ति । नारकाः सम्मूर्छनजन्मानश्च सर्वे नपुंसकलिङ्गा एव वेदितव्याः । सामर्थ्यलब्धत्रिलिङ्गत्वे देवानां नपुं-सकलिङ्गप्रतिषेधार्थमाह—

न देवाः ॥ ५१ ॥

देवा नपुंसकानि न भवन्ति । ततस्ते स्त्रियः पुमांसश्चेत्यर्थादवग-म्यते । अथान्ये यल्लिङ्गा इत्याह—

शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥

औपपादिकेभ्यः सम्मूर्छनजेभ्यश्चान्ये संसारिणः शेषास्ते पुनर्ग-र्भजा एव । वेद्यन्त इति वेदा रूढिवशात् स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गान्युच्यन्ते । त्रयो वेदा येषां ते त्रिवेदाः । शेषाणां प्राणिनां त्रयो वेदा भवन्तीति निश्चयः कर्तव्यः । के पुनः संसारिणोऽनपवर्त्यायुषः, के चापवर्त्यायुष इत्याह—

औपपादिकचरमोत्तमदेहाऽसङ्ख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५३ ॥

औपपादिका देवनारकाः । चरमोऽन्त्यः । उत्तम उत्कृष्टः । देहः शरीरं । चरम उत्तमो देहो येषां ते चरमोत्तमदेहास्तज्जन्मनि मोक्षार्हाः । असङ्ख्येयानि असङ्ख्यातमानविशेषपरिच्छिन्नानि वर्षाण्यायुर्येषां ते असंङ्ख्येयवर्षायुषः पल्याद्युपमाप्रमाणगम्यायुषो भोगभूमिजास्तिर्यङ्मनुष्या इत्यर्थः । औपपादिकाश्च चरमोत्तमदेहाश्चाऽसंङ्ख्येयवर्षायुषश्च औपपादिकचरमोत्तमदेहासङ्ख्येयवर्षायुषः । विषशस्त्रवेदनादिवाह्यनिमित्तविशेषेणापवर्त्यते ह्रस्वीक्रियत इत्यपवर्त्यं—अपवर्तनीयमित्यर्थः । अपवर्त्यमायुर्येषां ते अपवर्त्यायुषः । नापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषः । त इमे औपपादिकादयोऽपवर्तनीयायुषो न भवन्तीति नियमोऽवसेयः । तेभ्योऽन्ये तु संसारिणः सामर्थ्यादपवर्त्यायुषोऽपि भवन्तीति गम्यते । तत एव प्राणिनां प्रतीकाराद्यनुष्ठानान्यथानुपपत्तेरकालेऽपि मरणमस्तीति निश्चीयत इत्यलं विस्तरेण । जीवस्य भावलक्षणसाधनविषयेश्वरप्रभेदाश्च गतिजन्मयोनिदेहानपवर्त्यायुष्कभेदाश्चास्मिन्नध्याये निरूपिताः ॥

शशधरकरनिकरसतारनिस्तलतरलतलमुक्ताफलहारस्फारतारानिकुरुम्बविम्वनिर्मलतरपरमोदार-
शरीरशुद्धध्यानानलोज्ज्वलज्वालाज्वलितघनघातीन्धनसङ्घातसकलविमलकेवलालोकित-
सकललोकालोकस्वभावश्रीमत्परमेश्वरजिनपतिमतवितततमतिचिद्चित्स्वभाव-
भावाभिधानसाधितस्वभावपरमाराध्यतममहासैद्धान्तः श्रीजिनचन्द्र-
भट्टारकस्तच्छिष्यपण्डितश्रीभास्करनन्दिविरचित-
महाशास्त्रतत्त्वार्थवृत्तौ सुखबोधायां
द्वितीयोऽध्यायस्समाप्तः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

अत्राह वातवलयत्रयेण सर्वः समन्तात्परिक्षिप्तो रज्जुविधिना च परिच्छिन्नो लोक आगमान्तरे प्रतिपादितस्तस्य सन्निवेशसंस्थानप्रमाणवचनं कर्तव्यमित्यत्रोच्यते । तथाहि—अलोकाकाशस्यानन्तस्य बहुमध्ये सुप्रतिष्ठकसंस्थानो लोकः । ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्च मृदङ्गवेत्रासनझल्लर्याकृतिस्तनुवातान्तवलयपरिक्षिप्त ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्षु प्रतरवृत्तश्चतुर्दशरज्ज्वायामो मेरुप्रतिष्ठवज्रवैडूर्यपटलान्तररुचकसंस्थिता अष्टाकाशप्रदेशा लोकमध्यम् । लोकमध्याद्यावदैशानान्तस्तावदेका रज्जुरर्धं च । माहेन्द्रान्ते तिस्रो ब्रह्मलोकान्ते अर्धचतुर्थाः । कापिष्ठान्ते चतस्रो महाशुक्रान्तेऽर्धपञ्चमाः । सहस्रारान्ते पञ्च । प्राणतान्तेऽर्धषष्ठाः । अच्युतान्ते षट् । आलोकान्तात्सप्त । तथा लोकमध्यादधो यावत्शर्करापृथिव्यन्तस्तावदेका रज्जुः । ततोऽधःपृथिवीनां पञ्चानां प्रत्येकमन्तेऽन्ते रज्जुरेकैका वृद्धा । ततोऽधस्तमस्तमःप्रभाया आलोकान्तादेका रज्जुः । एवं सप्ताधोरज्जवः । अधोलोकमूले दिग्विदिक्षु विष्कम्भः सप्तरज्जवः । तिर्यग्लोक एका । ब्रह्मलोके पञ्च । पुनर्लोकाग्रे रज्जुरेका । लोकमध्यादधो रज्जुमवगाह्य शर्करान्तेऽष्टास्वपि दिग्विदिक्षु विष्कम्भो रज्जुरेका रज्ज्वाश्च षट्सप्तभागाः । ततो रज्जुमवगाह्य वालुकान्ते द्वे रज्जू रज्ज्वाश्च पञ्चसप्तभागाः । ततो रज्जुमवगाह्य पङ्कान्ते तिस्रो रज्जवो रज्ज्वाश्च चत्वारस्सप्तभागाः । ततो रज्जुमवगाह्य धूमान्ते चतस्रो रज्जवो रज्ज्वाश्च त्रयः सप्तभागाः । ततो रज्जुमवगाह्य तमःप्रभान्ते पञ्चरज्जवो रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमवगाह्य तमस्तमःप्रभान्ते षड्रज्जवः सप्तभागश्चैकस्ततो रज्जुमवगाह्य कलङ्कलान्ते विष्कम्भः सप्तरज्जवः । वज्रतलादुपरि रज्जुमुत्क्रम्य विष्कम्भो द्वे रज्जू रज्ज्वाश्चैकस्सप्तभागस्ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिस्रो रज्जवो रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जवो रज्ज्वाश्च त्रयस्सप्तभागाः । ततोर्धरज्जुमुत्क्रम्य रज्जवः पञ्च । ततोऽर्धरज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जवो रज्ज्वाश्च त्रयस्सप्तभागाः । ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिस्रो रज्जवो रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य द्वे रज्जू रज्ज्वाश्चैकस्सप्तभागः । ततो रज्जुमुत्क्रम्य लोकान्ते

रज्जुरेका विष्कम्भः। इत्येष लोको रज्जुविधिना परिच्छिन्नो ज्ञेयः। अस्य चाधोमध्योर्ध्वभागत्रयसम्भवेऽधोभागस्तावद्वक्तव्यः। एतस्मिंश्च संसारिविकल्पा नारकास्तिष्ठन्ति। तत्प्रतिपादनार्थं तदधिकरणनरकाधिष्ठानभूतभूमिसप्तकनिर्देशः क्रियते—

रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभाभूमयो घनाम्बु-
वाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः॥ १॥

रत्नादयः शब्दाः प्रसिद्धार्थाः। रत्नं च शर्करा च वालुका च पङ्कश्च धूमश्च तमश्च महातमश्च रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमांसि। प्रभाशब्दो दीप्तिवाची। तस्य रत्नादिभिः प्रत्येकमभिसम्बन्धे तद्भेदाद्भेदोपपत्तेर्बहुत्वमुपपद्यते। तेषां रत्नादीनां प्रभा रत्नादिप्रभाः। तत्साहचर्याद्भूमयोऽपि रत्नप्रभादिशब्दैः प्रोच्यन्ते। यथा यष्टिसहचरितो देवदत्तो यष्टिरित्युच्यते। ततश्च चित्रवज्रवैडूर्यलोहिताक्षमसारगल्वगोमेदप्रवालज्योती रसाञ्जनाञ्जनमूलकान्तस्फटिकचन्दनवर्धकवकुलशिलामयाख्यषोडशरत्नप्रभासहचरिता भूमी रत्नप्रभा। शर्कराप्रभासंयुक्ता भूमिः शर्कराप्रभेत्यादि। ता एता रत्नप्रभादिसंज्ञा इन्द्रगोपादिसंज्ञाशब्दवत् रूढा भूमयः पृथिव्यो न नरकपटलानि। नापि विमानानि। घनशब्देन घनवात आगमे रूढो गृह्यते। तथाम्बुशब्देनाम्बुवातः। वातशब्देन च तनुवातः। आकाशं तु व्योम सुप्रसिद्धमेव। घनश्च अम्बु च वातश्चाकाशं च घनाम्बुवाताकाशानि। प्रतिष्ठन्ते अस्यामिति प्रतिष्ठा आश्रय इत्यर्थः। घनाम्बुवाताकाशानि प्रतिष्ठा यासां भूमीनां ता घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः। ता एता भूमयो घनवातप्रतिष्ठाः। घनवातोम्बुवातप्रतिष्ठः। अम्बुवातस्तनुवातप्रतिष्ठः। तनुवातश्चाकाशप्रतिष्ठः। आकाशं तु स्वप्रतिष्ठमेव तस्यैवामूर्तत्वसर्वगतत्वाभ्यामाधाराधेयत्वोपपत्तेः। घनवातादयस्त्रयो वाता वृक्षत्वक्त्रयवत्सर्वतः समस्तं लोकं परिवेष्ट्य स्थिताः याथासङ्ख्येन गोमूत्रमुद्गनानावर्णाश्च। ते सप्तभूमेरधःपार्श्वेषु चैकां रज्जुं यावद्दण्डाकाराः प्रत्येकं विंशतियोजनसहस्रबाहुल्यास्तत ऊर्ध्वं भुजङ्गवत्कुटिलाकृतयः। कौटिल्यं मूले यथासङ्ख्यं सप्तपञ्चचतुर्योजनबाहुल्यास्तत ऊर्ध्वं क्रमेण हानौ सत्यां मध्यलोकपर्यन्ते पञ्च चतुस्त्रियोजनबाहुल्यास्तत ऊर्ध्वं क्रमवृद्धौ सत्यां ब्रह्मलोकान्ते सप्तपञ्चचतुर्योजनबाहुल्यास्ततः

क्रमहानौ सत्यां मोक्षपृथिवीपर्यन्ते तिर्यक्पञ्चचतुस्त्रियोजनबाहुल्यास्तत ऊर्ध्वं लोकस्योपरि क्रोशद्वयैकक्रोशपञ्चविंशतिदण्डाधिकदण्डशतचतुष्टयोनैकक्रोशबाहुल्याश्च भवन्ति । तदनेन कूर्माद्याधारता जगतो निषिद्धा । सप्तवचनात्सङ्ख्यान्तरनिरासः । सप्तैव ताः स्युर्न हीनाधिका इति । अधोऽधोवचनं ग्रामनगरादिवत्तिर्यगवस्थाननिवृत्त्यर्थम् । तत्र मेरुतले लोकमध्यादधो रत्नप्रभा अशीतिसहस्राधिकलक्षयोजनबाहुल्या । ततोधः शर्कराप्रभा द्वात्रिंशद्योजनसहस्रबाहुल्या । ततोप्यधो वालुकाप्रभा अष्टाविंशतियोजनसहस्रबाहुल्या । ततोधः पङ्कप्रभा चतुर्विंशतियोजनसहस्रबाहुल्या । ततोधो धूमप्रभा विंशतियोजनसहस्रबाहुल्या । ततोधस्तमःप्रभा षोडशयोजनसहस्रबाहुल्या । ततोधो महातमःप्रभा अष्टयोजनसहस्रबाहुल्येति योज्यम् । एतासां प्रत्येकमन्तराणि सङ्ख्यातीतयोजनकोटीकोटीप्रमाणानि । ता एताः सप्तापि भूमयस्त्रसनालमध्यवर्तिन्योऽधोऽधो[1] हीनपरिणाहा वेदितव्याः । तत एव नाधोऽधो विस्तीर्णास्तास्तथैवागमे प्रतिपादितत्वात् । एवं ह्युक्तमागमे स्वयम्भूरमणसमुद्रान्तादवलम्बिता रज्जुः सप्तम्या भूमेरधःस्थाने पूर्वादिदिग्भागावगाहिकालमहाकालरौरवमहारौरवान्ते पततीति तासां भूमीनां नामान्तराण्यपि सन्ति । तद्यथा—

घर्मावंशाशिलासूचैरञ्जनारिष्टयोरपि ।
कुदृष्टिर्दुःखमाप्नोति मघवीमाघवीभुवोः ॥ इति ॥

साम्प्रतं तासु भूमिषु नरकविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकनरकशत-
सहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ॥ २ ॥

तासु भूमिष्वित्यर्थः । शतसहस्रशब्दो लक्षसङ्ख्यावाची । नरकाणां शतसहस्राणि नरकशतसहस्राणि । नरकशतसहस्रशब्दस्त्रिंशदादिभिः सङ्ख्याशब्दैः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ततो रत्नप्रभायां त्रिंशन्नरकलक्षाणि । शर्कराप्रभायां पञ्चविंशतिः । वालुकाप्रभायां पञ्चदश । पङ्कप्रभायां दश ।

---

1 हीनपरिमाणा—ख.

धूमप्रभायां त्रीणि। तमःप्रभायां पञ्चोनैकं नरकशतसहस्रम्। महातमःप्रभायां पञ्चैव नरकाणीति यथाक्रमवचनादवगम्यते। रत्नप्रभायां त्रयोदश नरकप्रस्ताराः। ततोऽध आसप्तम्या द्वाभ्यां द्वाभ्यां हीना नरकप्रस्ताराः। अथ तन्निवासिनो नारकाः कथंभूता भवन्तीत्याह—

नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

नरकेषु भवा नारकाः संसारिणो जीवाः। नित्यमभीक्ष्णं पुनःपुनरित्यर्थः। अतिशयेनाशुभा अशुभतराः। नित्यमशुभतरा नित्याशुभतराः। लेश्या च परिणामश्च देहश्च वेदना च विक्रिया च लेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः। नित्याशुभतरा लेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया येषां ते नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः। तत्र लेश्या द्रव्यभावविकल्पाद्द्वेधा। तत्र देहच्छविर्द्रव्यलेश्या। असौ सर्वनारकाणामेकैव कृष्णा। कषायोदयरञ्जिता योगप्रवृत्तिर्भावलेश्या। तत्र तद्विशेषसङ्ग्रहश्लोकः—

द्विः कापोताथ कापोता नीले नीला त्र मध्यमा।
नीलाकृष्णे च कृष्णातिकृष्णा रत्नप्रभादिषु ॥

तत्र रत्नप्रभायां जघन्या कापोता नारकाणाम्। शर्कराप्रभायां मध्यमा कापोता। वालुकायां द्वे लेश्ये उत्कृष्टा कापोता उपरिष्टे भागे, अधोभागे तु जघन्या नीला। पङ्कप्रभायां नीला मध्यमा। धूमप्रभायामुपरि नीला उत्कृष्टा, अधः कृष्णा जघन्या। तमःप्रभायां कृष्णा मध्यमा। तमस्तमःप्रभायां कृष्णा उत्कृष्टा। देहस्य स्पर्शादिपरिणतिः परिणामः। देहोऽपि हुण्डसंस्थानोऽतिवीभत्सः। नारकाणां देहस्योत्सेधः प्रथमायां भूमौ सप्तधनूंषि त्रयो हस्ताः षड्चाङ्गुलयः। ततोऽधोऽधो द्विगुणो द्विगुण उत्सेधः। शीतोष्णजनितं दुःखं वेदना। शुभं करिष्याम इत्यशुभस्यैवासिवास्यादिरूपस्वदेहस्य विकरणं विक्रिया। त एते लेश्यादयो भावास्तिर्यगाद्यपेक्षयाऽतिशयेनाऽधोऽधोऽशुभा नारकाणां वेदितव्याः। किं शीतोष्णजनितदुःखा एव नारका उतान्यथापीत्यत आह—

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

वासिक्षुर[1] तीक्ष्णपादप्रहारादिभिः परस्परस्यान्योन्यस्योदीरितं जनितं दुःखं यैस्ते परस्परोदीरितदुःखा नारका भवन्तीति सम्बन्धः। यथासम्भवं कारणान्तरजनितदुःखत्वं च तेषां प्रतिपादयन्नाह—

---

[1] तक्ष—क.

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक्चतुर्थ्याः ॥ ५ ॥

संक्लेशपरिणामेन पूर्वोपार्जितपापकर्मोदयादत्यन्तं क्लिष्टाः संक्लिष्टाः। भवनवासिविकल्पाऽसुरत्वनिर्वर्तनस्य कर्मण उदयादस्यन्ति क्षिपन्ति परानित्यसुराः। संक्लिष्टाश्च ते असुराश्च संक्लिष्टासुरास्तैरुदीरितं दुःखं येषां ते संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखा नारका उपरि तिसृष्वेव पृथिवीषु प्राक्चतुर्थ्या इति मर्यादावचनाद्वेदितव्याः। चशब्दः पूर्वोक्तदुःखहेतुसमुच्चयार्थः। अन्यथा पूर्वसूत्रस्येदं सूत्रमुपरिष्टभूमित्रये बाधकं स्यादित्यर्थः। का पुनस्तत्र नारकाणां परा स्थितिरित्याह—

तेष्वेकत्रिसप्त दश सप्तदश द्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा-
सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

तेषु नरकेषु एकं च त्रीणि च सप्त च दश च सप्तदश च द्वाविंशतिश्च त्रयस्त्रिंशच्च। तानि सागरोपमाणि यस्याः स्थितेः सा तथोक्ता। परोत्कृष्टा स्थितिरायुःपरिमाणलक्षणा भूमिसङ्ख्याक्रमेण यथासङ्ख्यं सत्त्वानां नारकप्राणिनां वेदितव्या। रत्नप्रभायामेकं सागरोपमं परा स्थितिः। शर्कराप्रभायां त्रीणि। वालुकाप्रभायां सप्त। पङ्कप्रभायां दश। धूमप्रभायां सप्तदश। तमःप्रभायां द्वाविंशतिः। महातमःप्रभायां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणीति। उक्त अधोलोकः। इदानीं तिर्यग्लोको वक्तव्यः। तत्र द्वीपसमुद्राणां तिर्यगवस्थानात्तिर्यग्लोकव्यपदेश इति कृत्वा तेषां प्रतिपादनं क्रियते--

जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥

शीतायाः पूर्वतो नीलगजदन्तपर्वतयोरन्तराले पार्थिवश्चतुःशाखः सपरिवार उत्तरकुरुमध्ये जम्बूवृक्षोऽस्ति। तेनोपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपः। लवणमुदकं यस्य स लवणोदः समुद्रः। तावादी येषां ते जम्बूद्वीपलवणोदादयः। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तेन जम्बूद्वीपो धातकीखण्डः पुष्करमित्येवमादयो द्वीपाः। लवणोदः कालोद इत्येवमादयः समुद्राः। शुभानि प्रशस्तानि नामानि येषां ते शुभनामानः। द्वीपाश्च समुद्राश्च

द्वीपसमुद्राः। ते चासङ्ख्येयाः स्वयम्भूरमणपर्यन्ता अनाद्यनन्ता वेदितव्याः। अमीषां विष्कम्भसन्निवेशसंस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥ ८ ॥

द्वौ वारौ मीयन्त इति द्विः। सङ्ख्यायाभ्यावृत्तौ कृत्वसुचिति वर्तमाने द्वित्रिचतुर्भ्यः सुचित्यनेन द्विशब्दात्सुच्प्रत्ययः। तदन्तस्य वीप्साभिद्योतनार्थं द्विरुक्तिः। द्विर्द्विरिति कोऽर्थः? द्विगुणो द्विगुण इत्यर्थः। विष्कम्भो विस्तारः। द्विर्द्विर्विष्कम्भो येषां ते द्विर्द्विर्विष्कम्भा मीयन्ते। जम्बूद्वीपे द्विर्द्विर्विष्कम्भत्वव्याप्तिर्न भवति। किं तर्हि तत्परिक्षेपी लवणोदस्तद्द्विगुणविस्तारस्तत्परिक्षेपी च धातकीखण्डस्तद्द्विगुणविष्कम्भ इत्येवमाद्या-स्वयम्भूरमणाद्वीप्साभ्यावृत्तिवचनाद्विष्कम्भद्विगुणत्वव्याप्तिः सिद्धा भवति। पूर्वशब्दस्य वीप्सायां द्वित्वम्। पूर्वंपूर्वं परिक्षिपन्ति परिवेष्टन्त इत्येवंशीलाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः। न ते ग्रामनगरादिवदवस्थिता इत्यर्थः। वलयस्येवाकृतिः संस्थानं येषां ते वलयाकृतयो न त्र्यश्रचतुरश्रादिसंस्थाना द्वीपसमुद्रा इत्यर्थः। तर्हि जम्बूद्वीपस्य को विष्कम्भो यद्द्विगुणत्वेन शेषसमुद्रद्वीपा व्याप्यन्ते। क्व कीदृशश्चासावास्त इत्याह—

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥

तेषां द्वीपसमुद्राणां मध्यं तन्मध्यं तस्मिंस्तन्मध्ये। मेरुर्मन्दरः। स च भूप्रदेशे दशयोजनसहस्रविस्तारः। समभूतलादध एकयोजनसहस्रावगाहः। ऊर्ध्वं नवनवतियोजनसहस्रोत्सेधः। मेरुपरिमाणस्तिर्यग्लोकः। तदूर्ध्वं शिखररूपा चूलिका वैडूर्यमयी चत्वारिंशद्योजनोच्छ्राया। सा चोर्ध्वलोकसम्बन्धिनी। नाभिरिव नाभिर्मेरुर्नाभिर्यस्य स मेरुनाभिः। वृत्तो वर्तुलो रविबिम्बोपमः। शतानां सहस्रं शतसहस्रं लक्षमित्यर्थः। योजनानां शतसहस्रं योजनशतसहस्रं विष्कम्भो यस्यासौ योजनशतसहस्रविष्कम्भः। जम्बूवृक्षोपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीप उक्तः सकलविशेषणविशिष्टः सर्वसमुद्रद्वीपमध्यवर्ती समस्तीति कथ्यते। तत्र जम्बूद्वीपे यानि षड्भिः कुलपर्वतैर्विभक्तानि क्षेत्राणि तत्प्रतिपादनार्थमाह—

भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥ १० ॥

भरतादयः संज्ञा अनादिकालप्रवृत्ताः । भरतश्च हैमवतश्च हरिश्च विदेहश्च रम्यकश्च हैरण्यवतश्चैरावतश्च । त एव वर्षा देशाः । सप्तैव क्षेत्राणि जम्बूद्वीपे भवन्ति । तत्र क्षुद्रहिमवतोऽद्रेः पूर्वदक्षिणपश्चिमदिग्भेदभिन्नसमुद्रत्रयस्य च मध्ये भरतवर्षं आरोपितचापाकारो गङ्गासिन्धुभ्यां विजयार्धेन च विभक्तत्वात्षड्खण्डः । तन्मध्यवर्ती विजयार्धो रजताद्रिः पञ्चाशद्योजनविस्तारस्तदर्धोत्सेधश्चतुर्थभागावगाहो विजयस्यार्धकरणादन्वर्थो भवति । पूर्वपश्चिमसमुद्रयोर्हिमवन्महाहिमवतोश्चाभ्यन्तरे हैमवतवर्षः । तन्मध्ये योजनसहस्रोच्छ्रायोऽर्धतृतीययोजनशतावगाहः उपरि मूले च योजनसहस्रायामविष्कम्भः शब्दवान् वृत्तवेदाढ्यः पटहाकारोऽद्रिरस्ति । महाहिमवन्निषधपूर्वापरसमुद्राणामन्तरे हरिवर्षः । तन्मध्ये विकृतवान् वृत्तवेदाढ्यो नगः पटहाकृतिः शब्दवृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णनः । अथ कथं विदेहसंज्ञा ? उच्यते—विगतो देहो येषां पुंसां ते विदेहास्तद्योगाज्जनपदे विदेहव्यपदेशः । के पुनस्ते विगतदेहा इति चेत् कथ्यन्ते—येषां [1] कर्मसम्बन्धसन्तानोच्छेदाद्देहो नास्ति ये वा सत्यपि देहे विगतशरीरसंस्कारास्ते विदेहास्तत्सम्बन्धाज्जनपदोऽपि विदेहसंज्ञको भवति । तत्र हि सततं धर्मोच्छेदाभावान्मुनयो देहोच्छेदार्थं यतमाना विदेहत्वमास्कन्दन्तो विदेहाः सन्तीति प्रकर्षापेक्षो विदेहव्यपदेशो रूढः । क्व पुनरसौ सन्निविष्टः ? निषधस्योत्तरान्नीलतो दक्षिणात्पूर्वापरसमुद्रयोरन्तरे विदेहस्य सन्निवेशो द्रष्टव्यः । स च चतुर्धा पूर्वविदेहादिभेदात् । कुत इति चेत्—मेरोः प्राक्क्षेत्रं पूर्वविदेहः । उत्तरक्षेत्रमुदक्कुरवः । अपरं क्षेत्रमपरविदेहः । दक्षिणं क्षेत्रं देवकुरव इति व्याख्यानात् । तत्र विदेहमध्यभागे मेरुर्यस्मादपरोत्तरस्यां दिशि [2] गन्धमाली । [3] विजयात्पूर्वस्यां दिशि व्यवस्थितो नीलादपाक् गन्धमादनाख्यो वक्षारपर्वत उदग्दक्षिणायतः प्राक्प्रत्यग्विस्तीर्णो दक्षिणोत्तरकोटिभ्यां मेरुनीलाद्रिस्पर्शी द्वाभ्यामर्धयोजनविष्कम्भपर्वतसमायामाभ्यां वनषण्डाभ्यामलङ्कृतो मूलमध्याग्रेषु सुवर्णमयो नीलाद्रिपर्यन्ते चतुर्योजनशतोच्छ्रितो योजनशतावगाहः प्रदेशवृद्ध्या वर्धमानो मेरुपर्यन्ते पञ्चयोजनशतोत्सेधः पञ्चविंशतियोजनशतावगाहः पञ्चयोजनशतविष्कम्भः । ततः

[1] कर्मबन्ध—ख. [2] गन्धमालिनी—इत्यपि पाठः. [3] विषयात्—देशादित्यर्थः.

प्रदेशहान्या हीयमानो नीलान्तेऽर्धतृतीययोजनशतविष्कम्भः त्रिंशत्सहस्राणि द्वे च नवोत्तरे शते योजनानां षट्चैकान्नविंशतिभागाः सातिरेका आयामः। मेरोरुत्तरपूर्वस्यां दिशि नीलाद्दक्षिणस्यां कच्छविजयात्पश्चिमायां दिशि माल्यवान्वक्षारपर्वतो मूलमध्याग्रेषु वैडूर्यमयो विष्कम्भायामोच्छ्रायावगाहसंस्थानैर्गन्धमादनेन समानः। मेरोरुदग्गन्धमादनात्प्राङ्नीलाद्दक्षिणतो माल्यवतः पश्चिमत उदक्कुरवः पूर्वापरायता उदगपाग्विस्तीर्णाः। तत्र नीलाद्दक्षिणस्यां दिशि एकं योजनसहस्रं तिर्यगतीत्य [1]शीतामहानद्या उभयोः पार्श्वयोः पञ्चयोजनशतान्तरौ सप्रणिधी द्वौ यमकाद्री। यमकाभ्यामपाक्प्रत्येकं पञ्चयोजनशतान्तरा उभयपार्श्वगतैर्दशभिर्दशभिः काञ्चनगिरिभिरुपशोभिताः शीतामहानद्या नीलाद्यभिधानाः पञ्च ह्रदा भवन्ति। समुदितं काञ्चनगिरीणां शतं विज्ञेयम्। एकादश सहस्राण्यष्टौ शतानि द्वाचत्वारिंशानि योजनानां द्वौ चैकान्नविंशतिभागा उदक्कुरुविष्कम्भः। नीलसमीपे त्रिपञ्चाशद्योजनसहस्राणि ज्या। षष्टिसहस्राणि चत्वारि शतान्यष्टादशानि योजनानां द्वादश चैकान्नविंशतिभागाः साधिका धनुः। तत्र शीतायाः प्राग्दिग्भागे जम्बूवृक्षः सुदर्शनाख्य उक्तः। तस्योत्तरदिक्शाखायामर्हदायतनम्। पूर्वदिक्शाखायां जम्बूद्वीपाधिपतिर्व्यन्तरेश्वरो[2]ऽनावृतनामा वसति। दक्षिणापरशाखाद्वये रमणीयप्रासादान्तर्वर्तिशयनानि सन्ति। तस्य जम्बूवृक्षस्य परिवारभूतजम्बूवृक्षसङ्ख्या एकं शतसहस्रं चत्वारिंशत्सहस्राणि शतं चैकान्नविंशतिः (१४०११९)। एतेष्वनावृतदेवस्य परिवारभूता व्यन्तरा वसन्ति। मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां दिशि मङ्गलावद्वि[3]जयात्प्रत्यङ्निषधादुदक्सौमनसो नाम वक्षारगिरिः। स च स्फटिकपरिणामो गन्धमादनेन विष्कम्भायामोच्छ्रायावगाहसंस्थानैस्तुल्यः। मेरोः पश्चिमदक्षिणस्यां दिशि निषधादुदक् पद्मवद्विजयात्प्राग्विद्युत्प्रभो नाम वक्षारगिरिस्तपनीयपरिणामो गन्धमादनसमवर्णनः। मेरोरपाक्सौमनसात्प्रत्यङ्निषधादुदक् विद्युत्प्रभात्प्राक् देवकुरवः। तेषां ज्याधनुरिषुगणना उत्तरकुरुगणनया व्याख्याता। मेरोर्दक्षिणापरस्यां दिशि निषधादुदक् शीतोदायाः प्रत्यग्विद्युत्प्रभात्प्राक् मध्ये शुभा नाम शाल्मली सुदर्शनया जम्ब्वाख्यातवर्णना। तस्या उत्तरशाखायामर्हदायतनं पूर्वदक्षिणापरासु शाखासु प्रासादेषु

---

[1] सीता इत्यपि ग्रन्थान्तरेषु पाठः. [2] अनादृत—ख. [3] देशात्.

गरुत्मान्वेणुदेवो वसति। तस्य परिवारः सर्वोऽनावृतदेवपरिवारेण तुल्यः। निषधादुदगेकयोजनसहस्रं तिर्यगतीत्य शीतोदाया महानद्या उभयोः पार्श्वयोश्चित्रकूटविचित्रकूटौ गिरी भवतः। शीताया इव शीतोदाया अपि निषधाभिधानह्रदपञ्चकं काञ्चनगिरिशतं च वेदितव्यम्। शीतया महानद्या पूर्वविदेहो द्विधा विभक्त—उत्तरो दक्षिणश्चेति। तत्रोत्तरभागश्चतुर्भिर्वक्षारपर्वतैस्तिसृभिर्विभङ्गनदीभिश्च विभक्तोऽष्टधा-भिन्नोऽष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्यः। तत्र चित्रकूटः पद्मकूटो नलिनकूट एकशीलश्चेति वक्षाराः। तेषामन्तरेषु ग्राहावती ह्रदावती पङ्कावती चेति विभङ्गनद्यः। तत्र चत्वारोपि वक्षारा दक्षिणोत्तरकोटिभ्यां शीतानील-स्पर्शिनो नीलान्ते चतुर्योजनशतोत्सेधा योजनशतावगाहाः प्रदेशवृद्ध्या वर्धमानाः शीतानद्यन्ते पञ्चयोजनशतोत्सेधाः पञ्चविंशतियोजनशतावगाहा अश्वस्कन्धाकाराः सर्वत्र पञ्चयोजनशतविष्कम्भाः षोडशसहस्राणि पञ्चशतानि द्वानवत्यधिकानि योजनानां द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ तेषामायामः। तिस्रोपि विभङ्गनद्यः स्वतुल्यनामकुण्डेभ्यो नीलाद्रिनितम्ब-निवेशिभ्यो निर्गताः। प्रभवे द्विक्रोशाधिकद्वादशयोजनविस्तारा गव्यूत्य-वगाहाः। मुखे पञ्चविंशतियोजनशतविष्कम्भा दशगव्यूत्यवगाहाः। प्रत्येकमष्टाविंशतिनदीसहस्रपरीताः शीतां प्रविशन्ति। एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः—कच्छ, सुकच्छ, महाकच्छ,[1] कच्छक, कच्छकावर्त, लाङ्गलावर्त, पुष्कल, पुष्कलावर्ताख्याः। तेषां मध्ये राजधान्यः—क्षेमा, क्षेमपुरी, अरिष्टा, अरिष्टपुरी, खड्गा, मञ्जूषा, ओषधिः, पुण्डरीकिणी चेति नगर्यः। तत्र शीताया उदङ् नीलादर्वाक् चित्रकूटात्प्रत्यक् माल्य-वत्समीपदेवारण्यात्प्राक्कच्छविजयः चित्रकूटसमायामः द्वे सहस्रे द्वे च शते त्रयोदशयोजनानां केनचिद्विशेषेणोने प्राक्प्रत्यग्विस्तीर्णः। तस्य बहुमध्यदेशभागे विजयार्धो रजताद्रिर्भरतविजयार्धतुल्योच्छ्रायावगाह-विष्कम्भः कच्छविजयविष्कम्भसमायामः प्राक्प्रत्यगायतः। स चैवं कच्छविजयो विजयार्धेन गङ्गासिन्धुभ्यां चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृताभ्यां नीलाद्रिनिःसृताभ्यां शीतायां प्रविष्टाभ्यां विभक्तत्वात्षड्खण्डः। तत्र शीताया उदग्विजयार्धादपाग्गङ्गासिन्ध्वोर्बहुमध्यदेशभाविनी क्षेमा नाम राजधानी वेदितव्या। एवमितरे सप्तापि जनपदाः क्रमेण पूर्वदेश-

---

[1] कच्छावत, आवर्त—ख, ग,

निवेशिनो वेदितव्याः। लवणसमुद्रवेदिकायाः प्रत्यक् पुष्कलावत्याः प्राक् शीताया उदङ्नीलादपाग्देवारण्यं नाम वनम्। तस्य द्वे सहस्रे नवशतानि द्वाविंशानि योजनानां शीतामुखे विष्कम्भः। षोडशसहस्राणि पञ्चशतानि द्वानवत्यधिकानि योजनानां द्वौ चैकान्नविंशतिभागा वायामः। शीताया अपाङ्निषधादुदग्वत्सविजयात्प्राग्लवणसमुद्रवेदिकायाः प्रत्यक् पूर्ववद्देवारण्यम्। शीताया दक्षिणतः पूर्वविदेहश्चतुर्भिर्वक्षारपर्वतैस्तिसृभिश्च विभङ्गनदीभिर्विभक्तोऽष्टधा भिन्नोऽष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्यः। तत्र त्रिकूटो—[1] वैश्रवणकूटोऽञ्जन आत्माञ्जनश्चेति वक्षाराः। तेषामन्तरेषु तप्तजला अमलजला उन्मत्तजला चेति तिस्रो विभङ्गनद्यः। एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः। वत्सा, सुवत्सा, महावत्सा, वत्सावती, रम्या, रम्यका, रमणीया, मङ्गलावत्याख्यास्तेषां मध्ये राजधान्यः। सुसीमा, कुण्डलावती, अपराजिता, प्रभाकरी, अङ्कावती, पद्मावती, शुभा, रत्नसञ्चया चेति नगर्यः। तेषु जनपदेषु द्वे द्वे नद्यौ रक्ता रक्तोदासंज्ञे। एकैको विजयार्धः। तेषां सर्वेषां विष्कम्भायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या। शीताया उत्तरतटे दक्षिणतटे च प्रतिजनपदं त्रीणि त्रीणि तीर्थानि—मागध वरदान प्रभाससंज्ञानि। तानि समुदितानि अष्टचत्वारिंशत्तीर्थानि पूर्वविदेहे भवन्ति। शीतोदया महानद्या अपरविदेहो द्विधा विभक्तो दक्षिण उत्तरश्चेति। तत्र दक्षिणो भागश्चतुर्भिर्वक्षारपर्वतैस्तिसृभिश्च विभङ्गनदीभिर्विभक्तोऽष्टधा भिन्नोऽष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्यः। तत्र शब्दावत्, विकृतावत्, आशीविष, सुखावहसंज्ञाश्चत्वारो वक्षाराद्रयः। तेषामन्तरेषु क्षारोदा, शीतोदा, स्रोतोऽन्तर्वाहिनी चेति तिस्रो विभङ्गनद्यः। एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः। पद्म, सुपद्म, महापद्म, पद्मावच्छद्व, नलिन, कुमुद, सरिताख्यास्तेषां मध्ये राजधान्यः। अश्वपुरी, सिंहपुरी, महापुरी, विजयपुरी, अरजा, विरजा, अशोका, वीतशोका चेति नगर्यः। तेषु जनपदेषु द्वे द्वे नद्यौ रक्ता रक्तोदासञ्ज्ञे। एकैको विजयार्धश्च। तेषां सर्वेषां विष्कम्भायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या। देवारण्ये द्वेऽपि पूर्ववद्वेदितव्ये। उत्तरो विभागश्चतुर्भिर्वक्षारपर्वतैस्तिसृभिर्विभङ्गनदीभिश्च विभक्तोऽष्टधा भिन्नोऽष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्यः। तत्र चन्द्र; सूर्य, नाग, देवसञ्ज्ञाश्चत्वारो वक्षारपर्वताः। तेषामन्तरेषु

---

1 वैस्रवण—ख.

गम्भीरमालिनी, फेनमालिनी, ऊर्मिमालिनी चेति तिस्रो विभङ्गनद्यः। एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदाः। वप्र, सुवप्र, महावप्र, वप्रावत्, वल्गु, सुवल्गु, गन्धिल, गन्धमालिसंज्ञास्तेषां मध्ये राजधान्यः। विजया, वैजयन्ती, जयन्ती, अपराजिता, चक्रपुरी, खड्गपुरी, अयोध्या, अवन्ध्या-चेति नगर्यः। तेषु जनपदेषु गङ्गासिन्धुसंज्ञे द्वे द्वे नद्यौ। एकैको विजयार्धश्च। तेषां सर्वेषां विष्कम्भायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या। सर्ववक्षारपर्वतेषु प्रत्येकं सिद्धायतनस्वनामपूर्वापरदेशनामानि चत्वारि कूटानि भवन्ति। शीतोदाया अपि तीर्थानि शीताया इवाष्टचत्वारिंशद्वेदितव्यानि। विदेहस्य मध्ये मेरुर्नवनवतियोजनसहस्रोत्सेधः। धरणीतले सहस्रावगाहो दश सहस्राणि नवतिश्च योजनानां दश चैकादशभागा अधस्तलेऽस्य विस्तारः। एकत्रिंशत्सहस्राणि नवशतान्येकादशयोजनानि किञ्चिन्न्यूनान्यधस्तलेऽस्य परिधिः। दशसहस्राणि योजनानां भूतलेऽस्य विष्कम्भः। एक-त्रिंशत्सहस्राणि षट्छतानि त्रयोविंशानि योजनानि किञ्चिन्न्यूनानि तत्रास्य परिधिः। स चतुर्वनः, त्रिकाण्डः, त्रिश्रेणिः। चत्वारि वनानि – भद्रशाल-वनं, नन्दनवनं, सौमनसवनं, पाण्डुकवनं चेति। भूमितले भद्रशालवनं पूर्वापरं देशोनद्वाविंशतियोजनसहस्राण्यायतं, दक्षिणोत्तरं देशोनार्ध-तृतीययोजनशतान्यायतम्। एकयाऽर्धयोजनोच्छ्रायपञ्चशतधनुर्विष्कम्भ-वनसमायामया बहुतोरणविभक्तया पद्मवरवेदिकया परिवृतम्। मेरोश्चतसृषु दिक्षु भद्रशालवने चत्वार्यर्हदायतनानि सन्ति। ततो भूमितलात्पञ्च-योजनशतान्युत्पत्य पञ्चयोजनशतविष्कम्भं मेरुसमायामवमण्डलं पद्मवर-वेदिकापरिक्षिप्तं वृत्तवलयपरिधि नन्दनवनम्। तत्र बाह्यगिरिविष्कम्भो नवसहस्राणि नव च शतानि चतुःपञ्चाशानि योजनानां षट्चैकादश-भागाः। तत्परिधिरेकत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतान्येकान्नाशीत्यधिकानि सातिरेकाणि योजनानाम्। अभ्यन्तरगिरिविष्कम्भोऽष्टौ सहस्राणि नव-शतानि चतुःपञ्चाशानि योजनानां षट्चैकादशभागाः। तत्परिधिरष्टा-विंशति सहस्राणि त्रीणि शतानि षोडशानि योजनानामष्टौ चैकादशभागाः। चतसृषु दिक्षु चतस्रो गुहाः। तासु यथासङ्ख्यं सोम, यम, वरुण, कुबेराणां विहाराः। मेरोश्चतसृषु दिक्षु नन्दनवने चत्वारि जिनायत-नानि सन्ति। नन्दनात्समाद्भूभागाद्द्विषष्टियोजनसहस्राणि पञ्च-शतान्युत्पत्य वृत्तवलयपरिधि पञ्चयोजनशतविष्कम्भं पद्मवरवेदिका-परिक्षिप्तं सौमनसवनम्। तत्र बाह्यगिरिविष्कम्भश्चत्वारि सहस्राणि द्वे शते

द्वासप्ततिश्च योजनानामष्टौ चैकादशभागाः। तत्परिधिस्त्रयोदशसहस्राणि पञ्चशतान्येकादशानि योजनानां षट्चैकादशभागाः। अभ्यन्तरे गिरिविष्कम्भस्त्रीणि सहस्राणि द्वे शते द्वासप्ततिर्योजनानामष्टौ चैकादशभागाः। तत्परिधिर्दशसहस्राणि त्रीणि शतान्येकान्नपञ्चाशानि योजनानां त्रयश्चैकादशभागाः किंचिद्विशेषोनाः। मेरोश्चतुर्दिक्षु सौमनसे चत्वार्यर्हदायतनानि सन्ति। सौमनसात्समाद्भूभागात्षट्त्रिंशत्सहस्राण्यारुह्य योजनानि वृत्तवलयपरिधि पाण्डुकवनं चतुर्नवत्युत्तरचतुःशतविष्कम्भं पद्मवरवेदिकापरिवृतं चूलिकां परीत्य स्थितम्। [1] शिखरे मेरोरेकं योजनसहस्रं विष्कम्भः। तत्परिधिस्त्रीणि सहस्राणि द्विषष्ट्यधिकं शतं योजनानां साधिकम्। पाण्डुकवनबहुमध्यदेशभाविनी चत्वारिंशद्योजनोच्छ्राया मूलमध्याग्रेषु द्वादशाष्टचतुर्योजनविष्कम्भा सुवृत्तचूलिका। तस्याः प्राच्यां दिशि पाण्डुकशिला उदग्दक्षिणायामा प्राक्प्रत्यग्विस्तारा। अपाच्यां पाण्डुकम्बलशिला प्राक्प्रत्यगायामा उदग्दक्षिणविस्तारा। प्रतीच्यां रक्तकम्बलशिला उदगपागायता प्राक्प्रत्यग्विस्तीर्णा। उदीच्यामतिरक्तकम्बलशिला प्राक्प्रत्यगायता उदगपाग्विस्तीर्णा। ता एताश्चतस्रोऽपि [2] योजनशतायामास्तदर्धविष्कम्भा अष्टयोजनबाहुल्या अर्धचन्द्रसंस्थाना अर्धयोजनोत्सेधाः पञ्चधनुःशतविष्कम्भशिलासमायामैकपद्मवरवेदिकापरिवृताः श्वेतवरकनकस्तूपिकालङ्कृतचतुस्तोरणद्वारविराजिताः। तासामुपरि बहुमध्यदेशभावीनि पञ्चधनुःशतोत्सेधायामतदर्धविष्कम्भाणि प्राङ्मुखानि सिंहासनानि। पौरस्त्यसिंहासने पूर्वविदेहजान्, अपाच्ये भरतजान्, प्रतीच्ये अपरविदेहजान्, उदीच्ये ऐरावतजान् तीर्थकरान् चतुर्णिकायदेवाधिपाः सपरिवारा महत्या विभूत्या क्षीरोदवारिपूर्णाष्टसहस्रकनककलशैरभिषिञ्चन्ति। चूलिकायाश्चतसृषु महादिक्षु चत्वार्यर्हदायतनानि भवन्ति। भद्रशालवनभाविनि भूतले लोहिताक्षकल्पः परिक्षेपः। तत ऊर्ध्वमर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य द्वितीयः पद्मवर्णः। ततोऽप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य तृतीयस्तपनीयवर्णः। ततोऽप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य चतुर्थो वैडूर्यवर्णः। ततोऽप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य पञ्चमो [3] वज्रप्रभः। ततोऽप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य षष्ठो हरितालवर्णः। ततोऽप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य जाम्बूनदसुवर्णवर्णो भवति। अधो-

---

1 शिखरं मेरोरेकयोजनसहस्रविष्कम्भं–ख. 2 पञ्चयोजनशतायामा इति राजवार्त्तिके पाठः.
3 नीलवर्णः–क.

भूम्यवगाही योजनसहस्रायामः प्रदेशः पृथिव्युपलवालुकाशर्कराचतुर्विधपरिणामः, उपरि वैडूर्यपरिणामः प्रथमकाण्डः। सर्वरत्नमयः द्वितीयकाण्डः। जाम्बूनदमयस्तृतीयकाण्डः। चूलिका वैडूर्यमयी। मेरुरयं त्रयाणां लोकानां मानदण्डः। अस्याधस्तादधोलोकः। चूलिकामूलादूर्ध्वलोकः। मध्यप्रमाणस्तिर्यग्विस्तीर्णस्तिर्यग्लोकः। एवं च कृत्वाऽन्वर्थनिर्वचनं क्रियते—लोकत्रयं मिनोतीति मेरुरिति। तस्य भूमितलादारभ्याऽऽशिखरादैकादशिकी प्रदेशहानिः। एकादशसु प्रदेशेष्वेकः प्रदेशो हीयते। एकादशसु गव्यूतेष्वेकं गव्यूतं हीयते। एकादशसु योजनेष्वेकं योजनं हीयते। एवं सर्वत्राशिखरात् भूमितलस्याध ऐकादशिकी प्रदेशवृद्धिः। एकादशसु प्रदेशेष्वेकः प्रदेशो वर्धते। एकादशसु गव्यूतेष्वेकं गव्यूतं वर्धते। एकादशसु योजनेष्वेकं योजनं वर्धते। एवं सर्वत्र आ अधस्तलात्। एवं विदेहो वर्णितः। नीलरुक्मिपर्वतयोः पूर्वापरसमुद्रयोश्च मध्ये रम्यकवर्षः। तन्मध्ये गन्धवान्वृत्तवेदाढ्यः पर्वतोऽस्ति। सोऽपि पटहसंस्थानः। शब्दवद्वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णनः। रुक्मिशिखरिणोः पूर्वापरसमुद्रयोश्चान्तरे हैरण्यवतवर्षः। तन्मध्ये माल्यवान्वृत्तवेदाढ्योऽद्रिरस्ति। सोऽपि पटहसमानः शब्दवद्वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णनः। शिखरिणः पूर्वोत्तरपश्चिमसमुद्रत्रयस्य चान्तरे ऐरावतवर्षः। तन्मध्ये भरतविजयार्धतुल्यविस्तारोत्सेधावगाहो रजताद्रिर्विद्यते। तेन विजयार्धेन रक्तारक्तोदाभ्यां च विभक्तत्वात्सोऽपि षट्खण्डः। तेषां क्षेत्राणां के विभागहेतवः कीदृशाश्च त इत्याह—

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनील-रुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

तानि भरतादिक्षेत्राणि विभजन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्येवंशीलास्तद्विभाजिनः। पूर्वश्चापरश्च पूर्वापरौ दिग्विभागौ। तयोरायता दीर्घीभूताः पूर्वापरायताः। पूर्वपश्चिमस्वकोटिभ्यां लवणसमुद्रस्पर्शिन इत्यर्थः। हिमवांश्च महाहिमवांश्च निषधश्च नीलश्च रुक्मी च शिखरी च हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणः। मर्यादया वर्षान् धरन्तीति वर्षधराः। वर्षधराश्च ते पर्वताश्च वर्षधरपर्वताः। एते हिमवदादयः शश्वदनिमित्तरूढसंज्ञा अकृत्रिमाः क्षेत्रविभागहेतवः षट्कुलपर्वता वेदितव्याः। तत्र भरत-

हैमवतयोरन्तर्वर्ती क्षुद्रहिमवान् पर्वतो योजनशतोत्सेधः पञ्चविंशतियोजनावगाहः। हैमवतहरिवर्षयोः सीम्नोर्मध्ये महाहिमवान् स्थितः। स च द्वियोजनशतोत्सेधः पञ्चाशद्योजनावगाहो भवति। हरिवर्षमहाविदेहयोरन्तराले निषधपर्वतश्चतुर्योजनशतोच्छ्रायो योजनशतावगाहः। महाविदेहरम्यकविभागकरश्चतुर्योजनशतोच्छ्रायश्चतुर्थभागावगाहो नीलपर्वतः। रम्यकहैरण्यवतकमध्यवर्ती द्वियोजनशतोत्सेधश्चतुर्थभागावगाहो रुक्मी। हैरण्यवतैरावतयोरन्तरे शिखरी व्यवस्थितः। स च योजनशतोच्छ्रायः पञ्चविंशतियोजनावगाहो भवति। सर्वेषां पर्वतानां स्वोच्छ्रायस्य चतुर्थभागोऽवगाहो वेदितव्यः। सर्वे ते दण्डाकाराः। तेषां पर्वतानां वर्णविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

हेम पीतवर्णं सुवर्णम्। अर्जुनः शुक्लो वर्णस्तद्योगाद्रजतमप्यर्जुनाख्यम्। तपनीयं रक्तवर्णं स्वर्णम्। वैडूर्यं नीलवर्णो मणिविशेषः। रजतं शुक्लवर्णं प्रसिद्धम्। हेम पीतवर्णं काञ्चनम्। ते हिमवदादयः पर्वता यथासङ्ख्यं हेमादिभिर्निर्वृत्ताः पीतादिवर्णाः वेदितव्याः। पुनस्तद्विशेषं तद्विस्तारं च प्रतिपादयन्नाह—

***मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥**

नानावर्णप्रभावादिगुणोपेतैर्मणिभिर्विचित्राणि कर्बुराणि पार्श्वानि तटानि येषां ते मणिविचित्रपार्श्वाः। उपर्यूर्ध्वभागे मूलेऽधोभागे च शब्दान्मध्ये भागे च तुल्यः समानो विस्तारो विष्कम्भो येषां ते तुल्यविस्तारा हिमवदादयः कुलपर्वता बोद्धव्याः। तत्पृष्ठेषु ह्रदविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

**पद्ममहापद्मतिगिञ्छकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीका-
ह्रदास्तेषामुपरि ॥ १४ ॥**

स्वमध्यवर्तिपद्मादियोगाद्ध्रदा अपि पद्मादिसंज्ञा रूढाः। ते च

---

* श्लोकवार्त्तिके मणिविचित्रपार्श्वाः ॥ ११ ॥ इत्येकं सूत्रं उपरि मूले च तुल्य विस्ताराः ॥ १४ ॥ इत्येकं सूत्रमिति पृथग्योगकरणं दृश्यते.

तेषां हिमवदादीनामुपरि मध्यदेशवर्तिनो यथाक्रमं वेदितव्याः । तत्र प्रथमह्रदपरिमाणमाह—

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भो ह्रदः ॥ १५ ॥

प्रथमः सूत्रपाठापेक्षया आद्यः पद्मनामा ह्रदः । योजनानां सहस्रं योजनसहस्रम् । तदेव पूर्वापरयोरायामो दैर्घ्यं यस्य सोऽयं योजनसहस्रायामः । तस्यायामस्यार्धं शतपञ्चकम् । तदेव दक्षिणोत्तरयोर्विष्कम्भो विस्तारो यस्यासौ तदर्धविष्कम्भः । ह्रदो वज्रतलः पद्मनामा क्षुद्रहिमवतः पृष्ठे नित्यमवस्थितो वेदितव्यः । तदवगाहप्रतिपत्त्यर्थमाह—

दशयोजनावगाहः ॥ १६ ॥

दशयोजनान्यवगाहोऽधःप्रवेशो निम्नता यस्यासौ दशयोजनावगाहः पद्मह्रदो ज्ञातव्यः । तन्मध्यवर्तिपुष्करप्रमाणावधारणार्थमाह—

[1] तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥ ॥ १७ ॥

प्रमाणयोजनपरिमाणसम्बन्धादभेदेन पुष्करमपि योजनशब्देनोच्यते । कथं तत्पद्मं योजनपरिमाणं कथ्यते ? क्रोशायामपत्रत्वात्क्रोशद्वयविस्तारकर्णिकत्वाच्च योजनायामविष्कम्भं पुष्करम् । तच्च जलस्योपरितनभागात्क्रोशद्वयोत्सेधनालं द्विक्रोशबाहुल्यपत्रप्रचयं वेदितव्यम् । इतरह्रदपुष्करायामादिनिर्ज्ञानार्थमाह—

तद्द्विगुणद्विगुणा ह्रदाः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥

ताभ्यां ह्रदपुष्कराभ्यां द्विगुणा द्विगुणास्तद्द्विगुणद्विगुणाः । अत्रायामादीनां द्विगुणत्वव्याप्तिज्ञापनार्थं द्विर्वचनं कृतम् । पद्मह्रदाद्द्विगुणायामविष्कम्भावगाहो महापद्मह्रदः । ततो द्विगुणायामविष्कम्भावगाहस्तिगिञ्छह्रदः । एवं पुष्करात्पुष्करान्तरायामादिद्विगुणत्वव्याप्तिर्योज्या । तथा ह्रदाः पुष्कराणि चेत्युभयत्र द्विवचने प्राप्ते यद्बहुवचनं कृतं तत्सामर्थ्येनोत्तरादक्षिणतुल्या इति वक्ष्यमाणसूत्रसम्बन्धात्पुण्डरीकह्रदतत्पुष्कराभ्यां महापुण्डरीकह्रदतत्पुष्करयोरायामविष्कम्भावगाहैर्द्विगुणत्वम् । ताभ्यां च

---

[1] तन्मध्ये पदमिदं नास्ति ख. ग.-पुस्तकयोः

केसरिह्नदतत्पुष्करयोर्द्विगुणत्वं व्याख्यायते । तन्निवासिनीनां देवीनां संज्ञाजीवितपरिमाणपरिवारसंसूचनार्थमाह—

तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपम स्थितयः ससामानिकपरिषत्काः ॥ १९ ॥

तेषु पुष्करेषु कर्णिकामध्यवर्तिनः क्रोशायामाः क्रोशार्धविष्कम्भा देशोनक्रोशोत्सेधाः प्रासादाः सन्ति । तेषु निवसनशीलास्तन्निवासिन्यो देवताः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्मीसंज्ञिताः पद्मादिह्रदेषु यथासङ्ख्यं सन्ति । पल्योपमा स्थितिरायुषोऽवस्थानं यासां ताः पल्योपमस्थितयः । समानं तुल्यमाज्ञैश्वर्यवर्जितस्थानायुर्वीर्यपरिवारभोगादिकमुच्यते । तस्मिन्समाने भवाः सामानिकाः । बाह्या मध्याऽभ्यन्तरा चेति तिस्रः परिषदः परिवार-देवीसभा इत्यर्थः । सामानिकाश्च परिषदश्च सामानिकपरिषदः । सह-ताभिर्वर्तन्ते ससामानिकपरिषत्काः । प्रधानभूतपद्मस्य परिवारभूतपद्मेषु सामानिकाः परिषदश्च निवसन्ति । तत्र हिमवन्महाहिमवन्निषधनिवा-सिन्यो दिक्कुमार्यः सौधर्मप्रतिबद्धाः । नीलरुक्मिशिखरिनिवासिन्य ईशानस्य । एवं धातकीखण्डपुष्करार्धयोरपि हिमवदादिह्रदपुष्करेषु श्रीप्रभृतयो देवता व्याख्येयाः । अथोक्तक्षेत्राणां मध्यगामिन्यो महानद्यः का इत्याह—

गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्ताशीताशीतोदानारी-नरकान्तासुवर्णकूलारूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥

गङ्गा च सिन्धुश्च रोहिच्च रोहितास्या च हरिच्च हरिकान्ता च शीता च शीतोदा च नारी च नरकान्ता च सुवर्णकूला च रूप्यकूला च रक्ता च रक्तोदा च ताः । इतरेतरयोगे द्वन्द्वः । ता एताश्चतुर्दश सरितो नद्यो न वाप्यः । तेषां भरतादिक्षेत्राणां मध्यं तन्मध्यं तन्मध्येन वा गच्छन्तीति तन्मध्यगाः । इत्यनेन नान्यथा गतिर्गङ्गासिन्धुप्रभृतीनां सरितामस्तीत्या वेदितं भवति । सर्वासामेकत्र क्षेत्रे प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं चाह—

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

पूर्वसूत्रपाठक्रमेणैकस्मिन् क्षेत्रे द्वयोर्द्वयोः सरितोर्याः पूर्वाः सरितस्ताः पूर्वसमुद्रं गच्छन्तीति पूर्वगा एवेति कथ्यन्ते । इतरासां दिग्विभागप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शेषास्त्वपरगाः ॥ २२ ॥

द्वयोर्द्वयोः सरितोर्मध्ये याः पूर्वाः पूर्वगा उक्तास्ताभ्योऽन्या उत्तरोत्तराः सरितः शेषाः । तुः पुनरर्थे । शेषाः पुनरपरं पश्चिमसमुद्रं गच्छन्तीत्यपरगा इति निरूप्यन्ते । तत्र पद्मह्रदप्रभवा पूर्वस्मात्तोरणद्वारान्निर्गता गङ्गा । अपरस्मान्निर्गता सिन्धुः । भरतक्षेत्रगामिन्यावेते । तथोत्तरस्मात्तोरणद्वारान्निर्गता रोहितास्या अपरगा । महापद्मप्रभवा दक्षिणात्तोरणद्वारान्निर्गता रोहित्पूर्वगा, हैमवतक्षेत्रवर्तिन्याविमे । तदुदीच्यात्तोरणद्वारान्निर्गता हरिकान्ताऽपरगा । तिगिञ्छह्रदप्रभवा दक्षिणात्तोरणद्वारान्निःसृता हरित्पूर्वगा, हरिवर्षगे एते । तदुत्तरात्तोरणद्वारान्निर्गता शीतोदाऽपरगा केसरिह्रदप्रभवा दक्षिणद्वारान्निर्गता शीता पूर्वगा, ते विदेहक्षेत्रवर्तिन्यौ । तदुदीच्यात्तोरणद्वारान्निःसृता नरकान्ताऽपरगा । महापुण्डरीकह्रदप्रभवा दक्षिणद्वारान्निर्गता नारी पूर्वगा, रम्यकक्षेत्रनिवासिन्यावेते । तदुदीच्यात्तोरणद्वारान्निर्गता रूप्यकूलाऽपरगा, पुण्डरीकह्रदप्रभवाऽपाच्यात्तोरणद्वारान्निर्गता सुवर्णकूला पूर्वगा, ते हैरण्यवतक्षेत्रगे । तत्पूर्वात्तोरणद्वारान्निर्गता रक्ता, तत्प्रतीच्यात्तोरणद्वारान्निर्गता रक्तोदा, ते चैरावतक्षेत्रनिवासिन्यौ बोद्धव्ये । तासां परिवारनदीप्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—

चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्ध्वादयो नद्यः ॥ २३ ॥

चतुर्भिरधिकानि दश चतुर्दश । नदीनां सहस्राणि नदीसहस्राणि । चतुर्दश च तानि नदीसहस्राणि च चतुर्दशनदीसहस्राणि । तैः परिवृताः परिवेष्टिताश्चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृताः । गङ्गा च सिन्धुश्च गङ्गासिन्धू । ते आदी यासां नदीनां ता गङ्गासिन्ध्वादयो नद्यो वेदितव्याः । पूर्वगाणां चापरगाणां चोभयानां सङ्ग्रहार्थं गङ्गासिन्ध्वादिग्रहणं क्रियते । अन्यथाऽनन्तरत्वादपरगाणामेवात्र ग्रहणं स्यात् । सिन्धुग्रहणमपनीय गङ्गादय इति

चोच्यमाने पूर्वगाणामेव ग्रहणं भवेदिति सिन्धुग्रहणं कृतम् । प्रकरणवशात् सरितां ग्रहणे सिद्धे उत्तरत्र प्रतिक्षेत्रं द्विगुणा द्विगुणा इत्यभिसंबन्धार्थं नदीग्रहणं कृतम् । ततो गङ्गासिन्ध्वोरुक्तो यश्चतुर्दशनदीसहस्रपरिमाणः परिवारः स उत्तरोत्तरक्षेत्रे द्विगुणो द्विगुण आविदेहात्तत उत्तरत्रैरावतपर्यन्तमर्धहीन इति सिद्धम् । तत्र तावद्भरतस्य विस्तारप्रमाणं प्रतिपादयन्नाह—

भरतः [1] षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारः षट्चैकान्नविंशतिभागा योजनस्य ॥ २४ ॥

भरतो भरतवर्ष इत्यर्थः । षड्भिरधिका विंशतिः षड्विंशतिरधिका येषु तानि षड्विंशानि । तदस्मिन्नधिकमिति सद्दशान्ताड्ड इति वर्तमाने विंशतेश्चेत्यनेन डप्रत्ययः । योजनानां शतानि योजनशतानि । पञ्च च तानि योजनशतानि च पञ्चयोजनशतानि । षड्विंशानि पञ्चयोजनशतानि विस्तार उदगपाग्दध्यविष्कम्भो यस्यासौ षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारो भरतो वेदितव्यः । किमेतावानेव विस्तारो नेत्याह—षट्चैकान्नविंशतिभागा योजनस्येति । एकेनोना विंशतिरेकान्नविंशतिः । एकान्नविंशतिश्च ते भागाश्चैकान्नविंशतिभागाः । कति? षट् । ते च कस्य? योजनस्य । एकोनविंशतिभागीकृतस्य प्रमाणयोजनस्य षड्भागा इत्यर्थः । परिभाषानिष्पन्नैः पञ्चभिर्योजनशतैरेकं प्रमाणयोजनं भवति । तेन क्षेत्रादीनां विस्तारादयः प्रमीयन्ते । भरतविष्कम्भस्योत्तरत्र सूत्रद्वारेण प्रतिपादनादिदमिह सूत्रमनर्थकमिति चेन्न—जम्बूद्वीपनवतिशतभागस्येयत्ताप्रतिपादनार्थत्वादेतस्य सूत्रस्य वक्ष्यमाणसूत्रस्य चैतत्सङ्ख्यानयनोपायप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । इतरेषां पर्वतक्षेत्राणां विष्कम्भविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥ २५ ॥

ततो भरताद्द्विगुणो द्विगुणो विस्तारो येषां ते तद्द्विगुणद्विगुणविस्ताराः । वीप्साभिव्यक्त्यर्थं द्विगुणशब्दस्य द्विरुच्चारणं कृतम् । वर्षधराः

---

[1] षड्विंशति इति सर्वत्र पुस्तकेषु प्रयोगो दृश्यते । किन्तु विंशतेर्डप्रत्ययविधानसद्भावादस्य प्रयोगस्य साधुता चिन्त्या.

पर्वताः । वर्षाः क्षेत्राणि । वर्षधराश्च वर्षाश्च वर्षधरवर्षाः । ते च किमव सानाः इत्याह—विदेहान्ताः । विदेहोऽन्तः पर्यन्तो येषां ते विदेहान्ताः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा वेदितव्याः । भरताद्द्विगुणो हिमवान्वर्षधरस्ततोऽपि द्विगुणो हैमवतो वर्षस्ततो द्विगुणो महाहिमवान्वर्षधरस्ततो द्विगुणो हरिवर्षस्ततो द्विगुणो निषधो वर्षधरस्ततोऽपि द्विगुणो विदेह इत्येतस्यार्थस्य प्रतिपत्त्यर्थं द्वन्द्वेऽनल्पाचोऽपि वर्षधरशब्दस्यादौ वचनं कृतं विदेहान्तवचनं चेति तात्पर्यार्थः । अथोत्तराः कीदृशा इत्याह—

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरा मेरोरुत्तरदिग्भागवर्तिन ऐरावतादयो नीलपर्यन्ता उच्यन्ते । ते च दक्षिणैर्भरतादिभिस्तुल्या विस्तारादिभिस्समाना दक्षिणतुल्या इत्येवं वेदितव्याः । ऐरावतो भरतेन तुल्यः । शिखरी हिमवता तुल्यः । हैरण्यवतो हैमवतेन तुल्यः । रुक्मी महाहिमवता तुल्यः । रम्यको हरिणा तुल्यः । नीलो निषधेन तुल्य इत्यर्थः । इयं च तुल्यता पूर्वोक्तसर्वह्रदपुष्करादीनामपि योज्या । उक्तेषु क्षेत्रेषु यत्र मनुष्याणामुपचयापचयौ स्तस्तत्प्रतिपादनार्थमाह—

भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥ २७ ॥

भरतश्चैरावतश्च भरतैरावतौ । तयोर्भरतैरावतयोः । क्षेत्रयोरधिकरणनिर्देशोऽयम् । वृद्धिरुत्कर्षः । ह्रासोऽपकर्षः । वृद्धिश्च ह्रासश्च वृद्धिह्रासौ । प्रत्येकं षट्समाः कालविभागा ययोरुत्सर्पिण्यवसर्पिण्योस्ते षट्समे । ताभ्यां षट्समाभ्यामुपभोगादिभिरुत्सर्पणशीला उत्सर्पिणी । अवसर्पणशीला अवसर्पिणी । उत्सर्पिणी चावसर्पिणी चोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ कालौ । ताभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् । हेतुनिर्देशोऽयम् । तत्राऽवसर्पिणी षड्विधा—सुषमसुषमा, सुषमा, सुषमदुःषमा, दुःषमसुषमा, दुःषमा, अतिदुःषमा चेति । तथोत्सर्पिण्यप्यतिदुःषमाद्या सुषमसुषमान्ता षड्विधैव । तत्र चतुःसागरोपमकोटीकोटीप्रमिता सुषमसुषमा । तदादौ मनुष्या उत्तरकुरुमनुष्यतुल्याः । ततो हानिक्रमेण त्रिसागरोपमकोटी-

कोटीपरिमाणा सुषमा भवति। तदादौ मनुजा हरिवर्षमनुष्यसमाः। तथा द्विसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणा सुषमदुःषमा भवति। तदादौ मनुष्या हैमवतकजनसमानाः। ततो हानिक्रमेण द्वाचत्वारिंशद्वर्षसहस्रोनैक-सागरोपमकोटीकोटीपरिमाणा दुःषमसुषमा स्यात्तदादौ मनुष्या विदेह-जनसमानाः। ततः क्रमहानौ सत्यामेकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणा दुःषमा भवति। तदादौ नृणामायुर्विंशत्यधिकं वर्षशतम्। सप्तहस्ता उत्सेधः। ततो हानिक्रमेणैकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणातिदुःषमा भवति। तदादौ नराणामायुर्विंशतिवर्षाणि। हस्तद्वयमङ्गुलषट्कं चोत्सेधः। अस्य विप-रीतक्रमा उत्सर्पिणी वेदितव्या। एवमुक्तोत्सर्पिण्यवसर्पिण्योस्समुदितयोः कल्प इति संज्ञा भवति। ततः षट्कालयोत्सर्पिण्याऽवसर्पिण्या च हेतु-भूतया भरते ऐरावते च लोकानामुपभोगायुः परिमाणोत्सेधादिवृद्धिह्रासौ भवत इति समुदायार्थः। अथेतरासु भूमिषु काऽवस्थेत्याह—

ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ॥ २८ ॥

भूमिशब्देन तज्जातलोका उपचारादुच्यन्ते। ताभ्यां भरतैरावता-भ्यामन्या भूमयोऽवस्थितकालत्वादवस्थिताः। उत्सर्पिण्यवसर्पिण्य-सम्भवे तत्र जनानां वृद्धिह्रासाभावादित्यर्थः। किं स्थितयस्तन्निवासिनो जना इत्याह—

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षक-दैवकुरवकाः ॥ २९ ॥

एकं च द्वे च त्रीणि चैकद्वित्रीणि। एकद्वित्रीणि च तानि पल्योप-मानि चैकद्वित्रिपल्योपमानि। तानि यथासङ्ख्येनोत्कृष्टा स्थितिर्जीवित-परिमाणं येषां नराणां ते एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयः। हैमवते भवा मनुष्या हैमवतकाः। हरिवर्षे भवा हारिवर्षकाः। देवकुरुषु भवा दैव-कुरवकाः। हैमवतकाश्च हरिवर्षकाश्च दैवकुरवकाश्च हैमवतक हारिवर्षक-दैवकुरवकाः। एकादयः सङ्ख्याशब्दास्त्रयो हैमवतकादयश्च त्रयस्तत्र यथासङ्ख्यमभिसम्बन्धः क्रियते। तत्र पञ्चसु हैमवतेषु सुषमदुःषमा सदाऽवस्थिता। तत्रत्या जना उत्कर्षेणैकपल्योपमायुषो जघन्येन पूर्व-

कोट्यायुषो द्विचापसहस्रोत्सेधाश्चतुर्थभक्ताहारा नीलोत्पलवर्णाः । पञ्चसु हरिवर्षेषु सुषमा सदावस्थिता । तत्र नरा उत्कर्षेण द्विपल्योपमायुषो जघन्येनैकपल्यायुषश्चतुश्चापसहस्रोच्छ्रायाः षष्ठभक्ताहाराः शङ्खवर्णाः । पञ्चसु देवकुरुषु सुषमसुषमा सदावस्थिता । तत्र लोका उत्कर्षेण त्रिपल्यायुषो जघन्येन द्विपल्योपमायुषः षट्चापसहस्रोत्सेधा अष्टमभक्ताहाराः कनकवर्णाः । ततो जघन्यमध्यमोत्कृष्टभोगभूमिषु मनुजास्तिर्यञ्चश्च समायुषो न सन्तीति वेदितव्यम् । अथोत्तराः किंस्थितय इत्याह—

तथोत्तराः ॥ ३० ॥

तेन प्रकारेण तथा । मेर्वपेक्षयोत्तरदिग्भागवर्तिन उत्तरा उच्यन्ते । यथैव दक्षिणा हैमवतकादयो व्याख्यातास्तथैवोत्तरा हैरण्यवतकादयो नरा विज्ञेयाः । हैरण्यवतका मनुष्या हैमवतकैर्नरैस्तुल्याः । राम्यका हारिवर्षकैस्तुल्याः । औत्तरकुरवका दैवकुरवकैस्तुल्या ज्ञेयाः । विद्याधराणां पूर्वकोटिरायुस्तावदवसर्पति यावद्विंशत्यधिकं वर्षशतं भवति । प्रकृष्टात्पञ्चविंशत्यधिकपञ्चशतचापोत्सेधात्तावदवसर्पणं यावत्सप्तहस्तवपुषो भवन्ति । न ततो हीयते चायुरुत्सेधश्चेत्ययमत्र विशेषो द्रष्टव्यः । विदेहेषु किंस्थितिका लोका इत्याह—

विदेहेषु सङ्ख्येयकालाः ॥ ३१ ॥

सङ्ख्येयो गणनाविषयः कालो जीवितपरिमाणं येषां नराणां ते सङ्ख्येयकालाः । सर्वेषु विदेहेषु कालः सुषमदुःषमान्तोपमः सदाऽवस्थितः । मनुष्याश्च पञ्चविंशत्यधिकपञ्चधनुःशतोत्सेधा नित्याहाराः । उत्कर्षेणैकपूर्वकोटिस्थितिका जघन्येनान्तर्मुहूर्तायुष इत्यत्र व्याख्येयम्—

पुव्वस्स दु परिमाणं सदरिक्खलु कोडिसदसहस्साइं ।
छप्पण्णं च सहस्सा वोद्धव्वा वासकोडीणं ॥
(७०५६०००००००००००)

निर्णयविशेषार्थमुक्तमपि भरतविष्कम्भं प्रकारान्तरेण पुनराह—

भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३२ ॥

भरततुल्यविस्तारा नवत्यधिकशतपरिमाणा जम्बूद्वीपस्य भागा

भवन्तीति नवत्यधिकशतेन जम्बूद्वीपविस्तारस्य योजनशतसहस्रस्य भागे हृते यो लभ्यते एको भागः पूर्वोक्तपरिमाणः स भरतस्य विष्कम्भ इति प्रतिपत्तव्यम्। स च षड्विंशपञ्चयोजनशतानि षट्चैकान्नविंशतिभागा योजनस्येत्यत्रैव सूत्रे वक्तव्यं न पूर्वमिति चेन्न—यथेदं सूत्रमत्रोत्तरार्थं तथा तत्रोत्तरार्थं कृतमिति नैकसूत्रीकरणम्। तदेवमुक्तो जम्बूद्वीपः स्ववेदिकापरिवृतयोजनलक्षद्वयविष्कम्भलवणोदेन वलयाकृतिना परिक्षिप्तः। स च धातकीखण्डेन चतुर्योजनलक्षविस्तारेण परिवेष्टित इति सामर्थ्यादवगम्यते। वर्षादिस्तु तत्र किंप्रमाणो मीयत इति तत्प्रतिपत्त्यर्थमाह—

द्विर्धातकीखण्डे ॥ ३३ ॥

भरतादयो द्वौ वारौ मीयन्त इत्यध्याह्रियमाणक्रियाभिद्योतनार्थं सङ्ख्याया अभ्यावृत्तौ कृत्वसीति वर्तमाने द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजित्यनेन सुच् क्रियते। यथा द्विस्तावानयं प्रासादो मीयत इति। जम्बूद्वीपे यत्र यथा जम्बूवृक्षसमूह उक्तस्तत्र तथा धातकीखण्डद्वीपे धातकीखण्डोऽस्ति। ततो धातकीखण्डेनोपलक्षितत्वाद्द्वीपोऽपि धातकीखण्ड इत्यनादिरूढः। स च सामर्थ्यादागमे द्वाभ्यामिष्वाकाराभ्यां दक्षिणोत्तरायताभ्यां योजनसहस्रविष्कम्भचतुर्योजनशतोत्सेधाभ्यां लवणोदकालोदवेदिकास्पर्शिभ्यां पर्वताभ्यां द्विधा विभक्तः पूर्वोऽपरश्चेति। तत्र पूर्वे परे च बहुमध्यदेशभाविनौ मेरू स्थितौ। तदुभयतो भरतौ हिमवन्तौ शेषौ च वर्षवर्षधरौ द्विसङ्ख्यौ चक्राकारसंस्थानौ। जम्बूद्वीपभरतादिद्विगुणविस्तारौ भवतोऽन्यत्र मेरुभ्यां तयोर्जम्बूद्वीपमन्दरादल्पविष्कम्भोत्सेधत्वात्। चतुर्दशाधिकषट्षष्टियोजनशतानि, द्वादशाधिकशतद्वयीयमेकोनत्रिंशदधिकं योजनस्य भागशतं च (६६१४ $\frac{१२९}{२१२}$) धातकीखण्डे भरतस्याभ्यन्तरविष्कम्भः। एकाशीत्यधिकपञ्चशतोपेतानि द्वादशयोजनसहस्राणि द्वादशाधिकशतद्वयीयं षट्त्रिंशद्भागाश्च योजनस्य (१२५८१ $\frac{३६}{२१२}$) मध्यविष्कम्भः। सप्तचत्वारिंशदधिकपञ्चशतोपेतान्यष्टादशयोजनसहस्राणि द्वादशाधिकशतद्वयीयं पञ्चपञ्चाशदधिकं भागशतं च योजनस्य (१८५४७ $\frac{१५५}{२१२}$) बाह्यविष्कम्भः। अष्टपञ्चाशदधिकचतुःशतोपेतानि

षड्विंशतियोजनसहस्राणि द्वादशाधिकशतद्वयीयं द्वानवतिभागाश्च योजनस्य (२६४५८ $\frac{९२}{२१२}$) हैमवताभ्यन्तरविष्कम्भः। चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयोपेतानि पञ्चाशद्योजनसहस्राणि द्वादशाधिकशतद्वयीयं चतुश्चत्वारिंशदधिकं भागशतं च योजनस्य (५०३२४ $\frac{१४४}{२१२}$) मध्यविष्कम्भः। नवत्यधिकशतोपेतानि चतुःसप्ततियोजनसहस्राणि द्वादशाधिकशतद्वयीयं षण्णवत्यधिकं भागशतं च योजनस्य (७४१९० $\frac{१९६}{२१२}$) हैमवतबाह्यविष्कम्भः। एवं स्ववर्षाद्वर्षश्चतुर्गुण आविदेहात्। स्ववर्षधराच्च वर्षधरश्चतुर्गुण आनिषधात्। उत्तरा दक्षिणतुल्या इति चात्र योज्यम्। यथा धातकीखण्डे तथा पुष्करार्धे च द्वौ मन्दराविष्वाकारौ च तुल्यपरिमाणौ ज्ञेयौ। तत्रैकैकस्य मेरोश्चतुरशीतियोजनसहस्राण्युत्सेधः (८४०००)। योजनसहस्रमवगाहः (१०००)। मेरोर्मूले विष्कम्भः पञ्चनवतियोजनशतानि (९५००)। भूमितले विष्कम्भश्चतुर्नवतियोजनशतान्येव (९४००)। अन्यदप्यागमाविरोधेन योजनीयम्। धातकीखण्डपरिक्षेपी कालोदः समुद्रष्टङ्कच्छिन्नतीर्थोऽष्टयोजनशतसहस्रविष्कम्भः। कालोदपरिक्षेपी पुष्करद्वीपः षोडशयोजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः। तत्र धातकीखण्डवर्षाद्यपेक्षया वर्षादीनां द्विगुणत्वप्रसङ्गे विशेषावधारणार्थमाह—

पुष्करार्धे च ॥ ३४ ॥

जम्बूवृक्षस्थानीयसपरिवारपुष्करेणोपलक्षितो द्वीपः पुष्करः। तस्य वलयाकृतिमानुषोत्तरशैलेन विभक्तस्य पुष्करस्यार्धं पुष्करार्धं। तस्मिन्पुष्करार्धे जम्बूद्वीपभरतादयो द्विर्मीयन्त इत्येतस्यार्थस्यात्राभिसम्बन्धार्थश्चशब्दः। तेन यथा धातकीखण्डे जम्बूद्वीपभरतादयो द्विगुणसङ्ख्या व्याख्यातास्तथा पुष्करार्धे च जम्बूद्वीपस्येव भरतादयो द्विगुणसङ्ख्या व्याख्यायन्ते न धातकीखण्डस्येत्येतत्सिद्धम्। जम्बूद्वीपवक्षारनदीह्रदकुण्डपुष्करादीनां विस्तारो यथा धातकीखण्डे द्विगुणस्तथा पुष्करार्धे च स एव द्विगुणः स्यादवगाहोत्सेधौ तत्तुल्यौ ज्ञेयौ। तत्रैकोनाशीत्यधिकपञ्चशतोपेतैकचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि द्वादशाधिकशतद्वयीयं त्रिसप्तत्यधिकं

भागशतं च योजनस्य (४१५७९ $\frac{१७३}{२१२}$) पुष्करार्धे भरतस्याभ्यन्तर-विष्कम्भः । द्वादशाधिकपञ्चशतोपेतानि त्रिपञ्चाशद्योजनसहस्राणि द्वादशाधिकशतद्वयीयं नवनवत्यधिकभागशतं च योजनस्य (५३५१२ $\frac{१९९}{२१२}$) भरतस्य मध्यविष्कम्भः । षट्चत्वारिंशदधिकचतुः-शतोपेतानि पञ्चषष्टियोजनसहस्राणि द्वादशाधिकशतद्वयीयं त्रयोदश-भागाश्च योजनस्य (६५४४६ $\frac{१३}{२१२}$) भरतस्य बाह्यविष्कम्भः । एकोनविंश-त्यधिकत्रिशतोपेतषट्षष्टिसहस्रान्वितयोजनैकलक्षं द्वादशाधिकशतद्वयीयं षट्पञ्चाशद्भागाश्च योजनस्य (१६६३१९ $\frac{५६}{२१२}$) हैमवताभ्यन्तरविष्कम्भः। एकषष्ट्यधिकचतुर्दशसहस्रोपेतयोजनलक्षद्वयं द्वादशाधिकशतद्वयीयं षष्ट्यधिकभागशतं च योजनस्य (२१४०६१ $\frac{१६०}{२१२}$) हैमवतमध्यविष्कम्भः। चतुरशीत्यधिकसप्तशतोपेतैकषष्टिसहस्रान्वितयोजनलक्षद्वयं द्वादशाधिक-शतद्वयीयं पञ्चाशद्भागाश्च योजनस्य (२६१७८४ $\frac{५०}{२१२}$) हैमवतबाह्य-विष्कम्भः।अत्र स्ववर्षाद्वर्षश्चतुर्गुणो वर्षधराच्च वर्षधरश्चतुर्गुणो वेदितव्यः । तथान्यदप्यागमानुसारेण तज्ज्ञैर्योज्यम् । अत्र कश्चिदाह–किमर्थं भरता-दिव्यवस्था पुष्करार्ध एव कथ्यते? न पुनः कृत्स्न एव पुष्करद्वीप? इत्यत्रोच्यते—

प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३५॥

प्राक्छब्दः पूर्ववाची। पुष्करद्वीपबहुमध्यदेशभावी वलयवृत्तो मानु-षोत्तरो नाम शैलोऽस्ति । तस्यैकविंशत्यधिकसप्तशतोपेतं (१७२१) योजनैकसहस्रमुत्सेधः । सक्रोशत्रिंशदधिकयोजनशतचतुष्टयमवगाहः (४३० $\frac{१}{४}$)। चतुर्विंशत्यधिकयोजनशतचतुष्टयं (४२४) तस्योपरि विस्तारः। द्वाविंशत्यधिकानि योजनदशसहस्राणि (१००२२) मूले विस्तारः। त्र्यधिकविंशत्युपेतानि योजनसप्तशतानि (७२३) मध्ये विस्तारः। नास्मा-

दुत्तरं कदाचिदपि विद्याधरा ऋद्धिप्राप्ता अपि मनुष्या गच्छन्त्यन्यत्रोपपाद-समुद्घाताभ्याम्। ततोऽस्याऽन्वर्थसंज्ञा । यस्मान्मानुषोत्तरादुत्तरं नरा न सन्ति तस्मान्न ततो वहिर्भरतादिव्यवस्थाऽस्तीति। जम्बूद्वीपादिष्वर्धतृतीयेषु द्वीपेषु द्वयोश्च समुद्रयोर्मनुष्या वेदितव्याः। ते च द्विप्रकारा भवन्तीति तत्प्रतिपादनार्थमाह—

आर्या म्लेच्छाश्च॥ ३६ ॥

गुणैर्गुणवद्भिर्वाऽर्यन्ते गम्यन्ते सेव्यन्त इत्यार्यास्तद्विपरीतलक्षणा-म्लेच्छाः । उभयत्राऽवान्तरजातिवहुत्वख्यापनार्थो वहुवचननिर्देशः। तत्रार्याः प्राप्तर्द्धयोऽप्राप्तर्द्धयश्चेति द्विविधाः। तत्रापि प्राप्तर्द्धयः सप्तधा—वुद्धितपोविक्रियौषधवलरसक्षेत्रार्द्धिप्राप्तिभेदात्। अप्राप्तर्द्धयः पञ्चधा-जातिक्षेत्रकर्मदर्शनचारित्रनिमित्तभेदात् । म्लेच्छा द्विविधा–अन्तरद्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति । तत्रान्तरद्वीपा लवणोदधेरष्टासु दिक्ष्वष्टौ। तदन्तरे चाष्टौ। हिमवच्छिखरिणोरुभयोश्च विजयार्द्धयोरन्तेष्वष्टौ। सर्वे समुदिता अष्टचत्वारिंशद्भवन्ति। तथा कालोदेप्युभयोस्तटयोरष्टचत्वारिंशद्विज्ञेयाः। सर्वे समुदिताः षण्णवतिसङ्ख्या जायन्ते। तत्र दिक्षु द्वीपा वेदिकायास्तिर्यक्पञ्चयोजनशतानि प्रविश्य भवन्ति । विदिक्ष्वन्तरेषु च द्वीपाः पञ्चाशेषु पञ्चयोजनशतेषु गतेषु भवन्ति । शैलान्तेषु द्वीपाः षट्सु योजनशतेषु गतेषु भवन्ति। दिक्षु द्वीपाः शतयोजनविस्ताराः। विदिक्ष्वन्तरेषु च द्वीपाः पञ्चाशद्योजनविस्ताराः । शैलान्तेषु द्वीपाः पञ्चविंशतियोजनविस्ताराः। ते चतुर्विंशतिरपि द्वीपा जलतलादेकयोजनोत्सेधाः। तथा कालोदेपि वेदितव्याः। तेष्वन्तरद्वीपेषु भवा म्लेच्छा एकोरुकादयो मृत्पुष्पफलाहारा गुहावृक्षवासिनः। सर्वे ते पल्योपमायुषः प्रोक्ताः। कर्मभूमिजास्तु [1] शकयवनशवरपुलिन्दादयः। काः पुनः कर्मभूमय इत्याह—

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥

भरता ऐरावता विदेहाश्च पञ्च पञ्चैता भूमयः कर्मभूमय इति व्यपदिश्यन्ते। विदेहग्रहणाद्देवकुरूत्तरकुरूणां कर्मभूमित्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थमन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्य इति कृतम्। अन्यत्रशब्देन वर्जनार्थेन योगाद्देवकुरूत्तरकुरुभ्य इत्यत्र पञ्चमीविधानमिष्टम्। देवकुरवश्चोत्तरकुरवश्च देवकुरूत्तरकुरवस्तान्वर्जयित्वेत्यर्थः। कथं भरतादीनां पञ्च-

1 सक—ख.

दशानां कर्मभूमित्वमिति चेत्प्रकृष्टस्य शुभाशुभकर्मणोऽधिष्ठानत्वादिति ब्रूमः। सप्तमनरकप्रापणस्याशुभस्य कर्मणः सर्वार्थसिद्ध्यादिप्रापणस्य शुभस्य च कर्मणो भरतादिष्वेवोपार्जनं। कृष्यादिकर्मणः पात्रदानादियुक्तस्य तत्रैवारम्भात्। तन्निमित्तस्यात्मविशेषपरिणामविशेषस्यैतत्क्षेत्रविशेषापेक्षत्वात्कर्मणाधिष्ठिता भूमयः कर्मभूमय इति संज्ञायन्ते। सामर्थ्यादितरा देवकुरूत्तरकुरुहैमवतहरिवर्षरम्यकहैरण्यवता अन्तरद्वीपाश्च कल्पवृक्षादिकल्पिता भोगानुभवनविषयत्वाद्भोगभूमय इति गम्यन्ते। केवलं कर्मभूमिसमीपवर्तिष्वन्तरद्वीपेषु कर्मभूमिवन्मनुष्याणां चातुर्गतिकत्वमिति विशेषोऽत्र द्रष्टव्यः। अत्र कश्चिदाह—यदि प्रोक्तलक्षणविशेषसद्भावाद्भरतादीनामेव कर्मभूमित्वं प्रतिपाद्यते तर्हि स्वयंभूरमणजमत्स्यविशेषाणां कथं सप्तमनरकगमनमित्युच्यते? स्वयम्भूरमणद्वीपमध्येऽन्तर्द्वीपार्धकारी मानुषोत्तराकृतिः स्वयंप्रभनगवरो नाम नगो व्यवस्थितः। तस्यार्वाग्भागे आमानुषोत्तराद्भोगभूमिविभागः। तत्र चतुर्गुणस्थानवर्तिनस्तिर्यञ्चः सन्ति। परभागे त्वालोकान्तात्कर्मभूमिविभागस्तत्र च पञ्चमगुणस्थानवर्तिनस्तिर्यञ्चः सन्ति। ततस्तस्य कर्मभूमित्वान्नोक्तदोषप्रसङ्गः। कथमन्यथा तत्र पूर्वकोट्यायुष्कत्वमन्यत्र चासङ्ख्येयवर्षायुष्कत्वमित्यागमो घटते? उक्तासु भूमिषु नृणां प्रकृष्टाप्रकृष्टे के स्थिती भवत इत्याह—

नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ ३८ ॥

नृशब्दो मनुष्यवाची। स्थितिरायुषोऽवस्थानम्। नृणां स्थिती नृस्थिती। परा प्रकृष्टा। अवरा जघन्या। परा चावरा च परावरे। पल्यं कुसूलः। पल्यमुपमा यस्य तत् पल्योपमम्। रूढिवशात्कश्चिन्मानविशेषः कथ्यते। त्रीणि पल्योपमानि यस्याः स्थितेः सा त्रिपल्योपमा। मुहूर्तो घटिकाद्वयम्। अन्तगतो मुहूर्तो यस्या असावन्तर्मुहूर्ता स्थितिः। त्रिपल्योपमा चान्तर्मुहूर्ता च त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते। तत्र यथासङ्ख्येऽनाभिसम्बन्धः क्रियते—परा त्रिपल्योपमा नृस्थितिरपराऽन्तर्मुहूर्तेति। अत्र कश्चिदाह—किमिदं पल्यं नामेति। अत्रोच्यते—पल्यस्य परिच्छेदः प्रमाणविधिनिर्णयपुरस्सर इति प्रमाणविधिरेव तावदुच्यते—प्रमाणं द्विविधं—लौकिकं लोकोत्तरं चेति। तत्र लौकिकं षोढा प्रविभज्यते—मानमुन्मानमवमानं गणनामानं प्रतिमानं तत्प्रमाणं चेति। तत्र मानं द्वेधा—रसमानं

बीजमानं चेति। घृतादिद्रव्यपरिच्छेदकं षोडशिकादि रसमानम्। कुडवादिकं बीजमानम्। कुष्ठतगरादि भाण्डं येनोत्क्षिप्य मीयते तदुन्मानम्। निवर्तनादिविभागेन क्षेत्रं येनावगाह्य मीयते तदवमानं दण्डादि। एकद्वित्रिचतुरादिगणितमात्राद्गणनामानम्। पूर्वमानापेक्षं मानं प्रतिमानम्—प्रतिमल्लवत्। चत्वारि महिधिकातृणफलानि श्वेतसर्षप एकः। षोडशसर्षपफलानि धान्यमाषफलमेकम्। द्वे धान्यमाषफले गुञ्जाफलमेकम्। द्वे गुञ्जाफले रूप्यमाष एकः। षोडशरूप्यमाषका धरणमेकम्। अर्धतृतीयानि धरणानि सुवर्णः स च कंसः। चत्वारः कंसाः पलम्। पलशतं तुला। अर्धकंसस्त्रीणि च पलानि कुडवः। चतुःकुडवः प्रस्थः। चतुःप्रस्थमाढकम्। चतुराढको द्रोणः। षोडशद्रोणा खारी। विंशतिखार्यो वाह इत्येवमादिमागधकप्रमाणं प्रतिमानमित्युच्यते। मणिजात्यश्वादेर्द्रव्यस्य दीप्त्युच्छ्रायगुणविशेषादिमूल्यपरिमाणकरणे प्रमाणमस्येति तत्प्रमाणम्। तद्यथा—मणिरत्नदीप्तिर्यावत्क्षेत्रमुपरि व्याप्नोति तावत्प्रमाणं सुवर्णकूटं मूल्यमिति। अश्वस्य च यावानुच्छ्रायस्तावत्प्रमाणं सुवर्णकूटं मूल्यम्। अथवा यावता रत्नस्वामिनः परितोषस्तावद्रत्नमूल्यं स्यादिति। एवमन्येषामपि द्रव्याणां योज्यम्। लोकोत्तरं प्रमाणं चतुर्धा—द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात्। तत्र द्रव्यप्रमाणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टमेकपरमाणुद्वित्रिचतुरादिप्रदेशात्मकमामहास्कन्धात्। क्षेत्रप्रमाणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टमेकाकाशप्रदेशद्वित्रिचतुरादिप्रदेशनिष्पन्नमासर्वलोकात्। कालप्रमाणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टमेकद्वित्रिचतुरादिसमयनिष्पन्नमाअनन्तकालात्। भावप्रमाणमुपयोगः साकारानाकारभेदः। स जघन्यः सूक्ष्मनिगोतस्य। मध्यमोऽन्यजीवानाम्। उत्कृष्टस्तु केवलिनो भवति। तत्र द्रव्यप्रमाणं सङ्ख्याप्रमाणमुपमाप्रमाणं चेति द्वेधा विभज्यते। तत्र सङ्ख्याप्रमाणं त्रिधा—सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तभेदात्। तत्र सङ्ख्येयप्रमाणं त्रेधा। इतरे द्वे नवधा ज्ञेये। जघन्यमजघन्योत्कृष्टमुत्कृष्टं चेति सङ्ख्येयं त्रिविधम्। सङ्ख्येयप्रमाणावगमार्थं जम्बूद्वीपतुल्यायामविष्कम्भा योजनसहस्रावगाहा बुद्ध्या कुसूलाश्चत्वारः कर्तव्याः। तत्र प्रथमोऽनवस्थिताख्यः। शलाका प्रतिशलाका महाशलाकाख्यास्त्रयोऽवस्थिताः। अत्र द्वौ सर्षपौ प्रक्षिप्तौ। जघन्यमेतत्सङ्ख्येयप्रमाणम्। तमनवस्थितं सर्षपैः पूर्णं गृहीत्वा कश्चिद्देव एकैकं सर्षपमेकैकस्मिन् द्वीपे समुद्रे च यदि प्रक्षिपेत्तेन विधिना

स रिक्तः कर्तव्यः । रिक्त इति शलाकाकुसूले एकं सर्षपं प्रक्षिपेत् । यत्रान्त्यः सर्षपो निक्षिप्तस्तमवधिं कृत्वा अनवस्थितं कुसूलं परिकल्प्य सर्षपैः पूर्णं कृत्वा ततः परेषु द्वीपसमुद्रेष्वेकैकसर्षपप्रदानेन स रिक्तः कर्तव्यः । रिक्त इति शलाकाकुसूले पुनरेकं प्रक्षिपेत् । अनेन विधिनाऽनवस्थितकुसूलपरिवर्धनेन शलाकाकुसूले पूर्णे । पूर्ण इति प्रतिशलाकाकुसूले एकः सर्षपो निक्षेप्तव्यः । एवं तावत्कर्तव्यो यावत्प्रतिशलाकाकुसूलः परिपूर्णो भवति । पूर्ण इति महाशलाकाकुसूले एकः सर्षपो निक्षेप्तव्यः । सोऽपि तथैव पूर्णः । एवमेतेषु चतुर्ष्वपि पूर्णेषु उत्कृष्टं सङ्ख्येयमतीत्य जघन्यपरीतासङ्ख्येयं गत्वैकं रूपं पतितम् । तत एकस्मिन् रूपे अपनीते उत्कृष्टसङ्ख्येयं भवति मध्यममजघन्योत्कृष्टसङ्ख्येयम् । यत्र सङ्ख्येयेन प्रयोजनं तत्राजघन्योत्कृष्टसङ्ख्येयं ग्राह्यम् । सङ्ख्येयस्य सन्दृष्टिरौकार एकद्वित्रिचतुराद्यङ्का वा ॥

यदसङ्ख्येयं तत्त्रिविधम्—परीतासङ्ख्येयं, युक्तासङ्ख्येयमसङ्ख्येयासङ्ख्येयं चेति । तत्र परीतासङ्ख्येयं त्रिविधम्—जघन्योत्कृष्टमध्यमभेदादेवमितरे चासङ्ख्येये भिद्येते । तथाऽनन्तमपि त्रिविधम्—परीतानन्तं युक्तानन्तमनन्तानन्तं चेति । तदपि प्रत्येकं पूर्ववत्त्रिधा भेद्यम् । यज्जघन्यपरीतासङ्ख्येयं तद्विरलीकृत्य मुक्तावली कृता । तत्रैकस्यां मुक्तायां जघन्यपरीतासङ्ख्येयं देयम् । एवमेतत्पृथक्पृथक्पुञ्जाकारेण विधृतं वर्गीकृतं वर्गीकृतमित्युच्यते । एतस्मात्प्राथमिकीं मुक्तावलीमपनीय यान्येकैकस्यां मुक्तायां जघन्यपरीतासङ्ख्येयानि दत्तानि तानि मिलनविधिना संपिण्ड्य मुक्तावली कार्या । ततो यो जघन्यपरीतासङ्ख्येयसंपिण्डनान्निष्पन्नो राशिः स देय एकैकस्यां मुक्तायाम् । एवमेतद्विवर्गितं पुनर्वर्गितमिति कृत्वा प्रतिवर्गितं वर्गितवर्गितं चोच्यते । तच्चोत्कृष्टपरीतासङ्ख्येयमतीत्य जघन्ययुक्तासङ्ख्येयं गत्वा पतितम् । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टं परीतासङ्ख्येयं भवति । मध्यममजघन्योत्कृष्टं परीतासङ्ख्येयं भवति । यत्रावलिकया कार्यं तत्र जघन्ययुक्तासङ्ख्येयं ग्राह्यम् । जघन्ययुक्तासङ्ख्येयं विरलीकृत्य मुक्तावली रचिता । तत्रैकमुक्तायां जघन्ययुक्तासङ्ख्येयानि देयानि । एवमेतत्सकृद्वर्गितं संपिण्डं च कृतं सदुत्कृष्टं युक्तासङ्ख्येयमतीत्य जघन्यासङ्ख्येयासङ्ख्येयं गत्वा पतितम् । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टं युक्तासङ्ख्येयं भवति । मध्यममजघन्योत्कृष्टं

युक्तासङ्ख्येयं भवति । यज्जघन्यासङ्ख्येयासङ्ख्येयं तद्विरलीकृत्य पूर्वविधिना त्रीन्वारान्वर्गितसंपिण्डितं कृतं सदुत्कृष्टासङ्ख्येयासङ्ख्येयं न प्राप्नोति ततो धर्माधर्मैकजीवलोकाकाशप्रदेशप्रत्येकशरीरजीवबादरनिगोतशरीराणि षडप्येतान्यसङ्ख्येयानि स्थितिबन्धाध्यवसायस्थानान्यनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानि योगविभागपरिच्छेदरूपाणि चासङ्ख्येयलोकप्रदेशपरिमाणान्युत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयांश्च प्रक्षिप्य पूर्वोक्तराशौ त्रीन्वारान्वर्गितसंवर्गिते कृते उत्कृष्टासङ्ख्येयासङ्ख्येयमतीत्य जघन्यपरीतानन्तं गत्वा पतितम् । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टासङ्ख्येयासङ्ख्येयं भवति । मध्यममजघन्योत्कृष्टासङ्ख्येयासङ्ख्येयं भवति । यत्रासङ्ख्येयासङ्ख्येयेन प्रयोजनं तत्राजघन्योत्कृष्टासङ्ख्येयासङ्ख्येयं ग्राह्यम् । असङ्ख्येयस्य सन्दृष्टिर्दकारः ॥

यज्जघन्यपरीतानन्तं तत्पूर्ववद्वर्गितसंवर्गितमुत्कृष्टपरीतानन्तमतीत्य जघन्ययुक्तानन्तं गत्वा पतितम् । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टपरीतानन्तं तद्भवति । मध्यममजघन्योत्कृष्टपरीतानन्तमभव्यराशिप्रमाणमार्गणे जघन्ययुक्तानन्तं ग्राह्यम् । यज्जघन्ययुक्तानन्तं तद्विरलीकृत्यात्रैकैकरूपे जघन्ययुक्तानन्तं दत्वा सकृद्वर्गितं सम्मिलितं च कृतं सदुत्कृष्टं युक्तानन्तमतीत्य जघन्यमनन्तानन्तं गत्वा पतितम् । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टयुक्तानन्तं भवति । मध्यममजघन्योत्कृष्टयुक्तानन्तं भवति । यज्जघन्यानन्तानन्तं तद्विरलीकृत्य पूर्ववत्रीन्वारान्वर्गितं संवर्गितमप्युत्कृष्टानन्तानन्तं न प्राप्नोति ततः सिद्धनिगोतजीववनस्पतिकायाऽतीतानागतकालसमयसर्वपुद्गलसर्वाकाशप्रदेशधर्माधर्मास्तिकायागुरुलघुगुणाननन्तान् प्रक्षिप्य त्रीन्वारान्वर्गितसंवर्गिते कृते उत्कृष्टानन्तानन्तं न प्राप्नोति ततोऽनन्ते केवलज्ञानदर्शने च प्रक्षिप्ते उत्कृष्टानन्तानन्तं भवति । तत एकरूपेऽपनीतेऽजघन्योत्कृष्टानन्तानन्तं भवति । यत्रानन्तानन्तमार्गणा तत्राजघन्योत्कृष्टानन्तानन्तं ग्राह्यम् । अनन्तस्य सन्दृष्टिः खकारः षोडशाङ्को वा ॥

उपमाप्रमाणमष्टविधं—पल्यसागरसूचीप्रतरघनाङ्गुलजगच्छ्रेणीलोक – प्रतरलोकभेदात् । अन्तादिमध्यहीनोऽविभागोऽतीन्द्रिय एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शः परमाणुः । अनन्तानन्तपरमाणुसङ्घातपरिमाणादाविर्भूता उत्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिका । अष्टावुत्सञ्ज्ञासंहताः सञ्ज्ञासञ्ज्ञिका । अष्टौ सञ्ज्ञासञ्ज्ञा एकस्तृटिरेणुः । अष्टौ तृटिरेणवस्संहता एकस्त्रसरेणुः । अष्टौ

त्रसरेणव एको रथरेणुः । अष्टौ रथरेणवस्संहता एका देवकुरूत्तर-
कुरुमनुजकेशाग्रकोटी भवति। ता अष्टौ समुदिता एका रम्यकहरिवर्ष-
मनुजकेशाग्रकोटी भवति । ता अष्टौ संहता हैरण्यवतहैमवतमनुज-
केशाग्रकोटी भवति । ता अष्टौ सम्पिण्डिता भरतैरावतविदेहमनुज-
केशाग्रकोटी भवति । ता अष्टौ संहता एका लिक्षा भवति । अष्टौ
लिक्षाः संहता एका यूका भवति। अष्टौ यूका एकं यवमध्यम्। अष्टौ
यवमध्यान्येकमङ्गुलमुत्सेधाख्यम्। एतेन नारकतैर्यग्योनानां देवमनुष्या-
णामकृत्रिमजिनालयप्रतिमानां च देहोत्सेधो मातव्यः । तदेव पञ्चशत-
गुणितं प्रमाणाङ्गुलं भवति । एतदेव चावसर्पिण्यां प्रथमचक्रधरस्या-
त्माङ्गुलं भवति । तदानीं तेन ग्रामनगरादिप्रमाणपरिच्छेदो ज्ञेयः।
इतरेषु युगेषु मनुष्याणां यद्यदात्माङ्गुलं तेन तेन तदा ग्रामनगरादि-
प्रमाणपरिच्छेदो ज्ञेयः। यत्तत्प्रमाणाङ्गुलं तेन द्वीपसमुद्रजगतीवेदिका-
पर्वतविमाननरकप्रस्ताराद्यकृत्रिमद्रव्यायामविष्कम्भादिपरिच्छेदोऽवसेयः।
षडङ्गुलः पादः । द्वादशाङ्गुलो वितस्तिः। द्विवितस्तिर्हस्तः। द्विहस्तः
किष्कुः। द्विकिष्कुर्दण्डः। द्वे दण्डसहस्रे गव्यूतं। चतुर्गव्यूतं योजनम्॥

पल्यं त्रिविधं-व्यवहारोद्धाराद्धाविकल्पादन्वर्थात् । व्यवहारपल्य-
मुद्धारपल्यमद्धापल्यमिति त्रिधा पल्यं विभज्यते । त्रिधा अन्वर्थश्चायं
विकल्पः। आद्यं व्यवहारपल्यमुत्तरपल्यव्यवहारबीजत्वान्नानेन किञ्चित्परि-
च्छेद्यमस्ति। द्वितीयमुद्धारपल्यम्। तत उद्धृतैर्लोमच्छेदैर्द्वीपसमुद्रसङ्ख्या-
निर्णय इति। तृतीयमद्धापल्यमद्धाकाल इत्यर्थः। अतो हि स्थितिपरिच्छेद
इति । तद्यथा-प्रमाणाङ्गुलपरिमितयोजनायामविष्कम्भावगाहानि त्रीणि
पल्यानि-कुसूला इत्यर्थः । एकादिसप्तान्ताहोरात्रजाताऽवि[1] रोमाग्राणि
तावच्छिन्नानि यावद्द्वितीयं कर्तरिच्छेदं नावाप्नुवन्ति तादृशैर्लोमच्छेदैः
परिपूर्णं घनीकृतं व्यवहारपल्यमित्युच्यते। ततो वर्षशते वर्षशतेऽतीते
एकैकलोमापकर्षणविधिना यावता कालेन तद्रिक्तं भवेत्तावत्कालो
व्यवहारपल्योपमाख्यः। तैरेव रोमच्छेदैः प्रत्येकमसङ्ख्येयवर्षकोटिसमय-
मात्रच्छिन्नैः पूर्णमुद्धारपल्यम्। ततः समये समये एकैकस्मिन्रोमच्छेदेऽ-
पकृष्यमाणे यावता कालेन तद्रिक्तं भवति तावान्काल उद्धारपल्योपमः।
एषामुद्धारपल्यानां दश कोटीकोट्य एकमुद्धारसागरोपमम् । अर्ध-

---

1 पालाग्राणि—ख.

तृतीयोद्धारसागरोपमाणां यावन्तो रोमच्छेदास्तावन्तो द्वीपसमुद्राः। पुनरुद्धारपल्यरोमच्छेदैर्वर्षशतसमयमात्रच्छिन्नैः पूर्णमद्धापल्यम् । ततः समये समये एकैकस्मिन्रोमच्छेदेऽपकृष्यमाणे यावता कालेन तद्रिक्तं भवति तावत्कालोऽद्धापल्योपमाख्यः । एषामद्धापल्यानां दश कोटीकोट्य एकमद्धासागरोपमम् । दशाद्धासागरोपमकोटीकोट्य एकाऽवसर्पिणी । तावत्येवोत्सर्पिणी । अनेनाद्धापल्येन नारकतैर्यग्योनानां देवमनुष्याणां च कर्मस्थितिर्भवस्थितिरायुःस्थितिः कायस्थितिश्च परिच्छेत्तव्या । (पल्यस्य सन्दृष्टिः पवर्णः । सागरोपमस्य सन्दृष्टिः सावर्णः)। अद्धापल्यस्याऽर्धच्छेदेन शलाका विरलीकृत्य प्रत्येकमद्धापल्य प्रदानं कृत्वाऽन्योन्यगुणने कृते यावन्तश्छेदास्तावद्भिराकाशप्रदेशैर्मुक्तावली कृता सूच्यङ्गुलमित्युच्यते । (सूच्यङ्गुलस्य सन्दृष्टिर्द्व्यङ्कः)। तदेवापरेण सूच्यङ्गुलेन गुणितं प्रतराङ्गुलं (प्रतराङ्गुलस्य सन्दृष्टिश्चतुरङ्कः)। तत्प्रतराङ्गुलमपरेण सूच्यङ्गुलेनाभ्यस्तं घनाङ्गुलम् । (अस्य सन्दृष्टिः षडङ्कः) । पञ्चविंशतिकोटीकोटीनामुद्धारपल्यानां यावन्ति रूपाणि जम्बूद्वीपप्रमाणस्यार्धच्छेदनानि च रूपाधिकानि सर्वाणि तानि प्रत्येकं द्विगुणीकृत्यान्योन्याभ्यस्तानि कृत्वा यः समुत्पादितो राशिस्तस्य परिच्छेदप्रमिताकाशप्रदेशपङ्क्ती रज्जुः । (तस्याश्च सन्दृष्टिः श्रेणीसप्तमभागः) असङ्ख्येयवर्षाणां यावन्तस्समयास्तावत्खण्डमद्धापल्यं कृतम्। ततोऽसङ्ख्येयान् खण्डानपनीयासङ्ख्येयमेकभागं बुद्धया विरलीकृत्य एकैकस्मिन् घनाङ्गुलं दत्वा परस्परेण गुणिता जाता जगच्छ्रेणी। (अस्याः सन्दृष्टिस्तिर्यगेका रेखा)। सा अपरया जगच्छ्रेण्याऽभ्यस्ता प्रतरलोकः। (अस्य सन्दृष्टिस्तिर्यग्रेखाद्वयम्)। स एवापरया जगच्छ्रेण्या संवर्गितो घनलोकः। (अस्य सन्दृष्टिस्तिर्यग्रेखात्रयम्)॥

क्षेत्रप्रमाणं द्विविधं–अवगाहक्षेत्रं विभागनिष्पन्नक्षेत्रं चेति। तत्र चावगाहक्षेत्रमनेकविधं–एकद्वित्रिचतुःसङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तप्रदेशपुद्गल–द्रव्यावगाह्येकाद्यसङ्ख्येयाकाशप्रदेशभेदात्। विभागनिष्पन्नक्षेत्रं चानेकविधं–असङ्ख्येया आकाशश्रेणयः। ताश्च क्षेत्रप्रमाणाङ्गुलस्यैकोऽसङ्ख्येयभागः। असङ्ख्येयाः क्षेत्रप्रमाणाङ्गुलासङ्ख्येयभागाः क्षेत्रप्रमाणाङ्गुलमेकं भवति। पादवितस्त्याद्यवशिष्टं पूर्ववद्वेदितव्यम्॥

कालप्रमाणमुच्यते–सर्वजघन्यगतिपरिणतस्य परमाणोः स्वावगाढा-

काशप्रदेशव्यतिक्रमकालः परमनिरुद्धो निर्विभागः समयः। असङ्ख्येयाः समया आवलिकैका। सङ्ख्येया आवलिका एक उच्छ्वासः। तावानेव निःश्वासः। तावेतावनुपहतस्य पुंसः प्राण एकः। सप्त प्राणाः स्तोकः। सप्त स्तोका लवः। सप्तसप्ततिर्लवा मुहूर्तः। त्रिंशन्मुहूर्ता अहोरात्रः। पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः। द्वौ पक्षौ मासः। द्वौ मासौ ऋतुः। ऋतवस्त्रयोऽयनम्। द्वे अयने संवत्सरः। चतुरशीतिवर्षशतसहस्राणि पूर्वाङ्गम्। चतुरशीतिपूर्वाङ्गशतसहस्राणि पूर्वम्। एवमनयैव वृद्ध्या पर्वाङ्ग, पर्व, नयुताङ्ग, नयुत, कुमुदाङ्ग, कुमुद, पद्माङ्ग, पद्म, नलिनाङ्ग, नलिन, कमलाङ्ग, कमल, तुट्याङ्ग, तुट्य, [1] अटटाङ्ग, अटट, अममाङ्ग, अमम, [2] हूहाङ्ग, हूह, लताङ्ग, लता, महालताङ्ग, महालताप्रभृतिसञ्ज्ञाः। कालो वर्षगणनागम्यः सङ्ख्येयो वेदितव्यः। ततः परोऽसङ्ख्येयः पल्योपमसागरोपमप्रमितः। ततः परोऽनन्तः कालोऽतीतोऽनागतश्च सर्वज्ञप्रत्यक्षः। भावप्रमाणं पञ्चविधं ज्ञानं पुरस्ताद्व्याख्यातम्। यथैवैते उत्कृष्टजघन्ये स्थिती नृणां तथैव तिरश्चामपि प्रतिपादयन्नाह—

तिर्यग्योनिजानां च ॥ ३९ ॥

तिर्यग्गतिनामकर्मोदयजनितत्वात्तिरोऽञ्चतीति तिर्यञ्चो जीवविशेषा रूढाः। योनिरत्र जन्मोच्यते। तिरश्चां योनिस्तिर्यग्योनिः। तिर्यग्योनौ जातास्तिर्यग्योनिजास्तेषां तिर्यग्योनिजानाम्। चशब्दः प्रकृताभिसम्बन्धार्थः। तेन तिर्यग्योनिजानां चोत्कृष्टा भवस्थितिस्त्रिपल्योपमा। जघन्यान्तर्मुहूर्ता। मध्येऽनेकविध-विकल्प इति चात्र वेदितव्यम्। तिरश्चां पुनरपि विशेषप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते-तिर्यञ्चस्त्रिविधा-एकेन्द्रियविकलेन्द्रिय—पञ्चेन्द्रियभेदात्। एकेन्द्रिया विकलेन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाश्चेति त्रिविधास्तिर्यञ्चो वेदितव्याः। द्वादश द्वाविंशति दश सप्त त्रि-वर्षसहस्राण्येकेन्द्रियाणामुत्कृष्टा स्थितिर्यथासम्भवं त्रीणि रात्रिंदिवानि च। एकेन्द्रियाः पञ्चविधाः-पृथिवीकायिका, अप्कायिकास्तेजस्कायिका, वायुकायिका, वनस्पतिकायिकाश्चेति। तत्र पृथिवीकायिका द्विधा-शुद्धपृथिवीकायिकाः खरपृथिवीकायिकाश्चेति। तत्र शुद्धपृथिवीकायिकानामुत्कृष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षसहस्राणि। खरपृथिवीकायिकानां द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि। वनस्पति-

---

[1] अटटाङ्ग अटट इत्यपि पाठः. [2] हूहङ्ग हूहू इत्यपि पाठः.

कायिकानां दशवर्षसहस्राणि। अप्कायिकानां सप्तवर्षसहस्राणि। वायुकायिकानां त्रीणि वर्षसहस्राणि। तेजस्कायिकानां त्रीणि रात्रिंदिवानि। विकलेन्द्रियाणां द्वादशवर्षैकान्नपञ्चाशद्रात्रिंदिवानि षण्मासाश्च–द्वीन्द्रियाणामुत्कृष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षाः। त्रीन्द्रियाणामेकान्नपञ्चाशद्रात्रिंदिवानि। चतुरिन्द्रियाणां षण्मासाः। पञ्चेन्द्रियाणां पूर्वकोटी नवपूर्वाङ्गानि द्विचत्वारिंशद्द्वासप्ततिवर्षसहस्राणि त्रिपल्योपमा च। पञ्चेन्द्रियास्तैर्यग्योनाः पञ्चविधाः–जलचराः परिसर्पा उरगाः पक्षिणश्चतुःपदाश्चेति। तत्र जलचराणामुत्कृष्टा स्थितिः पूर्वकोटी। परिसर्पाणां गोधानकुलादीनां नवपूर्वाङ्गानि। उरगाणां द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि। पक्षिणां द्वासप्ततिवर्षसहस्राणि। चतुष्पदां त्रिपल्योपमा। सर्वेषां जघन्यस्थितिरन्तर्मुहूर्ता। किमर्थो योगविभागः? यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः। एकयोगे हि कृते नृणां त्रिपल्योपमा तिरश्चामन्तर्मुहूर्तेति यथासङ्ख्यं स्यात्। तस्मात्प्रत्येकमुभे स्थिती यथा स्यातामिति यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थो योगविभागः क्रियते। अथैषां कायस्थितिः का? कः पुनरनयोर्विशेषः? एकभवविषया भवस्थितिः। कायस्थितिरेककायाऽपरित्यागेन नानाभवग्रहणविषया। यद्येवमुच्यतां कस्य का कायस्थितिः? उच्यते–पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकानां कायस्थितिरुत्कृष्टा असङ्ख्येया लोकाः। वनस्पतिकायिकस्यानन्तः कालोऽसङ्ख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः। आवलिकाया असङ्ख्येयभागमात्रा विकलेन्द्रियाणाम्। असङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि पञ्चेन्द्रियाणाम्। तिर्यङ्मनुष्याणां तिस्रः पल्योपमाः पूर्वकोटीपृथक्त्वेनाभ्यधिकाः। तेषां सर्वेषां जघन्या कायस्थितिरन्तर्मुहूर्ता। देवनारकाणां भवस्थितिरेव न कायस्थितिः॥

शशधरकरनिकरसतारनिस्तलतरलतलमुक्ताफलहारस्फारतारानिकुरुम्बबिम्बनिर्मलतरपरमोदार-
शरीरशुद्धध्यानानलोज्ज्वलज्ज्वालाज्वलितघनघातीन्धनसङ्घातसकलविमलकेवलालोकित-
सकललोकालोकस्वभावश्रीमत्परमेश्वरजिनपतिमतविततमतिचिदचित्स्वभाव-
भावाभिधानसाधितस्वभावपरमाराध्यतममहासैद्धान्तः श्रीजिनचन्द्र-
भट्टारकस्तच्छिष्यपण्डितश्रीभास्करनन्दिविरचित-
महाशास्त्रतत्त्वार्थवृत्तौ सुखबोधायां
तृतीयोऽध्यायस्समाप्तः॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

इदानीं देवप्रकारप्रतिपत्त्यर्थमाह—

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

अन्तरङ्गदेवगतिनामकर्मोदये सति बाह्यविभूतिविशेषैर्द्वीपाद्रिसमुद्रादिषु यथेष्टं दीव्यन्ति क्रीडन्तीति देवाः। स्वधर्मविशेषापादितभेदस्य शुभदेवगतिनामकर्मण उदयसामर्थ्यान्निचीयन्ते व्यवस्थाप्यन्त इति निकायाः सङ्घाता इत्यर्थः। ते च भवनवासिनो व्यन्तरा ज्योतिष्का वैमानिका इति चत्वारो निकाया येषां ते चतुर्णिकाया देवा वेदितव्याः-न पुनर्ब्रह्माद्यष्टसङ्घाता अन्यथा वेत्यर्थः। देवाश्चतुर्णिकाया इति जात्यपेक्षयैकवचननिर्देशेन सिद्धे बहुवचननिर्देश इन्द्रसामानिकादिस्थित्यादिकृतावान्तरभेदबहुत्वसंसूचनार्थः। तत्र त्रिषु निकायेषु देवानां लेश्यावधारणार्थमाह--

आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ॥ २ ॥

आदौ आदितः। एतस्योपादानादन्तेऽन्यथा वा निकायग्रहणनिवृत्तिर्भवति। त्रिष्विति वचनादेकस्य द्वयोर्वा निवर्तनम्। चतुर्णां पुनरप्रसङ्ग एवादित इति वचनात्। पञ्चमाद्यभावाच्चतुर्थस्यादित्वाघटनात्। पीतं तेजः। पीता अन्ते यासां ताः पीतान्ताः। पीतान्ता लेश्या येषां ते पीतान्तलेश्या देवाः। आगमान्तरे षड्लेश्याः प्रपञ्चिताः—कृष्णा नीला कापोती पीता पद्मा शुक्ला चेति। ताश्च द्रव्यभावभेदाद्द्वेधा। तत्र देहकान्तिरूपा द्रव्यलेश्या। कषायोदयरञ्जिता योगप्रवृत्तिर्भावलेश्या। उक्तं च—

लेश्या योगप्रवृत्तिः स्यात्कषायोदयरञ्जिता।
भावतो द्रव्यतोऽङ्गस्य च्छविः षोढोभयी तु सा॥

ततो भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्काख्यादिनिकायत्रये देवानां पीता पद्मा

शुक्ला चेति लेश्यात्रयं द्रव्यतोऽस्ति। षडपि लेश्या द्रव्यतः सन्तीति केचिदाचक्षते। तदुक्तं सिद्धान्तालापे—

षड्लेश्याङ्गा मतेऽन्येषां ज्योतिष्का भौमभावनाः।
कापोतमुद्गगोमूत्रवर्णलेश्यानिलाङ्गिनः॥ इति॥

तेषामेवापर्याप्तकानां कृष्णनीलकापोत्यस्तिस्रो भावतो लेश्या भवन्ति; पर्याप्तकानां तु तेषामेकैव जघन्या पीतलेश्येति सूत्रे भावलेश्याचतुष्टयमुक्तम्। एतस्य प्रसङ्गेनात्र साधारणवृत्त्या षण्णां लेश्यानां शरीरमाश्रित्य तावत् प्ररूपणं क्रियते। तत्र बादराणां पृथिवीकायिकानां षड्लेश्यानि शरीराणि। तथा अप्कायिकानां शुक्ललेश्यानि। तथा अग्निकायिकानां तेजोलेश्यानि। तथा वातकायिकानां कापोतलेश्यानि। तथा वनस्पतिकायिकानां षड्लेश्यानि। सर्वेषां सूक्ष्माणि शरीराणि कापोतलेश्यानि। सर्वे चापर्याप्तकाः कापोतलेश्याङ्गाः। सर्वेषां च विग्रहगतौ शुक्ललेश्यानि शरीराणि। कार्मणं शुक्ललेश्यं। तैजसं तेजोलेश्यम्। तिर्यङ्मनुष्याणामौदारिकं षड्लेश्यं। सर्वेषां देवानां मूलनिर्वर्तनातः पीतपद्मशुक्ललेश्यानि शरीराणि। उत्तरनिर्वर्तनातः शुक्लानि। देवीनां मूलनिर्वर्तनातः पीतलेश्यानि। उत्तरनिर्वर्तनातः षड्लेश्यानि। नारकाणां कृष्णलेश्यान्येव। विशेषतः पुनर्भावलेश्योच्यते—मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगैर्जनितः प्राणिनां संस्कारो भावलेश्योक्ता। तत्र यस्तीव्रसंस्कारः स कापोती लेश्या। तीव्रतरो नीललेश्या। तीव्रतमः कृष्णलेश्या। मन्दः संस्कारः पीतलेश्या। स एव मन्दतरः पद्मलेश्या। मन्दतमस्तु शुक्लेश्येति च ज्ञेयम्। एताः षडपि लेश्या अनन्तभागवृद्ध्यसङ्ख्यातभागवृद्धिसङ्ख्यातभागवृद्धिसङ्ख्यातगुणवृद्ध्यसङ्ख्यातगुणवृद्ध्यनन्तगुणवृद्धि-क्रमेण प्रत्येकं षट्स्थानपतिता भवन्ति। एतासां दृष्टान्तद्वारेण लक्षणमुच्यते—तत्र षण्णां फलार्थिनां पुंसां तरोर्निर्मूलोच्छेदे तीव्रतमकषायानुरञ्जितमनोवाक्कायप्रवृत्तित्रयं भावलेश्या कृष्णा। तरोः स्कन्धोच्छेदे तीव्रतरकषायानुरञ्जितं तत्त्रितयं नीला। तरोः शाखोच्छेदे तीव्रकषायानुरञ्जितं तत्कापोती। तरोरुपशाखोच्छेदे मन्दकषायानुरञ्जितं तत्पीता। तरोः फलोच्चये मन्दतरकषायानुरञ्जितं तत्पद्मा। तरोरधःपतितफलादाने मन्दतमकषायानुरञ्जितं मनोवाक्कायप्रवृत्तित्रितयं शुक्लेश्येति च बोद्धव्यं। तथा गुणस्थानेषु षड्लेश्यानां सङ्ग्रहश्लोकः—

लेश्याश्चतुर्षु षट्षट्च तिस्रस्तिस्रः शुभास्त्रिषु ।
गुणस्थानेषु शुक्लैका षट्सु निर्लेश्यमन्तिमम् ॥
(६-६-६-६, ३-३-३, १-१-१-१-१-१, ०)

तथा कृष्णनीलकापोतलेश्या अप्रशस्ता अपर्याप्तेषु भोगभूमिजेषु भवन्ति। अपर्याप्तभोगभूमिजक्षायिकसम्यग्दृष्टौ कापोतलेश्या जघन्या स्यात्। नरतिर्यक्षु कर्मभूमिजेषु षड्लेश्या भवन्ति। नरतिर्यक्षु भोगभूमिजेषु पर्याप्तेषु पीतपद्मशुक्लाः प्रशस्ता भवन्ति। एकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाऽसंज्ञिपञ्चेन्द्रियेष्वाद्यं लेश्यात्रयं सम्भवति। तथा चोक्तं—

आद्यास्तिस्रोऽप्यपर्याप्तेष्वसङ्ख्येयाब्दजीविषु ।
लेश्याः क्षायिकसद्दृष्टौ कापोता स्याज्जघन्यका ॥
पञ्चनृतिर्यक्षु तिस्रोऽन्त्यास्तेष्वसङ्ख्याब्दजीविषु ।
एकाक्षविकलाऽसञ्ज्ञिष्वाद्यं लेश्यात्रयं मतम् ॥ इति ॥

एवमाद्यागमाविरोधेन यथासम्भवं लेश्या नेतव्याः। तेषां निकायानामन्तर्विकल्पप्रतिपादनार्थमाह—

दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

दश च अष्ट च पञ्च च द्वादश च दशाष्टपञ्चद्वादश। ते विकल्पा भेदा येषां निकायानां ते दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः। अत्र यथासङ्ख्यमभिसम्बन्धाद्विकल्पशब्दस्य च प्रत्येकं परिसमाप्तेर्भवनवासिनो दशविकल्पाः। व्यन्तरा अष्टविकल्पाः। ज्योतिष्काः पञ्चविकल्पाः। वैमानिका इन्द्रं प्रति द्वादशविकल्पाः। कल्पोपपन्नपर्यन्तवचनान्न सर्ववैमानिकानां द्वादशविकल्पत्वप्रसङ्गः। ग्रैवेयकादीनां कल्पोपपन्नत्वाऽसम्भवात्। इन्द्रादयः प्रकारा दश प्रकल्प्यन्ते येषु ते विकल्पाः षोडश भवन्ति। कल्पेषूपपन्ना घटमानाः कल्पोपपन्ना रूढिवशाद्वैमानिका एवोच्यन्ते न भवनवासिनः। कल्पोपपन्नाः पर्यन्ता मर्यादाभूता येषां ते कल्पोपपन्नपर्यन्ता निकाया इत्यर्थः। तेषां प्रत्येकमिन्द्रादिविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषदात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्विषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

इन्द्रादिनामकर्मविशेषापेक्षा एता इन्द्रादयः सञ्ज्ञाः। तत्र

विशिष्टाणिमादिगुणयोगादिन्दन्तीतीन्द्राः। परमाज्ञैश्वर्यवर्जितं यत् स्थानायुर्वीर्यपरिवारभोगादिकं तत्समानम्। तस्मिन्समाने भवाः सामानिका महत्तराः पितृगुरूपाध्यायतुल्याः। त्रयस्त्रिंशदेव त्रायस्त्रिंशा मन्त्रिपुरोहितस्थानीयाः कथ्यन्ते। बाह्याभ्यन्तरमध्यपरिषत्सु भवाः पारिषदा वयस्य[1]पीठमर्दसमाना भवन्ति। आत्मरक्षाः शिरोरक्षसमाः। लोकं पालयन्तीति लोकपाला अर्थोत्पादककोट्टपालसदृशाः। दण्डस्थानीयानि सप्तानीकानि भवन्ति। उक्तं च—

गजाश्वरथपादातवृषगन्धर्वनर्तकी।
सप्तानीकानि ज्ञेयानि प्रत्येकं च महत्तराः॥ इति॥

प्रकीर्यन्ते स्म प्रकीर्णकाः पौरजनोपमानाः। आभियोग्या वाहनादिकर्मणि प्रवृत्ता दासतुल्याः प्रोच्यन्ते। किल्बिषं पापकर्म विद्यते येषां ते किल्बिषिका अन्त्यजस्थानीयाः। एषामितरेतरयोगे द्वन्द्वः। चशब्दः पूर्वविकल्पसमुच्चयार्थः। एकैकस्य निकायस्यैकशः। ततो न केवलं पूर्वोक्तविकल्पाः। किं तर्ह्येते इन्द्रादयश्च दश विशेषा एकैकस्य निकायस्य भवन्तीति समुदायार्थः। निकायचतुष्टये सामान्येन दशसु विकल्पेषु प्राप्तेष्वपवादार्थमाह—

त्रायस्त्रिंशलोकपाल[2]वर्जा व्यन्तरज्योतिष्काः॥ ५॥

त्रायस्त्रिंशाश्च लोकपालाश्च त्रायस्त्रिंशलोकपालाः। तान्वर्जयन्तीति त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्जाः। व्यन्तराश्च ज्योतिष्काश्च व्यन्तरज्योतिष्काः। व्यन्तरेषु ज्योतिष्केषु च त्रायस्त्रिंशाल्लोकपालांश्च वर्जयित्वा परेऽष्टौ विकल्पाः सन्तीति समुदायार्थः। [3]क कियदिन्द्रा देवा भवन्तीत्याह—

पूर्वयोर्द्वीन्द्राः॥ ६॥

पूर्वयोर्भवनवासिव्यन्तरनिकाययोरित्यर्थः। द्विवचनसामर्थ्यादुभयोरपि पूर्वत्वमुत्तरनिकायापेक्षया वेदितव्यम्। द्वौ द्वाविन्द्रौ येषां देवानां ते द्वीन्द्राः। अन्तर्नीतवीप्सार्थोऽयं निर्देशो यथा सप्तपर्णोऽष्टापद इति। तद्यथा भवनवासिनिकाये तावदसुरकुमाराणां द्वाविन्द्रौ चमरवैरोचनौ।

---

1 पीठमर्दन—ख. ग.   2 वर्ज्या इति श्वे-राजवार्त्तिकादौ च पाठः.   3 क्वचिदिन्द्रा—क.

नागकुमाराणां [1] धरणभूतानन्दौ। विद्युत्कुमाराणां [2] हरिसिंहहरिकान्तौ। सुपर्णकुमाराणां [3] वेणुदेववेणुतालिनौ। अग्निकुमाराणामग्निशिखाग्निमाणवकौ। वातकुमाराणां वैलम्बप्रभञ्जनौ। स्तनितकुमाराणां सुघोषमहाघोषौ। उदधिकुमाराणां जलकान्तजलप्रभौ। द्वीपकुमाराणां पूर्णवशिष्टौ। दिक्कुमाराणाममितगत्यमितवाहनौ। तथा व्यन्तरनिकाये किन्नराणां द्वाविन्द्रौ किन्नरकिंपुरुषौ। किंपुरुषाणां सत्पुरुषमहापुरुषौ। महोरगाणामतिकायमहाकायौ। गन्धर्वाणां गीतरतिगीतयशसौ। यक्षाणां पूर्णभद्रमाणिभद्रौ। राक्षसानां भीममहाभीमौ। पिशाचानां कालमहाकालौ। भूतानां प्रतिरूपाप्रतिरूपौ। अथ कायसुरतोपसेवनसुखा देवा आकुत इत्याह—

कायप्रवीचारा आऐशानात् ॥ ७ ॥

कायः शरीरं [4] प्रवीचारो मैथुनोपसेवनम्। काये कायेन वा प्रवीचारो येषां देवानां ते कायप्रवीचाराः। आङभिव्याप्त्यर्थः। अत्र विसन्धिरसन्देहार्थः। ततो भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मैशानीयानामेव देवानां प्रतिपत्तिः। ते हि संक्लिष्टकर्मकत्वात् स्त्रीविषयं सुखं मनुष्यवदनुभवन्ति। शेषा देवाः किं प्रवीचारा इत्याह—

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

उक्तेभ्योऽन्येऽवशिष्टाः सानत्कुमारादयः कल्पवासिन एव शेषा उच्यन्ते। स्पर्शश्च रूपं च शब्दश्च मनश्च स्पर्शरूपशब्दमनांसि। तेषु तैर्वा प्रवीचारो येषां देवानां ते स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः। पुनः प्रवीचारग्रहणमिष्टसंप्रत्ययार्थम्। तच्चेष्टमागमाविरोधेन योजनम्। कथमिति चेदुच्यते—सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवा देव्यश्च स्पर्शप्रवीचाराः। ब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्टेषु रूपप्रवीचाराः। शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु शब्दप्रवीचाराः। आनतप्राणतारणाच्युतेषु मनःप्रवीचारा इति। अथ कल्पातीताः कीदृशा इत्याह—

---

[1] धरणि—ख. ग. [2] हरिहरिकान्तौ—ख. ग. [3] वेणुदेववेणुधारिणाविति राजवार्त्तिके पाठः [4] प्रविपूर्वाच्चरेः सञ्ज्ञायां घञ्.

परेऽप्रवीचाराः ॥ ९ ॥

परे इत्यनेनोत्तराः सर्वे ग्रैवेयकादय उच्यन्ते। न विद्यते प्रवीचारो येषां तेऽप्रवीचाराः। ग्रैवेयकादयो देवाः सर्वे प्रवीचाररहिताः कामवेदनोद्रेकाभावात्। तदभावश्च विशुद्धपरिणामविशेषवशात्तेषां तत्र प्रादुर्भावात्। पूर्वेषां तु देवानां कामवेदनोदयप्रकर्षाप्रकर्षतारतम्यभेदात्कायादिप्रवीचारभेदो भवति । तदनुरूपभावनाविशेषतस्तेषां तदुपार्जनादिति व्याख्येयम्। इदानीमाद्यनिकायदेवानां दशविकल्पानां सामान्यविशेषसंज्ञाप्रतिपादनार्थमाह—

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ १० ॥

भवनानि गृहाणि। भवनेषु वसन्तीत्येवंशीला भवनवासिन इति। भवनवासिनामकर्मोदयादादिनिकायदेवानां सामान्यसंज्ञेयम्। तद्विशेषनामकर्मोदयादसुरादयो विशेषसंज्ञा वेदितव्याः । असुरादीनां शब्दानामितरेतरयोगे द्वन्द्ववृत्तीनां कुमारशब्देन सह कर्मधारयः क्रियते। तद्यथा— असुराश्च नागाश्च विद्युतश्च सुपर्णाश्चाग्नयश्च वाताश्च स्तनिताश्चोदधयश्च द्वीपाश्च दिशश्च असुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिशः। ते च ते कुमाराश्च असुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमारा इति सर्वेषां देवानामवस्थितवयःस्वभावत्वेऽप्युद्धतवेषभूषायुधयानवाहनक्रीडनादिकं कुमाराणामिवैषामाभासत इति भवनवासिषु कुमारव्यपदेशो रूढः। स च कुमारशब्दोऽसुरादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। असुरकुमारा नागकुमारा विद्युत्कुमाराः सुपर्णकुमारा अग्निकुमारा वातकुमाराः स्तनितकुमारा उदधिकुमारा द्वीपकुमारा दिक्कुमारा इति। तत्र रत्नप्रभायाः पङ्कबहुलभागेऽसुरकुमाराणां भवनानि। शेषाणां नवानां खरपृथ्वीभागेषूपर्यधश्चैकैकं योजनसहस्रं वर्जयित्वा शेषे चतुर्दशयोजनसहस्रसङ्ख्ये भवनानि सन्ति। नोपर्यधश्चेति व्याख्येयम्। द्वितीयनिकाये किं संज्ञा अष्टविधा देवा? इत्याह—

व्यन्तराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥

विविधानि देशान्तराणि त्रिकचत्वारादीनि निवासः येषां ते व्यन्तरा

इति तन्नामकर्मसामान्योदयापेक्षा किन्नरादीनामष्टानामप्यन्वर्था सामान्य-संज्ञेयं बोद्धव्या। किन्नरादयश्च विशेषसंज्ञास्तन्नामकर्मविशेषोदयनिमित्ता रूढाः। किन्नराश्च किंपुरुषाश्च महोरगाश्च गन्धर्वाश्च यक्षाश्च राक्षसाश्च भूताश्च पिशाचाश्चेतीतरेतरयोगे द्वन्द्वः। तत्रास्मा ज्जम्बूद्वीपादसङ्ख्येयद्वीप-समुद्रानतीत्योपरिष्टे खरपृथ्वीभागे सप्तानां व्यन्तराणामावासाः सन्ति। तृतीयनिकाये किं संज्ञाः पञ्चविधा देवा? इत्याह—

ज्योतिष्काः[1] सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

ज्योतिर्दीप्तिरित्यर्थः। ज्योतिर्विद्यते येषां ते ज्योतिष्का ज्योतिषा-युक्तत्वाज्ज्योतिष्का इति च नामकर्मसामान्योदयनिमित्तान्वर्था पञ्चाना-मपि सामान्यसंज्ञेयं रूढा। सूर्यादयस्तु विशेषसंज्ञास्तन्नामकर्मविशेषोदय-हेतुकाः प्रसिद्धाः। सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ। तयोः पृथग्वचनं प्रभावादिविशेषतः प्राधान्यख्यापनार्थम्। ग्रहाश्च नक्षत्राणि च [2]प्रकीर्णक-तारकाश्च ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाः। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्ततोऽ-स्मात्समाद्भूभागादूर्ध्वं सप्तयोजनशतानि नवत्युत्तराण्युत्पत्य सर्वज्योतिषा-मधोभागविन्यस्तारकाश्चरन्ति। ततो दशयोजनान्युत्पत्य सूर्याश्चरन्ति। ततोऽशीतियोजनान्युत्पत्य चन्द्रमसो भवन्ति। ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य नक्षत्राणि पर्यटन्ति। ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य बुधाः। ततस्त्रीणि योजना-न्युत्पत्य शुक्राः। ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य बृहस्पतयः। ततश्चत्वारि योजनान्युत्पत्याङ्गारकाः। ततश्चत्वारि योजनान्युत्पत्य शनैश्चराश्चर-न्तीति। स एष ज्योतिष्कविषयो नभःप्रदेशो दशोत्तरयोजनशतवहल-स्तिर्यग्घनोदधिपर्यन्त इति व्याख्येयम्। उक्तं च—

णवदुत्तरसत्तसया दससीदि चदुतिगं च दुचउक्कम्।
तारा रवि ससि रिक्खा बुह भग्गव गुरु अङ्गिरार सणी॥

अथैषां ज्योतिष्काणां गतिविशेषविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह—

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥

मेरोः प्रदक्षिणाः सव्या मेरुप्रदक्षिणा इत्येतद्विशेषणं विपरीतगति-निराकरणार्थम्। नित्यमभीक्ष्णं गतिर्गमनं येषां ते नित्यगतयः। इदं तु

---

[1] पूर्वपदस्य देवताद्वन्द्वे आनङ्.   [2] प्रकीर्णकाश्च तारकाश्च —ख. ग.

विशेषणमनुपरतगतिक्रियाप्रतिपादनार्थम्। नृणां मनुष्याणां लोकः क्षेत्रं नृलोकस्तस्मिन्नृलोके। एतस्योपादानमर्धतृतीयद्वीपसमुद्रप्रमाणक्षेत्रविषयत्वप्रतिपादनार्थम्। तत एकादशभिर्योजनशतैरेकविंशैर्मेरुमप्राप्य तस्य प्रदक्षिणा ज्योतिष्का नृलोकेऽनुपरतगतयः स्वभावात्प्रत्येतव्यास्तादृशकर्मविशेषवशीकृतैः सदा गतिरताभियोग्यदेवैः प्रेर्यमाणविमानत्वाच्च। न पुनरन्यथा तेऽवबोद्धव्यास्तादृशनिमित्तान्तराभावात्। भरतैरावतयोः कीलकवद्ध्रुवास्तत्प्रादक्षिण्येन भ्रमणशीलाश्च केचिज्ज्योतिष्कविशेषाः सन्तीत्यादि चागमान्तरे निवेदितं जिनदृष्टभावेन छद्मस्थैः श्रद्धातव्यमित्यलमिहातिविस्तरेण। गतिमज्ज्योतिष्कसम्बन्धेन सांव्यवहारिककालं प्रतिपादयन्नाह—

तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

तैर्गतिमज्ज्योतिर्भिः कृतः प्रादुर्भावितस्तत्कृतः कालस्य विभागो भेदः कालविभागः। किमुक्तं भवति? व्यवहारकालः समयावलिकादिसंज्ञिकः क्रियाविशेषपरिच्छिन्नोऽन्यस्यौदनपाकवाहदोहादेरपरिच्छिन्नस्य परिच्छेदहेतुर्गतिपरिणतज्योतिर्भिः परिच्छिद्यते न केवलया गत्या नापि केवलैर्ज्योतिर्भिरनुपलब्धेरपवर्तनाच्चेति। ज्योतिषां गतिर्नास्त्यनुपलब्धेरिति चेन्न—प्रोक्तज्योतिष्कविशेषा गतिमन्तो देशान्तरप्राप्त्युपलम्भाद्देवदत्तादिवदित्यनुमानतस्तत्सिद्धेरित्यलं प्रसङ्गेन। मनुष्यलोकादन्यत्र किमवस्थास्त इत्याह—

बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥

नृलोकाद्बहिर्ज्योतिष्काः स्थिरीभूता एव सन्तीत्यारब्धसूत्रव्याख्यानसामर्थ्यान्नृलोकादन्यत्र ज्योतिषामस्तित्वावस्थानसिद्धे[1]रप्रदक्षिणकादाचित्कगतिनिवृत्तिः सिद्धा भवति। चतुर्थनिकायस्य सामान्यसंज्ञाद्वारेणाधिकारसंसूचनार्थमाह—

वैमानिकाः ॥ १६ ॥

स्वस्थान्सुकृतिनो विशेषेण मानयन्ति धारयन्तीति विमानानि। तेषु

---

[1] रप्रदक्षिणका कदाचिद्गतिनिवृत्तिः—ख.

भवा वैमानिकनामकर्मोदयनिमित्तत्वाद्वैमानिका इत्यतोऽधिकृता वेदितव्याः। तेषां वैमानिकानां भेदावधारणार्थमाह—

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७॥

सौधर्मादिषु षोडशसु कल्पेषूपपन्ना उत्पन्ना ये ते कल्पोपपन्नाः। कल्पानतीताः कल्पातीताश्चेत्येवं वैमानिका देवा द्वेधा भवन्ति। कथं तर्हि ते व्यवस्थिता? इत्याह—

उपर्युपरि ॥ १८॥

भवनवासिव्यन्तरवन्न विषमावस्थितयो नापि ज्योतिष्कवत्तिर्यगवस्थिता वैमानिका इत्येतस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमुपर्युपरीत्युच्यते। कियत्सु कल्पविमानेषु देवा भवन्तीत्याह—

सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९॥

चातुरर्थिकेनाणा स्वभावतो वा सौधर्मादयः संज्ञाः षोडशकल्पानां तत्साहचर्यात्स्वभावतो वा यथासम्भवमिन्द्राणामपि भवन्ति। तद्यथा—तदस्मिन्नस्ति तेन निर्वृत्तस्तस्य निवासाऽदूरभवाविति चतुर्ष्वर्थेषु यथासम्भवं तद्धितोऽणुत्पाद्यते। तत्र सुधर्मा नाम सभा। सास्मिन्नस्तीति सौधर्मः कल्पः। तदस्मिन्नस्तीत्यण्। तत्कल्पसाहचर्यादिन्द्रोऽपि सौधर्मः। ईशानो नाम इन्द्रः स्वभावतः। ईशानस्य निवासः कल्प ऐशानः। तस्य निवास इत्यण्। तत्साहचर्यादिन्द्रोप्यैशानः। सनत्कुमारो नाम इन्द्रः स्वभावतः। तस्य निवासः कल्पः सानत्कुमारः। तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि सानत्कुमारः। महेन्द्रो नाम इन्द्रः स्वभावतः। तस्य निवासः कल्पो माहेन्द्रः। तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि माहेन्द्रः। ब्रह्मोत्तरकापिष्ठमहाशुक्रसहस्राराख्याश्चत्वारोप्युत्तरदक्षिणदिग्वर्तिनः कल्पसंज्ञा एव नेन्द्राभिधाना ब्रह्मादिदक्षिणकल्पेन्द्रचतुष्टयाधीनत्वात्। तत्र द्वयोर्द्वयोरेकैक

इन्द्र इति वचनात्। ब्रह्मा नाम इन्द्रस्तस्य लोको ब्रह्मलोक इति कल्पस्य नाम रूढम्। तथा तदुत्तरदिग्वर्ती ब्रह्मोत्तरोऽपि कल्प एव ज्ञेयो नेन्द्रः। अथवा ब्रह्मण इन्द्रस्य निवासः कल्पो[1] ब्राह्मः। तत्सहचरित इन्द्रोपि [2]ब्राह्मसंज्ञकः। लान्तवस्येन्द्रस्य निवासः कल्पो लान्तवः। तत्सम्बन्धादिन्द्रोऽपि लान्तवाख्यः। कापिष्ठः कल्प एवास्ति न पुनरिन्द्रः। शुक्रस्येन्द्रस्य निवासः शौक्रः कल्पः। तत्सहचरित इन्द्रोऽपि शौक्रः। अथवा कल्पस्येन्द्रस्य च शुक्रव्यपदेशः। महाशुक्रः कल्प एवास्ति न त्विन्द्रः। शतारस्येन्द्रस्य निवासः कल्पः शतारः। तत्सहचरित इन्द्रोऽपि शतारः। अथवा कल्पस्येन्द्रस्य च शतार इति नाम रूढम्। तथा सहस्रारः कल्प एवास्ति न त्विन्द्रः। आनतस्येन्द्रस्य निवासः कल्प आनतः। तत्सहचरित इन्द्रोप्यानतः। प्राणतस्येन्द्रस्य निवासः कल्पः प्राणतः। तत्सहचरित इन्द्रोऽपि प्राणतः। आरणस्येन्द्रस्य निवासः कल्प आरणः। तत्सहचरित इन्द्रोप्यारणः। अथवा स्वभावात्कल्पस्य तत्साहचर्यादिन्द्रस्याप्यारणसंज्ञा। अच्युतस्येन्द्रस्य निवासः कल्प[3] आच्युतः। तत्सहचरित[4] इन्द्रोप्याच्युतः। अथवा स्वभावादच्युतः कल्पः। तत्साहचर्यादिन्द्रोप्यच्युतः। लोकपुरुषस्य ग्रीवास्थानीयत्वाद्ग्रीवाः। ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयकान्युपर्युपर्येकैकवृत्त्या व्यवस्थितानि विमानानि सुदर्शनाऽमोघ[5]सुबुद्ध[6]पयोधरसुभद्रसुविशालसुमनः[7]सौमनसप्रियङ्कराख्यानि नव भवन्ति। तत्साहचर्यादिन्द्रा अपि ग्रैवेयका उच्यन्ते। समासेनैकविभक्तिनिर्देशात्सिद्धे नवसु ग्रैवेयकेष्विति नवशब्दस्य पृथग्वचनमागमप्रसिद्धाऽनुदिशाख्याऽपरनवविमानास्तित्वसंसूचनार्थम्। ततो[8] लक्ष्मी, लक्ष्मीमालिक, वैरेवक, रोचनक, सोम, सोमरूप्याङ्क, पल्यङ्कादित्याख्यानि[9] मध्यभूतादित्येन्द्रविमानस्याष्टदिगानुगत्येन भवनादन्वर्थानि नवानुदिशविमानान्यत्र व्याख्यायन्ते। तत्साहचर्यादिन्द्रा अप्यनुदिशाख्याः प्रोच्यन्ते। अभ्युदयविघ्नहेतुविजया-

---

1 ब्रह्मः—क. 2 ब्रह्मसंज्ञकः—क. 3 अच्युतः—क. 4 इन्द्रोप्यच्युतः—क. 5 सुप्रबुद्ध—क. 6 यशोधर इति राजवार्त्तिके पाठः. 7 सामनः—क. 8 राजवार्त्तिके नवानुदिशविमानानां नामान्येवं दृश्यन्ते—पूर्वादिदिक्षु यथाक्रमं, अर्चिः, अर्चिमालि, वैरोचनं, प्रभासम्। आग्नेयादिविदिक्षु यथाक्रमं—अर्चिःप्रभम्, अर्चिर्मध्यम्, अर्चिरावर्तम्, अर्चिर्विशिष्टम्। मध्ये आदित्याख्यमिन्द्रविमानम्. 9 मध्यभूतेन्द्रविमानस्य—ख.

त्सर्वार्थानां सिद्धेश्चान्वर्थसंज्ञानि विजयादीनि पञ्च विमानानि। तत्साहचर्यादिन्द्रा अपि विजयादिनामानो वेदितव्याः। समासमकृत्वा सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्वचनं स्थित्यादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं कृतम्। अत एव तस्य प्राधान्यान्मध्येऽवस्थानमितरेषां गौणत्वाच्चतसृषु दिक्षु वेदितव्यम्। सौधर्मादीनां शब्दानां यथासम्भवमितरेतरयोगकृतद्वन्द्ववृत्तीनामाधेयभूतदेवापेक्षयाऽधिकरणत्वनिर्देशः। तत्र मेरोश्चूलिकाया उपर्युत्तमभोगभूमिजकेशान्तरमात्रे व्यवस्थितमृतुविमानमिन्द्रकं सौधर्मस्य सम्बन्धीत्यागमे प्रतिपादितम्। तथा तत्रैवोपर्युपरीत्यनेन द्वयोर्द्वयोर्दक्षिणोत्तरयोः कल्पयोरभिसम्बन्धो वेदितव्यः। तद्यथा प्रथमयोः सौधर्मैशानयोः कल्पयोर्वैमानिकास्तिष्ठन्ति सौधर्मैशानीयाः। तयोरुपरि सानत्कुमारमाहेन्द्रयोस्तद्भवाः। तयोरुपरि ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोस्तद्भवाः। तयोरुपरि लान्तवकापिष्ठयोस्तद्भवाः। तयोरुपरि शुक्रमहाशुक्रयोस्तद्भवाः। तयोरुपरि शतारसहस्रारयोस्तद्भवाः। तयोरुपर्यानतप्राणतयोस्तद्भवाः। तयोरुपर्यारणाच्युतयोस्तद्भवाः। तयोरुपरि नवसु ग्रैवेयकेषु तद्भवाः। तेषामुपरि नवस्वनुदिशेषु तद्भवाः। तेषामुपरि विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु तद्भवाः। सर्वार्थसिद्धौ च सर्वार्थसिद्धदेवाः प्रतिवसन्तीति सूत्रनिर्देशविशेषवशादवसीयते। आनतप्राणतयोरारणाच्युतयोश्च समासेनैव सिद्धे पृथग्विभक्तिनिर्देशः प्रत्येकं तयोरिन्द्रसम्बन्धज्ञापनार्थम्। तथाधः सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रेषु चतुर्षु कल्पेषु प्रत्येकमेकैक इन्द्रः। मध्ये ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोरेको ब्रह्मनामेन्द्रः। लान्तवकापिष्ठयोरेको लान्तवाख्य इन्द्रः। शुक्रमहाशुक्रयोरेकः शुक्रसंज्ञक इन्द्रः। शतारसहस्रारयोरेकः शताराख्यः। एवं च कल्पवासिनां द्वादशेन्द्रा भवन्ति। ग्रैवेयकादिषु देवाः सर्वेऽप्यहमिन्द्रत्वात् स्वतन्त्रा इति च बोद्धव्यम्। शेषं तु लोकानुयोगत इत्यलमतिविस्तरेण। उपर्युपरि तैरधिकास्ते वैमानिका इत्याह—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधि-
विषयतोऽधिकाः ॥ २० ॥

स्वोपात्तस्य देवायुष उदयात्तस्मिन्भवे तेन शरीरेण सह स्थानं स्थितिः। शापानुग्रहशक्तिलक्षणः प्रभावः। सद्वेद्योदये सतीष्टविषयानुभवनं सुखम्। शरीरवसनाभरणादीनां दीप्तिर्द्युतिः। लेश्योक्तार्था।

लेश्याया विशुद्धिः प्रसादो लेश्याविशुद्धिः। इन्द्रियं चावधिश्चेन्द्रियावधी उक्तार्थौ। तयोर्विशेषयोर्ज्ञेयपदार्थ इन्द्रियावधिविषयः। स्थितिश्च प्रभावश्च सुखं च द्युतिश्च लेश्याविशुद्धिश्चेन्द्रियावधिविषयश्च ते तथोक्ताः। तैस्ततः। आद्यादिभ्यस्तस् वक्तव्य इति तस्। एतैः स्थित्यादिभिः प्रतिप्रस्तारमुपर्युपरि वैमानिका भवन्तः प्रकृष्टत्वादधिका बोद्धव्याः। गत्यादिभिरपि तेषामधिकत्वप्रसङ्गे तन्निवारणार्थमाह—

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः॥ २१॥

देशान्तरप्राप्तिहेतुः कायपरिस्पन्दो गतिः। शरीरं वैक्रियिकमुक्तम्। लोभकषायोदयाद्विषयेषु प्रसङ्गः परिग्रहः। मानकषायापादितोऽहङ्कारोऽभिमानः। गतिश्च शरीरं च परिग्रहश्चाभिमानश्च गतिशरीरपरिग्रहाभिमानास्तैस्ततः पूर्ववत्तस्। एतैर्गत्यादिभिरुपर्युपरि वैमानिका अप्रकृष्टत्वाद्धीना वेदितव्याः। तत्र देशान्तरविषयक्रीडारतिप्रकर्षाभावादुपर्युपरि देवा गतिहीनाः। शरीरं सौधर्मैशानीयदेवानां सप्तहस्तप्रमाणम्। सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवानां षड्रत्निमात्रम्। ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु देवानां पञ्चरत्निप्रमाणम्। शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु देवानां चतूरत्निप्रमाणम्। आनतप्राणतयोरर्धचतुर्थरत्निप्रमाणम्। आरणाच्युतयोर्हस्तत्रयप्रमाणम्। अधोग्रैवेयकत्रयेऽर्धतृतीयरत्निप्रमाणम्। मध्यग्रैवेयकत्रये हस्तद्वयप्रमाणम्। उपरिमग्रैवेयकत्रयेऽनुदिशविमानेषु चाध्यर्धारत्निमात्रम्। पञ्चानुत्तरेषु देवानां हस्तमात्रशरीरम्। परिग्रहश्च विमानपरिवारादिरुपर्युपरि हीनः। अभिमानश्चोपर्युपरि मन्दकषायत्वाद्धीन इति व्याख्येयम्। किंलेश्याः सौधर्मादिषु देवा इत्याह—

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु॥ २२॥

पीता च पद्मा च शुक्ला च पीतपद्मशुक्लाः। पीतपद्मशुक्ला लेश्या येषां ते पीतपद्मशुक्ललेश्या देवाः। कथं पीतपद्मयोर्द्वन्द्वसमासे ह्रस्वत्वं समानाधिकरणस्योत्तरपदस्याभावादिति चेदुच्यते—धृतोच्चैरिति सिद्धेर्यद्धृतोच्चैस्त इति सूत्रे तपरकरणं तज्ज्ञापयति—क्वचिद्द्वन्द्वेऽप्यौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वं भवतीति। तेन यथा मध्यमा च विलम्बिता च मध्यमविलम्बिते इत्यादावौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वं बहुलं दृश्यते तद्वदत्रापीत्यदोषः। पाणि-

नीयमिदं सूत्रमिदानीं चान्द्रीयमुच्यते—[1] धृतावलिविता मध्यमाः। धृतादयः शब्दा उत्तरपदे परतः पुंवद्भावमापद्यन्त इति। द्वौ च त्रयश्च शेषाश्च द्वित्रिशेषाः। तेषु द्वित्रिशेषेषु। तत्र सौधर्मैशानीया देवा मध्यमपीतलेश्याः। सानत्कुमारमाहेन्द्रीयाः प्रकृष्टपीतजघन्यपद्मलेश्याः। ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु मध्यमपद्मलेश्याः। शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु प्रकृष्टपद्मजघन्यशुक्ललेश्याः। आनतादिषु शेषेषु मध्यमशुक्ललेश्याः। तत्राप्यनुदिशानुत्तरेषु परमशुक्ललेश्या देवाः प्रत्येतव्याः। अत्र कश्चिदाह–शुद्धो मिश्रश्चोक्तोऽयं लेश्याविकल्पो नोपपद्यते सूत्रे मिश्रग्रहणाभावादिति। तदयुक्तं—[2] शुद्धमिश्रयोरन्यतरग्रहणात्। यथा लोके छत्रिणो गच्छन्तीत्यच्छत्रिष्वपि च्छत्रिव्यपदेशस्तथा पीतपद्मलेश्या देवाः पूर्वग्रहणेन परग्रहणेन वा गृह्यन्ते। एवं पद्मशुक्ललेश्या अपीति नास्ति दोषः। अथैवमपि सम्बन्धोऽयमनुपपन्नः सूत्रे द्वित्रिशेषग्रहणात्। सूत्रे ह्येवं पठ्यते—द्वयोः पीतलेश्यास्त्रिषु पद्मलेश्याः शेषेषु शुक्ललेश्या इति। तच्चागमविरुद्धमिति। तदयुक्तमिच्छातः सम्बन्धोपपत्तेः। तथाहि—द्वयोः कल्पयुगलयोः पीतलेश्या देवाः सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः पद्मलेश्याया अविवक्षातः। ब्रह्मलोकादित्रिषु कल्पयुगलेषु पद्मलेश्याः शुक्रमहाशुक्रयोः शुक्ललेश्याया अविवक्षातः। शेषेषु शतारादिषु शुक्ललेश्याः पद्मलेश्याया अविवक्षात इति नास्त्यर्थविरोधः। तथाचोक्तं—

सौधर्मैशानयोः पीता पीतापद्मे द्वयोस्ततः।
कल्पेषु षट्स्वतः पद्मा पद्माशुक्ले ततो द्वयोः॥
आनतादिषु शुक्लातस्त्रयोदशसु मध्यमा।
चतुर्दशसु सोत्कृष्टाऽनुदिशाऽनुत्तरेषु च॥ इति॥

नन्वादितस्त्रिषु पीतान्तलेश्या इत्येतत्सूत्रानन्तरमेवेदं लेश्या विधानं वक्तव्यं नात्रेति चेत् तदयुक्तं—लघ्वर्थत्वादिहारम्भस्य। तत्रारम्भे हि पुनः सौधर्मादिवचनं कर्तव्यं स्यादन्यथा तदभिसम्बन्धाघटनात्। अथ के कल्पा? इत्याह—

प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः॥ २३॥

सौधर्मादिग्रहणमनुवर्तते। तेनायमर्थो लभ्यते—सौधर्मादयः

---

1 "द्रुतावलिविता"—क. 2 "मिश्रयो" रित्येव पाठः सर्वत्र पुस्तकेषु.

प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पा इति सामर्थ्याद्ग्रैवेयकादयः कल्पातीता इति निश्चीयन्ते। इदानीं लौकान्तिकानां कल्पविशेषेऽन्तर्भावमाह—

ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ॥ २४ ॥

एत्य तस्मिन् लीयन्त इत्यालयो निवास इत्यर्थः। ब्रह्मलोक आलयो येषां ते ब्रह्मलोकालयाः। ब्रह्मकल्पः संसारो वात्र लोकस्तस्यान्ते भवा लौकान्तिका उच्यन्ते। एवं चान्वर्थसञ्ज्ञाकरणान्न सर्वेषां ब्रह्मलोकालयानां लौकान्तिकत्वं भवेत्। ब्रह्मलोकालया इति वचनाल्लौकान्तिकानां कल्पोपपन्नकल्पातीतविकल्पद्वयात्तृतीयविकल्पत्वं च निरस्तम्। ततः प्रच्युताः सर्वे ते एकमनुष्यभवमवाप्य परिनिर्वान्तीति चात्र बोद्धव्यम्। तेषां सञ्ज्ञाविशेषसङ्कीर्तनार्थमाह—

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुषिताव्याबाधारिष्टाश्च ॥ २५ ॥

सारस्वतश्च—देवगण आदित्यश्च वह्निश्चारुणश्च गर्दतोयश्च तुषितश्चाव्याबाधश्चारिष्टश्च ते तथोक्ताः। ब्रह्मलोकस्यान्तेष्वीशानादिष्वष्टासु दिक्षु यथाक्रमं प्रतिनियतस्वविमानवासिनः सारस्वतादयोऽष्टौ देवगणा वेदितव्याः। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन सारस्वतादित्ययोरन्तरालेऽग्न्याभाः सूर्याभाश्च। आदित्यवह्न्योरन्तराले चन्द्राभाः सत्याभाश्च। वह्न्यरुणयोर्मध्ये श्रेयस्कराः क्षेमङ्कराश्च। अरुणगर्दतोययोर्मध्ये वृषभेष्टाः कामचाराश्च। गर्दतोयतुषितयोर्मध्ये निर्माणरजसो दिगन्तरक्षिताश्च। तुषिताव्याबाधयोरन्तराले आत्मरक्षिताः सर्वरक्षिताश्च। अव्याबाधारिष्टयोर्मध्ये मरुतो वसवश्च। अरिष्टसारस्वतयोर्मध्ये अश्वा विश्वाश्चेति द्वौ द्वौ देवगणौ समुच्चीयेते। सर्वे ते लौकान्तिकाः स्वतन्त्रा हीनाधिकभावरहितत्वात्। देवर्षयश्च ते सर्वेषां देवानामर्चनीया विषयासक्तिविरहाच्चतुर्दशपूर्वश्रुतधारित्वात्तीर्थकरनिष्क्रमणप्रतिबोधनपरत्वात्तदनन्तरभवे मोक्षार्हत्वाच्चेति व्याख्येयम्। द्विचरमा देवाः क सम्भवन्तीत्याह—

विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २६ ॥

आदिशब्दस्यात्र प्रकारवाचित्वाद्विजयवैजयन्तजयन्तापराजितानुदि-

शविमानानामिष्टानां ग्रहणम्। प्रकारश्चात्राहमिन्द्रत्वे सति नियमेन सम्यग्दृष्ट्युपपादः। न चैवं सर्वार्थसिद्धदेवानां ग्रहणप्रसङ्गस्तेषामन्वर्थ-सञ्ज्ञानिर्देशादेकचरमत्वसिद्धेः। सर्वार्थसिद्धौ चेति पृथग्वचनाच्च न तत्र द्विचरमसिद्धिः। सामर्थ्याद्विजयादिभ्योऽन्यत्र सम्यग्दृष्टिषु देवादिषु द्विचरमत्वनियमो नास्तीति वेदितव्यम्। चरमशब्दोऽन्त्यवाची व्याख्यातः। द्वौ चरमौ देहौ येषां ते द्विचरमाः। द्विचरमत्वं च मनुष्यदेहद्वयापेक्षमवगन्तव्यम्। वचनप्रामाण्याद्देवभवेनाऽवश्यंभाविना व्यवधानं सदप्यत्र न विवक्षितम्। अथ के तिर्यग्योनय इत्याह—

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २७ ॥

औपपादिका उक्ता देवनारकाः। मनुष्याश्च व्याख्याताः—प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्या इति। तेभ्योऽन्ये ये ते शेषास्तिर्यग्योनयो भवन्ति। औपपादिकमनुष्येभ्योऽन्यत्वं सिद्धानामप्यस्तीति तिर्यग्योनित्वप्रसङ्ग इति चेन्न—संसारिप्रकरणादुक्तेभ्यः शेषाः संसारिण एव तिर्यग्योनयो न सिद्धा इति व्याख्यानात्। अथ केयं तिर्यग्योनिः? तिरोभावात्तिर्यग्योनिः। तिरोभावो न्यग्भावो गुणभाव उपवाह्यत्वमित्यनर्थान्तरम्। ततः कर्मोदयापादितान्न्यग्भावात्तिर्यग्योनिरित्याख्यायते। योनिर्जन्माधिष्ठानरूपा सचित्तादिरुक्ता। तिरश्ची योनिर्येषां ते तिर्यग्योनयः। ते च त्रसस्थावरविकल्पा व्याख्याताः। तेषां तु तिरश्चां सर्वलोकव्यापित्वाद्देवमनुष्यनारकवदाधारविशेषो नोक्तः। नारकादीन्सर्वानुक्त्वा तेभ्योऽन्ये शेषास्तिर्यञ्च इति ग्रन्थगौरवमन्तरेण शेषशब्देन तेषां प्रतिपत्तिश्च यथा स्यादित्यत्र निर्देशः कृतो न नारकानन्तरमित्यलं विस्तरेण। नारकाणां मनुष्याणां तिरश्चां च स्थितिरुक्ता। संप्रति देवानामुच्यते। तत्र चादौ निर्दिष्टानां भवनवासिनां तावत् स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्धहीनमिता ॥ २८ ॥

एषां स्थितिरियमुत्कृष्टेति गम्यते जघन्याया उत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्। असुराश्च नागाश्च सुपर्णाश्च द्वीपाश्च शेषाश्च—असुरनागसुपर्णद्वीपशेषास्तेषामसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणाम्। त्रीणि च तानि पल्योपमानि च

त्रिपल्योपमानि। अर्धेन हीनं पल्यमर्धहीनमिति खण्डसमासः। ततः सागरोपमं च त्रिपल्योपमानि चार्धहीनं च सागरोपमत्रिपल्योपमार्धहीनानि। तैर्मिता परिच्छिन्ना सागरोपमत्रिपल्योपमार्धहीनमिता। ततो यथाक्रममभिसम्बन्धः क्रियते। तद्यथा—असुराणां सागरोपममितोत्कृष्टा स्थितिः। नागानां त्रिपल्योपममिता। सुपर्णानां ततोऽर्धहीनमिता—अर्धपल्यद्वयप्रमितेत्यर्थः। द्वीपानां ततोप्यर्धहीनमिता—पल्यद्वयप्रमाणेत्यर्थः। शेषाणां षण्णां ततोप्यर्धहीनमिता—प्रत्येकमध्यर्धपल्योपमा चेति तात्पर्यार्थः। असुराणां देहोत्सेधस्य मानं पञ्चविंशतिधनूंषि। नागादीनां तु नवानामपि देहोत्सेधस्य मानं दशधनूंषि। सर्वव्यन्तराणां देहोत्सेधस्य प्रमाणं दशधनूंषि। सर्वज्योतिषां शरीरोत्सेधस्य प्रमाणं सप्तधनूंषीति चात्र वेदितव्यम्। तथा चोक्तम्—

पणवीसं असुराणं सेसकुमाराणं दसधणू चेव।
वेन्तरजोयिसियाणं दस सत्त सरीर उच्छेहो॥

भवनवास्यादिनिकायत्रयदेवायुषोऽष्टमांशस्तद्देव्यायुषः प्रमाणमिति चात्र बोद्धव्यम्। आद्यदेवनिकायस्थित्यभिधानानन्तरं व्यन्तरज्योतिष्कस्थितिवचनं क्रमप्राप्तम्। तदुल्लङ्घ्य तावद्वैमानिकानां स्थितिरुच्यते। कुत इति चेत्तयोरुत्तरत्र संक्षेपतोऽभिधानात्। तेषु चाद्ययोः कल्पयोः स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

सौधर्मैशानयोः सागरोपमे अधिके॥२९॥

सौधर्मश्चैशानश्च सौधर्मैशानौ। तयोः सौधर्मैशानयोः। सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशाद्वे सागरोपमे इति गम्यते। आसहस्रारादधिके इत्ययमधिकारो द्रष्टव्यः। उत्तरत्र तृतीयसूत्रे तुशब्दस्यैतदर्थविशेषार्थत्वात्। तेन सौधर्मैशानयोः कल्पयोर्देवानामधिकृतोत्कृष्टा स्थितिर्द्वे सागरोपमे सातिरेके प्रत्येतव्ये। तदनन्तरयोः स्थितिमाह—

सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त॥३०॥

सानत्कुमारश्च माहेन्द्रश्च सानत्कुमारमाहेन्द्रौ। तयोः सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः। अत्र सागरोपमग्रहणमधिकग्रहणं चानुवर्तते। तेन सानत्कु-

मारमाहेन्द्रयोः कल्पयोर्देवानामुत्कृष्टा स्तिथिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानीति गम्यते। ब्रह्मलोकादिष्वच्युतावसानेषु प्रकृष्टस्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु ॥ ३१ ॥

त्रीणि च सप्त च नव च एकादश च त्रयोदश च पञ्चदश च तानि तथोक्तानि। तैस्त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिः। सप्तग्रहणमधिकृतम्। तस्येह निर्दिष्टैस्त्र्यादिभिर्द्वयोर्द्वयोः कल्पयोरभिसम्बन्धो द्रष्टव्यः। सप्त त्रिभिरधिकानि, सप्त सप्तभिरधिकानीत्यादि। तुशब्दोऽत्र विशेषणार्थो द्रष्टव्यः। किमनेन विशिष्यते? अधिकशब्दोनुवर्तमानश्चतुर्भिः कल्पयुगलैरिह सम्बध्यते नोत्तराभ्यामित्ययमर्थो विशिष्यते। तेनायमर्थो भवति-ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोर्देवानां दशसागरोपमाणि साधिकान्युत्कृष्टा स्थितिः। लान्तवकापिष्ठयोश्चतुर्दशसागरोपमाणि साधिकानि। शुक्रमहाशुक्रयोः षोडशसागरोपमाणि साधिकानि। शतारसहस्रारयोरष्टादशसागरोपाणि साधिकानि। आनतप्राणतयोर्विंशतिसागरोपमाणि। आरणाच्युतयोर्द्वाविंशतिरेव सागरोपमाणीति। सांप्रतं सौधर्मादिषु देवीनां प्रतिकल्पं परमायुःप्रमाणमुच्यते-सौधर्मदेवीनां पञ्चपल्योपमानि। ईशानदेवीनां सप्तपल्योपमानि। सानत्कुमारदेवीनां नवपल्योपमानि। माहेन्द्रे एकादशपल्यानि। ब्रह्मलोके त्रयोदशपल्यानि। ब्रह्मोत्तरे पञ्चदशपल्यानि। लान्तवे सप्तदशपल्यानि। कापिष्ठे एकोनविंशतिपल्यानि। शुक्रे एकविंशतिपल्यानि। महाशुक्रे त्रयोविंशतिपल्यानि। शतारे पञ्चविंशतिपल्यानि। सहस्रारे सप्तविंशतिपल्यानि। आनते चतुस्त्रिंशत्पल्यानि। प्राणते एकचत्वारिंशत्पल्यानि। आरणकल्पेऽष्टचत्वारिंशत्पल्यानि। अच्युतकल्पे पञ्चपञ्चाशत्पल्यानि परा स्थितिरिति। मतान्तरेण पुनर्द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्देवीनां परा स्थितिरुच्यते—सौधर्मैशानयोर्देवीनां पञ्चपल्यानि तुल्या परा स्थितिः। सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्तदशपल्यानि। ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोः पञ्चविंशतिपल्यानि। लान्तवकापिष्ठयोः पञ्चत्रिंशत्पल्यानि। शुक्रमहाशुक्रयोश्चत्वारिंशत्पल्यानि। शतारसहस्रारयोः पञ्चचत्वारिंशत्पल्यानि। आनतप्राणतयोः पञ्चाशत्पल्यानि। आरणाच्युतयोः पञ्चपञ्चाशत्पल्यानि परा स्थितिरिति। तत ऊर्ध्वं का स्थितिः परेत्याह—

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

आरणश्चाच्युतश्चारणाच्युतं तस्मादारणाच्युतात् । ऊर्ध्वमुपरीत्यर्थः । एकैकेनेत्येकोवचदित्यनेन वीप्सायां द्विरुक्तस्यैकशब्दस्य पूर्वावयवे विभक्तेर्लोपश्च भवति । तेनानुवर्तमानाधिकशब्दसम्बन्धादेकैकेनाधिकानीति व्याख्यायते । नवसु ग्रैवेयकेषु प्रत्येकमेकैकस्य सागरोपमस्याधिक्यज्ञापनार्थं नवग्रहणं कृतम् । विजय आदिर्येषां तानि विजयादीनि । ग्रैवेयकविजयादिष्विति समासेन सिद्धे ग्रैवेयकेभ्यो विजयादीनां पृथग्ग्रहणमनुदिशसङ्ग्रहार्थं कृतम् । सर्वार्थसिद्धेस्तु पृथग्वचनं जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थम् । तेनैतदुक्तं भवति-अधोग्रैवेयकेषु प्रथमे देवानां त्रयोविंशतिसागरोपमाणि परा स्थितिः । द्वितीये चतुर्विंशतिः । तृतीये पञ्चविंशतिः । मध्यमग्रैवेयकेषु प्रथमे षड्विंशतिः । द्वितीये सप्तविंशतिः । तृतीयेऽष्टाविंशतिः । उपरिमग्रैवेयकेषु प्रथमे एकोनत्रिंशत् । द्वितीये त्रिंशत् । तृतीये एकत्रिंशत् । अनुदिशविमानेषु द्वात्रिंशत् । विजयादिषु त्रयस्त्रिंशत् । सर्वार्थसिद्धौ त्रयस्त्रिंशदेव सागरोपमाणि परा स्थितिरिति । सर्वार्थसिद्धे चेत्यपि पाठान्तरमस्ति । परा स्थितिरुक्ता । सांप्रतमाद्यकल्पयोस्तावज्जघन्यां स्थितिं प्रतिपादयन्नाह—

अपरा पल्योपममधिकम् ॥ ३३ ॥

अपरा जघन्येत्यर्थः । स्थितिरित्यनुवर्तते । पल्योपमं व्याख्यातलक्षणम् । अधिकमभ्यधिकमित्यर्थः । भवनवास्यादीनां जघन्या स्थितिर्वक्ष्यते । सानत्कुमारादीनां चोत्तरसूत्रेणैव वक्ष्यमाणा । ततः पारिशेष्यात् सौधर्मैशानयोर्देवानां साधिकं पल्योपमं जघन्या स्थितिर्वेदितव्या । तत ऊर्ध्वं जघन्यस्थितिप्रदर्शनार्थमाह—

परतः परतः पूर्वापूर्वानन्तरा ॥ ३४ ॥

परस्मिन् देशे परतः । तस्य वीप्सायां द्वित्वम् । तथा पूर्वाशब्दस्यापि । न विद्यतेऽन्तरं व्यवधानं यस्याः सानन्तरा । अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । किमुक्तं भवति? पूर्वा पूर्वा याऽनन्तरा स्थितिरुत्कृष्टोक्ता सा उपर्युपरि

देवानां जघन्येत्येतदुक्तं भवति । सा चाधिकग्रहणानुवर्तना सातिरेका संप्रतीयते । ततः सौधर्मैशानयोः परा स्थितिर्द्वे सागरोपमे साधिके उक्ते । ते सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सातिरेके जघन्या स्थितिः । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः परा स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकान्युक्तानि । तानि सातिरेकाणि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोर्जघन्या स्थितिरित्यादि योज्यम् । आविजयादिभ्योऽनुत्तरेभ्योऽयमधिकारो वेदितव्यः । कुत इति चेत्—सर्वार्थसिद्धेः पृथग्ग्रहणं जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थमित्युक्तत्वात् । व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । यथा पूर्वं मथुरायाः पाटलीपुत्रमिति । तस्माद्व्यवहितस्थितिनिरासार्थमनन्तरेति विशेषणं क्रियते । पश्चादनन्तरानिवृत्त्यर्थं पूर्वेति च विशेषणम् । अप्रकृतानामपि नारकाणां जघन्यां स्थितिं संक्षेपार्थमिह प्रकाशयन्नाह—

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ३५ ॥

द्वितीया शर्करा प्रभा । सा आदिर्यासां ता द्वितीयादयो नरकभूमयस्तासु द्वितीयादिषु । परतः परतः पूर्वापूर्वानन्तरा परा स्थितिरित्येतस्यार्थस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः कृतः । तेनायमर्थो लब्धः—रत्नप्रभायां नारकाणां परा स्थितिरेकं सागरोपमम् । सा शर्कराप्रभायां जघन्या । शर्कराप्रभायां त्रीणि सागरोपमाणि परा स्थितिरुक्ता । सा वालुकाप्रभायां जघन्या । तस्यां परा स्थितिरुक्ता सप्तसागरोपमाणि । सा पङ्कप्रभायां जघन्या । तस्यां परा स्थितिरुक्ता दशसागरोपमाणि । सा धूमप्रभायां जघन्या । धूमप्रभायां परा स्थितिरुक्ता सप्तदशसागरोपमाणि । सा तमःप्रभायां जघन्या । तमःप्रभायां परा स्थितिरुक्ता द्वाविंशतिसागरोपमाणि । सा महातमःप्रभायां जघन्येति । अथ प्रथमायां पृथिव्यां का जघन्या स्थितिरित्याह—

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ३६ ॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । तेन रत्नप्रभायां जघन्या स्थितिर्दशसंवत्सरसहस्राणीति प्रत्येयम् । तर्हि भवनवासिनां का जघन्या स्थितिरित्याह—

भवनेषु च ॥ ३७ ॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः । तेन भवनेषु च ये वसन्ति प्रथमनिकायदेवास्तेषां दशवर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिरित्यभिसम्बध्यते। व्यन्तराणां जघन्यस्थितिं प्रतिपादयन्नाह—

व्यन्तराणां च ॥ ३८ ॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थ इत्येवं तेन व्यन्तराणां जघन्यस्थितिर्दशवर्षसहस्राणीत्यवगम्यते । इदानीं व्यन्तराणामिह प्रस्तावे लाघवार्थमुत्कृष्टस्थितिमाह—

परा पल्योपममधिकम् ॥ ३९ ॥

स्थितिरित्यनुवर्तते। तेन व्यन्तराणां पल्योपमं सातिरेकं परा स्थितिरिति निश्चीयते। अथ ज्योतिष्काणां का परा स्थितिरित्याह—

ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थ इत्येवं तेन ज्योतिष्काणां च परा स्थितिः पल्योपमं सातिरेकमित्यभिसम्बध्यते। अथ जघन्या स्थितिर्ज्योतिष्काणां कियती स्यादित्याह—

तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥

अष्टभिर्भागोऽष्टभागः। तस्य पल्योपमस्याष्टभागस्तदष्टभागः। किमुक्तं भवति? पल्योपमस्याष्टमो भागो ज्योतिष्काणां जघन्या स्थितिरित्येतदुक्तं भवतीति। अत्र कश्चिदाह—ज्योतिष्काणां परा स्थितिः पल्योपममधिकमित्युक्तम्। तत्राधिकं कस्य कियदिति न ज्ञायते इत्यत्रोच्यते—चन्द्राणां वर्षशतसहस्राधिकं पल्योपमं परा स्थितिः । सूर्याणां वर्षसहस्राधिकं पल्यं परा स्थितिः। शुक्राणां वर्षशताधिकं पल्यं परा स्थितिः। बृहस्पतीनां पूर्णं पल्योपममेव परा स्थितिर्नाधिकम्। शेषाणां ग्रहाणां बुधादीनां पल्योपमस्यार्धं परा स्थितिः। नक्षत्राणां पल्यार्धं परा स्थितिः। तारकाणां पल्योपमस्य चतुर्थो भागः परा स्थितिः। तथा तारकाणां नक्षत्राणां च पल्यस्याष्टमो भागो जघन्या स्थितिर्भवति। सूर्यादीनां तु पल्योपमस्य चतुर्थो भागो जघन्या स्थितिर्वेदितव्येति। अथ लौकान्तिकानां कियानित्याह—

लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ॥ ४२ ॥

सर्वलौकान्तिकानामेकैव स्थितिः । सर्वे च ते शुक्ललेश्याः पञ्च-हस्तोत्सेधशरीरा इति चात्र बोद्धव्यम् । अपरः प्रपञ्चः सर्वस्य भाष्ये द्रष्टव्यः सङ्क्षेपतोऽत्र लोकत्रयाश्रयस्य संसारिणो जीवस्य सम्यग्दर्शन-विषयत्वेनोपक्षिप्तस्य सूचनात् । कुतः पुनर्लोकत्रयावधिप्रतिपादकागमस्य सम्भवदर्थविषयत्वम् ? यतः सुनिश्चितसकलबाधकरहितत्वात्तस्य प्रामाण्यं स्यादिति चेत्—सम्यग्युक्त्युपपन्नत्वादिति ब्रूमः । तथाहि—प्रमाण-सिद्धस्यात्मनो गतिस्वभावस्याशेषपापविधुरस्याधस्तिर्यग्गमनरहितस्या-त्यन्तिकीं विशुद्धिं प्रकृष्टतमोर्ध्वगतिहेतुमादधानस्योर्ध्वं गच्छतः क्वचि-दवस्थानाभावे पवनबाणादिवद्गतिमत्वानुपपत्तेस्तदवस्थानप्रदेशस्योर्ध्व-लोकावधित्वसिद्धिर्भवति सकलपुण्यविकलस्य चोर्ध्वं तिर्यग्गमनरहित-स्यात्यन्तिकं सङ्क्लेशं प्रकृष्टतमोऽधोगतिहेतुं बिभ्राणस्याधो गच्छतः क्वचिदधोऽवस्थित्यभावे पवनबाणादिवद्गतिमत्वानुपपत्तेस्तदवस्थान-प्रदेशस्याधोलोकावधित्वसिद्धिर्भवति । तथा प्रसिद्धयोश्चानयोरूर्ध्वाधो-लोकभागयोर्मध्यलोकभागाभावे प्रासादादिवदघटनान्मध्यलोकसिद्धि-र्भवतीति लोकत्रयं सम्भाव्यत एव । लोकत्रयं चावस्थितमस्ति । तद-भावे प्रतीतभूभागावस्थानाघटनात् । तथा पवनवलयसिद्धिरप्यस्ति समन्तात्तदसम्भवे लोकत्रयोद्धृत्यनुपपत्तेः । तथाऽवान्तरलोकविशेषाणां चावान्तरविशुद्धिसंक्लेशनिमित्तकर्मोपात्तावान्तरलोकाश्रयसंसारिसिद्धेः प्र-कर्षाप्रकर्षतारतम्यसिद्धिरस्तीति न किञ्चिदप्यत्रासम्भावनीयं वस्तु वचन-विषयभूतम् । तथा प्रतिपादयिष्यते चोत्तरत्र कर्मसम्बन्धतद्धेतुवैचित्र्य-मित्यलमतिविस्तरेण ॥

शशधरकरनिकरसतारनिस्तलतरलतलमुक्ताफलहारस्फारतारानिकुरुम्बबिम्बनिर्मलतरपरमोदार-
शरीरशुद्धध्यानानलोज्ज्वलज्ज्वालाज्वलितघनघातीन्धनसङ्घातसकलविमलकेवलालोकित-
सकललोकालोकस्वभावश्रीमत्परमेश्वरजिनपतिमतविततमतिचिदचित्स्वभाव-
भावाभिधानसाधितस्वभावपरमाराध्यतममहासैद्धान्तः श्रीजिनचन्द्र-
भट्टारकस्तच्छिष्यपण्डितश्रीभास्करनन्दिविरचित-
महाशास्त्रतत्त्वार्थवृत्तौ सुखबोधायां
चतुर्थोऽध्यायस्समाप्तः ॥

———

अथ पञ्चमोऽध्यायः.

जीवतत्त्वं व्याख्यातमिदानीमजीवतत्त्वस्य सामान्यलक्षणाऽनेकप्रदेशत्वभाग्विभागविशेषलक्षणसूचनार्थमाह—

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

चेतनोपयोगजीवनलक्षणो जीव उक्तस्तद्विपरीतलक्षणाः पुनरजीवाः। अनेन सामान्यलक्षणमुक्तम्। काया इव कायाः। यथौदारिकादिशरीरनामकर्मोदयवशात्पुद्गलाश्चीयन्ते कायास्तथा धर्मादीनामनादिपारिणामिकप्रदेशचयनात्कायत्वम्। कायग्रहणेन धर्मादीनां प्रदेशबहुत्वं ज्ञापितं कालस्य च निषिद्धम्। अजीवाश्च ते कायाश्च अजीवकायाः। अजीवत्वं काले कायत्वं जीवेष्वस्तीत्युभयपदव्यभिचारसम्भवान्नीलोत्पलादिवदत्र कर्मधारयः। धर्मादयोऽर्हत्प्रणीते परमागमेऽनादिपारिणामिक्यः सञ्ज्ञा रूढा वेदितव्याः। अथवा क्रियानिमित्ता एताः सञ्ज्ञा व्युत्पाद्यन्ते। कथमिति चेदुच्यते—स्वयं गतिक्रियापरिणामिनां जीवपुद्गलानां साचिव्यं यो [1]ददाति स धर्मः। तद्वीपरीतलक्षणश्चाधर्मः। जीवादीनि द्रव्याणि स्वैः स्वैः पर्यायैरव्यतिरेकेण यस्मिन्नाकाशन्ते प्रकाशन्ते तदाकाशम्। स्वयं चात्मीयपर्यायमर्यादया आकाशत इत्याकाशम्। इतरेषां द्रव्याणामवकाशदानसामर्थ्याद्वाऽऽकाशमिति पृषोदरादिषु यथोपदिष्टमित्यत्र निपातितः शब्दः। पूरणगलनान्वर्थ[2]सञ्ज्ञात्वात्पुद्गलाः। यथा भासं करोतीति भास्कर इति भासनार्थमन्तर्नीय भास्करसञ्ज्ञाऽन्वर्था प्रवर्तते तथा भेदात्सङ्घाताद्भेदसङ्घाताभ्यां च पूर्यन्ते गलन्ति चेति पूरणगलनात्मिकां क्रियामन्तर्भाव्य पुद्गलशब्दोऽन्वर्थः पृषोदरादिषु निपातितः। यथा शवशयनं श्मशानमिति। परमाणूनां निरवयवत्वात्पूरणगलनाभावात्पुद्गलव्यपदेशाभावप्रसङ्ग इति चेन्न—गुणापेक्षया तत्सिद्धिः। रूपरसगन्धस्पर्शगुणयुक्ता हि परमाणवः। [3]एकगुणरूपादिपरिणता द्वित्रि-

---

[1] दधाति—ख. ग. [2] सञ्ज्ञत्वात्—ख. राजवार्त्तिके च. [3] एते—क. ग.

चतुःसङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तगुणत्वेन वर्धन्ते तथैव हानिमुपयान्तीति गुणापेक्षया भावपूरणगलनोपपत्तेः परमाणुष्वपि पुद्गलत्वं न विरुध्यते। अथवा पूरणगलनयोर्भावित्वाद्भूतत्वाच्च शक्त्यपेक्षया परमाणुषु पुद्गलत्वमौपचारिकं बोद्धव्यम्। अथवा पुम्भिर्जीवैः शरीराहारविषयकरणोपकरणादिभावेन गिल्यन्त इति पुद्गलाः। परमाण्वादिषु तदभावादपुद्गलत्वमिति चेन्न—दत्तोत्तरत्वात्। एतेन विभागकथनं निरुक्त्या विशेषलक्षणाभिधानं च कृतम्। धर्माधर्माकाशपुद्गला इत्यत्र समाहारे समुदायप्रधाने एकवचनेन सिद्धेर्बहुवचनमेषां स्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यम्। धर्मादयो हि गत्याद्युपग्रहान्प्रति प्रवर्तमानाः स्वयमेव तथा परिणमन्ते न परप्रेरणादिना तेषां प्रवृत्तिः परद्रव्यादेर्निमित्तमात्रत्वात्। कालोप्यजीवपदार्थोऽस्ति। तस्याऽत्रोपादानं कर्तव्यमिति चेन्न—तस्याकायत्वादुत्तरत्र वक्ष्यमाणलक्षणत्वात्। सांप्रतं धर्मादीनां द्रव्यत्वविधानार्थमाह—

द्रव्याणि ॥ २ ॥

स्वैः स्वैः पर्यायैर्द्रूयन्ते गम्यन्ते संप्रतीयन्त इति द्रव्याणि गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात्। इवार्थे वा द्रव्यं भव्य इत्यनेन निपातितो द्रव्यशब्दो वेदितव्यः। द्रुरिव भवतीति द्रव्यम्। क उपमार्थ इति चेदुच्यते—द्रुरिति दारुनाम। यथा ग्रन्थिरहितमजिह्म ऋजुकाष्ठं तक्षणोपकल्प्यमानमभिलषितेनाकारेणाविर्भवति तथा द्रव्यमप्यात्मपरिणामगमनसमर्थं पाषाणखननोदकवदविभक्तिकर्तृकरणमुभयनिमित्तवशोपनीतात्मना तेन तेन पर्यायेण द्रुरिव भवतीति द्रव्यमित्युपमीयते। वक्ष्यते च सद्द्रव्यलक्षणमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति च। ततश्च द्रव्यलक्षणयोगात्प्रकृता धर्मादयो द्रव्याण्येव। न पुनर्धर्माधर्मावदृष्टाख्यावात्मगुणौ। नाप्याकाशमभावमात्रं च। न पुद्गला रूपादय एव विशेषाः प्रतीतिविरोधादिति निवेदितं भवति। अथ मतमेतत्—यथा दण्डसम्बन्धाद्दण्डीत्यभिधानं प्रत्ययश्च देवदत्ते भवति तथा द्रव्यत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति पृथिव्यादिषु द्रव्यमिति प्रत्ययाभिधानानुवृत्तिप्रदर्शनात्। गुणकर्मभ्यो व्यावृत्त्युपलब्धेश्चानुमीयमानान्वयव्यतिरेकाख्यस्तेन योगाद्द्रव्यं न पर्यायद्रवणादिति। तन्न युक्तिमत्। किं कारणम्? तदभावात्। यथा दण्डसम्बन्धात्प्राग्देवदत्तो जात्यादिभिः सिद्धोऽस्ति, देवदत्तसम्बन्धाच्च प्राग्दण्डो

वृत्तत्वदीर्घत्वादिभिः प्रसिद्धोऽस्ति, ततस्तयोः सम्बन्धो युक्तः। न च तथा द्रव्यत्वयोगात्प्राग्द्रव्यमुपलभ्यते। यद्युपलभ्येत तर्हि सम्बन्धकल्पनमनर्थकं स्यात्तथा द्रव्यत्वमपि द्रव्यसम्बन्धात्प्राङ्नोपलभ्यते। अतस्तयोरसतोर्न युक्तः सम्बन्धः। एतेन गुणसन्द्रावो द्रव्यमित्यप्यपास्तं गुणसमुदायमात्र-द्रव्यवादिनो हि मते गुणेभ्यः पृथक्समुदायस्यानुपलम्भाद्गुणासम्भवे कर्तृ-कर्मव्यवहारानुपपत्तेः। एतेन सामान्यविशेषाख्याज्जीवत्वसम्बन्धाज्जीवो न स्वत इत्यप्यत्रैव निरस्तं बोद्धव्यं पूर्वोक्तदोषानुषङ्गात्। अन्यस्तु विशेषो भाष्ये द्रष्टव्यः। प्रकृतधर्मादिभिर्बहुभिः सामानाधिकरण्याद्द्रव्याणीति बहुवचनेन निर्देशः कृतः। न चैवं पुल्लिङ्गप्रसङ्गो द्रव्यशब्दस्याविष्टलिङ्गत्वात्स्वकीयनपुंसकलिङ्गपरित्यागेन लिङ्गान्तरे वृत्त्ययोगाद्धनादि-शब्दवत्। अनन्तरत्वाच्चतुर्णामेव द्रव्यत्वप्रसङ्गे जीवानामद्रव्यव्यवच्छेदार्थ-माह—

जीवाश्च ॥ ३ ॥

उक्तलक्षणा जीवाः। चशब्दो द्रव्याणीत्यस्यानुकर्षणार्थः। तेन जीवाश्च द्रव्याणि भवन्तीति वेदितव्यम्। स्यान्मतं ते—उत्पादव्ययध्रौव्य-युक्तं सदिति गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति च द्रव्यलक्षणं वक्ष्यते। ततस्तेन योगाद्धर्माधर्माकाशपुद्गलानां जीवानां च वक्ष्यमाणेन कालेन सह द्रव्यत्वं सिद्धम्। किमनेन द्रव्यपरिगणनेनेति। तन्न युक्तम्। किं कारणम्? नियमा-र्थत्वाद्द्रव्यसङ्ख्यानस्य। तेन धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवकालाः षडेव द्रव्याणीति नियमात्परवादिपरिकल्पितानां दिगादीनां निवृत्तिः सिद्धा भवति। कथमिति चेदुच्यते—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति नवैव द्रव्याणि वैशेषिकैरुक्तानि। तत्र पृथिव्यप्तेजोवायवो द्रव्यमनश्च पुद्गलेऽन्त-र्भवन्ति रूपरसगन्धस्पर्शवत्वात्। भावमनश्च ज्ञानम्। तस्यात्मन्यन्तर्भावः। जीवा इति बहुवचनं [1]द्वैविध्यनानात्वख्यापनार्थं क्रियते। विविधा हि जीवाः संसारिणो मुक्ताश्चेति। संसारिणोऽपि गतीन्द्रियादिचतुर्दशमार्गणा-स्थानविकल्पात्, मिथ्यादृष्ट्यादिचतुर्दशगुणस्थानभेदात्, सूक्ष्मबादरादि-चतुर्दशजीवस्थानविकल्पाच्च विविधाः। तथा मुक्ताश्चैकद्वित्रिचतुःसङ्ख्ये-यासङ्ख्येयानन्तसमयसिद्धपर्यायभेदाश्रयात्, मुक्तिहेतुशरीराकारानुविधा-

---

1 द्वैविध्यख्यापनार्थम्.

यिस्रक्षेत्रावगाहनादिभेदाच्च विविधाः। स्यान्मतं ते-द्रव्याणीति पृथग्योगो न कर्तव्यः। किं तर्हि? द्रव्याणि जीवा इत्येक एव योगः कार्यः। एवं च सति चशब्दाकरणाल्लाघवं स्यादिति। तन्न युक्तं-द्रव्यशब्दस्य जीव-वद्धत्वाज्जीवानामेव द्रव्यसञ्ज्ञाप्रसङ्गात्, धर्मादीनां तु न स्यात्। बहुवच-नात्तेषामपि भविष्यतीति चेन्न-तस्य वैविध्यख्यापनार्थत्वेनोक्तत्वात्। सदधिकारे यत्नविशेषस्याकरणाच्चाऽजीवानां द्रव्यसञ्ज्ञा न स्यादिति पृथग्योगकरणं न्याय्यम्। तथा च सति चशब्दोऽप्यर्थवान्भवतीति। उक्तानां द्रव्याणां विशेषप्रतिपादनार्थमाह—

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

नित्यशब्दोऽयं ध्रौव्यवचनो वेदितव्यो नेर्ध्रुव इत्यन्वाख्यातः। किं पुनर्नित्यत्वमिति चेदुच्यते-येन भावेनोपलक्षितं द्रव्यं तस्य भावस्या-व्ययोऽनिधनो नित्यत्वमित्युच्यते। तथा च वक्ष्यते-तद्भावाव्ययं नित्यमिति पर्यायार्थिकनयादेशात्प्रतिक्षणपरिणामानेकत्वसम्भवेऽपि धर्मादीनि द्र-व्याणि गतिहेतुत्वादिविशेषलक्षणद्रव्यार्थादेशात् अस्तित्वादिसामान्य-लक्षणद्रव्यार्थादेशाच्च कदाचिदपि न वीयन्त्यतो नित्यानीत्युच्यन्ते। धर्मादीनि षडपि द्रव्याणि षडित्येतदीयत्वं यथोक्तस्वप्रदेशत्वं च कदाचिदपि नातिक्रामन्त्यतोऽवस्थितानीति व्यपदिश्यन्ते। अथवा नित्य-ग्रहणमिदमवस्थितविशेषणं विज्ञायते। ततश्चायमर्थः—यथा गमनागम-नाद्यनेकपर्यायसद्भावेऽप्यभीक्ष्णप्रज्वलनसद्भावान्नित्यप्रज्वलितो देवदत्त इत्युच्यते तथान्तरङ्गबहिरङ्गकारणद्वयोपजनितोत्पादविनाशसंभवेऽप्यमूर्त-त्वादिस्वभावं कदाचिदपि धर्मादीनि न परित्यजन्त्यतो नित्यानि च तान्य-वस्थितानि च नित्यावस्थितानीति कथ्यन्ते। अरूपग्रहणं द्रव्यस्वतत्व-निर्ज्ञानार्थं क्रियते। न विद्यते रूपं येषां तान्यरूपाणि। रूपप्रतिषेधात्तद-विनाभाविनां रसादीनामपि प्रतिषेधो वेदितव्यः। तेनारूपाण्यमूर्तानीति-गम्यन्ते। यथा सर्वेषां द्रव्याणां नित्यावस्थितानीत्येतत्साधारणं लक्षणं तथाऽरूपत्वमपि प्राप्तमतस्तदपवादार्थमाह—

रूपिणः पुद्गलाः ॥५॥

रूपशब्दोऽयं यद्यपि द्रव्यस्वभावाभ्यासश्रुतिमहाभूतचाक्षुषगुणमूर्ति-सञ्ज्ञकेषु सप्तस्वर्थेषु प्रसिद्धस्तथाप्यत्र मूर्तिपर्यायस्य ग्रहणम्। तेन

योगाद्रूपिणः पुद्गला मूर्तिमन्तः पुद्गला इत्यर्थो भवति । का पुनर्मूर्तिरिति चेदुच्यते—रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः । रूपादयो रूपरसगन्धस्पर्शाः । परिमण्डलत्रिकोणचतुरस्रादिराकृतिः संस्थानम् । तैरूपादिभिः संस्थानैश्च परिणामो मूर्तिरित्याख्यायते । अथवा रूपमित्यनेन चक्षुर्ग्रहणयोग्यो नीलादिगुणो गृह्यते । रूपग्रहणात्तदविनाभाविनां रसादीनामपि ग्रहणम् । यद्यपि पुद्गलद्रव्यादनन्यद्रूपं तत्परिणामात् द्रव्यार्थादेशाद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेस्तथापि पर्यायार्थिकनयविवक्षावशाद्रूपविनाशे पुद्गलावस्थानाद्धेतोरुत्पाद्यानुत्पाद्यत्वादिमदनादिमत्वान्वयव्यतिरेकरूपवाग्विज्ञानवृत्तिहेतुत्वादिभिश्च हेतुभिः कथञ्चिद्व्यतिरेकोपपत्ते[1]रिन उत्पत्तिर्न विरुध्यते । रूपं विद्यते येषां ते रूपिणः पुद्गलाः । अत्र बहुवचननिर्देशो भेदप्रतिपादनार्थः । भिन्ना हि पुद्गलाः परमाणुभेदात् स्कन्धभेदाच्च वक्ष्यन्ते । अत्राह—किं पुद्गलवद्धर्मादीन्यपि द्रव्याणि प्रत्येकं भिन्नान्याहोस्विन्नेत्यत्रोच्यते—

आआकाशादेकद्रव्याणि ॥ ६ ॥

अभिविध्यर्थोऽत्राङुक्तः । अभिविधिश्चाभिव्याप्तिः । तेनाकाशस्याप्येकद्रव्यत्वं सिद्धम् । सूत्रे आङो विसन्धिरसन्देहार्थः । सौत्रीमानुपूर्वीमाश्रित्य धर्माधर्माकाशानि गृह्यन्ते । असहायान्यप्रधानाद्यनेकार्थत्वे सत्यप्येकशब्दोऽत्र सङ्ख्यावचनो गृहीतव्यः । तर्हि तेन सामानाधिकरण्याद्द्रव्यशब्दस्याप्येकवचनमेव प्राप्नोतीति चेन्न—धर्मादिद्रव्याणां बहुत्वापेक्षया बहुवचनसिद्धेः । अत्र कश्चिदाह—आआकाशादेकैकमित्येतावदेव सूत्रमस्तु लघुत्वात् धर्मादीनामागमे द्रव्यव्यपदेशस्य प्रसिद्धत्वाच्च द्रव्यग्रहणमनर्थकमिति । तदयुक्तं—धर्मादीनां द्रव्यापेक्षयैवैकत्वख्यापनार्थत्वात् । द्रव्यग्रहणस्य एकैकमित्युक्ते हि न ज्ञायते किं द्रव्यतः क्षेत्रतो भावतो वेति सन्देह एव स्यात् । ततोऽयमर्थो लभ्यते गतिस्थितिपरिणामिविविधजीवपुद्गलद्रव्यानेकपरिणामनिमित्तत्वेन सत्यपि भावतोऽनेकत्वे सति च प्रदेशभेदादसङ्ख्येयक्षेत्रत्वे धर्मद्रव्यमधर्मद्रव्यं च द्रव्यत एकैकमेव । अवगाह्यनेकद्रव्यविविधावगाहननिमित्तत्वेनानन्तभावत्वे सत्यपि प्रदेशभेदादनन्तक्षेत्रत्वेऽपि द्रव्यत एकमेवाकाशमिति

---

1 रूपमेषामस्ति ते 'रूपिण' इत्यत्र वर्तमानस्य 'इनः'.

न तु जीवपुद्गलवद्धर्मादीनां बहुत्वम् । नापि धर्मादिवज्जीवपुद्गलानामेकद्रव्यत्वं दृष्टेष्टविरोधात् । कालद्रव्यं त्वसङ्ख्यातभेदं द्रव्यतस्तच्चोत्तरत्र वक्ष्यते । ततः सामर्थ्यादनेकद्रव्याणि पुद्गलादय इति च गम्यते । अधिकृतानामेवैकद्रव्याणां विशेषप्रतिपादनार्थमाह—

निष्क्रियाणि च ॥७॥

अभ्यन्तरं क्रियापरिणामशक्तियुक्तं द्रव्यं बाह्यं च प्रेरणाभिघातादिकं निमित्तमपेक्ष्योत्पद्यमानः पर्यायविशेषो द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रियेति व्यपदिश्यते । निष्क्रान्तानि क्रियाया निष्क्रियाणीत्यन्यपदार्थवृत्त्या प्रकृतैकद्रव्याणां गतिश्चशब्दस्य प्रकृताभिसम्बन्धार्थत्वात् । स्यान्मतं ते—यदि निष्क्रियाणि धर्मादीनि तदा सर्वद्रव्याणामुत्पादादित्रितयकल्पना नोपपद्यते क्रियापूर्वको हि घटादीनामुत्पादो विनाशश्च लोके दृष्ट इति । तन्न युक्तं—क्रियानिमित्तोत्पादविनाशाभावेऽपि धर्मादीनामन्यथा तदुपपत्तेः। तद्यथा—द्विविध उत्पादो विनाशश्च भवति—स्वनिमित्तः परनिमित्तश्चेति । स्वनिमित्तस्तावदनन्तानामगुरुलघुगुणानां सर्वज्ञवीतरागाप्तप्रणीतागमप्रामाण्यादभ्युपगम्यमानानां षट्स्थानपतितया वृद्ध्या हान्या च वर्तमानानां स्वभावादेषामुत्पादो व्ययश्च सम्भवति । परप्रत्ययोप्यश्वादिगतिस्थित्यवगाहनहेतुत्वात् क्षणे क्षणे तेषां भेदात्तद्धेतुत्वमपि भिद्यत इति कृत्वा परप्रत्ययापेक्ष उत्पादो विनाशश्च व्यवह्रियते । अथ मतमेतद्धर्मादीनि स्वयं निष्क्रियाणि । ततः कथं जीवपुद्गलानां क्रियानिमित्तानि भवेयुः? सक्रियाणि हि जलादीनि मत्स्यादीनां गत्यादिनिमित्तानि लोके दृष्टानीति । तदप्यसत्—बलाधानमात्रत्वादिन्द्रियवत् । यथा द्रष्टुमिच्छोरात्मनो रूपोपलब्धौ चक्षुरिन्द्रियं बलमात्रमादधाति न तु तथा चक्षुषो रूपोपलम्भनसामर्थ्यमस्ति —इन्द्रियान्तरोपयुक्तस्यात्मनस्तदभावात् । यथा चायुषः सङ्क्षयादात्मनि शरीरान्निष्क्रान्तेपीन्द्रियं रूपाद्युपलब्धौ समर्थं न भवति । ततो ज्ञायते आत्मन एवैतत्सामर्थ्यमिन्द्रियाणां तु बलाधानमात्रहेतुत्वमिति । तथा स्वयमेव गतिस्थित्यवगाहनपर्यायपरिणामिनां जीवपुद्गलानां धर्माधर्माकाशद्रव्याणि गत्यादिर्निवृत्तौ बलाधानमात्रत्वेन विवक्षितानि न तु स्वयं क्रियापरिणामीनीति । तदेतद्द्रव्यशक्तिस्वाभाव्यादवसीयते । कालोऽपि निष्क्रियोऽस्ति । स च वक्ष्यमा-

णत्वान्नेहाभिसम्बध्यते। चशब्दस्याभिहितालन्तरैकद्रव्यनिष्क्रियत्वनियमार्थत्वात्। अतो धर्माधर्माकाशानां निष्क्रियत्वनियमाज्जीवपुद्गलानां स्वतः परतश्च क्रियापरिणामित्वं सिद्धम्। अथ जीवोऽपि सर्वगतत्वान्निष्क्रिय इति चेन्न—तस्य कायप्रमाणत्वात्सर्वगतत्वाऽसिद्धेः। तथा हि—कायप्रमाण आत्मा घटमहं वेद्मि पटमहं वेद्मीत्यहमहमिकया तस्य स्वदेह एवाबाधबोधेनाध्यवसीयमानत्वात्। तन्तुसमवेतत्वेन प्रतीयमानपटस्य तत्प्रमाणत्ववत्। ननु सर्वगत आत्मा द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादाकाशवदिति चेन्न—नैयायिकादिप्रसिद्धेन मनसा व्यभिचारात्। तस्य द्रव्यत्वामूर्तत्वस्वभावेऽपि सर्वगतत्वाभावात्। लोकपूरणकाले कायप्रमाणता व्यभिचार इति चेन्न—तत्कालेऽपि कार्मणकायप्रमाणत्वस्य सद्भावात्। कार्मणकाययोगकृतात्मप्रदेशप्रसारणोपसंहरणपूर्वकं हि लोकपूरणादिकम्। कार्मणकाययोगाभावे तदनुपपत्तेर्मुक्तात्मवत्। मुक्तात्मनस्तर्हि निष्क्रियत्वं स्यादिति चेत्तन्न—कर्मनिमित्तक्रियानिवृत्तावपि मुक्तस्योर्ध्वगतेरभ्युपगमात्। तस्मादयमदोष एव शरीरवियोगादात्मनो निष्क्रियत्वप्रसङ्ग इति। वक्ष्यते चोत्तरत्र मुक्तानां क्रिया पूर्वप्रयोगादिभिः। पुद्गलानामपि क्रिया विस्रसानिमित्ता प्रयोगनिमित्ता चेति द्वितयी वक्ष्यते। इत्यलमतिविस्तरेण। अजीवकाया इत्यत्र कायग्रहणेन धर्माधर्मयोर्जीवस्य चानेकप्रदेशत्वसूचनात्तत्प्रमाणावधारणार्थमाह—

असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥ ८॥

सङ्ख्यानं सङ्ख्यागणनेत्यर्थः। तामतिक्रान्ता ये तेऽसङ्ख्येयाः। न केनचित्सङ्ख्यातुं शक्यन्त इति यावत्। तर्हि तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वं प्राप्तमिति चेन्न। किं कारणम्? तेन स्वरूपेणोपलम्भसम्भवात्। यथाऽनन्तमनन्तात्मनोपलभमानस्य न सर्वज्ञत्वं हीयते तथाऽसङ्ख्येयमप्यसङ्ख्येयात्मनाऽवबुध्यमानस्य न सर्वज्ञत्वहानिरस्ति सर्वज्ञस्य यथास्थितार्थवेदित्वादिति। अजघन्योत्कृष्टमत्रासङ्ख्येयं प्रमाणं गृह्यते। परमाणुस्थानपरिच्छेदात्प्रदिश्यन्ते प्रतिपाद्यन्त इति प्रदेशाः। वक्ष्यमाणलक्षणो द्रव्यपरमाणुर्यावति क्षेत्रेऽवतिष्ठते स प्रदेश इति व्यवह्रियते। धर्माधर्मैकजीवास्तुल्याऽसङ्ख्येयप्रदेशा वेदितव्याः। तत्र धर्माधर्मौ निष्क्रियौ लोकाकाशमसङ्ख्येयप्रदेशमभिव्याप्य स्थितौ। जीवस्तावत्प्रदेशोऽपि संह-

रणविसर्पणस्वभावत्वात्कर्मनिर्वर्तितशरीरमणुमहद्वाऽधितिष्ठंस्तावदवगाह्य वर्तते। लोकपूरणकाले तु मन्दरस्याधश्चित्रवज्रपटलयोर्मध्ये जीवस्याष्टौ मध्यप्रदेशा व्यवतिष्ठन्ते। इतरे प्रदेशा ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्लोकं कृत्स्नं लोकाकाशं व्याप्नुवन्ति । स्यान्मतं ते—एकद्रव्यस्य या प्रदेशकल्पना सा न पारमार्थिकीति। तन्न। किं कारणम् ? मुख्यक्षेत्रविभागसद्भावात्। अन्यो हि घटावगाह्याकाशप्रदेश इतरावगाह्यश्चान्य इति यद्यन्यत्वं न स्यात्तदा काण्डपटवद्युगपन्नानादेशद्रव्यव्यापित्वं नोपपद्यते। अथ मतमेतत्—यदि मुख्य एव विभागोऽभ्युपगम्यते तर्हि निरवयवत्वं नोपपद्यत इति। तन्न। किं कारणम् ? द्रव्यविभागाभावात्—यथा घटो द्रव्यतो विभागवान्सावयवो न च तथैषां द्रव्यविभागोऽस्तीति निरवयवत्वं युज्यते सामान्यविशेषापेक्षया पुरुषवदेकानेकप्रदेशत्वं प्रत्यनेकान्ताच्च नानाजीवापेक्षयानन्तप्रदेशत्वमप्यस्तीत्येकग्रहणमिह क्रियते । एकश्चासौ जीवश्चैकजीवः। धर्मश्चाधर्मश्चैकजीवश्च धर्माधर्मैकजीवाः । असङ्ख्येयप्रदेशा धर्माधर्मैकजीवा इति लघुनिर्देशेन सिद्धे प्रदेशा इति भेदकरणमुत्तरार्थम्। द्रव्यप्रधाने हि निर्देशे सति प्रदेशानां गौणत्वादुत्तरत्राभिसम्बन्धो न स्यात्। अथाकाशस्य कति प्रदेशा इत्यत आह—

आकाशस्याऽनन्ताः ॥ ९ ॥

अन्तोऽवसानमित्यर्थः। न विद्यतेऽन्तो येषां तेऽनन्ता इत्यन्यपदार्थवृत्त्या प्रत्यासन्नाः प्रदेशा गृह्यन्ते। ते चाकाशस्य वेदितव्याः। न चासङ्ख्येयानन्तयोरविशेष इति वक्तव्यम्—तयोर्भेदस्य प्रागेवोक्तत्वात्। स्यान्मतं ते—सर्वज्ञेनानन्तं परिच्छिन्नं वा स्यादपरिच्छिन्नं वा ?। यदि परिच्छिन्नं तर्ह्युपलब्धावसानत्वादनन्तत्वमस्य हीयते। अथाऽपरिच्छिन्नं तर्हि तत्स्वरूपानवबोधात्सर्वज्ञत्वं न स्यादिति। तन्न। किं कारणम् ? अतिशयज्ञानदृष्टत्वात् । यत् क्षायिकमतिशयवदनन्तानन्तपरिमाणं च केवलिनां ज्ञानं तेन तदनन्तमवबुध्यते साक्षात्। तदुपदेशात्पुनरितरैरप्यनुमानेनेति न सर्वज्ञत्वहानिः। न च तेन परिच्छिन्नमिति कृत्वा सान्तं तदिति वक्तव्यं—स्वयमनन्तेनानन्तमिति ज्ञातत्वात्। इदानीं पुद्गलानां प्रदेशपरिमाणावधारणार्थमाह—

सङ्ख्येयासङ्ख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

सङ्ख्येयाश्चाऽसङ्ख्येयाश्च सङ्ख्येयाऽसङ्ख्येयाः । चशब्दः प्रकृतानन्तसामान्यसमुच्चयार्थस्तेन परीतानन्तं युक्तानन्तमनन्तानन्तमिति त्रिविधमप्यनन्तमनन्तसामान्येऽन्तर्भूतं गृह्यते। परमाणुस्कन्धभेदेन पुद्गलानामनन्तप्रकारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। ततः केषाञ्चित् द्व्यणुकादीनां सङ्ख्येयाः प्रदेशाः । केषाञ्चिदसङ्ख्येयाः । परेषामनन्ताः । केषाञ्चित्वनन्तानन्ता इति कथ्यन्ते । अथ मतमेतत्—असङ्ख्यातप्रदेशो लोकोऽनन्तानामनन्तानन्तानां च पुद्गलानामधिकरणमिति विरोधस्ततो नानन्तमिति। तन्न। किं कारणम्। सूक्ष्मपरिणामावगाहनसामर्थ्यात्। परमाण्वादयो हि पुद्गलाः सूक्ष्मभावेन परिणता एकैकस्मिन्नप्याकाशप्रदेशेऽनन्तानन्ता अवतिष्ठन्ते। अवगाहनसामर्थ्यमप्येषामव्याहतमस्ति येनैकैकस्मिन्नपि प्रदेशेऽनन्तानन्तानामवस्थानं न विरुध्यते। किञ्च नायमेकान्तोऽस्ति—अल्पेऽधिकरणे महद्द्रव्यं नावतिष्ठत इति। कुतः ? सङ्घातविशेषेण बहूनामपि पुद्गलानामल्पेऽपि क्षेत्रेऽवस्थानदर्शनात् संहतविसर्पितचम्पकादिगन्धादिवत्‌ यथाल्पे कुड्मलावस्थे चम्पकपुष्पे सूक्ष्मप्रचयपरिणामात् संहताश्चम्पकपुष्पगन्धावयवास्तद्व्यापिनो वहवोऽवतिष्ठमाना दृष्टाः। तस्मिन्नेव विकसिते तु स्थूलप्रचयपरिणामाद्विनिर्गताश्चम्पकगन्धावयवाः सर्वदिङ्मण्डलव्यापिनो दृष्टाः। यथा वाल्पे करीषपटले दारुपिण्डे च प्रचयविशेषावगाढाः सन्तः पुद्गला अग्निना दह्यमानाः प्रचयविशेषेण धूमभावेन दिङ्मण्डलव्यापिनोऽपि दृष्टाः तथाऽल्पेऽपि लोकाकाशेऽनन्तानामनन्तानन्तानां च जीवपुद्गलानामवस्थानमिति नास्ति विरोधः । पुद्गलानामित्यविशेषवचनात्परमाणोरपि सप्रदेशत्वप्रसङ्गे तत्प्रतिषेधार्थमाह—

नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशा न सन्तीति वाक्यशेषः। कुतो न सन्तीति चेदुच्यते—प्रदेशमात्रत्वादाकाशैकप्रदेशवत् । तस्य द्व्यादिसङ्ख्येयासङ्ख्येयाऽनन्तप्रदेशभेदाभ्युपगमे परमाणुव्यपदेशानुपपत्तेश्च। क पुनरवगाहो धर्मादिद्रव्याणामित्युत्सर्गतः प्राह—

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

प्रसिद्धावधिना लोकेन परिच्छिन्नमाकाशमसङ्ख्येयप्रदेशं लोकाकाशम्। तस्मिन् द्रव्याणामवगाहोऽवस्थानमिति वेदितव्यम्। आकाशस्य परममहत्त्वान्नान्य आधारोऽस्तीति स्वाधारं तत्प्रसिद्धम्। तथा च सत्यपरापराधारकल्पनयाऽनवस्थादोषानुषङ्गो न स्यात्। एवंभूतनयादेशात्तु सर्वद्रव्याणि परमार्थतया स्वप्रतिष्ठान्येवाऽन्योन्याधारत्वस्य सर्वस्य व्यवहारनयापेक्षत्वात्। तत्र ध्रियमाणानामवस्थानभेदसम्भवाद्विशेषावधारणार्थमाह—

धर्माऽधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

धर्मश्चाधर्मश्च धर्माधर्मौ। तयोर्धर्माधर्मयोरवगाह इत्यनेनाभिसम्बन्धः। लोकाकाशे इत्यनुवर्तते। कृत्स्नवचनं निरवशेषलोकाकाशव्याप्तिप्रदर्शनार्थम्। यथा गृहैकदेशे घटस्यावस्थानं न तथा धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाहः। किं तर्हि—तिलेषु तैलवन्निरवशेषे। धर्माऽधर्मौ हि लोकाकाशमशेषं नैरन्तर्येण व्याप्य स्थितौ। कथं धर्माऽधर्माकाशानां परस्परप्रदेशाऽविरोध इति चेदमूर्तत्वादिति ब्रूमः। मूर्तिमन्तोऽपि केचिज्जलभस्मसिकताद्य एकत्राविरोधेनावतिष्ठन्ते किमुतामूर्तीनि धर्माऽधर्माकाशानीति नास्त्येषां परस्परं प्रदेशविरोधः। तथा पारिणामिकानादिसम्बन्धत्वाच्च तेषामन्योन्यप्रदेशाविरोधः सिद्धः। इदानीं पुद्गलानामवगाहनविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

एकश्चासौ प्रदेशश्चैकप्रदेशः। स आदिर्येषां द्वित्रिचतुःसङ्ख्येयासङ्ख्येयानां प्रदेशानां ते एकप्रदेशादयो लोकाकाशस्य प्रदेशास्तेष्वेकप्रदेशादिष्ववयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थस्तेनैकप्रदेशस्योपलक्षणभूतस्याप्यन्तर्भावो भवति। भाज्यो विकल्प्यो भजनीयः पृथक्कर्तव्यो विभाज्य इत्यनर्थान्तरम्। कः पुनरसावनुवर्तमानोऽवगाहः? पुद्गलानामिति सामान्यनिर्देशादेकद्वित्रिचतुःसङ्ख्येयासङ्ख्येयाऽनन्तानां परमाणूनां

द्व्यणुकादिस्कन्धानां च ग्रहणम्। लोकाकाशे इत्यनुवर्तते। तस्यार्थवशात् षष्ठ्यन्तविपरिणामः। तद्यथा—लोकाकाशस्यैकस्मिन्नेव प्रदेशे एकस्य परमाणोरवगाहः। द्वयोः परमाण्वोर्बद्धयोरबद्धयोश्चैकस्मिन् द्वयोश्चाकाशप्रदेशयोरवगाहः। त्रयाणां परमाणूनां बद्धानामबद्धानां चैकत्रोभयत्र त्रिषु चाकाशप्रदेशेष्ववगाहः। एवं सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तानां परमाणूनां स्कन्धानां चैकसङ्ख्येयासङ्ख्येयप्रदेशेषु लोकाकाशेऽवस्थानं प्रत्येतव्यम्। स्यान्मतं ते—मूर्तिमदनेकपुद्गलानामेकप्रदेशेऽवस्थानं विरुध्यते प्रदेशस्य विभागवत्वप्रसङ्गादवगाहिनामेकत्वप्रसक्तेश्चेति। तन्न युक्तम्। कुतः? उक्तत्वात्। उक्तं ह्यत्र प्रचयविशेषादिभिर्हेतुभिरेकत्रावस्थानं भवतीति। एकापवरकेऽनेकप्रकाशावस्थानदर्शनान्न विरोधः [1]सिध्यति। यथैकस्मिन्नपवरके बहवः प्रकाशा वर्तन्ते। न चापवरकक्षेत्रस्य विभागो नाप्येकक्षेत्रावगाहित्वात्तेषां प्रकाशानामेकत्वमुपलभ्यते। तथैकस्मिन्प्रदेशेऽनन्तानामपि स्कन्धानां सूक्ष्मपरिणामादसङ्करेण व्यवस्थानं न विरुध्यते। किं च प्रतिनियतद्रव्यस्वभावानां प्रेरणानर्हत्वादग्नितृणादीनां दहनदाह्यत्वादिशक्तवत्। मूर्तिमत्वेप्यवगाहनस्वभावत्वादेकस्मिन्नपि प्रदेशे बहूनामवस्थानं न विरोधाय कल्पते। सर्वज्ञवीतरागाप्तप्रणीतागमप्रामाण्याच्चोक्तोऽवगाहो वेदितव्यः। सूक्ष्मनिगोतावस्थानवत्—यथा एकनिगोतजीवशरीरेऽनन्ता निगोतजीवास्तिष्ठन्ति साधारणाहारप्राणापानजीवितमरणत्वात्साधारणा इत्यन्वर्थसंज्ञा इत्येतदागमप्रामाण्यादवसीयते तथावगाहोप्यवसेयः। तथा चोक्तं—

ओगाढगाढणिच्चिदो पोग्गलकाएहि सव्वदो लोओ।
सुहुमेहि बादरेहि अणन्ताणन्तेहि विविहेहि॥

इत्येवमादीति। अथ जीवानामवगाहः कथमित्यत आह—

असङ्ख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥१५॥

लोकाकाशस्यासङ्ख्येयानां भागानामेको भागोऽसङ्ख्येयभागः। सोऽसङ्ख्येयभाग आदिर्येषामसङ्ख्येयभागानां तेऽसङ्ख्येयभागादयस्तेष्वसङ्ख्येयभागादिषु। अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः। तेनैकस्यासङ्ख्येय-

[1] षिधु+संराद्धौ—संराद्धिर्निष्पत्तिः.

भागस्यापि ग्रहणम्। उक्तलक्षणा जीवाः। भाज्योऽवगाह इति वर्तते। एते-नैवमभिसम्बन्धो व्याख्यायते—लोकस्य प्रदेशा असङ्ख्येया भागाः कृताः। तत्रैकस्मिन्नङ्गुलाऽसङ्ख्येयभागमात्रे लोकाकाशस्यासङ्ख्येयभागे सर्वजघन्य-शरीरभाजो जीवस्यावगाहो भवति। कस्यचिज्जीवस्यैकद्वित्रिचतुरादि-प्रदेशाधिकेऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रेऽवगाहः। एवं द्वित्रिचतुरादिसङ्ख्येयेष्व-प्यसङ्ख्येयभागेष्वासर्वलोकात्समुद्घातकालेऽवगाहो वेदितव्यः। स्या-न्मतं ते—कस्मिन्नप्यसङ्ख्येयभागे प्रदेशा असङ्ख्येयाः। द्वित्रिचतुरादिष्व-प्यसङ्ख्येया एव। ततो जीवानामवगाहभेदो न प्राप्नोतीति। तन्न युक्तम-सङ्ख्येयस्यासङ्ख्येयविकल्पत्वात्। अजघन्योत्कृष्टासङ्ख्येयस्य हि असङ्ख्येया विकल्पा भवन्त्यतोऽवगाहविशेषो जीवानां सिद्धः। धर्माऽधर्मपुद्गल-जीवानां कृत्स्नलोकावगाहनियमात् कालद्रव्यस्य लोकाकाशस्यैकस्मि-न्नेकस्मिन् प्रदेशे एकस्यैकस्यावगाह इति सामर्थ्यादवगम्यते। अत्र कश्चिदाह—एकैकजीवः सकललोकव्यापी लोकाकाशसमानपरिमाणप्रदेश-त्वाद्धर्माधर्मवदिति कुतस्तस्यासङ्ख्येयभागादिषु वृत्तिर्घटत इति। तन्निराकरणार्थमाह—

प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

परमाणुमात्रं क्षेत्रं प्रदेशः। सूक्ष्मशरीरनामकर्मोदयवशादुपात्तं सूक्ष्मशरीरमधितिष्ठतः शुष्कचर्मवत्सङ्कोचनं प्रदेशानां संहारः। बादर-शरीरनामकर्मोदयवशादुपात्तं बादरशरीरमधितिष्ठतो जलतैलवत्प्रसारणं विसर्पः। संहारश्च विसर्पश्च संहारविसर्पौ। प्रदेशानां संहारविसर्पौ प्रदेशसंहारविसर्पौ। ताभ्यां प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यामात्मनो लोकस्या-सङ्ख्येयभागावगाहित्वम्। समुद्घातकाले त्वसङ्ख्येभागावगाहिता सर्वलोक-व्यापिता वा न विरुध्यते प्रदीपवत्। यथा निरावरणव्योमदेशावधृतप्रकाश-परिमाणः प्रदीपः शरावकुडवापवरकाद्यावरणवशात्तत्परिमाणप्रकाश उप-लभ्यते तथा प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यामसङ्ख्येयभागादिपरिच्छिन्नवृत्ति-रात्मनो वेदितव्या। अथ मतमेतत्—यदि संहरणविसर्पणस्वभावो जीवस्तर्हि प्रदीपादिवदेवास्यानित्यत्वं प्राप्नोतीति। तन्न—तथेष्टत्वात्—इष्टमेवास्माभिरात्मनः कार्मणशरीरापादितप्रदेशसंहारविस्तारपर्याया-देशादनित्यत्वमिति। तथा प्रदीपादेः सङ्कोचविकासस्वभावत्वेऽपि रूपद्रव्य-

सामान्यार्थादेशान्नित्यत्ववदात्मनोऽपि द्रव्यार्थादेशान्नित्यत्वमिष्यते। न च सावयवत्वात्प्रदेशसंहारविसर्पवत् संसारिणः सदेहजीवस्य घटादिवच्छेदनभेदनादिभिः प्रदेशविसरणमस्ति। कुत इति चेदुच्यते—तस्य बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणभेदादन्यत्वमापद्यमानस्यामूर्तस्वभावापरित्यागात्। किञ्च—द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयवशात्प्रदेशसंहारविसर्पणवत्वस्य सावयवत्वस्य च सद्भावमसद्भावं च प्रत्यनेकान्त इति परोक्तसकलदोषाभावः। अत्र कश्चिदाह—यदि पदार्थानां विशेषलक्षणसद्भावान्नानात्वास्तित्वे स्यातां तर्हि धर्माधर्मयोः किं विशेषकरं तदस्तित्वसाधकं च लक्षणमिति। उपकार इति ब्रूमस्तमेवाह—

गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥

गमनं गतिः। स्थानं स्थितिः। जीवपुद्गलद्रव्याणां बाह्याभ्यन्तरहेतुसन्निधाने सति परिणममानानां देशान्तरप्राप्तिहेतुः परिणामो गतिरित्युच्यते। तेषामेव स्वदेशादप्रच्यवनहेतुर्गतिनिवृत्तिरूपा स्थितिरवगन्तव्या। गतिश्च स्थितिश्च गतिस्थिती। उपग्रहो द्रव्याणां शक्त्यन्तराविर्भावे कारणभाव इत्यर्थः। तस्य च गतिस्थित्योर्भेदात्तत्सामानाधिकरण्याद्भेदसिद्धेर्द्वित्वनिर्देश उपपद्यते। कथं सामानाधिकरण्यमिति चेदुपगृह्येते उपग्रहाविति कर्मण्यलो विधानात्ततो गतिस्थिती एवोपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति कर्मधारयः। धर्मश्चाधर्मश्च धर्माधर्मौ तयोर्धर्माधर्मयोः। अत्र करोतिक्रियायाः कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि षष्ठीनिर्देशः। उपकारः कार्यमुच्यते। स चोपकारशब्दः कर्मसाधनः, कर्मणि घञो विधानात्। तस्य सामान्योपक्रमे एकवचननिर्देशः। धर्माधर्मयोः क उपकार इत्युक्ते गतिस्थित्युपग्रहाविति पश्चाद्विशेषसम्बन्धात्। अथवोपग्रहशब्दो भावसाधन–उपग्रहणमुपग्रह इति भावेऽलो विधानात्। तथोपकारशब्दोऽपि भावसाधन—उपकरणमुपकार इति भावे घञो विधानात्। तदा गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति षष्ठीलक्षणस्तत्पुरुषः क्रियते। तर्हि भावस्यैकत्वादुपग्रहशब्दादेकवचनं प्राप्नोतीति चेन्न—गतिस्थितिभेदात्तद्भेदसद्भावे द्विवचननिर्देशोपपत्तेः। स च द्विवचननिर्देशो धर्माधर्माभ्यां सह यथासङ्ख्यप्रतिपत्त्यर्थः। एकवचने हि सति यथा भूमिरेकैवाश्वादीनां गतिस्थित्योरुपग्रहे वर्तते तथा धर्म एक एव

जीवपुद्गलानां गतिस्थित्योरुपग्रहं कुर्यात्तथाऽधर्मोऽपीत्ययमर्थो गम्येत। न चैवमन्यतरस्य वैयर्थ्यमिति वक्तव्यं लोकेऽनेकसहायकारणदर्शनात्। तेनैतदुक्तं भवति—जीवपुद्गलानां सकृत्स्वयमेव गतिपरिणामिनामप्रेरकबाह्यसाधारणोपग्रहकारणत्वेनानुमीयमानो धर्मास्तिकायस्तेषामेव स्वयमेव युगपत् स्थितिपरिणामिनां बाह्यसाधारणोपग्रहाश्रयकारणत्वेनानुमीयमानोऽधर्मास्तिकायः। सर्वगतौ चैतौ सर्वत्र तत्कार्यदर्शनादिति। ननूपग्रहोऽप्युपकार एवोच्यते। ततस्तदर्थस्योपकारवचनेनैव लब्धत्वादुपग्रहवचनमनर्थकम्। तेन गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इत्यस्तु लघुत्वादिति। सत्यं—यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनं क्रियते। अन्यथा जीवानामेव गतिपरिणामोपकारो धर्मस्य स्यान्न तु पुद्गलानाम्। पुद्गलानामेव स्थितिपरिणामोपकारस्स्यादधर्मस्य न तु जीवानामिति यथासङ्ख्यं प्रतीयते। व्याख्यानादिष्टसंप्रत्यये च गौरवं स्यादिति सुखप्रतिपत्त्यर्थमुपग्रहवचनं कृतम्। तत्रैवमुच्यते—विवादापन्नाः सकलजीवपुद्गलाश्रयाः सकृद्गतयः साधारणबाह्याप्रेरकनिमित्तापेक्षा युगपद्भाविगतित्वादेकसरःसलिलाश्रयानेकमत्स्यादिगतिवत्। तथा सकलजीवपुद्गलस्थितयः साधारणबाह्याश्रयहेत्वपेक्षा युगपद्भाविस्थितित्वादेककुण्डाश्रयबदरादिस्थितिवत्। यत्तत्साधारणं बाह्यं निमित्तं स धर्मोऽधर्मश्चेति निश्चीयते। न चाकाशं साधारणं निमित्तं तद्गतिस्थितीनां सर्वत्र भावादिति वक्तव्यं—तस्यावकाशनिमित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। अथैकमेवाकाशमनेककार्यनिमित्तं भविष्यतीत्युच्यते तर्ह्यनेक[1]सर्वगतकालादिद्रव्यपरिकल्पनमनर्थकतामियात्। यौगपद्यादिप्रत्ययस्य कालकार्यस्य बुद्ध्यादेरात्मकार्यस्य इदमितः पूर्वेणेत्यादिप्रत्ययस्य दिक्कार्यस्य अन्वयज्ञानस्य सामान्यकार्यस्य च इहेदमिति प्रत्ययस्य समवायकार्यस्यापि नभोनिमित्तत्वोपपत्तेस्तस्य सर्वत्र सर्वदा सद्भावात्। अथ कार्यविशेषात्कालादिनिमित्तभेदव्यवस्थाऽभ्युपगम्यते तर्हि तत एव धर्मादिनिमित्तभेदव्यवस्थाप्यभ्युपगन्तव्या—सर्वथा विशेषाभावात्। किं च धर्माधर्माऽनभ्युपगमे सर्वत्राकाशे सर्वजीवपुद्गलगतिस्थितिप्रसङ्गाल्लोकालोकव्यवस्था न स्यात्। ततो लोकालोकव्यवस्थाऽन्यथाऽनुपपत्तेर्धर्माधर्मास्तित्वसिद्धिः। नापि कालहेतुकाः सर्वजीवपुद्गलगतिस्थितयः, कालस्य वर्तनादिहेतुत्वेन व्यवस्थितत्वात्। तर्हि पुण्यापुण्याख्यादृष्ट-

[1] नैयायिकमतापेक्षया सर्वगतत्वमाकाशकालदिगात्ममनसाम्.

निमित्ताः सन्तु गमनस्थानपरिणामिपदार्थगतिस्थितय इति चेन्न—पुद्गलानामदृष्टाभावात्तासामभावप्रसक्तेः। ये यदात्मोपभोग्याः पुद्गलास्तद्गतिस्थितयः सदात्माऽदृष्टनिमित्ता इति चेत्तर्ह्यसाधारणं निमित्तमदृष्टं तासां स्यात्प्रतिनियतात्माऽदृष्टस्य प्रतिनियतद्रव्यगतिस्थितिहेतुत्वसिद्धेः। न च सर्वथा [1] तदनिष्टं तासां जलपृथिव्यादेरिव दृष्टगतिस्थितिनिमित्तस्याप्यसाधारणस्यापीष्टत्वात्। साधारणं तु सहकारिकारणं धर्मोऽधर्मश्चैव। ततः प्रमाणसिद्धजीवपुद्गलसाधारणगतिस्थित्यन्यथानुपपत्तेर्धर्माधर्मयोः प्रसिद्धिरित्यलमतिविस्तरेण। आकाशस्योपकारः कोऽस्तित्वसाधन इत्याह—

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

आकाशशब्दो व्याख्यातार्थः। अवगाहोऽनुप्रवेश इत्यर्थः। अवगाहशब्दस्तु भावसाधनोऽवगाहनमवगाह इति। असर्वगतद्रव्याणां परस्परमनुप्रवेशनक्रियायाः स्वयं कर्तृभावमास्कन्दतां सर्वावकाशदानसमर्थाकाशे योऽवगाहः कार्यं तदाकाशस्यास्तित्वं साधयतीति समुदायार्थः। तथाहि—युगपत्सर्वद्रव्यावगाहः साधारणकारणापेक्षः सर्वसाधारणावगाहनत्वान्यथानुपपत्तेः। यच्च बाह्यमप्रेरकं साधारणकारणं तदाकाशमवबोद्धव्यम्। अथ मतमेतत्—मधुनि सर्पिषोऽवगाहो, भस्मनि जलस्यावगाहो, जले चाश्वादेरवगाहो यथा दृष्टस्तथैवालोकतमसोरशेषार्थावगाहघटनान्नास्मादाकाशं सिध्यतीति। तन्न युक्तिमत्—आलोकतमसोरपि नभसोऽसम्भवेऽवगाहानुपपत्तेः। शब्दात्तद्गुणादाकाशसिद्धिर्भविष्यतीति चेन्न—तस्य पुद्गलपर्यायत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। स्यान्मतं ते—यथा जलमवगाहते हंस इत्यत्र गमनपरिणतस्य हंसस्य जलावगाहनक्रियायाः कर्तृत्वोपपत्तेर्जलहंसयोरनादिः सम्बन्धो नास्ति। तथाकाशं धर्माधर्माववगाहेते इत्यभ्युपगमादनादिसम्बन्धो निवर्तत इति। तन्न युक्तम्। किं कारणम्? निष्क्रियत्वादनयोरुक्तावगाहस्यौपचारिकत्वात्। कुतस्तर्ह्युपचार इति चेद्व्याप्तिसद्भावादाकाशस्य सर्वगतत्ववत्। यथा गमनाभावे सर्वगतमाकाशमित्युच्यते व्याप्तिसद्भावात्तथा मुख्यावगाहनाभावेऽपि लोकाकाशे सर्वत्र व्याप्तिदर्शनाद्व्यवह्रियते धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाह इति। अथ मतमेतत्—युतसिद्धानां लोके आधाराधेयभावो

---

1 अदृष्टम्.

दृष्टो यथा कुण्डबदरादीनाम्। आकाशधर्माधर्माः पुनरयुतसिद्धा अप्राप्तिपूर्वकप्राप्त्यभावात्। तस्मादेषामाधाराधेयभावो नोपपद्यत इति। तदयुक्तम्। किं कारणम्? तत्राप्याधाराधेयभावस्य दर्शनात्। यथा युतसिद्ध्यभावेऽपि पाणौ रेखा घटे रूपमित्यादिष्वाधाराधेयभावो दृष्टस्तथा लोकाकाशे धर्माधर्मावित्यादिष्वप्याधाराधेयभावसिद्धिर्न विरुध्यते। किं चानेकान्तात्तत्सिद्धिर्वेदितव्या। तद्यथा—पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्याद्व्ययोत्पादाभावे स्यादनादिसम्बन्धावयुतसिद्धौ च धर्माधर्मौ। द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात्पर्यायाणां व्ययोदयसद्भावात्स्यात्सादिसम्बन्धौ नायुतसिद्धौ चेत्यादि योज्यम्। ततः कथंचिदेवावगाह आधाराधेयभावस्य सिद्धो भवति। जीवपुद्गलानां तु सक्रियत्वान्मुख्योऽवगाहो वेदितव्यो यथा जले हंसस्येति। स्यान्मतं ते—यद्याकाशस्यावकाशदानसामर्थ्यमस्ति तर्हि तस्य सर्वत्र भावान्मूर्तानां परस्परप्रतिघातो न स्यत्। दृश्यते च वज्रादिभिर्लोष्टानां भित्त्यादिभिश्च गवादीनाम्। ततोऽस्यावकाशदानसामर्थ्यं हीयत इति। तन्न युक्तं-स्थूलानामन्योन्यप्रतिघातोपपत्तेः। स्थूला हि परस्परतः प्रतिहन्यन्ते न सूक्ष्मास्तेषामन्योन्यप्रवेशशक्तियोगान्न तस्य तावतावकाशदानसामर्थ्यं हीयत इति। तर्ह्यलोकाकाशेऽवगाहिनामभावादवगाहस्य तल्लक्षणस्याभावस्तदभावाच्च लक्ष्यस्य नभसोऽप्यभावप्रसङ्ग इति चेन्न-स्वभावापरित्यागात्। यथा हंसस्यावगाहकस्याभावेप्यवगाहत्वं जलस्य न हीयते तथाऽवगाहिनामभावेऽपि नालोकाकाशस्यावकाशदानसामर्थ्यहानिरित्यलमतिप्रपञ्चेन। उपकारप्रकरणाभिसम्बन्धेन शरीराद्यारम्भकसूक्ष्मपुद्गलास्तित्वसिद्धिनिबन्धनं कार्यमाह—

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥

शरीरं च वाक्च मनश्च प्राणश्चापानश्च शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः। उपकार इत्यनुवर्तते। ततश्च वक्ष्यमाणलक्षणानां पुद्गलानामुपादानसहकारिरूपाणां शरीरादयः कार्यरूपा अस्तित्वं साधयन्तीति सङ्क्षेपः। तद्विस्तरः पुनरयमुच्यते—तत्र शरीराण्यौदारिकादीनि स्थूलसूक्ष्माणि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपाणि पञ्चोक्तानि। तत्र च यानीन्द्रियप्रत्यक्षाणि तत्र विवादाभावान्न तदर्थोयं सूत्रारम्भः, किं तर्हि—जीवं प्रत्युपकारजनक-

सूक्ष्मपुद्गलसिद्ध्यर्थः। तथाहि—शरीरं तावत्पुद्गलकार्यं स्पर्शादिमत्वाद्घटादिवत्। अथ मतमेतत्—कार्मणं शरीरमपौद्गलिकमनाकारत्वादिति। तदयुक्तं—मूर्तिमत्सम्बन्धेन विपच्यमानत्वाद्व्रीह्यादिवत्। यथा व्रीह्यादीनामुदकादिद्रव्यसम्बन्धप्रापितपाकानां पौद्गलिकत्वं दृष्टं तथा कार्मणमपि गुडकण्टकादिमूर्तिमद्द्रव्योपनिपाते सति विपच्यमानत्वात्पौद्गलिकमित्यवसीयते। न ह्यमूर्तं किंचिन्मूर्तिमत्सम्बन्धे सति विपच्यमानं दृष्टमिति। वाग्द्विविधा—भाववाग्द्रव्यवाक्चेति। तत्र भाववाक् चेतनपर्यायरूपा वीर्यान्तरायमतिश्रुतज्ञानावरणपुद्गलाङ्गोपाङ्गनामपुद्गललाभनिमित्तत्वादुपचारतः पौद्गलिकी—पुद्गलस्य निमित्तस्याभावे तद्वृत्त्यभावात्। भाववचनसामर्थ्योपेतेन क्रियावतात्मना प्रेर्यमाणाः पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमन्त इति पुद्गलोपादाना द्रव्यवाक्कथ्यते। तथा हि—द्रव्यवाक्पुद्गलपर्यायः सामान्यविशेषत्वे सति वाह्येन्द्रियविषयत्वाद्गन्धादिवत्। वाह्येन्द्रियं तु वाचो ग्राहकं श्रोत्रमेव न चक्षुरादि। यथा घ्राणग्राह्ये गन्धद्रव्ये तदविनाभाविनः सन्तोऽपि रसादयो घ्राणेन नोपलभ्यन्ते तथा श्रोत्रविषयः शब्दोऽपि शेषेन्द्रियैर्न गृह्यते। पुनः कस्माद्वाङ्न गृह्यत इति चेन्न—विशीर्णत्वात्तडिद्द्रव्यवत्। यथा तडिद्द्रव्यं चक्षुषोपलब्धं विष्वग्विशीर्णत्वात् पुनर्न दृश्यते तथा श्रोत्रेणोपलब्धा वागपि विष्वग्विशीर्णा पुनर्न श्रूयत इत्यदोषः। स्यान्मतं ते—अमूर्तः शब्दोऽमूर्ताकाशगुणत्वादिति। तन्न। किं कारणम्? मूर्तिमद्ग्रहणप्रेरणावरोधदर्शनात्। मूर्तिमता तावदिन्द्रियेण शब्दो गृह्यते। न वामूर्तः कश्चिदिन्द्रियग्राह्योऽस्ति। प्रेर्यते च मूर्तिमता पवनेनार्कतूलराशिवत् दिगन्तरस्थेन ग्राह्यत्वात्। न चामूर्तस्य मूर्तिमता प्रेरणं युज्यते। अवरुध्यते च शब्दः [1] तृणबिलादिभिः कुल्याजलवत्। न चामूर्तं किंचिन्मूर्तिमताऽवरुध्यमानं दृष्टम्। तथा स्पर्शवद्द्रव्याभिघाताच्छब्दान्तरानारम्भाभ्युपगमान्मुख्यावरोधसिद्धेः शब्दस्य मूर्तत्वसिद्धिः। तारकादिवदभिभवादिदर्शनाच्च मूर्तः शब्दोऽवगन्तव्यः। यथा तारकादयो भास्करप्रभाभिभवान्मूर्तिमन्तो दृष्टास्तथा सिंहगजभेर्यादिशब्दैर्बृहद्भिः शकुनिरुतादयोऽभिभूयन्ते। तथा कंसादिषु पतिताः शब्दा ध्वन्यन्तरारम्भे हेतवो भवन्ति। गिरिगह्वरादिषु च प्रतिहताः प्रतिशब्दभावमास्कन्दन्ति। अथाऽमूर्तस्यापि विज्ञानस्य मूर्तिमद्भिः सुरादिभिरभिभवो दृश्यते। ततो

---

[1] नलविलादिभिः इति राजवार्त्तिके पाठः.

ज्ञानेन प्रकृतहेतोर्व्यभिचार इत्युच्यते। तदप्ययुक्तं—विज्ञानस्यापि क्षायोपशमिकस्य कथञ्चिच्चिन्मूर्तत्वाभ्युपगमात्। अन्यथाऽऽकाशवत्तस्याभिभवाघटनात्। मनोऽपि द्वेधा—भावमनो द्रव्यमनश्चेति। भावमनो लब्ध्युपयोगलक्षणं चेतनपर्यायः। तदपि पुद्गलात्मकमनोवर्गणालम्बनत्वात्पौद्गलिकम्। द्रव्यमनश्च ज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमलाभप्रत्यया गुणदोषविचारस्मरणादिप्रणिधानाभिमुख्यस्यात्मनोऽनुग्राहकाः पुद्गला वीर्यविशेषावर्जनसमर्थाः मनस्त्वेन परिणता इति कृत्वा पौद्गलिकम्। किंच द्रव्य मनः पुद्गलकार्यं द्रव्यकरणत्वेन ज्ञानसाधनत्वाच्चक्षुरादिवदिति। युक्तिबलाच्चास्य पौद्गलिकत्वसिद्धिः। वीर्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामकर्मोदयापेक्षेणात्मना उदस्यमानः कोष्ठ्यो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राण इत्युच्यते। तेनैवात्मना बाह्यो वायुरभ्यन्तरीक्रियमाणो निःश्वासलक्षणोऽपान इत्याख्यायते। एतावप्यात्मानुग्राहिणौ जीवितहेतुत्वात्। तथा मनसः प्राणापानयोश्च मूर्तिमत्त्वं प्रतिघातादिदर्शनात्। मनसस्तावत्प्रतिभयहेतुभिरशनिशब्दादिभिः प्रतिघातो दृश्यते सुरादिभिश्चाभिभवः। हस्तपादादिभिरास्यसंवरणात्प्राणापानयोः प्रतिघात उपलभ्यते श्लेष्मणा चाभिभवः। न चामूर्तस्य मूर्तिमद्भिः प्रतिघातादयो भवेयुः। तथा प्राणापानौ पुद्गलारब्धौ स्पर्शवत्वाद्घटादिवदित्यनुमानाच्च प्राणापानयोः पौद्गलिकत्वसिद्धिः। प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः प्राप्नोति शरीरादिपदानामिति चेन्न—अङ्गाङ्गिद्वन्द्वे तदभावात्। सांसारिकसुखादिकार्यत्वं च पुद्गलानां प्रतिपादयन्नाह—

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहश्च ॥ २० ॥

द्रव्यादिबाह्यप्रत्ययवशादन्तरङ्गसद्वेद्यकर्मोदयाच्चात्मनः प्रीतिरूपः प्रसादः सुखमित्याख्यायते। बाह्यद्रव्यादिकारणवशादन्तरङ्गाऽसद्वेद्यकर्मोदयाच्चात्मपरिणामः सङ्क्लेशप्रायो दुःखमिति कथ्यते। भवधारणकारणायुराख्यकर्मोदयापादितां भवस्थितिमादधानस्य जीवस्य पूर्वोक्तप्राणापानलक्षणस्य क्रियाविशेषस्याऽविच्छेदो जीवितमिति परिभाष्यते। तस्यैव जीवितस्योच्छेदो जीवस्य मरणमित्युच्यते। सुखं च दुःखं च जीवितं च मरणं च सुखदुःखजीवितमरणानि। तान्येवोपग्रहः कार्यं सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहः। केषामिति प्रश्ने पुद्गलानामिति प्रकृतमेवाभि-

सम्बध्यते। यदा सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्चेति पाठान्तरं तदा सुखादीन्युपग्रहो येषां ते सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहा इत्यर्थवशाद्विभक्तिपरिणामेन सदसद्वेद्यायुःकर्मपुद्गलाः सुखाद्युपग्रहाश्च भवन्तीति व्याख्यायते। ननु प्रकृतमुपग्रहवचनमस्ति तेन शरीरवाङ्मनःप्राणापानैरचेतनैः सुखदुःखजीवितमरणैश्च चेतनात्मकैः कार्यविशेषैः पुद्गला जीवानुपगृह्णन्तीत्यस्मिन्नर्थे प्रतिपादिते पुनरुपग्रहवचनमनर्थकमिति चेत्तन्न। किं कारणम्? पुद्गलानां परस्परोपग्रहप्रदर्शनार्थत्वात्। यथा धर्माधर्माकाशानि परेषामेवोपग्रहं कुर्वन्ति न तथा पुद्गलाः। किं तर्हि—पुद्गलानां च पुद्गलकृत उपकारोऽस्तीति प्रतिपादनार्थं पुनरुपग्रहवचनं कृतम्। तद्यथा—कंसादीनां भस्मादीनि। जलादीनां कतकफलादीनि। अयःप्रभृतीनामुदकादीनि च नैर्मल्यलक्षणमुपकारं कुर्वन्ति। स्यान्मतं ते—शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहश्च पुद्गलानामित्येकमेव सूत्रं कर्तव्यं लघ्वर्थमिति। तन्न। किं कारणम्? यथासङ्ख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात्पृथग्योगकरणस्य। एकयोगे हि कृते शरीरवाङ्मनःप्राणापानहेतवश्चत्वारः। सुखदुःखजीवितमरणानि च फलानि चत्वारीति तेषां यथासङ्ख्यमनिष्टमाशङ्क्येत। तन्निवृत्त्यर्थं पृथक्सूत्रीकरणम्। उत्तरसूत्रे सुखादिसम्बन्धनार्थं चेति। चशब्दश्चक्षुरादिसमुच्चयार्थः। तेन यथा शरीराणि [1] पुद्गलकार्याणि तथा चक्षुरादीन्द्रियाण्यपीत्यवसेयम्। ततः सिद्धमेतत्—शरीरवर्गणाद्विवज्जीवस्य सुखादिजनकं कर्मापि पौद्गलिकं भवतीति। एवमजीवकृतमुपकारं प्रदर्श्य जीवकृतोपकारप्रदर्शनार्थमाह—

परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परशब्दः कर्मव्यतिहारविषयः। कर्मव्यतिहारश्च क्रियाव्यतिहार उच्यते। परस्परस्योपग्रहः कार्यं परस्परोपग्रहः। उपकारस्य प्रस्तुतत्वात्पुनरुपग्रहवचनं पूर्वोक्तसुखादिचतुष्टयाभिसम्बन्धनार्थम्। तेन जीवानां स्वामिभृत्यादिभावेन वृत्तिः परस्परोपग्रहो वेदितव्यः। तद्यथा—स्वामी तावद्वित्तत्यागादिना भृत्यानामुपग्रहे वर्तते। भृत्याश्च हितप्रतिपादनाहितप्रतिषेधेन च स्वामिन उपकारे वर्तन्ते। आचार्य उभयलोकफलप्रदोपदेशदर्शनेन तदुपदेशविहितक्रियानुष्ठापनेन च शिष्याणामनुग्रहे

---

1 पुद्गलमयानि—ख.

वर्तते। शिष्या अपि तदानुकूल्यवृत्त्या प्रवर्तन्ते। यथा धर्मादीनामस्तित्वस्याविर्भावको गत्यादिरुपकार उक्तस्तथा कालस्याप्यस्तित्वसंसूचकं प्रतिनियतमुपकारं दर्शयन्नाह—

वर्तनापरिणामक्रियाः परत्वापरत्वे च कालस्य॥ २२॥

स्त्रीलिङ्गे कर्मणि भावे वा णिजन्ताद्वृतेर्युचि प्रत्यये सति वर्तनेति सिध्यति। वर्त्यते वर्तनमात्रं वा वर्तनेति। अथवा वृत्तिरयमनुदात्तानुबन्धस्ततस्ताच्छीलिके युचि वर्तनशीला वर्तनेति भवति। का पुनरसौ वर्तना नाम? प्रतिद्रव्यपर्यायमन्तर्नीतैकसमया स्वसत्तानुभूतिर्वर्तना। अस्यार्थः—द्रव्यस्य पर्यायो द्रव्यपर्यायः द्रव्यपर्यायं प्रति प्रतिद्रव्यपर्यायम्। अन्तः प्रापित एकः समयो यया साऽन्तर्नीतैकसमया स्वसत्तानुभूतिरुच्यते। उत्पादव्ययध्रौव्यैक्यवृत्तिरेव सत्ता। न ततोऽन्या काचिदस्ति। स्वा स्वकीया प्रतिनियता असाधारणीत्यर्थः। स्वा चासौ सत्ता च स्वसत्ता। सा बुद्ध्यभिधानानुप्रवृत्तिलिङ्गेनानुमीयमाना सादृस्योपचारादेकापि सती जीवाजीवतद्भेदप्रभेदैः सम्बन्धमापद्यमाना विशिष्टशक्तिभिरेव सम्बध्यते। तस्याः स्वसत्ताया अनुभूतिरनुभवनं स्वसत्तानुभूतिर्वर्तनेत्युच्यते। एकस्मिन्नविभागिनि समये धर्मादीनि द्रव्याणि षडपि स्वपर्यायैरादिमदनादिमद्भिरुत्पादव्ययध्रौव्यविकल्पैर्वर्तन्त इति कृत्वा तद्विषया सती वर्तना प्रतिद्रव्यपर्यायमेकसमयवृत्तिहेतुत्वमेवेति कथ्यते। सा कालस्य लक्षणं भवति। लक्ष्यते ज्ञायते कालोऽनयेति लक्षणमिति व्युत्पत्तेः। तथाहि—सकलपदार्थगता वर्तना कारणान्तरसाध्या कार्यत्वात्तण्डुलपाकवत्। यच्च निमित्तकारणं स मुख्यः काल इति निश्चीयते। समयादीनां क्रियाविशेषाणां समयादिनिर्वर्त्यानां च पर्यायाणां पाकादीनां च स्वात्मसद्भावानुभवनेन स्वतः एव वर्तमानानां निर्वृत्तेर्बहिरङ्गो हेतुः समयः पाक इत्येवमादिस्वसंज्ञारूढिसद्भावेऽपि काल इत्ययं व्यवहारोऽकस्मान्न भवतीति तद्व्यवहारहेतुनान्येन भवितव्यमिति कालोऽनुमेयः। सूर्यादिगतिः सूक्ष्मा वर्तनाहेतुरिति चेन्न—तस्या अप्येकसमयवृत्तिहेतुत्वस्य कालमन्तरेणानुपपत्तेः। नाप्याकाशप्रदेशा वर्तनाहेतवस्तेषामाधारत्वेन व्यवस्थापितत्वात्। नापि धर्माधर्मौ तद्धेतू तयोर्गतिस्थितिहेतुत्वेनोक्तत्वात्। स्वसत्तैव पदार्थानां वर्तनाहेतुः कालाणुवदिति चेत्कुतः

कालाणुसिद्धिर्यतोयं दृष्टान्तः स्यात् ? पदार्थानामेकसमयवृत्तित्वादेव तत्सिद्धिरिति चेत्--सिद्धा तर्हि कालाणुगृहीता पदार्थानां वृत्तिः कथं निराक्रियेत ? अथ कालाणूनां वृत्तेरपरापरनिमित्तापेक्षायामनवस्था स्यादिति चेन्न—स्वतः कालस्य कालान्तरानपेक्षित्वात्। पदार्थान्तरवृत्तिर्हि कालविशिष्टतया प्रतीयमाना तत्सम्बन्धापेक्षा भवतीति युक्तं वक्तुम्। न तु स्वयं कालः कालान्तरापेक्षो भवति, तस्य कालान्तरसम्बन्धत्वप्रतीत्यभावात्। कुतस्तर्हि प्रतिसमयं वृत्तिरर्थानां सिद्धेति चेन्मुहूर्तादिवृत्त्यन्यथानुपपत्तेरिति ब्रूमः। द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन प्रयोगविस्रसालक्षणो विकारः परिणामः। तत्र प्रयोगो पुरुषकारस्तदनपेक्षा विक्रिया विस्रसा। तन्निमित्तत्वात्तल्लक्षणः परिणाम उच्यते। स च द्वेधा—अनादिरादिमांश्चेति। तत्रानादिर्लोकसंस्थानमन्दराकारादिः। स पुरुषप्रयत्नानपेक्षत्वाद्वैस्रसिकः। आदिमांस्तु प्रयोगजो वैस्रसिकश्चेति द्वेधा। तत्र चेतनस्य द्रव्यस्यौपशमिकादिर्भावः कर्मोपशमाद्यपेक्षोऽपौरुषेयत्वाद्वैस्रसिक इति कथ्यते। ज्ञानशीलभावनादिरूप आचार्यादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात्प्रयोगज इत्याख्यायते। अचेतनस्य च मृदादेर्घटसंस्थानादिपरिणामः कुम्भकारादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगज इत्युच्यते। इन्द्रधनुरादिनानाविधवर्णादिपरिणामोऽपौरुषेयत्वाद्वैस्रसिक इति निगद्यते। तथा धर्माधर्माकाशानामगुरुलघुगुणवृद्धिहानिकृतोऽपरिस्पन्दात्मकः परिणामो वेदितव्यः। द्रव्यस्य बाह्याभ्यन्तरकारणवशादुत्पद्यमानः परिस्पन्दरूपः पर्यायः क्रियेत्यवसीयते। सा द्वेधा—प्रायोगिकी विस्रसानिमित्ता चेति। तत्र प्रायोगिकी शकटादीनां भवति। विस्रसानिमित्ता मेघादीनां विज्ञेया। गतिनिवृत्तिलक्षणा स्थितिस्तु परिणामेऽन्तर्भवतीति पृथङ्नोक्ता। वर्तना च परिणामश्च क्रिया च वर्तनापरिणामक्रियाः। परत्वं चापरत्वं च परत्वापरत्वे। ते च क्षेत्रनिमित्ते प्रशंसानिमित्ते कालनिमित्ते च सम्भवतः। तत्र क्षेत्रनिमित्ते तावदाकाशप्रदेशाल्पबहुत्वापेक्षे। एकस्यां दिशि बहूनाकाशप्रदेशानतीत्य स्थितः पदार्थः पर इत्युच्यते। ततोऽल्पानतीत्य स्थितोऽपर इति कथ्यते। प्रशंसाकृते अहिंसादिप्रशस्तगुणयोगात्परो धर्मः। तद्विपरीतलक्षणस्त्वधर्मोऽपर इत्युच्यते। कालहेतुके—शतवर्षः पुमान्परः। षोडशवर्षस्त्वपर इत्याख्यायते। तत्र कालोपकारप्रकरणात् क्षेत्रप्रशंसानपेक्षे परत्वापरत्वे व्यवहारकालकृते इह गृह्येते। यथाह्यपरक्षेत्रस्थितोऽपि निर्गुणोऽपि चाण्डालो बहुतरकालापेक्षयाऽन्यस्मात्पर इत्युच्यते। परक्षेत्रस्थोऽपि च सगुणोऽपि ब्राह्मणबालकोऽल्पकालत्वादेतस्मादपर इति च

कथ्यते। त एते वर्तनादय उपकारा यस्यार्थस्य लिङ्गं स काल इत्यनुमीयते। वर्तनाग्रहणमेवास्तु तद्भेदत्वात्परिणामादीनां पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति चेन्न—कालद्वैविध्यप्रदर्शनार्थत्वात्प्रपञ्चस्य। द्विविधो हि कालः—परमार्थकालो व्यवहारकालश्चेति। तत्र परमार्थकालो वर्तनालिङ्गो गत्यादीनां धर्मादिवद्वर्तनाया उपकारकः। तत्स्वरूपमुच्यते—यावन्तो लोकाकाशे प्रदेशास्तावन्तः कालाणवः परस्परं प्रत्यबन्धा एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे एकैकवृत्त्या लोकव्यापिनो मुख्योपचारप्रदेशकल्पनाविरहान्निरवयवा विनाशहेत्वभावान्नित्याः परप्रत्ययोत्पादविनाशसद्भावादनित्याश्च। सूचीसूत्रमार्गाकाशच्छिद्रवत्परिच्छिन्नमूर्तित्वेऽपि रूपादियोगाभावादमूर्ताः, प्रदेशान्तरसङ्क्रमाभावान्निष्क्रियाश्च भवन्ति। व्यवहारकालस्तु परिणामादिलक्षणः क्रियाविशेषः कालवर्तनया लब्धकालव्यपदेशः कुतश्चित्परिच्छिन्नोऽन्यस्य परिच्छेदहेतुः। स च परस्परापेक्षया भूतादिव्यपदेशानुभवनात्त्रिविधः सिद्धः। यथा वृक्षपङ्क्तिमनुसरतो देवदत्तस्यैकैकतरुं प्रति प्रातः प्राप्नुवत्प्राप्स्यद्व्यपदेशो भवति तथा तत्कालाणूननुसरतां द्रव्याणां क्रमेण वर्तनापर्यायमनुभवतां भूतवर्तमानभविष्यद्व्यवहारो भवति। तत्र परमार्थकाले कालव्यपदेशो मुख्यो भूतादिव्यपदेशो गौणः। व्यवहारकाले भूतादिव्यपदेशो मुख्यः कालव्यपदेशो गौणः क्रियावद्द्रव्यापेक्षत्वात्कालोपजनितत्वाच्च। स च व्यवहारकालो ज्योतिर्गतिपरिणामकृतत्वान्मनुष्यक्षेत्रे सम्भविष्यते नृलोकाद्बहिर्निर्वृत्तगतिव्यापारत्वाज्ज्योतिषाम्। अथ किमर्थं परत्वापरत्वयोः पृथग्ग्रहणम्? वर्तनापरिणामक्रियापरत्वापरत्वानीत्येवं वक्तव्यमिति चेन्न—परस्परापेक्षत्वात्परत्वाऽपरत्वयोः। पृथग्वचनस्य परत्वं ह्यपेक्ष्याऽपरत्वं भवति, अपरत्वं चापेक्ष्य परत्वमित्यदोषः। अत्र कश्चिदाह—धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवकालानामुपकार उक्तः। लक्षणं चोक्तमुपयोगादिकम्। पुद्गलानां तु सामान्यलक्षणं नोक्तम्। तत्किमित्यत्रोच्यते—

स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पृश्यते स्पर्शनमात्रं वा स्पर्शः। स च मूलभेदापेक्षयाऽष्टविधो—मृदुकठिनगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षविकल्पात्। रस्यते रसनमात्रं वा रसः। स पञ्चविधः—तिक्ताम्लकटुकमधुरकषायभेदात्। गन्ध्यते गन्धन-

मात्रं वा गन्धः। स द्वेधा—सुरभिरसुरभिश्चेति। वर्ण्यते वर्णनमात्रं वा वर्णः। स च पञ्चधा—कृष्णनीलपीतशुक्ललोहितभेदात्। त एते मूलभेदाः। उत्तरभेदोत्तरोत्तरभेदापेक्षया तु सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तविकल्पाश्च जायन्ते। स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च स्पर्शरसगन्धवर्णास्ते सन्ति येषां पुद्गलानां ते स्पर्शरसगन्धवर्णवन्त इति नित्ययोगेऽत्र मत्वर्थीयस्य विधानं यथा क्षीरिणो न्यग्रोधा इति। ननु रूपिणः पुद्गला इत्यत्र रूपाविनाभाविनां रसादीनामपि ग्रहणात्तेनैव सूत्रेण पुद्गलानां रूपादिमत्वे सिद्धेऽनर्थकमिदं सूत्रमिति। नैष दोषः—नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्यत्र सूत्रे धर्मादीनां नित्यत्वादिप्ररूपणया पुद्गलानामरूपत्वे प्राप्ते तन्निरासार्थं रूपिणः पुद्गला इत्युक्तम्। इदं तु सूत्रं परमतन्निराचिकीर्षया पृथिव्यादीनां सर्वेषां पुद्गलजातिविशेषाणां प्रत्येकं रूपादिचतुष्टयं साधारणं स्वरूपमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं कृतम्। परमते हि स्पर्शरसगन्धवर्णवती पृथिवी। स्पर्शरसवर्णवत्य आपः। स्पर्शवर्णवत्तेजः। स्पर्शवानेव वायुरिति चतुस्त्रिद्व्येकगुणा जात्यन्तरत्वेन स्थिताः पृथिव्यादय इत्युक्तम्। तच्च युक्त्याऽनुपपन्नमिति स्वपक्षसाधनद्वारेण निराक्रियते। तथा ह्यापो गन्धवत्यस्तेजो गन्धरसवत्। वायुर्गन्धरसवर्णवान् स्पर्शवत्वात्पृथिवीपर्यायवदिति। एवमुक्तं तावद्युक्तिबलात्पृथिव्यादीनां पुद्गलपर्यायत्वं पुद्गलानां च स्पर्शादिसाधारणगुणत्वम्। इदानीमसाधारणपर्याययोगिनः पुद्गलानाह—

शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च ॥ २४ ॥

शपत्यर्थमाह्वयति प्रत्यापयति शप्यते येन शपनमात्रं वा शब्दः। बध्नाति बध्यतेऽसौ बध्यतेऽनेन बन्धनमात्रं वा बन्धः। केन चिल्लिङ्गेनात्मानं सूचयति सूच्यतेऽसौ सूच्यतेऽनेन सूचनमात्रं वा सूक्ष्मः। सूक्ष्मस्य भावः कर्म वा सौक्ष्म्यम्। स्थूलयते परिबृंहयति स्थूल्यतेऽसौ स्थूल्यतेऽनेन स्थूलनमात्रं वा स्थूलः। स्थूलस्य भावः कर्म वा स्थौल्यम्। सन्तिष्ठते संस्थीयतेऽनेनेति संस्थितिर्वा संस्थानम्। भिनत्ति भिद्यते भेदनमात्रं वा भेदः। पूर्वोपात्ताऽशुभकर्मोदयवशात्ताम्यत्यात्मा तम्यतेऽनेन तमनमात्रं वा तमः। पृथिव्यादिघनपरिणाम्युपश्लेषाद्देहादिप्रकाशावरणतुल्या-

कारेण च्छिद्यते छिनत्त्यात्मानमिति वा छाया। असद्वेद्योदयादातपत्यात्मानमातप्यतेऽनेनातपनमात्रं वाऽऽतपः। निरावरणमुद्योतयत्युद्योत्यतेऽनेनोद्योतनमात्रं वा उद्योतः। शब्दश्च बन्धश्च सौक्ष्म्यं च स्थौल्यं च संस्थानं च भेदश्च तमश्च च्छाया च आतपश्च उद्योतश्च शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतास्ते येषां सन्ति ते शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तः पुद्गला इत्यभिसम्बध्यते। तत्र शब्दो द्वेधा—भाषात्मकेतरभेदात्। तत्र भाषात्मकोऽपि द्वेधा—अक्षरीकृतानक्षरीकृतविकल्पात्। तत्राक्षरीकृतः शास्त्राभिव्यञ्जकः संस्कृतेतरभेदादार्यम्लेच्छव्यवहारहेतुः। अवर्णात्मको द्वीन्द्रियादीनामतिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतुः। स एव भाषात्मकः सर्वोऽपि पुरुषप्रयत्नापेक्षित्वात्प्रायोगिकः। अभाषात्मको द्वेधा—प्रयोगविस्रसानिमित्तभेदात्। तत्र वैस्रसिको मेघादिप्रभवः। प्रयोगश्चतुर्धा—ततविततघनसौषिरभेदात्। तत्र चर्माततनात्ततः पुष्करभेरीदर्दुरादिप्रभवः। विततस्तन्त्रीकृतो वीणासुघोषादिसमुद्भवः। घनस्तालघण्टालालनाद्यभिघातजः। सौषिरो वंशशङ्खादिहेतुकः। एवं च सत्याकाशगुणः शब्द इति परमतं निराकृतं भवति। बन्धोऽपि द्वेधा—वैस्रसिकः प्रायोगिकश्चेति। तत्र पुरुषप्रयोगानपेक्षो वैस्रसिको यथा स्निग्धरूक्षत्वगुणनिमित्तो विद्युदुल्काजलधराग्नीन्द्रधनुरादिविषयः[1]। पुरुषप्रयोगनिमित्तः प्रायोगिकः। स चाऽजीवविषयो जीवाजीवविषयश्चेति द्विधा भिद्यते। तत्राजीवविषयो जतुकाष्ठादिलक्षणः। जीवाजीवविषयः कर्म नोकर्मबन्धः। सौक्ष्म्यं द्विविधमन्त्यमापेक्षिकं चेति। तत्रान्त्यं परमाणूनाम्। आपेक्षिकं बिल्वामलकबदरादीनाम्। स्थौल्यमप्यन्त्यमापेक्षिकं चेति द्विविधम्। तत्रान्त्यं जगद्व्यापिनि महास्कन्धे। आपेक्षिकं बदरामलकबिल्वतालादिषु। संस्थानमाकृतिस्तद्द्विधा भिद्यते—इत्थंलक्षणमनित्थंलक्षणं चेति। तत्र वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रायतपरिमण्डलादिनियतमित्थंलक्षणम्। अतोऽन्यन्मेघादीनां संस्थानमनेकविधमित्थमेवेदमिति निरूपणाभावादनित्थंलक्षणम्। भेदः षोढा भिद्यते—उत्करचूर्णखण्डचूर्णिकाप्रतराणुचटनविकल्पात्। तत्रोत्करः काष्ठादीनां करपत्रादिभिरुत्करणम्। चूर्णो यवगोधूमादीनां सक्तुकणिकादि। खण्डो घटादीनां कपालशर्करादि। चूर्णिका माषमुद्गादीनाम्। प्रतरो अभ्रपटलादीनाम्। अणुचटनं तप्तायःपिण्डादिष्वयोघनादिभिरभिहन्यमानेषु स्फुलिङ्ग-

---

1 प्रयोगनिमित्तः—क. ख.

निर्गमः । तमो दृष्टिप्रतिबन्धकारणं प्रकाशविरोधि । प्रकाशावरणं शरीरादिकं यस्या निमित्तं भवति सा छाया । सा द्वेधा—वर्णादिविकारपरिणता प्रतिबिम्बमात्रात्मिका चेति । तत्रादर्शतलादिषु प्रसन्नद्रव्येषु मुखादिच्छाया तद्वर्णादिपरिणता उपलभ्यते । इतरत्र प्रतिबिम्बमात्रमेव। आतप आदित्यनिमित्त उष्णप्रकाशलक्षणः पुद्गलपरिणामः । उद्योतश्चन्द्रमणिखद्योतादीनां प्रकाशः । एवमन्येऽपि नोदनाभिघातादयो ये पुद्गलपरिणामा आगमे इष्टास्तेषामिह चशब्देन समुच्चयः क्रियते । ततश्च शब्दादयः पुद्गलपर्यायाः सामान्यविशेषवत्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात्पद्मगन्धवदिति सिद्धम् । न पुनराकाशादिपर्यायास्त इति । अत्र कश्चिदाह—यदि स्पर्शादयश्च शब्दादयश्च पुद्गलानामेव परिणामास्तर्ह्येक एव योगः कर्तव्यो न पृथगिति । अत्रोच्यते—पृथक्करणं केषां चित्पुद्गलानामुभयपर्यायज्ञापनार्थं क्रियते । स्पर्शादयो हि परमाणूनां स्कन्धानां च भवन्ति । शब्दादयस्तु स्कन्धानामेव व्यक्तिरूपेण भवन्ति । सौक्ष्म्यवर्ज्या इत्येतस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं पृथग्योगकरणम् । सौक्ष्म्यं पुनरन्त्यं परमाणुष्वेव । आपेक्षिकं स्कन्धेषु भवति । तस्येह सूत्रे करणं स्थौल्यप्रतिपक्षप्रतिपत्त्यर्थम् । इदानीं पुद्गलानां भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अणवः स्कन्धाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविभिः स्पर्शादिभिर्गुणैः सततं परिणमन्त इत्येवमण्यन्ते शब्द्यन्ते ये ते अणवः । सौक्ष्म्यादात्मादय आत्ममध्या आत्मान्ताश्च । उक्तं च—

अत्तादि अत्तमज्झं अत्तन्तं णेव इन्दिए गेज्झं ।
जं दव्वं अविभागि तं परमाणुं वियाणाहि ॥ इति ॥

स्थूलभावेन ग्रहणनिक्षेपणादिव्यापारस्कन्दनात् स्कन्धा इति संज्ञायन्ते । रूढिवशाद्ग्रहणादिव्यापारायोग्येष्वपि द्व्यणुकादिषु स्कन्धाख्या वर्तते । अनन्तभेदा अपि पुद्गला अणुजात्या स्कन्धजात्या च द्वैविध्यमापद्यमानाः सर्वे गृह्यन्त इति तज्जात्याधारानन्तभेदसंसूचनार्थमुभयत्र बहुवचनं कृतम् । अणुस्कन्धा इत्येकविभक्तिनिर्देशो युक्तो लघुत्वादिति चेत् तन्नोभयसूत्रसम्बन्धार्थत्वाद्भेदकरणस्य । तेन स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तोऽणवः । स्कन्धाः पुनः शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतम-

श्छायातपोद्योतवन्तश्च स्पर्शादिमन्तश्चेत्ययमभिसम्बन्धः सिद्धो भवति। समासे पुनः समुदायस्यार्थवत्वादवयवार्थाभावाद्भेदेनाभिसम्बन्धः कर्तुं न शक्यते। तत्र परमाणुः केनचित्प्रकारेण कार्यरूपो भेदादणुरिति वक्ष्यमाणत्वात्। द्व्यणुकादिकार्यस्य हेतुत्वात्कारणरूपश्च भवति। द्रव्यार्थतया व्ययोदयाभावात्स्यान्नित्यः। स्नेहादिविपरिणामाभ्युपगमात्स्यादनित्यश्च। तथा व्यक्तिरूपेणैकरस एकवर्ण एकगन्धश्च परमाणुर्वेदितव्यो निरवयवत्वात्। सावयवानां हि मातुलुङ्गादीनामनेकरसत्वं दृश्यते। अनेकवर्णत्वं च मयूरादीनाम्। अनेकगन्धत्वं च पवनादीनाम्। निरवयवश्चाणुस्तस्मादेकरसवर्णगन्धो भवति। द्विस्पर्शश्चाणुरवगन्तव्यो विरोधाभावात्। कौ पुनर्द्वौ स्पर्शौ? शीतोष्णस्पर्शयोरन्यतरः स्निग्धरूक्षयोरन्यतरश्च एकप्रदेशत्वाद्विरोधिनोर्युगपदनवस्थानात्। गुरुलघुमृदुकठिनस्पर्शानां तु परमाणुष्वभावः स्कन्धविषयत्वात्। शक्तिरूपेण तु सर्वेऽपि रसादयः सन्ति। कथं पुनस्तेषामणूनामत्यन्तपरोक्षाणामस्तित्वमवसीयते? इति चेदुच्यते—अणूनामस्तित्वं कार्यलिङ्गत्वात्—कार्यलिङ्गं हि कारणमिति वचनात्। परमाणूनामभावे शरीरेन्द्रियमहाभूतादिलक्षणस्य कार्यस्य प्रादुर्भावाघटनात्। तथा चोक्तम्—

कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः।
एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च॥ इति॥

अथ के स्कन्धाः? वक्ष्यमाणबन्धं परिप्राप्ता येऽणवस्ते स्कन्धा इति व्यपदिश्यन्ते। ते च त्रिविधाः—स्कन्धाः स्कन्धदेशाश्च स्कन्धप्रदेशाश्चेति। तत्रानन्तानन्तपरमाणुबन्धविशेषः स्कन्धः। तदर्धं देशः। अर्धार्धं प्रदेशः। तद्भेदाः पृथिव्यप्तेजोवायवः स्पर्शादिशब्दादिपर्यायाः प्रसिद्धाः न पुनश्चतुस्त्रिद्व्येकगुणाः पार्थिवादिजातिभिन्ना इति। तत्र स्कन्धानां तावदुत्पत्तिहेतुप्रतिपादनार्थमाह—

भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥

बाह्याभ्यन्तरविपरिणामकारणसन्निधाने सति संहतानां स्कन्धानां विदारणं भेदः। पृथग्भूतानामेकत्वापत्तिः सङ्घात इति कथ्यते। भेदसङ्घातयोर्द्वित्वाद्द्विवचनेन भवितव्यमिति चेत् तन्न—बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात्। अतो भेदेन सङ्घातो भेदसङ्घात इत्यस्यापि ग्रहणं सिद्धं

भवति। उत्पूर्वः पदिर्जात्यर्थो द्रष्टव्यः। उत्पद्यन्ते जायन्त इति यावत्। तदपेक्षो भेदसङ्घातेभ्य इति हेतुनिर्देशः। भेदात्सङ्घाताद्भेदसङ्घाताभ्यां च स्कन्धा उत्पद्यन्ते। तद्यथा—द्वयोः परमाण्वोः सङ्घाताद्द्विप्रदेशः स्कन्ध उत्पद्यते। द्विप्रदेशस्य स्कन्धस्याणोश्च त्रयाणां चाणूनां सङ्घातात्त्रिप्रदेशः। द्वयोर्द्विप्रदेशस्कन्धयोस्त्रिप्रदेशस्कन्धस्याणोश्चतुर्णां सङ्घाताच्चतुःप्रदेशः स्कन्ध उत्पद्यते। एवं सङ्ख्येयानामसङ्ख्येयानामनन्तानां च सङ्घातात्ताव-त्प्रदेशः स्कन्धो जायते। एषामेव स्कन्धानां भेदाद्द्विप्रदेशपर्यन्ताः स्कन्धा उत्पद्यन्ते। एवं भेदसङ्घाताभ्यामेकसमयिकाभ्यां द्विप्रदेशादयः स्कन्धा उत्पद्यन्ते। अन्यतो भेदनादन्यस्य सङ्घातेनेति। एवमुक्तानामणुस्कन्धा-नामविशेषेण भेदादिहेतुकोत्पत्तिप्रसङ्गे विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

भेदादणुः ॥ २७ ॥

भेदादेवाणुरुत्पद्यत इति सम्बन्धः। तर्ह्येवकारोऽत्र नियमार्थः कथं न कृत इति चेत्तन्न—सामर्थ्यादवधारणप्रतीतेरेवकारावचनमब्भक्षवत्। यथा न कश्चिदपो न भक्षयतीत्यब्भक्षणे सिद्धे अब्भक्षकोऽयं देवदत्त इति वचनादप एव भक्षयतीत्यवधारणं गम्यते तथा भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्त इत्यनेनैवाणोर्भेदादुत्पत्तौ सिद्धायां पुनर्वचनमवधारणार्थं भवति—भेदा-देवाणुर्न सङ्घातान्नापि भेदसङ्घाताभ्यामिति। सङ्घातादेव स्कन्धानामात्म-लाभे सिद्धे भेदसङ्घातग्रहणस्यानर्थक्यप्रसङ्गे तत्प्रयोजनप्रतिपत्त्यर्थ-मिदमुच्यते—

भेदसङ्घाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

भेदश्च सङ्घातश्च भेदसङ्घातौ तुल्यकालौ। ताभ्यां भेदसङ्घाताभ्याम्। चक्षुषा ग्राह्यश्चाक्षुषो दृश्य इति यावत्। अनन्तानन्तपरमाणुसमुदयनिष्पा-द्योऽपि स्कन्धः कश्चिच्चाक्षुषः कश्चिच्चाचाक्षुषो भवति। तत्राचाक्षुषोऽपि कश्चिद्भेदसङ्घाताभ्यां चाक्षुषो जायते। कात्रोपपत्तिरिति चेदुच्यते—सूक्ष्म-परिणामस्य स्कन्धस्य भेदे सौक्ष्म्यापरित्यागादचाक्षुषत्वमेव। सूक्ष्मपरि-णतः पुनरपरः सत्यपि तद्भेदे सङ्घातान्तरसंयोगात्सौक्ष्म्यपरिणामोपरमे स्थौल्योत्पत्तौ दृश्यो भवति। भिन्नकाले तु स्थूलस्कन्धस्य भेदोऽपि दृश्यत्व-हेतुः प्रागेवोक्तः प्रभूतरसगृहीताल्पतमहेमवत् भेदाभावे तदुपलभ्यत्वा-

भावात्। न च भेदो द्रव्योत्पत्तिहेतुरेव न भवतीति युक्तं वक्तुं—संयोगवत्तत्कारणत्वदर्शनात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्कार्यद्रव्यस्य तथाप्रतीतेर्बाधकाभावाच्च। अत्र कश्चिदाह—धर्मादीनां द्रव्याणां विशेषलक्षणान्युक्तानि। सामान्यलक्षणं तु नोक्तम्। तदिदानीं वक्तव्यमित्यत्रोच्यते—

सद्द्रव्यलक्षणम् ॥ २९ ॥

यत्सत्तद्द्रव्यलक्षणं भवति। यद्येवं प्राप्तमिदं सतः किं लक्षणमित्युच्यते—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ ३० ॥

चेतनस्याऽचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वां जातिमपरित्यजतो निमित्तवशाद्भावान्तरावाप्तिरुत्पादनमुत्पाद इत्युच्यते—मृत्पिण्डस्य घटपर्यायवत्। तथा पूर्वभावविगमो व्ययनं व्यय इति कथ्यते—यथा घटोत्पत्तौ पिण्डाकृतेः। अनादिपारिणामिकस्वभावत्वेन व्ययोदयाभावात् ध्रुवति स्थिरीभवतीति ध्रुवः। ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यं—यथा पिण्डघटाद्यवस्थासु मृदाद्यन्वयात्। उत्पादश्च व्ययश्च ध्रौव्यं चोत्पादव्ययध्रौव्याणि। तैर्युक्तं संबद्धं समाहितं वा उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति बोद्धव्यम्। ननु सर्वथा भेदे सति युक्तशब्दो लोके प्रयुज्यमानो दृष्टो मत्वर्थीयवत्। यथा गावः सन्त्यस्य गोमान्, दण्डेन युक्तो दण्डयुक्तो देवदत्त इति। तथा च सति भवत्पक्ष उत्पादादिधर्माणां त्रयाणां निराश्रयत्वात् द्रव्यस्य च निःस्वरूपत्वादभावः प्राप्नोतीति। नैष दोषः—अभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदनयविवक्षायां युक्तशब्दस्य लोके प्रयोगदर्शनान्मत्वर्थीयवदेव। यथात्मवानात्मा। सारवान् स्तम्भ इति मत्वर्थीयस्तथा सारयुक्तस्तम्भ इति युक्तशब्दोऽपि दृश्यते। एवमुत्पादादियुक्तं जीवादिद्रव्यं सदित्येतदपि घटामटत्येव। अथवा नायं युजिर्योग इत्यस्य युजेर्युक्तमिति शब्दः साध्यते किं तर्हि युजसमाधावित्यस्य साध्यते। युक्तं समाहितमित्यर्थः। समाधानं च तात्पर्यं तादात्म्यमिति यावत्। तत्र चोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमित्ययमर्थः सिद्धो भवति। सच्छब्दस्य प्रशंसाद्यनेकार्थसम्भवेऽपि विवक्षातोऽत्रास्तित्ववचनस्य ग्रहणम्। तेन सद्द्रव्यमस्ति विद्यमानं

द्रव्यमित्यर्थं भवति। तत्र च पर्यायपर्यायिणोः कथञ्चिद्भेदाभ्युपगमान्न सर्वाभावः प्रसज्यते। तथा च सति पर्यायार्थनयादेशादुत्पादव्यययुक्तं द्रव्यम्। द्रव्यार्थनयादेशाद्ध्रौव्ययुक्तमिति विभागकथनस्याविरोधादेकस्मिन्नपि समये द्रव्यस्य त्रयात्मकत्वं न विरुध्यते। सांप्रतं पूर्वोद्दिष्टस्य नित्यत्वस्य लक्षणं निर्दिशन्नाह—

तद्भावाऽव्ययं नित्यम्॥ ३१ ॥

तदेवेदं वस्त्विति प्रत्यभिज्ञानं यस्मिन् हेतौ भवति स तद्भाव इति कथ्यते। तस्य वस्तुनो भवनं भावस्तस्य भावस्तद्भावः। येनात्मना प्राग्दृष्टं वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावस्तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते। यद्यत्यन्तविनाशाभिनवप्रादुर्भावमात्रमेव स्यात्तदा स्मरणानुपपत्तेस्तदधीनो लोकव्यवहारो विरुध्यते। ततस्तद्भावेन द्रव्येणाव्ययं ध्रुवं तद्भावाव्ययं नित्यमिति निश्चीयते। सामर्थ्यादुत्पादव्ययभावात्तदनित्यमित्यप्यवगम्यते। ननु तदेव नित्यं तदेव चानित्यमिति विरुद्धमेतत्। यदि नित्यं तदा व्ययोदयाभावादनित्यताव्याघातः। अथानित्यमेव तर्हि स्थित्यभावान्नित्यताव्याघात इति। नैतद्विरुद्धम्। कुतः?—

अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३२ ॥

अनेकात्मकस्य वस्तुनः प्रयोजनवशाद्यस्य कस्यचिद्धर्मस्य विवक्षया प्रापितप्राधान्यमर्थरूपमर्पितमुपनीतमिति यावत्। तद्विपरीतमनर्पितं प्रयोजनाभावात्। सतोऽप्यविवक्षा भवतीत्युपसर्जनीभूतमनर्पितमित्युच्यते। अर्पितं चानर्पितं चार्पितानर्पिते। ताभ्यां सिद्धिरर्पितानर्पितसिद्धिस्तस्या हेतोः सर्वं वस्तु नित्यमनित्यं च न विरुध्यते। सर्वथैकान्त एव विरोधसद्भावात्। तद्यथा—मृत्पिण्डो रूपिद्रव्यमित्यर्पितः स्यान्नित्यस्तदर्थापरित्यागात्। अनेकधर्मपरिणामिनोऽर्थस्य धर्मान्तरविवक्षाव्यापाराद्रूपिद्रव्यात्मनाऽनर्पणान्मृत्पिण्ड इत्येवमर्पितं पुद्गलद्रव्यं स्यादनित्यं तस्य पर्यायस्याध्रुवत्वात्। तत्र यदि द्रव्यार्थिकनयविषयमात्रमेव परिगृह्येत तदा व्यवहारलोपः स्यात् तदात्मकस्यैव वस्तुनोऽसम्भवात्। यदि च पर्यायार्थिकनयगोचरमात्रमेवाभ्युपगम्यते तदापि लोकयात्रा न सिध्यति-तथाविधस्यैव वस्तुनोऽसद्भावात्। तयोरेक-

त्रोपसंहृतयोरेव लोकयात्रासामर्थ्यं भवति। तदुभयात्मकस्य वस्तुनः प्रसिद्धेरित्येवमर्पितानर्पितव्यवहारसिद्धेः नित्यत्वानित्यत्वे विरोधाभावात्। कुतः पुनर्निरंशपरमाणूनामन्योऽन्यं बन्धो यतः स्कन्धः परमार्थसन्नित्याह—

स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः ॥ ३३ ॥

बाह्याभ्यन्तरकारणवशात्स्नेहपर्यायाविर्भावात्स्निह्यते स्मेति स्निग्धः। द्वितयहेतुवशाद्रूक्षणाद्रूक्ष इत्यभिधीयते। स्निग्धश्च रूक्षश्च स्निग्धरूक्षौ। तयोर्भावः स्निग्धरूक्षत्वम्। स्निग्धत्वं चिक्कणत्वलक्षणः पर्यायः। तद्विपरीतः परुषत्वपरिणामो रूक्षत्वम्। स्निग्धरूक्षत्वादिति हेतुनिर्देशस्तत्कृतो बन्धो द्व्यणुकादिपरिणामः कथ्यते। द्वयोः स्निग्धरूक्षयोः परमाण्वोः परस्परश्लेषलक्षणे बन्धे सति द्व्यणुकस्कन्धो भवति। एवं सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तप्रदेशः स्कन्धो योज्यः। तत्राविभागपरिच्छेदैकगुणः स्नेहः प्रथमः। एवं द्वित्रिचतुस्सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तगुणश्च स्नेहविकल्पश्च स्यात्। तथा रूक्षगुणोऽपि वेदितव्यः। तद्गुणाः परमाणवः सन्ति। यथा तोयाऽजागोमहिष्युष्ट्रीक्षीरघृतेषु स्नेहगुणः प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वर्तते। पांसुकणिकाशर्करादिषु च रूक्षगुणो दृष्टस्तथा परमाणुष्वपि प्रकर्षाप्रकर्षवृत्त्या स्निग्धरूक्षगुणाः सन्तीत्यनुमानं क्रियते। सर्वपुद्गलानां स्निग्धरूक्षगुणसद्भावादविशेषेण बन्धे प्रसक्तेऽनिष्टगुणनिवृत्त्यर्थमाह—

न जघन्यगुणानाम् ॥ ३४ ॥

स्त्रीणां पूर्वः कटीभागो जघनमित्युच्यते। ततो जघनमिव जघन्यमिति "शाखादेर्यः" इति ये कृते सिध्यति। क उपमार्थः? यथा शरीरावयवेषु जघनं निकृष्टं तथाऽन्योऽपि निकृष्टो जघन्य इति व्यपदिश्यते। अथवाङ्गदेहादित्यनेन भवार्थे ये कृतेऽस्य सिद्धिः—जघने भवो जघन्यो जघन्य इव जघन्यो निकृष्ट एवोच्यते। यद्यपि गुणशब्दोऽयं रूपादिभागोपकारादिष्वनेकेष्वर्थेषु वर्तते। तथाऽपि विवक्षावशाद्भागार्थे वर्तमानोऽत्र गृह्यते। गुणो भागोऽश इति यावत्। जघन्यो गुणो येषां ते जघन्यगुणास्तेषां जघन्यगुणानां बन्धो नास्तीति सम्बन्धः। एतदुक्तं भवति—निकृष्टैकगुणस्य स्निग्धस्य रूक्षस्य वाऽणोः स्निग्धेन रूक्षेण वाऽन्येन निकृष्टैकगुणेनाधिकगुणेन वा नास्ति बन्धः। पयःसिकतादीनां स्कन्धानां

जघन्यस्निग्धरूक्षत्वपरिणतानामन्योन्यं बन्धानुपलम्भस्यान्यथानुपपत्तेरिति । इदानीमजघन्यगुणानामविशेषेण बन्धप्रसङ्गनिषेधार्थमाह—

गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३५ ॥

गुणा भागा अंशा इति यावत् । साम्यं समत्वं तुल्यतेति यावत्। गुणैः साम्यं गुणसाम्यं, तस्मिन् गुणसाम्ये । तुल्यभागतायां सत्यामित्यर्थः । सदृशानां स्निग्धजात्या रूक्षजात्या च तुल्यानामित्यर्थः । गुणसाम्यग्रहणेनैव सिद्धे सदृशग्रहणं तुल्यजातीयानामपि बन्धविधिप्रतिषेधज्ञापनार्थम् । अन्यथा पूर्वत्र क्रमपठितानामनुवर्तनात्, स्निग्धरूक्षाणामतुल्यजातीयानामेव सूत्रद्वयेऽत्र बन्धस्य प्रतिषेधः, उत्तरत्र विधिश्च स्यात् । ततोऽत्र सदृशानामिति वचनात्पूर्वत्रोत्तरत्र च स्निग्धानां स्निग्धैः रूक्षाणां रूक्षैः स्निग्धानां रूक्षैश्च गुणकारसाम्ये सति बन्धस्य प्रतिषेधवद्गुणवैषम्यविधिश्च सिद्धो भवति । अतो जघन्यवर्जानां गुणवैषम्यतुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां चाविशेषाद्बन्धस्य प्रसङ्गे इष्टार्थसंप्रत्ययार्थमाह—

द्व्यधिकादिगुणानां तु ॥ ३६ ॥

द्वाभ्यां गुणाभ्यामधिको द्व्यधिकः । कः पुनरसौ चतुर्गुणः ? आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची । प्रकारश्च द्वाभ्यामधिकता । तेन पञ्चगुणादीनां संप्रत्ययो भवति । अत्रावयवेन विग्रहः समुदायस्तु समासार्थस्तेन चतुर्गुणस्यापि ग्रहणं भवति । द्व्यधिक आदिर्येषां पञ्चगुणादीनामणूनां ते द्व्यधिकादयस्तेषामेव गुणो गुणकारो येषां ते द्व्यधिकादिगुणास्तेषां द्व्यधिकादिगुणानाम् । तुशब्दोऽत्र प्रतिषेधं निवर्तयति, बन्धं च विशेषयति । तेन द्व्यधिकादिगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च बन्ध उक्तो भवति नेतरेषाम् । तद्यथा—द्विगुणस्निग्धस्य परमाणोरेकगुणस्निग्धेन द्विगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा नास्ति सम्बन्धः । चतुर्गुणस्निग्धेन पुनरस्ति सम्बन्धः । तस्यैव पुनर्द्विगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन षट्सप्ताष्टसङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तगुणस्निग्धेन बन्धो न विद्यते । एवं त्रिगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन बन्धोऽस्ति । शेषैः पूर्वोत्तरैर्न भवति । चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति सम्बन्धः । शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति । एवं शेषेष्वपि योज्यः ।

तथा द्विगुणरूक्षस्यैकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति वन्धः। चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति वन्धः। तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पञ्चगुणरूक्षादिभिरुत्तरैर्नास्ति सम्बन्धः। एवं त्रिगुणरूक्षादीनामपि द्विगुणाधिकैर्वन्धो योज्यः। एवं भिन्नजातीयेष्वपि—द्विगुणस्निग्धस्यैकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति वन्धः। चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति। उत्तरैः पञ्चगुणरूक्षादिभिर्नास्ति। एवं त्रिगुणस्निग्धादीनां पञ्चगुणरूक्षादिभिरस्ति। शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति वन्ध इति योज्यः। तथा चोक्तम्—

णिद्धस्स णिद्धेण दुराहिएण लुक्खस्य लुक्खेण दुराहिएण।
णिद्धस्य लुक्खेण उवेदि वन्धो जहण्णवज्जो विसमे समे वा॥ इति॥

अत्र समस्तुल्यजातीयो विषमोऽतुल्यजातीय उच्यते। समस्य चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति वन्धः। विषमस्य चतुर्गुणरूक्षस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति वन्ध इत्यर्थः। एवमुक्तेनैव प्रकारेण परमाणूनां वन्धे सति द्व्यणुकादिस्कन्धोत्पत्तिर्वेदितव्या अन्यथा तदनुपपत्तेः। कुतोऽधिकाभ्यां गुणाभ्यामणूनां वन्धो भवेन्नान्यथेति चेद्यस्मात्—

वन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ॥ ३७॥

वन्धे वन्धविषये इत्यर्थः। अधिकावित्यनेन प्रकृतौ गुणौ गृह्येते। परिणमयत इति परिणामौ—भावान्तरापादकाविति यावत्। यथा क्लिन्नगुडोऽधिकमधुररसः पतितानां रेण्वादीनां स्वगुणापादनात्परिणामको दृष्टस्तथाऽधिकगुणौ परमाणुषु तदूनगुणानामणूनां परिणामकौ भवत इति कृत्वा द्विगुणादिस्निग्धरूक्षस्य चतुर्गुणादिस्निग्धरूक्षः परिणामको भवतीति। ततः पूर्वावस्थापरित्यागपूर्वकं तार्तीयिकमवस्थान्तरं प्रादुर्भवतीत्येकस्कन्धत्वमुपपद्यते। इतरथा हि शुक्लकृष्णतन्तुवत्संयोगे सत्यप्यपरिणामकत्वात् सर्वं विविक्तरूपेणैवावतिष्ठेत्। दृश्यते हि संश्लेषे सति वर्णगन्धरसस्पर्शानामवस्थान्तरभावः शुक्लपीतादिसंयोगे शुकपत्रवर्णादिप्रादुर्भाववदिति। एवमुक्तविधिना वन्धे प्रतिपादिते सति पौद्गलिकं कर्मात्मस्थमनन्तानन्तप्रदेशं कायवाङ्मनोयोगनिर्वृत्तं विस्रसोपचयोपचितानन्तप्रदेशं स्निग्धरूक्षपरिणतं वन्धमायातमात्मनो ज्ञानावरणादिभावेन त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्याद्यवस्थानभाक् तत्परिणामकापादितपरिणामाद्घटादिवन्न विष्वग्भवतीत्येतदप्युपपद्यत एव। इदानीं पूर्वोद्दिष्टद्रव्यलक्षणनिर्देशार्थमाह—

गुणपर्ययवद्द्रव्यम् ॥ ३८ ॥

गुणाश्च पर्ययाश्च गुणपर्ययास्ते यस्य सन्ति तद्गुणपर्ययवदिति। अत्र गुणपर्ययेभ्यो द्रव्यस्यानन्यत्वेऽपि लक्षणादिभिः कथंचिद्भेदोपपत्ते-र्मत्वर्थीय उपपद्यते । ननु द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्चेति द्वावेवागमे नयौ प्रसिद्धौ। तृतीयस्य च गुणार्थिकस्य नयस्याभावाद्गुणाभावस्तदभावाच्च गुणपर्ययवदिति निर्देशो नोपपद्यत इति । तदेतन्न वक्तव्यमर्हत्प्रवचनहृद-यादिषु गुणोपदेशसद्भावात्। उक्तं हि तावदस्मिन्नर्हत्प्रवचनहृदये "द्रव्या-श्रया निर्गुणा गुणा" इति। अन्यत्राप्युक्तम्—

गुण इदि दव्वविहाणं दव्वविहाणं दव्ववियारोऽथ पज्जओ भणिदो।
ते हि अणूणं दव्वं अजुदपसिद्धं हवदि णिच्चम् ॥ इति ॥

तर्हि गुणस्यापि तद्भावात्तद्विषयस्तृतीयोऽपि मूलनयः प्राप्नोतीति पूर्वोक्तो दोषस्तदवस्थ एवेति चेन्नैष दोषोऽस्ति यतो द्रव्यस्य द्वावेवात्मानौ स्तः सामान्यं विशेषश्चेति। तत्र सामान्यमुत्सर्गोऽन्वयो गुण इत्यनर्थान्तरम्। विशेषो भेदः पर्याय इत्येकार्थाः शब्दाः। तत्र सामान्यविषयो नयो द्रव्या-र्थिको विशेषविषयस्तु पर्यायार्थिक उच्यते। तदुभयं पुनः समुदितमयुत-सिद्धरूपं द्रव्यमिति कथ्यते। न चैवं तद्विषयस्तृतीयो नयो भवितुमर्हति विकलादेशत्वान्नयानाम् । तत्समुदायोऽपि प्रमाणगोचरः सकलादेशत्वा-त्प्रमाणस्य । अथवोत्पादव्ययध्रौव्याण्यस्माकं पर्याया उच्यन्ते । न तेभ्योऽन्ये गुणाः सन्ति। ततो गुणा एव पर्यया गुणपर्यया इति सामा-नाधिकरण्ये सति मत्वर्थीये च गुणपर्ययवदिति निर्देशो युज्यते। ननु यद्येवं तदर्थाभेदाद्गुणवदिति वा पर्ययवदिति वा वक्तव्यं विशेषणस्या-नर्थक्यादिति । तन्न। किं कारणम्? परमतनिराकरणार्थत्वाद्विशेषणस्य। मतान्तरे हि द्रव्यादन्ये गुणाः परिकल्पिताः। न चैवं तेषां सिद्धिः। सर्वथा भेदेनानुपपत्तेः। अतो द्रव्यस्य परिगमनं परिवर्तनं पर्यायस्तद्भेदा एव गुणा नात्यन्तं भिन्नजातीया इति मतान्तरनिवृत्त्यर्थं विशेषणं क्रियमाणं सार्थकमिति । उक्तानामेव धर्मादीनां लक्षणनिर्देशात्तद्विषय एव द्रव्य-व्यपदेशाध्यवसाये प्रसक्तेऽनुक्तद्रव्यसंसूचनार्थमाह—

कालश्च ॥ ३९ ॥

द्रव्यमित्यनुवर्तते । ततो यथोक्तं द्रव्यलक्षणमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्, गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति च तेन लक्षणेनोपेतत्वादाकाशादिवत् कालश्च

द्रव्यमित्यवगम्यते। तद्यथा—ध्रौव्यं तावत्कालस्य स्वप्रत्ययं स्वभावव्यवस्थानादस्ति। व्ययोदयौ पुनः परप्रत्ययौ, अगुरुलघुगुणवृद्धिहान्यपेक्षया स्वप्रत्ययौ च विद्येते। तथा गुणा अपि कालस्य साधारणासाधारणरूपाः सन्ति। तत्रासाधारणो वर्तनाहेतुत्वं, साधारणाश्चाचेतनत्वामूर्तत्वागुरुलघुत्वादयो गुणा विद्यन्ते। पर्यायाश्च व्ययोत्पादलक्षणा योज्याः। तस्यास्तित्वलिङ्गं सन्निवेशक्रमश्च व्याख्यातः। अत्राह—वर्तनालक्षणस्य मुख्यकालस्याऽसङ्ख्येयं प्रमाणमुक्तम्। सांप्रतं परिणामादिगम्यस्य व्यवहारकालस्य प्रमाणं वक्तव्यमित्यत आह—

सोऽनन्तसमयः ॥ ४० ॥

स इत्यनेन प्रसिद्धो व्यवहारकालः प्रतिनिर्दिश्यते। सांप्रतिकस्यैकसमयिकत्वेऽप्यतीता अनागताश्च समया अन्तातीतत्वादनन्ता इति व्यपदिश्यन्ते। ततोऽनन्ताः समया यस्य सोऽनन्तसमयो व्यवहारकालो भवतीति व्याख्यायते। अथवा मुख्यस्यैव कालस्य प्रमाणावधारणार्थमेवेदं वचनम्। अनन्तपर्यायहेतुत्वादेकोऽपि कालाणुरनन्त इत्युपचर्यते। समयः पुनः परमनिरुद्धः कालांशस्तत्प्रचयविशेष आवलिकादिर्व्याख्यातः। ततः स परमार्थकालः प्रत्येकमर्थपर्यायार्थादेशादनन्तसमयो भवति द्रव्यतस्तथा तस्यासङ्ख्येयत्वात्। अत्राह—गुणपर्ययवद्द्रव्यमित्युक्तम्। तत्र के गुणा इत्यत्रोच्यते—

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥

द्रव्यशब्द उक्तार्थः। गुणा यत्राश्रयन्ते—आसते स आश्रय आधार इति च संज्ञायते 'अधिकरणे पुल्लिङ्गे संज्ञायां पुंसौ घः प्रायेण' इति घप्रत्ययस्य विधानात्। अथवा गुणैराश्रियत इत्याश्रयः। कर्मसाधनोऽयं कथ्यते। द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रया द्रव्याधारा इत्यर्थः। गुणेभ्यो निष्क्रान्ता निर्गुणा इति विशेषणं परमाणुकारणद्रव्याश्रयाणां द्व्यणुकादिकार्यद्रव्याणां गुणव्यपदेशनिरासार्थमुपादीयते। द्व्यणुकादीनां हि रूपादयो गुणाः सन्तीति तन्निवृत्तिः कृता भवति। ननु तर्हि घटसंस्थानादीनां पर्यायाणामपि तदुभयलक्षणसद्भावाद्गुणत्वं प्राप्नोतीति। तन्न। किं कारणम्?

द्रव्याश्रया इत्यत्र नित्ययोगलक्षणे मत्वर्थेऽन्यपदार्थवृत्तिविधानात्पर्याय-निवृत्तेः। नित्यं द्रव्यमाश्रित्य ये वर्तन्ते ते गुणा भवन्तीति, पर्यायाः पुनः कादाचित्का इति न तेषां ग्रहणं स्यात्। तेनान्वयिनो धर्मा गुणा इत्युक्तं भवति। तद्यथा—जीवस्यास्तित्वामूर्तत्वासङ्ख्येयप्रदेशत्वकर्तृत्व-भोक्तृत्वादयो ज्ञातृत्वद्रष्टृत्वचेतनत्वादयश्च सामान्यरूपा गुणाः। तथा पुद्गलस्याचेतनत्वादयो रूपादयश्च गुणाः। पर्यायाः पुनर्जीवस्य घटज्ञाना-दयो गुणविकाराः, क्रोधादयश्च द्रव्यविकाराः हीनाधिकविशेषात्मना भिद्यमानाः। पुद्गलस्य वर्णगन्धादयस्तीव्रमन्दादिभावेन भिद्यमाना गुण-विकारा, द्व्यणुकादयश्च द्रव्यविकारा विशेषरूपा वेदितव्याः। एवं धर्मा-दीनामपि गुणाः पर्यायाश्चागमानुसारेण योज्याः। अत्राहोक्तः परिणाम-शब्दोऽसकृन्न तु तस्यार्थो वर्णितस्तस्मादुच्यतां कः परिणाम इति प्रश्ने उत्तरमाह—

तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्थान्तरभूता इति केषाञ्चिद्दर्शनम्। तत्किं भवतः सम्मतम्? नेत्याह—यद्यपि कथञ्चित्संज्ञादिभेदहेत्वपेक्षया द्रव्यादन्ये गुणास्तथापि तदव्यतिरेकात् तत्परिणामाच्चाऽनन्ये भवन्ति। यद्येवं स उच्यतां कः परिणाम इति? तन्निश्चयार्थमिदमुच्यते - तद्भावः परिणाम इति। भवनं भावः। तेषां भावस्तद्भावस्तत्त्वं द्रव्यभवनमिति यावत्। परिणमनं परिगमनं परिणामः। धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना भवन्ति स तद्भावः परिणाम इति संज्ञायते। स च द्विधा भिद्यते—अनादिरादिमांश्चेति। तत्राऽनादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादिस्वतुल्यकालसन्तानवर्ती सामान्यरूपः। आदिमांश्च बाह्यप्रत्ययापादितोत्पादविशेषरूपः कथ्यते। अथवा पर्याय-स्वरूपकथनार्थमिदं सूत्रं युक्तमिति बोद्धव्यम्॥

शशधरकरनिकरसतारनिस्तलतरलतलमुक्ताफलहारस्फारतारानिकुरम्बबिम्बनिर्मलतरपरमोदार-
शरीरशुद्धध्यानानलोज्ज्वलज्वालाज्वलितघनघातीन्धनसञ्जातसकलविमलकेवलालोकित-
सकललोकालोकस्वभावश्रीमत्परमेश्वरजिनपतिमतविततमतिचिदचित्स्वभावा-
भिधानसाधितस्वभावपरमाराध्यतममहासैद्धान्तः श्रीजिनचन्द्र-
भट्टारकस्तच्छिष्यपण्डितश्रीभास्करनन्दिविरचित-
महाशास्त्रतत्त्वार्थवृत्तौ सुखबोधायां
पञ्चमोऽध्यायस्समाप्तः॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

इदानीं व्याख्याताऽजीवपदार्थानन्तरोद्दिष्टास्रवपदार्थनिर्देशार्थं तावद्योगस्वरूपमुच्यते—

कायवाङ्मनस्कर्म योगः ॥ १ ॥

कायादयः शब्दा व्याख्यातार्थाः। कर्मशब्दोऽत्र क्रियाशब्दवाची गृह्यतेऽन्यार्थस्यासम्भवात्। स च विवक्षावशात्कर्मादिसाधनो वेदितव्यः। वीर्यान्तरायज्ञानावरणक्षयक्षयोपशमापेक्षेणात्मनाऽऽत्मपरिणामः, पुद्गलेन च स्वपरिणामो विपर्ययेण च निश्चयव्यवहारनयापेक्षया क्रियत इति कर्म। स परिणामः कुशलमकुशलं च द्रव्यभावरूपं करोतीति कर्म। बहुलापेक्षया क्रियतेऽनेन कर्मेत्यपि भवति। साध्यसाधनभावानभिवीप्सायां स्वरूपावस्थिततत्वकथनात्कृतिः कर्मेत्यपि भवति। एवं शेषकारकोपपत्तिश्च योज्या। तथा युज्यते युनक्ति युज्यतेऽनेन योजनमात्रं वा योग इति योगशब्दस्यापि कर्मादिसाधनसम्भवो नेतव्यः। कायश्च वाक्च मनश्च कायवाङ्मनांसि। तेषां कर्म कायवाङ्मनस्कर्म। कृकमिकंसेत्यादिना सकारः। ततः कायादीनां यत्कर्म स योग इत्याख्यायते। स च चेतनात्मप्रदेशपरिस्पन्दरूपो मुख्यो भावयोगः। पौद्गलिककायादिवर्गणाविशेषरूपो गौणो द्रव्ययोगश्चेति द्वैविध्यमास्कन्दति। तथा निमित्तभेदादात्मप्रदेशपरिस्पन्दाख्यो योगस्त्रिधाऽपि भिद्यते—काययोगो वाग्योगो मनोयोगश्चेति। तद्यथा—वीर्यान्तरायक्षयोपशमसद्भावे सत्यौदारिकादिसप्तविधकायवर्गणान्यतमालम्बनापेक्षयात्मप्रदेशपरिस्पन्दः काययोगः। शरीरनामकर्मोदयापादितवाग्वर्गणालम्बने सति वीर्यान्तरायमत्यक्षराद्यावरणक्षयोपशमापादिताभ्यन्तरवाग्लब्धिसान्निध्ये वाक्परिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो वाग्योगः। अभ्यन्तरवीर्यान्तराय नो इन्द्रियावरणक्षयोपशमात्मकमनोलब्धिसन्निधाने बाह्यनिमित्तमनोवर्गणालम्बने च सति मनःपरिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो मनोयोगः। क्षायिकोऽपि त्रिविधवर्गणालम्बनापेक्षः प्रदेशपरिस्पन्दो योगः सयोगकेवलिनोऽस्ति। तदालम्बनाभावादयोगकेवलिसिद्धानां योगाभावः। इदानीमुक्तलक्षणस्य योगस्यैवास्रवव्यपदेशनिर्देशार्थमाह—

स आस्रवः ॥ २ ॥

स इति तच्छब्देन योगो निर्दिश्यते। आत्मनः कर्मास्रवत्यनेनेत्यास्रवः। स एव—त्रिविधवर्गणालम्बन एव योगः कर्मागमनकारणत्वादास्रवव्यपदेशमर्हति। न सर्वो योगः, पृथक्सूत्रकरणस्य सामर्थ्यात्। अन्यथा हि कायवाङ्मनस्कर्मयोग आस्रव इति तच्छब्दाऽकरणाल्लाघवार्थमेकसूत्रेऽपि कृते स्वेष्टं सिध्यति। तेन केवलिसमुद्घातकाले सयोगकेवलिनो दण्डकवाटप्रतरलोकपूरणव्यापारलक्षणो योगः कर्मबन्धहेतुर्न भवति। किं तर्हि—कायवर्गणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पन्दस्तत्र बन्धस्य हेतुरस्तीत्ययमर्थः सिद्धो भवति। ननु मिथ्यादर्शनादीनामपि कर्मागमद्वारत्वात् कथमिहावचनमिति चेन्मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायाणां योगेऽन्तर्भावादिहाऽपृथग्वचनमिति ब्रूमः। योगस्य पुनरिह वचनं सयोगकेवलिपर्यन्तगुणस्थानव्यापकत्वाद्बोद्धव्यं मिथ्यादर्शनादीनां [1] तदभावात्। अत्राह —कीदृशस्य कर्मणः कीदृगयमागमनहेतुरित्याह—

शुभः पुण्यस्याऽशुभः पापस्य ॥ ३ ॥

विशुद्धिपरिणामहेतुकस्त्रिविधोऽपि कायादियोगः शुभ इति कथ्यते। तत्राऽहिंसाऽस्तेयब्रह्मचर्यादिः शुभः काययोगः। सत्यहितमितभाषणादिः शुभो वाग्योगः। अर्हदादिभक्तितपोरुचिश्रुतविनयादिः शुभो मनोयोग इति। संक्लेशपरिणामहेतुकस्त्रिविधोऽपि कायादियोगोऽशुभ इत्युच्यते। तत्र प्राणातिपाताऽदत्तादानमैथुनप्रयोगादिरशुभः काययोगः। अनृतभाषणपरुषासभ्यवचनादिरशुभो वाग्योगः। वधचिन्तनेर्ष्यासूयादिरशुभो मनोयोग इति। एतेन शुभाशुभपरिणामनिवृत्तत्वाद्योगस्य शुभाशुभत्वम्। न तु शुभाशुभकर्मपुद्गलकारणत्वेनेति प्रतिपादितं भवति। आगमान्तरेऽपि शुभयोगस्यापि ज्ञानावरणाद्यशुभकर्मबन्धहेतुत्वाभ्युपगमात्। कर्मणः स्वातन्त्र्यविवक्षायां पुनात्यात्मानं प्रीणयतीति पुण्यम्। पारतन्त्र्यविवक्षायां पूयते आत्माऽनेनेति वा पुण्यमिति निरुच्यते। तत्सद्वेद्याद्युत्तरत्र वक्ष्यते। पुण्यस्य प्रतिद्वन्द्विरूपं पापमिति विज्ञायते। पाति रक्षत्यात्मानमस्मात् शुभपरिणामादिति पापं मतम्। तदसद्वेद्याद्युत्तरत्र वक्ष्यते। ततः शुभ एव योगः पुण्यस्याऽशुभ एव पापस्येत्येवं नियमः

---

1 सयोगकेवलिपर्यन्तगुणस्थानव्यापकत्वाभावात्.

सुखदुःखविपाकनिमित्तत्वेन प्रधानभूतानुभागवन्धं प्रति योज्यो नान्यथेति बोद्धव्यम्। तत्रोत्कृष्टविशुद्धिपरिणामनिमित्तः सर्वशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टानुभागवन्धः। उत्कृष्टसंक्लेशपरिणामनिमित्तः सर्वाशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टानुभागवन्धः। उत्कृष्टः शुभपरिणामोऽशुभजघन्यानुभागवन्धहेतुत्वेऽपि भूयसः शुभस्य हेतुरिति कृत्वा शुभः पुण्यस्येत्युच्यते। यथाल्पापकारहेतुरपि बहूपकारसद्भावादुपकारक इति कथ्यते। एवमशुभः पापस्येत्यपि। उक्तं च--

सुभपयडीणविसोधी तिव्वं असुहाण सङ्किलेसेण।
विवरीदो दु जहण्णो अणुभागो सव्वपयडीणं॥ इति॥

कीदृशोरात्मनोः कयोः कर्मणोराम्रव इत्याह--

सकषायाऽकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः॥४॥

प्रकृतास्रवस्यानन्त्येऽपि सकषायाकषाययोरात्मनोः स्वामिनोर्द्वैविध्यादास्रवस्याप्यत्र द्वैविध्यं वेदितव्यम्। क्रोधादिपरिणामः कषति हिनस्त्यात्मानमिति कषाय उच्यते। अथवा यथा कषायः क्वाथाख्यो नैयग्रोधादिः श्लेषहेतुस्तथा क्रोधादिरप्यात्मनः कर्मश्लेषहेतुत्वात्कषाय इव कषाय इत्युच्यते। सह कषायेण वर्तत इत्यात्मा सकषायः। न विद्यते कषायोऽस्येत्यकषायः। सकषायश्चाकषायश्च सकषायाकषायौ। तयोः सकषायाकषाययोरित्यनेन स्वामिनिर्देशः। कर्मभिः समन्तादात्मनः पराभवोऽभिभवः संपरायः संसार इति वा कथ्यते। स संपरायः प्रयोजनमस्येति सांपरायिकं कर्म। ईरणमीर्या--गतिरिति यावत्। सा ईर्या द्वारं-पन्था यस्य तदीर्यापथं कर्म। सांपरायिकं च ईर्यापथं च सांपरायिकेर्यापथे। तयोः सांपरायिकेर्यापथयोः। अत्र यथासङ्ख्यमभिसम्बन्धः क्रियते। सकषायस्यात्मनो मिथ्यादृष्ट्यादेः सूक्ष्मसांपरायान्तस्य सांपरायिकस्य कर्मण आस्रवो भवति। अकषायस्योपशान्तकषायादेरीर्यापथस्य कर्मण आस्रवो भवतीति। कषायासम्भवे संसारफलस्य कर्मणः प्राप्त्ययोगादीर्यापथस्यास्रवणं प्रकृतिप्रदेशबन्धफलस्येति प्रत्येयम्। कषायसद्भावे तु स्थित्यनुभागबन्धफलस्य कर्मण आस्रवणं भवति। कषायोदयस्य तन्नान्तरीयकत्वादिति च बोद्धव्यम्। तत्र सांपरायिकास्रवस्य भेदानाह--

इन्द्रियकषायाव्रताक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥५॥

इन्द्रियाणि च कषायाश्चाव्रतानि च क्रियाश्चेन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः। पञ्चभिरधिका विंशतिः पञ्चविंशतिः। पञ्च च चत्वारश्च पञ्च च पञ्चविंशतिश्च पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिः। सा सङ्ख्या येषां भेदानां ते पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः। पूर्वस्येत्यनेनातीतसूत्रे ईर्यापथास्रवात्प्रागुद्दिष्टस्य सांपरायिकास्रवस्यात्र संग्रहः। परस्परतो भिद्यन्ते विशिष्यन्त इति भेदाः प्रकारा इत्यर्थः। अत्रेन्द्रियादीनां पञ्चादिभिर्यथासङ्ख्यमभिसम्बन्धो द्रष्टव्यो व्याख्यानात्। पञ्चेन्द्रियाणि, चत्वारः कषायाः, पञ्चाव्रतानि, पञ्चविंशतिः क्रिया इति। तत्र पञ्चेन्द्रियाणि स्पर्शनादीन्युक्तानि। क्रोधादयः कषायाश्चत्वारः प्रत्येकमनन्तानुबन्ध्यादिविकल्पा वक्ष्यन्ते। हिंसादीनि पञ्चाव्रतानि च वक्ष्यन्ते। पञ्चविंशतिक्रियास्त्वत्रोच्यन्ते—सम्यक्त्वमिथ्यात्वप्रयोगसमाधानेर्यापथक्रियाः पञ्च। तत्र चैत्यगुरुप्रवचनपूजनादिलक्षणसम्यक्त्ववर्धिनी क्रिया सम्यक्त्वक्रिया। अन्यदेवतास्तवनादिरूपा मिथ्यात्वहेतुका प्रवृत्तिर्मिथ्यात्वक्रिया। कायादिभिः परगमनादिप्रयोजकत्वं प्रयोगक्रिया। संयतस्य सतोऽप्रयत्नपरोपकरणादिग्रहणं समाधानक्रिया। ईर्यापथकर्महेतुरीर्यापथक्रियेति पञ्चैताः। प्रदोषकायाधिकरणपरितापप्राणातिपातक्रियाः पञ्च। तत्र क्रोधावेशाच्चेतसः प्रदुष्टत्वं प्रदोषक्रिया। ततः कायोद्यमः कायक्रिया। हिंसोपकरणाधिकृतिरधिकरणक्रिया। परदुःखकरणं परितापक्रिया। आयुरिन्द्रियबलप्राणानां वियोगकरणं प्राणातिपातक्रिया। एताः पञ्च। दर्शनस्पर्शनप्रत्ययसमन्तानुपाताऽनाभोगक्रियाः पञ्च। साभिलाषं मनोज्ञरूपदर्शनं दर्शनक्रिया। तथा मनोज्ञस्पृष्टव्यस्पर्शनं स्पर्शनक्रिया। अपूर्वहिंसादिप्रत्ययकरणं प्रत्ययक्रिया। स्त्र्यादिसहिते देशेऽन्तर्मलोत्सर्गकरणं समन्तानुपातक्रिया। अप्रमृष्टादृष्टभूमौ कायादिनिक्षेपोऽनाभोगक्रिया। ता एताः पञ्च। स्वहस्तनिसर्गविदारणाज्ञाव्यापादनाऽनाकाङ्क्षाक्रियाः पञ्च। तत्र परकरणीयस्य स्वहस्ते करणं स्वहस्तक्रिया। पापप्रवृत्तावभ्यनुज्ञानं निसर्गक्रिया। पराचरितप्रच्छन्नदोषप्रकाशनं विदारणक्रिया। जिनेन्द्राज्ञां स्वयमनुष्ठातुमसमर्थस्यान्यथार्थसमर्थनेन तद्व्यापा-

दनमाज्ञाव्यापादनक्रिया। प्रमादालस्याभ्यां प्रवचनोपदिष्टविधिकर्तव्यतानादरोऽनाकाङ्क्षाक्रिया। एताः पञ्च। आरम्भपरिग्रहमायामिथ्यादर्शनाऽप्रत्याख्यानक्रियाः पञ्च। छेदनाद्यारम्भणमारम्भक्रिया। परिग्रहाऽविनाशार्था क्रिया परिग्रहक्रिया। ज्ञानदर्शनादिषु निकृतिर्वञ्चनं मायाक्रिया। परं मिथ्यादर्शनक्रियाकरणकारणाविष्टं प्रशंसादिभिर्दृढयति साधु करोषीति सा मिथ्यादर्शनक्रिया। संयमघातिकर्मोदयवशादनिवृत्तिरप्रत्याख्यानक्रिया। एताः पञ्च। एवं यथोक्ताः पञ्चविंशतिरपि क्रिया इन्द्रियकषायाव्रतेभ्यः पृथक्कथिताः, कार्यकारणतया कथञ्चिद्भेदसद्भावात्। प्रवृत्तिरूपा हि क्रियास्तद्धेतुपरिणामरूपाणि पञ्चेन्द्रियकषायाव्रतानि सङ्क्षेपात्तु न योगाद्भिद्यन्ते। तदेवमिन्द्रियादीनि साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवद्वाराण्युक्तानि। सांप्रतं सत्यपि प्रत्यात्मसम्भवे तेषां परिणामेभ्योऽनन्तविकल्पेभ्यो विशेषं प्रदर्शयन्नाह—

तीव्रमन्दज्ञाताऽज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ६ ॥

बाह्याभ्यन्तरहेतूदीरणवशादुद्रिक्तः परिणामस्तीव्रनात् स्थूलभावात्तीव्र इत्युच्यते। अनुदीरणप्रत्ययसन्निधानादुत्पद्यमानोऽनुद्रिक्तपरिणामो मन्दनाद्गमनान्मन्द इति कथ्यते। हिनस्मीत्यसति परिणामे प्राणव्यपरोपणे जाते सति मया व्यापादित इति ज्ञायते स्मेति ज्ञातमात्रं ज्ञातम्। अथवाऽयं प्राणी हन्तव्य इति ज्ञात्वा प्रवृत्तिर्ज्ञातमित्युच्यते। तद्विपरीतमज्ञातम्। तच्च प्रमादान्मदाद्वा प्रव्रज्यादिष्वनवबुध्य प्रवृत्तिरुच्यते। भावोऽत्र परिस्पन्दरूपः कायादिक्रियालक्षणः परिणाम उच्यते। स च तीव्रादीनां विशेषकः सम्बन्धिभेदाद्भिद्यमानोऽनेकरूपो भवति। प्रयोजनानि पुरुषाणां यत्राऽधिक्रियन्ते प्रस्तूयन्ते तदधिकरणं द्रव्यमित्यर्थः। द्रव्यस्य शक्तिविशेषः सामर्थ्यं वीर्यमिति निश्चीयते। तीव्रश्च मन्दश्च ज्ञातश्चाज्ञातश्च तीव्रमन्दज्ञाताऽज्ञातास्ते च ते भावाश्च तीव्रमन्दज्ञाताऽज्ञातभावाः। ते चाधिकरणं च वीर्यं च तानि। तेभ्यः। तस्यास्रवस्य विशेषो भेदस्तद्विशेषः। एतदुक्तं भवति—तीव्रादिविशेषेभ्य इन्द्रियाद्यास्रवाणां विशेषः सिध्यति। कार्यभेदस्य कारणभेदपूर्वकत्वादिति। तदेवं संसारिभेदसिद्धेर्जगद्वैचित्र्यसिद्धिरप्युपपन्ना भवति। तत्र भेदप्रतिपादनद्वारेणानिर्ज्ञाताधिकरणस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

अधिकरणं जीवाऽजीवाः ॥७॥

व्याख्यातलक्षणा जीवाऽजीवाः । तेषां पुनर्वचनमधिकरणविशेषज्ञापनार्थम् । जीवाश्चाजीवाश्च जीवाऽजीवाः । मूलपदार्थयोर्द्वित्वाज्जीवश्चाजीवश्च जीवाऽजीवाविति द्विवचनं प्राप्नोतीति चेत्तन्न-पर्यायाणामधिकरणत्वात् । नात्र जीवाऽजीवसामान्यमधिकरणत्वं बिभर्ति, किं तर्हि—पर्याया हिंसाद्युपकरणभावमापद्यमानाः । येन केनचित्पर्यायेण विशिष्टं द्रव्यमधिकरणं स्यादिति व्याख्यायते । ततः पर्यायव्यक्तीनां बहुत्वाद्बहुवचननिर्देशो युक्तः । आस्रवोऽत्र प्रकृतस्तस्येहार्थवशात् षष्ठ्यन्ततया परिणामोपपत्तेर्जीवाऽजीवा अधिकरणमास्रवस्येत्यभिसम्बन्धो वेदितव्यः । तत्र जीवाऽधिकरणभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥८॥

आदौ भवमाद्यं प्रथमं जीवाधिकरणमित्यर्थः । प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवतः प्रयत्नावेशः संरम्भणं संरम्भ इत्युच्यते । साध्यायाः क्रियायाः साधनानां समभ्यासीकरणं समाहारः । समारम्भणं समारम्भ इति कथ्यते । प्रवर्तनं प्रक्रमणमारम्भणमारम्भ इत्याख्यायते । योगशब्दो व्याख्यातार्थः । स्वतन्त्रेणात्मना क्रियते स्मेति कृतं प्रादुर्भावितमित्युच्यते । परस्य प्रयोगमपेक्ष्य सिद्धिमापद्यमानं कार्यते स्मेति कारितमिति संज्ञायते । परेण यत्कृतं कारितं वाभ्युपगम्यते तदनुमन्यते स्मेत्यनुमतमिति कथ्यते । अभिहितलक्षणाः कषायाः क्रोधादयः । विशिष्यतेऽर्थोऽर्थान्तरादिति विशेषः । विशिष्टिर्वा विशेषः । संरम्भश्च समारम्भश्चारम्भश्च योगश्च कृतश्च कारितश्चानुमतश्च कषायाश्च संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतकषायास्तैः संरम्भादिविशेषैराद्यं जीवाधिकरणं भिद्यत इति वाक्यशेषः । त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुरित्येते त्रयस्त्रिशब्दश्चतुःशब्दश्च सुजन्ताश्त्रीन्वारांस्त्रिः । चतुरो वारांश्चतुरिति सङ्ख्याया अभ्यावृत्तौ कृत्वसुचिति वर्तमाने द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजित्यनेन सुच्प्रत्ययः । त्रिश्च त्रिश्च त्रिश्च चत्वारश्च ते । तैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुर्भिरिति एतेषां संरम्भादिभिर्यथाक्रममभिसम्बन्धः क्रियते । संरम्भसमारम्भारम्भास्त्रयः । योगास्त्रयः । कृतकारिताऽनुमतास्त्रयः । कषायाश्चत्वार इति । एतेषां गणनाभ्या-

वृत्तिः सुचा द्योत्यते। एकमेकं नयेदिति विगृह्य सङ्ख्यैकाद्वीप्सायामित्यनेन शसि कृते एकश इति सिध्यति। स च वीप्सार्थद्योतनः। एकैकं त्र्यादीन्भेदान्नयेदित्यर्थः। संरम्भादित्रयमिदं वस्त्वादौ निर्दिष्टं तद्भेदहेतुत्वादितरेषां योगादीनामानुपूर्व्यवचनं पूर्वापरविशेषणत्वात्कृतम्। तस्मात्क्रोधादिचतुष्टयकृतकारिताऽनुमतभेदात्कायादियोगानां संरम्भसमारम्भारम्भा विशेष्याः प्रत्येकं षट्त्रिंशद्विकल्पा भवन्ति। तत्र संरम्भस्तावत् क्रोधकृतकायसंरम्भो मानकृतकायसंरम्भो मायाकृतकायसंरम्भो लोभकृतकायसंरम्भः। क्रोधकारितकायसंरम्भो मानकारितकायसंरम्भो मायाकारितकायसंरम्भो लोभकारितकायसंरम्भः। क्रोधानुमतकायसंरम्भो मानानुमतकायसंरम्भो मायानुमतकायसंरम्भो लोभानुमतकायसंरम्भश्चेति द्वादशधा संरम्भः। एवं समारम्भारम्भावपि प्रत्येकं द्वादशधा। एते सम्पिण्डिताः कायविकल्पाः षट्त्रिंशत्। उक्तं च—

संरम्भो द्वादशधा क्रोधादिकृतादिकायसंयोगात्।
आरम्भसमारम्भौ तथैव भेदास्तु षट्त्रिंशत्॥ इति॥

तथा वाङ्मानसयोरपि प्रत्येकं षट्त्रिंशत्। एते सर्वे सम्पिण्डिता जीवाधिकरणास्रवभेदा अष्टोत्तरशतसङ्ख्या भवन्ति। चशब्दोऽनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनषोडशकषायभेदकृताऽन्तर्भेदसमुच्चयार्थः। तेन द्वात्रिंशदुत्तरचतुःशतगणनास्तद्विकल्पा हिंसापेक्षया वेदितव्याः। तद्वदनृताद्यपेक्षयापि योज्याः। इदानीमजीवाधिकरणप्रतिपत्त्यर्थमाह—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम्॥ ९॥

निर्वर्तनादीनां शब्दानां कर्मसाधनानामर्थः कथ्यते। निर्वर्त्यत इति निर्वर्तना निष्पादना। निक्षिप्यत इति निक्षेपः संस्थापना। संयुज्यत इति संयोगो मिश्रीकृतम्। निसृज्यत इति निसर्गः प्रवर्तनमिति। अथवा भावसाधना एते—निर्वर्तनं निर्वर्तना। निक्षिप्तिर्निक्षेपः। संयुक्तिः संयोगः। निसृष्टिर्निसर्ग इति। निर्वर्तना च निक्षेपश्च संयोगश्च निसर्गश्च निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गाः। द्वौ च चत्वारश्च द्वौ च त्रयश्च द्विचतुर्द्वित्रयः। ते भेदा येषां ते द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः। परमुत्तरमजीवाधिकरणमित्यर्थः। यदा निर्वर्तनादयः शब्दाः कर्मसाधनास्तैरिहानुवर्तमानस्याधिकरणशब्दस्य सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः—निर्वर्तनैवाधिकरणमित्यादि।

यदा तु भावसाधनास्तदा वैयाधिकरण्येन निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गलक्षणा भावाः परमजीवाधिकरणं विशिष्यन्तीत्यध्याह्रियमाणक्रियापदापेक्षया परशब्दस्य कर्मनिर्देशो व्याख्यायते। पूर्वसूत्रे आद्यमिति वचनादत्र सामर्थ्यात्तत्परत्वप्राप्तौ पुनः परवचनमनर्थकमिति चेत्तन्न अन्यार्थत्वादस्य। संरम्भादिभ्योऽन्यानि निर्वर्तनादीनीत्येतस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थोऽयं परशब्दः कृतः। इतरथा हि निर्वर्तनादीनामप्यात्मपरिणामसद्भावाज्जीवाधिकरणविकल्प एवेति विज्ञायते। तत्र मूलोत्तरभेदान्निर्वर्तना द्वेधा—मूलनिर्वर्तना कायवाङ्मनःप्राणापानरूपा। उत्तरनिर्वर्तना काष्ठपुस्तचित्रकर्मभेदा। निक्षेपश्चतुर्धा भिद्यते—अप्रत्यवेक्षादुःप्रमार्जनसहसाऽनाभोगभेदात्। संयोगो द्वेधा—भक्तपानसंयोग उपकरणसंयोगश्चेति। निसर्गस्त्रेधा—कायवाङ्मनोभेदात्। एतैर्निर्वर्तनादिभिरजीवास्रवस्य प्रवर्तनादास्रवाधिकरणत्वमेषामवसीयते। एवं सामान्यतः साम्परायिकास्रवमुक्त्वाऽधुना ज्ञानदर्शनावरणकर्मणोरास्रवं विशेषेणाह—

तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायाऽऽसादनोपघाता
ज्ञानदर्शनावरणयोः॥ १०॥

मत्यादिज्ञानपञ्चकस्य कीर्तने कृते कस्यचिदब्रुवतोऽन्तः प्रदुष्टत्वं प्रदोषः। यत्किञ्चित्परनिमित्तमभिसन्धाय नास्ति न वेद्मीत्यादिज्ञानस्य व्यपलपनं वञ्चनं निह्नवः। कुतश्चित्कारणात्स्वयमभ्यस्तस्य दानार्हस्यापि ज्ञानस्य योग्यायाऽप्रदानं मात्सर्यम्। कलुषेणात्मना ज्ञानस्य व्यवच्छेदकरणमन्तरायः। वाक्कायाभ्यां परप्रकाशज्ञानस्य वर्जनमासादनम्। प्रशस्तज्ञानस्य दूषणोद्भावनमुपघातः। आसादनोपघातयोर्भेदाभाव इति चेन्न—कथञ्चिद्भेदोपपत्तेः। सतो हि ज्ञानस्य विनयप्रकाशनादिगुणकीर्तनाऽननुष्ठानमासादनमुच्यते। उपघातस्तु ज्ञानमज्ञानमेवेति ज्ञाननाशाभिप्रायप्रत्ययमनयोर्भेदः। तदित्यनेनाऽप्रकृतयोरपि ज्ञानदर्शनयोः प्रतिनिर्देशो ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रव इति वचनसामर्थ्यात्। प्रदोषश्च निह्नवश्च मात्सर्यं चान्तरायश्चासादनं चोपघातश्च प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायाऽऽसादनोपघाताः। तयोः प्रदोषादयस्तत्प्रदोषादयः। आस्रव इति वर्तते। ततो यथा ज्ञानविषयाः प्रदोषादयो ज्ञानावरणस्यास्रवास्तथा दर्शनविषया दर्शनावरणस्यास्रवा भवन्ति। तथा ज्ञान-

दर्शनवत्सु पुरुषेषु तत्साधनेषु च पुस्तकादिषु प्रदोषादयस्तत्प्रदोषादिग्रहणेनैव गृह्यन्ते [1] तन्निमित्तत्वादिति बोद्धव्यम्। असद्वेद्यास्रवप्रदर्शनार्थमाह—

दुःखशोकतापक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य ॥ ११ ॥

अनिष्टसंयोगेष्टवियोगाऽनिष्टनिष्ठुरश्रवणादिबाह्यसाधनापेक्षादसद्वेद्यकर्मोदयादुत्पद्यमानः पीडालक्षणः परिणामो दुःखमित्युच्यते । अनुग्राहकस्य बान्धवादेः सम्बन्धविच्छेदे तद्गताशयस्य चिन्ताखेदलक्षणः परिणामो वैक्लव्यविशेषो मोहकर्मविशेषोदयापेक्षः शोक इति कथ्यते। परिभवपरुषवचनश्रवणादिनिमित्तापेक्षया कलुषान्तःकरणस्य तीव्रपरिणामस्ताप इत्यभिधीयते । परितापनिमित्तेनाश्रुपातेन प्रचुरविलापेनाङ्गविकारादिना चाभिव्यक्तं क्रन्दनं प्रत्येतव्यम् । आयुरिन्द्रियबलप्राणानां परस्परतो वियोगकरणं वध इत्यवधार्यते । सङ्क्लेशपरिणामालम्बनं स्वपरानुग्रहाभिलाषविषयमनुकम्पाप्रचुरं परिदेवनमिति परिभाष्यते । यद्यपि दुःखजातीयत्वाच्छोकादीनां दुःखग्रहणादेव ग्रहणं सिद्धं, तथापि दुःखविषयास्रवाऽसङ्ख्येयलोकभेदसम्भवात् दुःखमित्युक्ते विशेषाऽनिर्ज्ञानात्कतिपयविशेषदर्शनेन तद्विवेकप्रतिपत्त्यर्थं शोकाद्युपादानं क्रियते। गौरित्युक्ते विशेषाऽनिर्ज्ञाने तत्प्रतिपादनार्थं खण्डमुण्डशुक्लकृष्णादिविशेषणोपादानवत्। दुःखं च शोकश्च तापश्च क्रन्दनं च वधश्च परिदेवनं च दुःखशोकतापक्रन्दनवधपरिदेवनानि । आत्मा स्वदेहस्थचेतनपर्यायः। सोऽपि पिण्डात्मैवोच्यते। तस्यैव दुःखादिसद्भावात् । [2] तयोर्द्वयमुभयमुच्यते। आत्मा च परश्चोभयं च तान्यात्मपरोभयानि। तेषु तिष्ठन्तीत्यात्मपरोभयस्थानि। असदप्रशस्तं वेद्यमसद्वेद्यं द्रव्यकर्मोच्यते । तान्येतानि दुःखादीन्यात्मस्थानि परस्थान्युभयस्थानि चात्मनोऽसद्वेद्यकर्मणो दुःखफलस्यास्रवा भवन्ति सङ्क्लेशाङ्गत्वात्। असङ्क्लेशाङ्गानां तु तेषां सर्वथा तदनास्रवत्वा[3]द्बलोत्पाटोपवासादिवत्। सद्वेद्यास्रवभेदमाह—

---

[1] ज्ञानदर्शननिमित्तत्वात्. [2] आत्मपरयोः. [3] गण्डं पाटयतो भिषज अनशनादिकरणस्य यतेश्च मनोरतिसौख्यसान्निध्याददोषवत्. " पुरे वने वा स्वजने जने वा प्रासादशृङ्गे द्रुमकोटरे वा। प्रियाङ्गनाङ्केऽथ शिलातले वा मनोरतिं सौख्यमुदाहरन्ति."

भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

आयुर्नामकर्मोदयवशात्तासु तासु योनिषु भवन्तीति भूतानि, सर्वे प्राणिन इत्यर्थः। व्रतान्यहिंसादीनि वक्ष्यन्ते। व्रतानि विद्यन्ते येषां ते व्रतिनः। ते च द्विविधा—अभिमुक्तगृहाभिलाषाः संयताः, गृहिणश्च देशसंयता इति । अनुकम्पनमनुकम्पा दया करुणेति यावत् । भूतानि च व्रतिनश्च भूतव्रतिनस्तेष्वनुकम्पा। आत्मीयस्य वस्तुनः परानुग्रहबुद्ध्याऽतिसर्जनं दानमिति कथ्यते । पूर्वोपात्तकर्मोदयवशादक्षीणाशयः सरागः साम्परायिकनिवारणं प्रत्यागूर्णमनाः । सह प्रशस्तेन रागेण वर्तते स सराग इति कथ्यते । प्राणिष्वेकेन्द्रियादिषु चक्षुरादिष्विन्द्रियेषु चाऽशुभप्रवृत्तेर्विरतिः संयम इति निगद्यते। सरागस्य संयमः सरागो वा संयमः सरागसंयमः । आदिशब्देन संयमासंयमाकामनिर्जराबालतपसां सङ्ग्रहः। सरागसंयम आदिर्येषां ते सरागसंयमादयः। निरवद्यक्रियाविशेषानुष्ठानं योगः समाधिः सम्यक्प्रणिधानमित्यर्थः । दण्डभावनिवृत्त्यर्थं च तस्य ग्रहणं क्रियते। भूतव्रत्यनुकम्पादानं च सरागसंयमादयश्च भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादयस्तेषां योगो भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोगः। शुभपरिणामभावनाबलात् क्रोधादिनिवृत्तिः क्षमा क्षान्तिरित्यर्थः । स्वद्रव्यत्यागपरद्रव्यापहरणसान्न्यासिकनिह्नवादीनां लोभप्रकाराणामुपरमः शौचमिति निश्चीयते। निर्लोभः पुमान् शुचिस्तस्य भावः कर्म वा शौचमिति व्युत्पत्तेः । इतिशब्दात्प्रकारवाचिनोऽर्हदादिपूजाबालवृद्धतपस्विवैयापृत्योद्योगार्जवविनयप्रदानादीनां ग्रहणम् । व्यक्त्यर्थात्समासाऽकरणाच्च भूतग्रहणादेव सिद्धेर्व्रतिग्रहणं तद्विषयानुकम्पाप्राधान्यख्यापनार्थम्। सत्प्रशस्तं वेद्यं सद्वेद्यं सुखफलं कर्मोच्यते। तस्यैते भूतव्रत्यनुकम्पादिविशेषा आस्रवा विशुध्यङ्गत्वे सति भवन्त्यन्यथा तद्भावविरोधात्तेषामसद्वेद्यास्रववत्। तदुक्तम्—

विशुद्धिसङ्क्लेशाङ्गं चेत्स्वपरस्थं सुखासुखम्।
पुण्यपापास्रवो युक्तो न चेद्व्यर्थस्तवार्हतः ॥ इति ॥

मोहविशेषस्यास्रवमाह—

केवलिश्रुतसङ्घधर्मदेवाऽवर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १३ ॥

चक्षुरादिकरणक्रमकुड्यादिव्यवधानातीतनिरावरणज्ञानोपेता अर्हन्तः केवलिन इति व्यपदिश्यन्ते। तदुपदिष्टं बुद्ध्यतिशयर्द्धियुक्तगणधरावधारितं श्रुतं व्याख्यातम्। सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयभावनापराणां चतुर्विधानां श्रमणानां गणः सङ्घ इति प्रोच्यते। एकस्याऽसङ्घत्वं प्राप्नोतीति चेत्तन्न। किं कारणम्? अनेकव्रतगुणसंहननादेकस्याऽपि सङ्घत्वसिद्धेः। तथा चोक्तम्—

सङ्घो गुणसङ्घादो कम्माणविमोइदो हवदि सङ्घो।
दंसणणाणचरित्ते सङ्घादिन्तो हवदि सङ्घो ॥ इति ॥

अहिंसादिलक्षणो जिनप्रवचने निर्दिष्टो धर्म इत्युच्यते। देवाश्चतुर्णिकाया व्याख्याताः। गुणवत्सु चान्तःकालुष्यसद्भावादसद्भूतदोषोद्भावनमवर्णवदनमवर्णवाद इति वर्ण्यते। केवलिनश्च श्रुतं च सङ्घश्च धर्मश्च देवाश्च तेषामवर्णवादः केवल्याद्यवर्णवादः। दर्शनं तत्त्वार्थश्रद्धानं व्याख्यातम्। दर्शनं मोहयति प्रतिबध्नातीति दर्शनमोहः। दर्शनस्य मोहनं वा दर्शनमोहः कर्मविशेष उच्यते। तत्र केवलिनामवर्णवादः कवलाहारित्वाद्यभिधानम्। श्रुतस्य मांसभक्षणाद्यवद्यतावचनं, सङ्घस्य शूद्रत्वाऽशुचित्वाद्याविर्भावनं, धर्मस्य निर्गुणत्वाद्यभिधानं, देवानां सुरामांसोपसेवनाद्याघोषणमवर्णवादः। स सर्वोऽपि दर्शनमोहस्य प्रत्येकमास्रवो भवति सङ्क्लेशहेतुत्वात्। अधुना चारित्रमोहास्रवमाह—

कषायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥

कषायो निरुक्तः। पूर्वोपात्तस्य द्रव्यकर्मणो द्रव्यादिनिमित्तवशात्फलप्राप्तिः परिपाक उदय इत्यभिधीयते। कषायस्योदयः कषायोदयस्तस्मात्कषायोदयात्। तीव्रपरिणामशब्दो व्याख्यातार्थः। तीव्रश्चासौ परिणामश्च तीव्रपरिणामः। चारित्रमुक्तलक्षणम्। तन्मोहयतीति चारित्रमोहः। चारित्रस्य मोहनं वा चारित्रमोहः। तस्य चारित्रमोहस्य। कषायोदयनिमित्तो यस्तीव्रपरिणामः स आस्रव इति विज्ञेयः। स चावान्तरभेदापेक्षयाऽनेकधा। तद्यथा—स्वपरकषायोत्पादनतपस्विजनवृत्तदूषणसङ्क्लिष्टलिङ्गव्रतधारणादिः कषायवेदनीयस्यास्रवः। सद्धर्मोत्प्रह-

सनदीनाभिहासवहुविप्रलापोपहासशीलतादिर्हास्यवेदनीयस्य। विचित्रक्रीडनपरता व्रतशीलाऽरुच्यादी रतिवेदनीयस्य। पराऽरतिप्रादुर्भाववरतिविनाशनपापशीलसंसर्गादिररतिवेदनीयस्य । स्वशोकाऽऽमोदशोचनपरदुःखाविष्करणशोकप्लुताभिनन्दनादिः शोकवेदनीयस्य। स्वभयपरिणामपरभयोत्पादननिर्दयत्वत्रासनादिर्भयवेदनीयस्य। सद्धर्मापन्नचतुर्वर्णविशिष्टवर्गकुलक्रियाचारप्रवणजुगुप्सापरिवादशीलत्वादिर्जुगुप्सावेदनीयस्य। प्रकृष्टक्रोधपरिणामातिमानितेर्ष्याव्यापाराऽलीकाभिधायिताऽतिसन्धानपरत्वप्रवृद्धरागपराङ्गनागमनादरवामलोचनाभावाभिष्वङ्गतादिः स्त्रीवेदनीयस्य। स्तोकक्रोधानुत्सिक्तत्वस्वदारसन्तोषादिः पुंवेदनीयस्य। प्रचुरकषायगुह्येन्द्रियव्यपरोपणपराङ्गनावस्कन्दनादिर्नपुंसकवेदनीयस्याऽऽस्रव इति। इदानीं मोहानन्तरोद्दिष्टस्यायुश्चतुष्टयस्यास्रवो वक्तव्यस्तत्राद्यस्य तावन्नियतकालपरिपाकस्यायुषः कारणप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥

बहुशब्दस्य सङ्ख्यावाचिनो वैपुल्यवाचिनश्च ग्रहणं विशेषाऽनभिधानात्। आरम्भो हिंसनशीलानां कर्मोच्यते। परिग्रहो ममेदमिति सङ्कल्पः। आरम्भाश्च परिग्रहाश्चारम्भपरिग्रहाः। बहव आरम्भपरिग्रहा यस्य पुंसः स बह्वारम्भपरिग्रहः। अथवा आरम्भश्च परिग्रहश्चारम्भपरिग्रहौ, बहू आरम्भपरिग्रहौ यस्य स तथोक्तस्तस्य भावो बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुष आस्रवो भवतीति सङ्क्षेपः। तद्विस्तरस्तु हिंसादिक्रूरकर्माऽनवरतप्रवर्तनपरस्वहरणविषयातिगृद्धिकृष्णलेश्याभिजातरौद्रध्यानमरणकालतादिलक्षणो विज्ञेयः। इदानीं तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवमाह—

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्रमोहकर्मोदयाविर्भूत आत्मनः कुटिलस्वभावो माया निकृतिर्वञ्चनेति च व्यपदिश्यते। तैर्यग्योना उक्तलक्षणास्तेषामिदं तैर्यग्योनम्। तस्य तैर्यग्योनस्यायुषो माया हेतुर्भवतीति सङ्क्षेपः। तत्प्रपञ्चस्तु मिथ्यात्वोपेतधर्मदेशना निःशीलताऽतिसन्धानप्रियता नीलकपोतलेश्याभिजातार्तध्यानमरणकालतादिलक्षणः। सांप्रतं मानुषस्यायुषो हेतुमाह—

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

अल्पः स्तोक इत्यर्थः। आरम्भश्च परिग्रहश्चारम्भपरिग्रहौ। अल्पावारम्भपरिग्रहौ यस्य सोऽल्पारम्भपरिग्रहस्तस्य भावोऽल्पारम्भपरिग्रहत्वम्। मानुषाणामिदमायुर्मानुषम्। तस्याल्पारम्भपरिग्रहत्वं हेतुर्भवतीति सङ्क्षेपः। तद्व्यासस्तु—मिथ्यादर्शनाऽलिङ्गितमिति विनीतस्वभावता प्रकृतिभद्रता प्राञ्जलव्यवहारता तनुकषायता कपोतपीतलेश्योपश्लेषधर्मध्यानमरणकालतादिलक्षणः। अपरोऽपि मानुषस्यायुष आस्रवोऽस्तीति तं प्रतिपादयन्नाह—

स्वभावमार्दवं च ॥ १८ ॥

स्वभाव प्रकृतिः परोपदेशाऽनपेक्षतेत्यर्थः। मृदुर्निरहङ्कारो मानकषायरहितः पुमानुच्यते। मृदोर्भावः कर्म वा मार्दवम्। स्वभावेन मार्दवं स्वभावमार्दवम्। तदपि मानुषायुषो हेतुर्भवति। ननु पूर्वत्र व्याख्यातमेवेदं पुनर्ग्रहणमनर्थकम्। सूत्रे नोपात्तमिति कृत्वा पुनरिदमुच्यते। तर्ह्येको योगः कर्तव्यः—अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवं च मानुषस्येति। सत्यमुत्तरार्थं पृथग्योगकरणं दैवस्याप्यायुषः स्वभावमार्दवमास्रवो यथा स्यादिति। किं प्रागुक्तं द्वितयमेव मानुषस्यास्रवो? नेत्युच्यते—

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

शीलानि च व्रतानि च शीलव्रतानि वक्ष्यमाणानि। तेभ्यो निष्क्रान्तो निःशीलव्रतस्तस्य भावो निःशीलव्रतत्वम्। चशब्दोऽधिकृतस्याऽल्पारम्भपरिग्रहत्वस्य समुच्चयार्थः। ततो न केवलं निःशीलव्रतत्वं मानुषस्यास्रवः, किं तर्ह्यल्पारम्भपरिग्रहत्वं चेत्यर्थः सिद्धो भवति। सर्वेषां ग्रहणं प्रागुक्तनारकतैर्यग्योनमानुषायुषां सङ्ग्रहार्थम्। अथ मतमेतत्—पृथक्करणादेवातिक्रान्तायुस्त्रयसङ्ग्रहः सिध्यति। यदि मानुषायुरास्रव एवाभीष्टः स्यात्तदा तत्रैव क्रियेत। तस्मात्सर्वेषां ग्रहणमनर्थकमिति। तन्न। किं कारणम्? भोगभूमिजापेक्षया देवायुषोऽपि सङ्ग्रहार्थत्वात्। भोगभूमिजानां प्राणिनां यन्निःशीलव्रतत्वं तद्दैवस्यायुष

आस्रवो भवतीत्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं सर्वेषामित्युच्यत इत्यर्थः। इदानीं देवायुरास्रवमाह—

सरागसंयमसंयमासंयमाऽकामनिर्जराबाल-
तपांसि दैवस्य ॥ २० ॥

सरागसंयमः सरागचारित्रमुक्तम् । संयमाऽसंयमोऽपि विरताऽविरतपरिणामो व्याख्यातः । स्वेच्छामन्तरेण कर्मनिर्जरणमकामनिर्जरा । बालस्याऽज्ञस्य तपःक्लेशो बालतपो मिथ्याज्ञानपूर्वकमाचरणमिति यावत् । सरागसंयमश्च संयमाऽसंयमश्चाकामनिर्जरा च बालतपश्च सरागसंयमसंयमाऽसंयमाऽकामनिर्जराबालतपांसि। देवानामिदं दैवमायुस्तस्य संयमादयः शुभपरिणामा आस्रवहेतवो भवन्तीति सङ्क्षेपः। विस्तरस्तु कल्याणमित्रसम्बन्धायतनोपसेवासद्धर्मश्रवणगौरवदर्शनाऽनवद्यप्रोषधोपवासतपोभावनाबहुश्रुतागमपरत्वकषायनिग्रहपात्रदानपीतपद्मलेश्यापरिणामधर्मध्यानमरणतादिलक्षणः सौधर्माद्यायुषः । अव्यक्तसामायिकविराधितसम्यग्दर्शनता भवनाद्यायुषो महर्द्धिकमानुषस्य वा पञ्चाणुव्रतधारिणः। अविराधितसम्यग्दर्शनास्तिर्यङ्मनुष्याः सौधर्मादिष्वच्युतावसानेषूत्पद्यन्ते। विनिपतितसम्यक्त्वास्तु भवनादिषु। अनधिगतजीवाऽजीवा बालतपसोऽनुपलब्धतत्त्वस्वभावा अज्ञानकृतसंयमाः सङ्क्लेशभावविशेषात्केचिद्भवनवासिव्यन्तरादिषु सहस्रारपर्यन्तेषु मनुष्यतिर्यक्ष्वपि च । अकामनिर्जराः क्षुत्तृष्णानिरोधब्रह्मचर्यभूशय्यामलधारिणः परितापादिभिः परिखेदितमूर्तयश्चारकनिरोधबन्धनबद्धा दीर्घकालरोगिणोऽसङ्क्लिष्टास्तरुगिरिशिखरपातिनोऽनशनज्वलनप्रवेशनविषभक्षणधर्मबुद्धयो व्यन्तरमानुषतिर्यक्षु । निःशीलव्रताः सानुकम्पहृदया जलराजितुल्यरोषा भोगभूमिसमुत्पन्नाश्च व्यन्तरादिषु जन्म प्रतिपद्यन्ते । अपरमपि दैवस्यायुष आस्रवमाह—

सम्यक्त्वं च ॥ २१ ॥

उक्तलक्षणं सम्यक्त्वं देवस्यायुष आस्रवो भवतीति सम्बन्धः क्रियते। चशब्दः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः । अविशेषाभिधानेऽप्यत्र सौधर्मादिविशेषगतिर्भवति पृथग्योगकरणसामर्थ्यात् । यद्येवं तर्हि पूर्वसूत्रे य उक्त

आस्रवविधिः सोऽविशेषेण प्राप्नोतीति, ततश्च सरागसंयमसंयमाऽसंयमावपि भवनवास्याद्यायुष आस्रवौ प्राप्नुत इति। नैष दोषोऽत एव तन्नियमसिद्धेः। यत एव सम्यक्त्वं सौधर्मादिष्विति नियम्यते तत एव तयोरपि ससम्यक्त्वयोर्नियमसिद्धिः। नासति सम्यक्त्वे सरागसंयमसंयमाऽसंयमव्यपदेश इति। इदानीमशुभनामास्रवमाह—

योगवक्रता विसंवादनं चाऽशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

उक्तलक्षणाः कायादियोगास्तेषां वक्रता आत्मगता कुटिलवृत्तिर्योगवक्रतेत्युच्यते। आत्मान्तरेऽपि तत्प्रयोजकत्वं विसंवादनम्। अभ्युदयनिःश्रेयसार्थासु क्रियासु प्रवर्तमानमन्यं कायवाङ्मनोभिर्विसंवादयति–मैवं कार्षीस्त्वमेवं कुर्विति कुटिलतया प्रवर्तमानमित्यर्थः। चशब्दोऽनुक्तस्यैवंविधस्य परिणामस्य समुच्चयार्थः। स च मिथ्यादर्शनपिशुनाऽस्थिरचित्तताकूटमानतुलाकरणपरनिन्दात्मप्रशंसादिः। स एष सर्वोऽप्रशस्तस्य नामकर्मण आस्रवः प्रत्येतव्यः। सांप्रतं शुभनामास्रवमाह—

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

तच्छब्देन पूर्वोक्तं योगवक्रतादिकं परामृश्यते। तस्माद्विपरीतं तद्विपरीतम्। कायवाङ्मनसामृजुत्वमविसंवादनं चोच्यते। तथा पूर्वत्र चशब्दसमुच्चितस्य विपरीतधार्मिकदर्शनसम्भ्रमसद्भावोपनयनसंसरण—भीरुताप्रमादवर्जनाऽसंभेदचरितादिकं गृह्यते। तदेतत्सर्वं प्रशस्तस्य नामकर्मण आस्रवो वेदितव्यः। शुभाऽशुभत्वं च नामकर्मणः शुभाऽशुभकार्यदर्शनादनुमेयम्। तत्कार्यानेकत्वाच्च तदनेकं प्रत्येतव्यम्। इदानीं शुभतमतीर्थंकरत्वनामास्रवमाह—

दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयापृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकाऽपरिहाणिमार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थंकरत्वस्य ॥ २४ ॥

दर्शनं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं प्रागुक्तम्। तस्य विशुद्धिः सर्वातिचारविनिर्मुक्तिरुच्यते। दर्शनस्य विशुद्धिर्दर्शनविशुद्धिः। तस्या अष्टावङ्गानि

भवन्ति। निःशङ्कितत्वं, निःकांक्षता, विचिकित्साविरहः, अमूढदृष्टिता, उपबृंहणं, स्थितीकरणं, वात्सल्यं, प्रभावनं चेति। तत्रेहलोकपरलोकव्याधिमरणाऽसंयमाऽरक्षणाकस्मिकसप्तविधभयविनिर्मुक्तता, अर्हदुपदिष्टे वा प्रवचने किमिदं स्याद्वा नवेति शङ्काविरहो निःशङ्कितत्वम्। उभयलोकविषयोपभोगाकाङ्क्षानिवृत्तिः कुदृष्ट्यन्तराकाङ्क्षानिरासो वा निःकाङ्क्षता। शरीराद्यशुचिस्वभावमवगम्य शुचीति मिथ्यासङ्कल्पापनयः, अर्हत्प्रवचने वा इदमयुक्तं घोरं कष्टं न चेदं सर्वमुपपन्नमित्यशुभभावनाविरहो निर्विचिकित्सता। बहुविधेषु दुर्नयदर्शनवर्त्मसु तत्त्ववदाभासमानेषु युक्त्यभावं संवीक्ष्य परीक्षाचक्षुषा व्यवसाय्य विरहितमोहता अमूढदृष्टिता। उत्तमक्षमादिभावनयात्मनो धर्मवृद्धिकरणमुपबृंहणम्। कषायोदयादिषु धर्मपरिभ्रंशकारणेषूपस्थितेष्वात्मनो धर्मप्रच्यवनपरिपालनं स्थितीकरणम्। जिनप्रणीतधर्मामृते नित्यानुरागता वात्सल्यम्। सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररत्नत्रयप्रभावेनात्मनः प्रकाशनं प्रभावनमिति कथ्यते। ज्ञानादिषु तद्वत्सु चादरः कषायनिवृत्तिर्वा विनयस्तेन सम्पन्नता युक्तता विनयसम्पन्नता। अहिंसादीनि व्रतानि, तत्प्रतिपालनार्थानि क्रोधवर्जनादीनि शीलानि। शीलानि च व्रतानि च शीलव्रतानि। तेषु निरवद्या वृत्तिः कायवाङ्मनसां शीलव्रतेष्वनतिचार इति निगद्यते। अभीक्ष्णमनवरतमित्यर्थः। मत्यादिविकल्पं परोक्षप्रत्यक्षलक्षणं ज्ञानं तस्य भावनायामुपयुक्ततोपयोगः। ज्ञानस्योपयोगो ज्ञानोपयोगः। संसारदुःखाद्भीरुता संवेगः। ज्ञानोपयोगश्च संवेगश्च ज्ञानोपयोगसंवेगौ। अभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगसंवेगावभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ। स्वशक्त्यनुरूपेण शक्तितः। परप्रीतिकराहाराभयज्ञानप्रदानं त्यागः। मार्गाऽविरुद्धकायक्लेशाऽनुष्ठानं तपः। त्यागश्च तपश्च त्यागतपसी। साधोर्मुनिजनस्य समाधानं साधुसमाधिः—मुनिगणस्य तपसः कुतश्चिद्विघ्ने समुत्थिते तत्सन्धारणमित्यर्थः। साधुजनस्य दुःखे समुत्पन्ने निरवद्येन विधिना तदपहरणं बहूपकारं वैयापृत्यं, तस्य करणमनुष्ठानं वैयापृत्यकरणम्। अर्हन्तः केवलज्ञानदिव्यलोचना वर्ण्यन्ते। आचार्याः पञ्चाचारसम्पन्नाः श्रुतज्ञानचक्षुषः परहितसंपादनातत्पराः प्रोच्यन्ते। बहुश्रुताः स्वपरसमयविस्तरनिश्चयज्ञाः कथ्यन्ते। प्रवचनं परमागमः। भावविशुद्धियुक्तोऽनुरागो भक्तिरुच्यते। अर्हन्तश्चाचार्याश्च बहुश्रुताश्च प्रवचनं चार्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनानि। तेषु भक्तिरर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिः। अवश्यकर्तव्यान्यावश्यकानि क्रियाविशेषाः षड्-

भवन्ति। सामायिकं चतुर्विंशतिस्तवो वन्दना प्रतिक्रमणं प्रत्याख्यानं कायोत्सर्गश्चेति। तत्र सामायिकं सर्वसावद्ययोगनिवृत्तिलक्षणं चित्तस्यैकत्वेन ज्ञाने प्रणिधानम्। चतुर्विंशतिस्तवः तीर्थकरपुण्यगुणानुकीर्तनं कथ्यते। वन्दना त्रिशुद्धिर्द्व्यासना चतुःशिरोनतिर्द्वादशावर्तना। समस्तातीतदोषनिवर्तनं प्रतिक्रमणम्। अनागतदोषापोहनं प्रत्याख्यानम्। परिमितकालविषया शरीरममत्वनिवृत्तिः कायोत्सर्ग इति। अपरिहाणिरपरित्यजनं यथाकालं प्रवर्तनमित्यर्थः। आवश्यकानामपरिहाणिरावश्यकापरिहाणिः। ज्ञानतपोजिनपूजाविधिना मार्गस्य धर्मस्य प्रभावनं प्रकाशनं मार्गप्रभावना। प्रकृष्टं वचनं यस्यासौ प्रवचनः सधर्मो जैनवर्ग इत्यर्थः। तस्मिन् प्रवचने वत्सलत्वं—वत्से धेनुवत्स्नेहः प्रवचनवत्सलत्वं धर्मलक्षणम्। तीर्थं करोतीति तीर्थकरो भगवान् परमदेवोर्हन्प्रोच्यते। तस्य भावस्तीर्थकरत्वम्। तान्येतानि षोडशकारणानि सम्यग्भाव्यमानानि समस्तानि व्यस्तानि वा दर्शनविशुद्धिसहितानि तीर्थकरत्वस्य नाम्नस्त्रिजगदाधिपत्यफलस्यास्रवकारणानि भवन्ति। तत एव दर्शनविशुद्धिः प्रथममुपात्ता प्राधान्यख्यापनार्थं, [1] तदभावे [2] तदनुपपत्तेः। इदानीं गोत्रास्रवे वक्तव्ये सति नीचैर्गोत्रस्य तावदास्रवविधानार्थमाह—

परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २५ ॥

परश्चात्मा च परात्मानौ। तथ्यस्यातथ्यस्य वा दोषस्योद्भावनं प्रतीच्छा निन्देत्युच्यते। सद्भूतस्यासद्भूतस्य वा गुणस्योद्भावनं प्रत्यभिप्रायः प्रशंसेति व्यपदिश्यते। निन्दा च प्रशंसा च निन्दाप्रशंसे। परात्मनोर्निन्दाप्रशंसे परात्मनिन्दाप्रशंसे। अत्र यथासङ्ख्यमभिसम्बन्धो द्रष्टव्यः—परनिन्दा आत्मप्रशंसेति। सन्विद्यमानोऽसन्नविद्यमानः। संश्चासंश्च सदसन्तौ। सदसन्तौ च तौ गुणौ च सदसद्गुणौ। प्रतिबन्धकहेतुसन्निधाने सत्यनाविर्भावनं छादनमित्यवसीयते। प्रतिबन्धकस्य हेतोरभावे सति प्रकाशितवृत्तिता उद्भावनमित्याख्यायते। छादनं चोद्भावनं च च्छादनोद्भावने। सदसद्गुणयोश्छादनोद्भावने सदसद्गुण-

---

1 दर्शनविशुद्ध्यभावे. 2 तीर्थकरत्वानुपपत्तेः.

च्छादनोद्भावने । अत्रापि यथासङ्ख्यमभिसम्बन्धः—सद्गुणच्छादनमसद्गुणोद्भावनमिति । चशब्दोऽनुक्तत‌द्विस्तरसमुच्चयार्थः । नीचैरित्ययं शब्दोऽधिकरणप्रधानो निकृष्टवाची द्रष्टव्यः । गूयते शब्द्यते तदिति गोत्रम् । नीचैःस्थाने येनात्मा क्रियते तन्नीचैर्गोत्रं कर्मोच्यते । तस्यास्रवकारणान्येतानि परनिन्दादीनि वेदितव्यानि । उच्चैर्गोत्रस्यास्रवमाह—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

प्रत्यासत्तेस्तदित्यनेन नीचैर्गोत्रास्रवः प्रतिनिर्दिश्यते । विपर्ययोऽन्यथावृत्तिः । तस्य विपर्ययस्तद्विपर्ययः । कः पुनरसौ ? आत्मनिन्दा परप्रशंसा सद्गुणोद्भावनमसद्गुणच्छादनं चेति । गुणोत्कृष्टेषु विनयेनावनतिर्नीचैर्वर्तनं नीचैर्वृत्तिरित्याख्यायते । विज्ञानादिभिरुत्कृष्टस्यापि सतस्तत्कृतमदविरहोऽनहङ्कार उत्सेकाभावोऽनुत्सेक इत्युच्यते । नीचैर्वृत्तिश्चानुत्सेकश्च नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ । चशब्दोऽनुक्तत‌द्विस्तरसमुच्चयार्थः । उत्तरस्य नीचैर्गोत्रात्परस्योच्चैर्गोत्रस्येत्यर्थः । उच्चैःशब्दोऽप्यधिकरणप्रधानः । उच्चैःस्थाने आत्मा क्रियते येन तदुच्चैर्गोत्रं कर्मोच्यते । तस्यात्मनिन्दादीन्यास्रवकारणानि प्रत्येतव्यानि । सम्प्रत्यन्तरायकर्मास्रवं निर्दिशन्नाह—

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २७ ॥

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणां विहननं विघ्न इति व्यपदिश्यते । अत्र "स्थास्नापाव्यधिहनेर्युध्यर्थे" इति घञर्थे कविधानम् । विघ्नस्य करणं—कृतिर्विघ्नकरणमन्तरायाख्यस्य कर्मण आस्रवो वेदितव्यः । क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्येत्यत इति करणस्य प्रकारार्थस्यानुवृत्तेश्च सर्वत्रानुक्तार्थसम्प्रत्ययो भवति । एवमुक्तेनास्रवविधिना यत्स्वयमुपात्तं ज्ञानावरणाद्यष्टविधं कर्म तन्निमित्तवशादात्मा संसारविकारमनुभवति । यथा शौण्डः स्वरुचिविशेषान्मदमोहविभ्रमकरीं मदिरां पीत्वा तत्परिपाकवशादनेकविकारमास्कन्दति यथा वा रोगपीडितोऽपथ्यभोजनजनितं वातादिविकारमाप्नोतीति । सर्वस्य च ज्ञानप्रदोषादेरास्रवकारणस्य ज्ञानावरणादिकर्मागमनस्य च तत्फलस्य च सद्भावः सर्वज्ञवीतरागप्रणीतादागमादृष्टेष्टाविरुद्धादवबोद्धव्यः । स्यान्मतं ते—ये तत्प्रदोषनिह्न-

वादयो ज्ञानावरणादीनामास्रवाः प्रतिनियता उक्तास्ते सर्वेषां कर्मणामास्रवा भवन्ति, ज्ञानावरणे हि वध्यमाने युगपदितरेषामपि कर्मणां बन्धस्यागमे इष्टत्वात्। तस्मादास्रवनियमोऽनुपपन्न इति। अत्रोच्यते—यद्यपि तत्प्रदोषादिभिर्ज्ञानावरणादीनां सर्वासां प्रकृतीनां प्रदेशादिबन्धनियमो नास्ति। तथाप्यनुभागविशेषनियमहेतुत्वेन तत्प्रदोषनिह्नवादयः प्रविभज्यन्त इत्युक्तप्रायम्॥

शशधरकरनिकरसतारनिस्तलतरलतलमुक्ताफलहारस्फारतारानिकुरुम्वविम्वनिर्मलतरपरमोदार-
शरीरशुद्धध्यानानलोज्ज्वलज्वालाज्वलितघनघातीन्धनसङ्घातसकलविमलकेवलालोकित-
सकललोकालोकस्वभावश्रीमतपरमेश्वरजिनपतिमतचिदचित्स्वभावाभि-
धानसाधितस्वभावपरमाराध्यतममहासैद्धान्तः श्रीजिनचन्द्र-
भट्टारकस्तच्छिष्यपण्डितश्रीभास्करनन्दिविरचित-
महाशास्त्रतत्त्वार्थवृत्तौ सुखबोधायां
षष्ठोऽध्यायस्समाप्तः॥

———

अथ सप्तमोऽध्यायः

व्रतिष्वनुकम्पा शुभस्य कर्मण आस्रवो भवतीत्युक्तं प्राक्। ते च व्रतिनो व्रतेन युक्ता भवन्ति। तच्च व्रतं किमित्याह—

हिंसाऽनृतस्तेयाऽब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥ १ ॥

हिंसा चानृतं च स्तेयं चाऽब्रह्म च परिग्रहश्च हिंसाऽनृतस्तेयाऽब्रह्मपरिग्रहा वक्ष्यमाणलक्षणास्तेभ्यो हिंसाऽनृतस्तेयाऽब्रह्मपरिग्रहेभ्यः। विरतिर्विशुद्धिपरिणामकृता निवृत्तिर्व्रतं भवति। क्रोधाद्यावेशवशात्सा न व्रतं स्यादित्यर्थः। हिंसादीनां परिणामानामध्रुवत्वात्कथमपादानत्वमिति चेत्सत्यं बुद्ध्यपाये तेषां ध्रुवत्वविवक्षोपपत्तेरपादानत्वमुपपद्यते। [1] धर्माद्विरमतीत्यादिवत्। अहिंसाव्रतं सर्वेषु व्रतेषु प्रधानमिति कृत्वा तदादौ प्रोच्यते। सत्यादीनां तु सस्यवृतिपरिक्षेपवत्तत्परिपालनार्थत्वादप्राधान्यम्। हिंसादिभिर्विरतेः प्रत्येकमभिसम्बन्धाद्बहुत्वं प्राप्नोतीति चेत् सत्यं किन्तु विरमणसामान्यस्य विवक्षितत्वादेकत्वं न्याय्यं, यथा गुडतिलौदनादीनां पाक इत्यत्र भेदाऽविवक्षया पाकस्यैकत्वम्। अत एव बहुवचनमपि न कृतम्। स्यान्मतं ते—संवरत्वेन संयमाख्यो धर्मो वक्ष्यते, संयम एव च व्रतमिति पृथगिहोपादानमनर्थकमिति। तन्न युक्तिमत्—निवृत्तिरूपो हि संवरः। निवृत्तिप्रवृत्तिरूपं च व्रतम्। हिंसादिभ्यः पापपरिणामेभ्यो निवृत्तिरहिंसादिषु च पुण्यपरिणामेषु प्रवृत्तिरिति गुप्त्यादिसंवरपरिकर्मत्वाच्चात्रास्रवाधिकारे व्रतं पृथगुक्तमिति नास्ति दोषः। रात्रिभोजनवर्जनाख्यं तु षष्ठमणुव्रतमालोकितपानभोजनभावनारूपमग्रे वक्ष्यते। हिंसादिविरमणभेदेन पञ्चविधव्रतमुक्तम्। इदानीं तस्य द्वैविध्यं कथंचित्प्रतिपादयन्नाह—

देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥

कुतश्चिदवयवाद्दिश्यते कथ्यत इति देशः—प्रदेश-एकदेश इत्यर्थः। सरति गच्छत्यशेषानवयवानिति सर्वः सम्पूर्ण इत्यनर्थान्तरम्। देशश्च

---

1 दुष्करो धर्मः फलं चास्य श्रद्धामात्रगम्यमिति बुद्ध्या सम्प्राप्य धर्माद्विरमति.

सर्वश्च देशसर्वौ। देशसर्वाभ्यां देशसर्वतः। अणु सूक्ष्ममित्यर्थः। महद्बृहदित्युच्यते। अणु च महच्चाणुमहती। व्रतापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः। विरतिरित्यनुवर्तते। ततो हिंसादिभ्यो देशेन विरतिरणुव्रतं, सर्वतो विरतिर्महद्व्रतमिति यथासङ्ख्यमभिसम्बन्धः। व्रतदृढत्वार्थं हेतुविशेषमाह—

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥

तस्य पञ्चविधस्य व्रतस्य स्थैर्यं तत्स्थैर्यम्। तत्स्थैर्याय तत्स्थैर्यार्थम्। विशिष्टेनात्मना भाव्यन्तेऽनुष्ठीयन्ते ता इति भावनाः परिणामा इत्यर्थः। पञ्चप्रकारस्य व्रतस्य स्थैर्यनिमित्तं प्रत्येकं पञ्चपञ्च भावना वेदितव्याः। यद्येवमाद्यस्याऽहिंसाव्रतस्य कास्ता इत्यत्रोच्यते—

वाङ्मनोगुप्तीर्यादानानिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पञ्च ॥ ४ ॥

वाक्च मनश्च वाङ्मनसी। गुप्तिर्वक्ष्यमाणरूपा। सा सम्बन्धिभेदाद्भिद्यते। [1]वाङ्मनसोर्गुप्ती वाङ्मनोगुप्ती। ईर्या चाऽऽदाननिक्षेपणं चेर्याऽऽदाननिक्षेपणे। ते च ते समिती च ईर्याऽऽदाननिक्षेपणसमिती। आलोक्यते स्मालोकितम्। पानं च भोजनं च पानभोजनम्। आलोकितं च तत्पानभोजनं चाऽऽलोकितपानभोजनम्। एतदुक्तं भवति— वाग्गुप्तिर्मनोगुप्तिरीर्यासमितिरादाननिक्षेपणसमितिरालोकितपानभोजनसमित्येतान्यहिंसापरिपालनार्थं भाव्यमानानि विशुद्धात्मना भावनाः पञ्च भवन्तीति। सङ्क्लेशाङ्गानां तु परवञ्चनतत्पर[2]परुषवाग्गुप्त्यादीनां भावनात्वायोगात्। सत्यव्रतभावनाप्रतिपादनार्थमाह—

क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च ॥ ५ ॥

क्रोधश्च लोभश्च भीरुत्वं च हास्यं च क्रोधलोभभीरुत्वहास्यानि। तेषां प्रत्याख्यानानि निराकरणानि क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानानि। अनुकूलवचनं विचार्य भणनं वा निरवद्यं वचनमनुवीचिभाषण-

---

[1] वाङ्मनसोर्गुप्तिर्वाङ्मनोगुप्तिः—क. [2] पुरुष—ख, ग.

मित्युच्यते । एतानि क्रोधप्रत्याख्यानादीनि पूर्ववद्भाव्यमानानि पञ्च भावनाः सत्यव्रतस्य विज्ञेयाः । इदानीं तृतीयव्रतस्य भावनाः प्रोच्यन्ते—

शून्याऽगारविमोचितावासपरोपरोधाकरणऽभैक्षशुद्धि-
सधर्माऽविसंवादाः पञ्च ॥ ६ ॥

शून्यानि च तान्यगाराणि च शून्याऽगाराणि—गिरि[1]गुहातरुकोट-रादीनीत्यर्थः । विमोचितानि परैस्त्यक्तान्यु[2]द्वासग्रामादिगृहाण्युच्यन्ते । तेषूभयेष्वावसनमवस्थानमावासः । शून्याऽगाराणि च विमोचितानि च शून्याऽगारविमोचितानि । तेष्वावासः शून्याऽगारविमोचितावासः । परेऽन्ये । तेषामुपरोधस्याऽकरणं परोपरोधाऽकरणम् । भिक्षया आगतं भैक्षम् । तस्याऽऽचारशास्त्रमार्गेण शुद्धिर्निर्दोषिता भैक्षशुद्धिः । समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः । विसंवादनं विसंवादः । पुस्तकादिषु तवेदं माहोस्विन्म-मेदमिति विवाद इत्यर्थः । न विसंवादोऽविसंवादः । सधर्मभिरवि-संवादः सधर्माऽविसंवादः । शून्याऽगाराणि च विमोचितावासश्च परो-परोधाऽकरणं च भैक्षशुद्धिश्च सधर्माविसंवादश्च शून्यागारविमोचितावास-परोपरोधाऽकरणभैक्षशुद्धिसधर्माविसंवादाः । एते भाव्यमाना अस्तेय-व्रतस्थैर्यसिद्धिहेतवः पञ्चभावना भवन्ति । तेषां चौर्यपरिणामनिवर्तन-सामर्थ्यसद्भावात्परमनिस्पृहतोपपत्तेः । अथेदानीं ब्रह्मचर्यव्रतस्य भावनाः प्रतिपादनार्थमाह—

स्त्रीरागकथाश्रवण*मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरताऽनुस्मरण-
वृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पञ्च ॥ ७ ॥

स्त्रियो योषितः । रागोऽत्राऽप्रशस्तप्रीतिरूपः । तमन्तरेणाऽपि धर्म-कथायाः स्त्रीकथाश्रवणस्य सद्भावाद्रागविशेषणं प्रयुज्यमानं सार्थकम् । मनोहराङ्गनिरीक्षणादिषु तस्याऽवश्यंभावित्वात्सामर्थ्यलब्धेः । कथनं कथा ।

---

1 महातरु–ख. 2 उद्वस–ख. ग.

* पुस्तकान्तरेषु "तन्मनोहराङ्गनिरीक्षण" इति पाठो दृश्यते । द्वन्द्वादौ वर्तमानस्य स्त्रीशब्दस्यात्रानुवर्तनात्तच्छब्दस्यावश्यकता न प्रतीयते.

कथायाः श्रवणं कथाश्रयणम् । रागेण कथाश्रवणं रागकथाश्रवणम् । मनोहराणि मनःप्रीतिकराण्यङ्गानि शरीरावयवाः । मनोहराणि च तान्यङ्गानि च मनोहराङ्गानि । तेषां निरीक्षणं मनोहराङ्गनिरीक्षणम् । पूर्वस्मिन्काले गृहस्थावस्थायां रतं क्रीडितं पूर्वरतम् । रागकथाश्रवणादीनां त्रयाणामितरेतरयोगे द्वन्द्वः । ततः स्त्रीणां रागकथाश्रवणादीनि स्त्रीरागकथाश्रवणमनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणानि । वृष्याः शरीरबलपुष्टीन्द्रियविकारकारिणः । इष्टा वाञ्छिता हृदयाह्लादविधायिन इत्यर्थः । रसाः खण्डगुडशर्करादधिदुग्धघृततैलादयः । इष्टाश्च ते रसाश्चेष्टरसाः । वृष्याश्च ते इष्टरसाश्च वृष्येष्टरसाः । स्वमात्मीयमित्यर्थः । स्वं च तच्छरीरं च स्वशरीरम् । तस्य संस्कारः स्नानोद्वर्तनादिः स्वशरीरसंस्कारः । पुनः सर्वेषां कृतद्वन्द्वानां त्यागशब्देन प्रत्येकसम्बन्धे तेन सह तत्पुरुषः कर्तव्यः । एतदुक्तं भवति—स्त्रीरागकथाश्रवणं च स्त्रीमनोहराङ्गनिरीक्षणं च स्त्रीपूर्वरतानुस्मरणं च वृष्येष्टरसाश्च स्वशरीरसंस्कारश्च तेषां त्यागाः पञ्च भावनाः पूर्ववद्ब्रह्मचर्यव्रतस्य भवन्तीति । पञ्चमव्रतस्य भावनासंसूचनार्थमाह—

मनोज्ञाऽमनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च ॥ ८ ॥

मनोज्ञा इष्टाः । अमनोज्ञा अनिष्टाः । इन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि पञ्चोक्तानि । विषयाः स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तद्ग्राह्या अर्थाः । तेऽपि पञ्चोक्ताः । रागः प्रीतिः । द्वेषोऽप्रीतिः । रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ । इन्द्रियाणां विषया इन्द्रियविषयाः । मनोज्ञाश्चाऽमनोज्ञाश्च मनोज्ञाऽमनोज्ञाः । ते च ते इन्द्रियविषयाश्च मनोज्ञाऽमनोज्ञेन्द्रियविषयाः । तेषु रागद्वेषौ मनोज्ञाऽमनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषौ । तयोर्वर्जनानि मनोज्ञाऽमनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि । अयमर्थः—मनोज्ञेऽमनोज्ञे च स्पर्शनस्यार्थे स्पर्शे रागद्वेषयोर्वर्जनं, रसनस्य च रसे रागद्वेषवर्जनं, घ्राणस्य च गन्धे रागद्वेषवर्जनं, चक्षुषश्च वर्णे रागद्वेषवर्जनं, श्रोत्रस्य च शब्दे स्वविषये रागद्वेषवर्जनम् । तानीमानि पञ्चाऽऽकिञ्चन्यव्रतस्य भावना भवन्तीति सर्वाश्चैताः समुदिताः पञ्चविंशतिः प्रत्येतव्याः । तथा व्रतदृढिमार्थं तद्विपक्षेष्वपि भावनास्वरूपमाह—

हिंसादिष्विहाऽमुत्र*चाऽपायाऽवद्यदर्शनम् ॥ ९ ॥

हिंसादीनि पञ्चाऽव्रतान्युक्तानि। इहास्मिन्भवे अमुत्रापरस्मिन्भवे इत्यर्थः। चकार उक्तसमुच्चयार्थ एव। अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां क्रियासाधनानां नाशकोऽनर्थोऽपाय इत्युच्यते। अथवा इहलौकिकादिसप्तविधं भयमपाय इति कथ्यते। अवद्यं गर्ह्यं निन्द्यमिति यावत्। दर्शनमवलोकनमुच्यते। अपायश्चावद्यं चाऽपायावद्ये। तयोर्दर्शनमपायावद्यदर्शनमिहामुत्र च हिंसादिषु भावयितव्यम्। कथमिति चेदुच्यते– हिंसायां तावत् हिंस्रो हि नित्योद्वेजनीयः। सतताऽनुबद्धवैरश्च भवति। इहैव च वधबन्धक्लेशादीनि प्रतिलभते। प्रेत्य चाशुभां गतिमश्नुते। गर्हितश्च भवतीति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान्। तथा अनृतवादी अश्रद्धेयो भवति। इहैव च जिह्वाछेदनादीन्प्रतिलभते। मिथ्याभ्याख्यानदुःखितेभ्यश्च बद्धवैरेभ्यो बहूनि व्यसनान्यवाप्नोति। प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीत्यनृतवचनाद्विरतिः श्रेयसी। तथा स्तेनः परद्रव्यहरणासक्तमतिः सर्वस्योद्वेजनीयो भवति। इहैव चाऽभिघातवधबन्धनहस्तपादकर्णनासोत्तरोष्ठच्छेदनभेदनसर्वस्वहरणादीन्प्रतिलभते। प्रेत्य चाऽशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीति स्तेयाद्व्युपरमः श्रेयान्। तथाऽब्रह्मचारी मदविभ्रमोद्भ्रमितचित्तो वनगज इव [1]वासितावञ्चितो विवशो वधबन्धपरिक्लेशादीननुभवति। मोहाभिभूतत्वाच्च कार्याऽकार्याऽनभिज्ञो न किञ्चिदकुशलं नाचरति। पराङ्गनालिङ्गनासङ्गकृतरतिश्च इहैव वैरानुबन्धिनो लिङ्गच्छेदनवधबन्धनसर्वस्वहरणादीनपायान्प्राप्नोति। प्रेत्य चाऽशुभां गतिमश्नुते। गर्हितश्च भवतीत्यतो विरतिरात्महिता। तथा परिग्रहवान् शकुनिरिव गृहीतमांसखण्डोऽन्येषां तदर्थिनां पतत्रिणामिहैव तस्करादीनामभिभवनीयो भवति। तदर्जनरक्षणप्रक्षयकृतांश्च दोषान्बहूनवाप्नोति। न चास्य तृप्तिर्भवतीन्धनैरिवाग्नेः। लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याऽकार्याऽनपेक्षो भवति। प्रेत्य चाऽशुभां गतिमास्कन्दति। लुब्धोऽयमिति गर्हितश्च भवतीति तद्विरमणं श्रेय इति। एवं ह्यस्य हिंसादिष्विहापायममुत्र चाऽवद्यं पश्यतस्ततो विरतिरप्युपपद्यते अहिंसा तु तद्दृढत्वसिद्धेरप्रतिबाधिता स्यात्। पुनरपि हिंसादिषु भावनान्तरमाह—

---

* पुस्तकान्तरेष्वयं चशब्दो न दृश्यते.

1 वनिता.

दुःखमेव वा ॥ १० ॥

हिंसादयो दुःखमेवेति भावनीयम्। ननु दुःखमसद्वेद्योदयकृतपरिताप उच्यते। हिंसादयश्च क्रियाविशेषास्तत्कथं ते दुःखमेवेति व्यपदेशमर्हन्तीति। अत्रोच्यते—हिंसादयो दुःखमेवेति व्यपदिश्यन्ते कारणे कार्योपचारादन्नप्राणवत्। यथाऽन्नं वै प्राणा इति प्राणकारणेऽन्ने प्राणोपचारस्तथा दुःखकारणेषु हिंसादिषु दुःखोपचारो वेदितव्यः। कारणकारणे वा कार्योपचारो धनप्राणवत्। यथा द्रविणहेतुकमन्नपानमन्नपानहेतुकाः प्राणा इति प्राणकारणकारणे द्रविणे प्राणोपचारः—

यदेतद्द्रविणं नाम प्राणा एते बहिश्चराः।
स तस्य हरते प्राणान्यो यस्य हरते धनम् ॥ इति ॥

तथा हिंसादयोऽसद्वेद्यकर्मणः कारणमसद्वेद्यकर्म च दुःखस्य कारणमिति दुःखकारणकारणेषु हिंसादिषु दुःखमेवेत्युपचारः क्रियते। तदेतद्दुःखमेवेति भावनं हिंसादिष्वात्मवत्परत्रावगन्तव्यम्। तद्यथा—ममाऽप्रियं यथा वधपरिपीडनं तथा सर्वसत्त्वानाम्। यथा मम मिथ्याऽऽख्यानकटुकपरुषादीनि वचांसि श्रृण्वतोऽतितीव्रदुःखमभूतपूर्वमुत्पद्यते एवं सर्वजीवानाम्। यथा च ममेष्टद्रव्यवियोगे व्यसनमपूर्वमुपजायते तथा सर्वभूतानाम्। यथा च मम कान्ताजनपरिभवे परकृते सति मानसी पीडाऽतितीव्रा जायते तथेतरेषामपि प्राणिनाम्। यथा च मम परिग्रहेष्वप्राप्तेषु प्राप्तविनष्टेषु च काङ्क्षारक्षाशोकोद्भवं दुःखमुपजायते तथा सर्वप्राणिनामिति हिंसादिभ्यो व्युपरमः परमहितः। ननु वराङ्गनामृदुसुभगगात्रसंश्लेषणाद्रतिसुखमपि जायते तत्कथं दुःखमेवेत्येवकारोपादानं नियमार्थमुपपद्यत इति। तदेतन्न युक्तं—वेदनाप्रतीकारत्वान्मोहिनां दुःखस्यापि सुखाभिमानात् कच्छूकण्डूयनवत्। व्रतदृढत्वार्थमेवाऽपरभावनाः प्राह—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि च सत्त्वगुणाऽधिकक्लिश्यमानाऽविनयेषु ॥ ११ ॥

स्वकायवाङ्मनोभिः कृतकारिताऽनुमतिविशेषैः परेषां दुःखाऽनुत्पत्तावभिलाषो मित्रस्य भावः कर्म वा मैत्रीति कथ्यते। वदनप्रसादेन नयन-

प्रह्लादनेन रोमाञ्चोद्भवेन [1] तुल्याऽभीक्ष्णसञ्ज्ञासङ्कीर्तनादिभिश्चाभिव्यज्यमानान्तर्भक्तिरागः प्रकर्षेण मोदः प्रमोद इति निगद्यते। शारीरमानसदुःखाभ्यर्दितानां दीनानां प्राणिनामनुग्रहात्मकः परिणामः करुणस्य भावः कर्म वा कारुण्यमिति कथ्यते। रागद्वेषपूर्वकपक्षपाताभावो माध्यस्थ्यमित्युच्यते। रागद्वेषाभावान्मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थस्तस्य भावः कर्म वा माध्यस्थ्यमिति व्युत्पत्तेः। अनादिनाऽष्टविधकर्मबन्धसन्तानेन तीव्रदुःखयोनिषु चतसृषु नरकादिगतिषु सीदन्तीति सत्त्वाः प्राणिन उच्यन्ते। सम्यग्दर्शनज्ञानादयो गुणास्तैरधिकाः प्रकृष्टा गुणाधिका इति विज्ञायन्ते। असद्वेद्योदयापादितशारीरमानसदुःखसन्तापात् क्लिश्यन्त इति क्लिश्यमानाः। तत्त्वार्थोपदेशश्रवणग्रहणाभ्यां विनीयन्ते पात्रीक्रियन्त इति विनेयाः। न विनेया अविनेयाः। एतेषु सत्त्वादिषु मैत्र्यादीनि यथाक्रमं भाव्यमानानि भावनाः परमप्रशमहेतवो भवन्ति। मैत्री सत्त्वेषु, प्रमोदो गुणाधिकेषु, कारुण्यं क्लिश्यमानेषु, माध्यस्थ्यमविनयेषु भावनीयमिति। पुनर्भावनार्थमाह—

जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥ १२ ॥

जगत्कायशब्दावुक्तार्थौ। स्वेनात्मना भवनं स्वभावोऽसाधारणो धर्म इत्यर्थः। जगच्च कायश्च जगत्कायौ। जगत्काययोः स्वभावौ जगत्कायस्वभावौ। संवेजनं संवेगः संसारभीरुतेत्यर्थः। चारित्रमोहोदयाभावे तस्योपशमात्क्षयात्क्षयोपशमाद्वा शब्दादिभ्यो विरञ्जनं विरागः। विगतो रागोऽस्येति वा विरागो विरागस्य भावः कर्म वा वैराग्यम्। संवेगश्च वैराग्यं च संवेगवैराग्ये। संवेगवैराग्याभ्यां संवेगवैराग्यार्थम्। जगत्कायस्वभावौ भावयितव्यौ। तद्यथा—जगत्स्वभावस्तावत् आदिमदनादिपरिणामद्रव्यसमुदायरूपस्तालवृक्षसंस्थानोऽनादिनिधनः। अत्र जीवाश्चतसृषु गतिषु नानाविधदुःखं भोजं भोजं परिभ्रमन्ति। न चाऽत्र किंचिन्नियतमस्ति जलबुद्बुदोपमं जीवितं विद्युन्मेघादिविकारचपला भोगसम्पद इत्येवमादिर्भावनीयः। कायस्वभावश्चानित्यता दुःखहेतुत्वं निःसारत्वमशुचित्वमित्येवमादिर्भावनीयः। एवं ह्यस्य जगत्स्वभाव

---

1 'स्तुत्यभीक्ष्ण' इति राजवार्त्तिके.

चिन्तनात्संसारात्परमसंवेगो जायते । कायस्वभावचिन्तनाद्विषयराग-निवृत्तिरूपं परमवैराग्यमुपजायते। सर्वाश्चिता भावनाः स्याद्वादिन एव यथासम्भवं व्रतदार्ढ्यं प्रकुर्वाणाः संगच्छन्ते, न क्षणिकाद्येकान्ते तत्त्वतो भाव्यभावकभावानुपपत्तेः। कल्पनामात्रात्तदुपपत्तौ तु स्वार्थक्रियासिद्धेरभावात्। तत्र हिंसास्वरूपमाह—

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३॥

इन्द्रियाणां प्रचारविशेषमनवधार्य प्रवर्तते यः स प्रमत्तः। अथवा चतसृभिर्विकथाभिः कषायचतुष्टयेन पञ्चभिरिन्द्रियैर्निद्राप्रणयाभ्यां चेति पञ्चदशभिः प्रमादैः परिणतो यः सः प्रमत्त इति कथ्यते। योजनं योगः सम्बन्ध इत्यर्थः। प्रमत्तेन योगः प्रमत्तयोगस्तस्मात्प्रमत्तयोगात्। नन्वेवं यद्यत्राऽद्रव्यं प्रमत्तशब्देनोच्यते तर्हि द्रव्यप्राधान्ये [1] तेन सम्बन्धाऽप्रतीते र्भावप्रधानो निर्देशः कर्तव्यः प्रमत्तत्वयोगादिति। सत्यमेवमात्मपरिणाम एव कर्तृत्वेन निर्दिश्यते। प्रमाद्यति स्मेति प्रमत्तः परिणामस्तेन योगस्तस्मात्प्रमत्तयोगादिति। अथवा कायवाङ्मनस्कर्म योग इत्युच्यते। प्रमत्तस्याऽऽत्मनो योगः प्रमत्तयोगस्तस्मात्प्रमत्तयोगादिति हेतुनिर्देशः। प्रमत्तयोगाद्धेतोः प्राणव्यपरोपणं हिंसा भवतीति। प्राणा इन्द्रियादयो दशोक्तास्तेषां यथासम्भवं व्यपरोपणं वियोगकरणं प्राणव्यपरोपणम्। सा हिंसा प्राणिनो दुःखहेतुत्वादधर्महेतुः। स्यान्मतं—अन्यः शरीरी प्राणेभ्योऽतस्तत्पूर्वकं दुःखमस्य न युज्यत इति। तन्न। कुतः? सत्यप्यन्यत्वे पुत्रकलत्रादिवियोगे तापदर्शनात्। किंच, यद्यपि शरीरिशरीरयोर्लक्षणभेदान्नानात्वं, तथापि बन्धं प्रत्येकत्वात्तद्वियोगपूर्वकदुःखोत्पत्तेरधर्मसिद्धिः। ये तु निष्क्रियत्वनित्यत्वशुद्धत्वसर्वगतत्वादिभिरेकान्तेनात्मानं मन्यन्ते तेषां शरीरेण सह बन्धाऽभावाद्दुःखादीनामनुत्पत्तिर्भवेत्। एवं च सति प्रमत्तयोगाऽभावे प्राणव्यपरोपणमात्रं द्रव्यभावप्राणव्यपरोपणाभावे च प्रमत्तयोगमात्रं न हिंसेति ज्ञापनार्थं प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणमित्येतदुभयं विशेषणं कृतमिति बोद्धव्यम्। ननु सूक्ष्मस्थूलजन्तुभिर्निरन्तरं पूर्णे लोके कथं जैनतपस्विनामाहिंसाव्रतमवतिष्ठते? तथा चोक्तम्—

जले जन्तुः स्थले जन्तुराकाशे जन्तुरेव च।

---

[1] प्रमत्तशब्देन.

जन्तुमालाकुले लोके कथं भिक्षुरहिंसकः ॥ इति ॥

नायमुपालम्भोऽस्ति। कुत इति चेत्—भिक्षोर्ज्ञानध्यानपरायणस्य प्रमत्तयोगाऽभावात्। सूक्ष्माणां च पीडनासम्भवात्। स्थूलानां परिहर्तुं शक्यत्वाच्च। तथा चोक्तम्—

सूक्ष्मा न प्रतिपीड्यन्ते प्राणिनः स्थूलमूर्तयः।
ये शक्यास्ते विवर्ज्यन्ते का हिंसा संयतात्मनः॥
हिंस्यन्तां प्राणिनो मा वा न हिंसा बाह्यवस्तुनः।
हिंसापरिणतो जीवो हिंसेत्येष विनिश्चयः॥
अहिंसकोऽपि भूतानां हिंसको यः प्रमाद्यति।
हिंसकोऽपि च भूतानामप्रमाद्यन्न हिंसकः॥
स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्त्यात्मा प्रमादवान्।
पूर्वं प्राण्यन्तराणां तु पश्चात्स्याद्वा न वा वधः॥
प्रमादः सकषायत्वं सा हिंसा संसृतेः पदम्।
तस्मात्प्रमादमुक्तानां न हिंसाऽस्ति मनागपि॥
उपधेस्त्याजको वाऽपि सोपधिर्वा मुनिर्यदि।
अप्रमत्तः स मोक्षार्हो नेतरो जिनशासने॥ इति॥

ननु साधूक्तं भवता प्राणव्यपरोपणं हिंसेति, परं तु प्राणानामेव परस्परतो वियोगे हिंसा, न कश्चित्प्राणी विद्यत इति चेत्—तन्न युक्तं वक्तुम्। कुतः? प्राणिनः कर्तुरभावे प्राणाभावप्रसङ्गात्। इह हि कुशलाकुशलात्मककर्मपूर्वकाः प्राणास्तच्च कर्माऽसति कर्तर्यात्मनि न सम्भवतीति प्राणाभावः स्यात्। अतः प्राणसद्भाव एव प्राणिनोऽस्तित्वं गमयति—सन्दंशकादिकरणसद्भावेऽयस्कारसंसिद्धिवत्। इदानीं हिंसानन्तरोद्दिष्टाऽनृतलक्षणमाह—

असदभिधानमनृतम् ॥ १४ ॥

सच्छब्दोऽयं प्रशस्तवाची। न सदसदप्रशस्तमिति यावत्। अभिधानशब्दोऽयं करणादिसाधनः। अभिधीयतेऽनेन अभिधा वाऽभिधानम्। असतोऽर्थस्याऽभिधानमसदभिधानम्। ऋतं सत्यार्थे वर्तते। सत्यं तु तदेव स्याद्यत्सत्सु विचारकेषु साधुवचनम्। न ऋतमनृतम्। किं पुनरप्रशस्तमिति चेदुच्यते—यत्प्राणिपीडाकरं विद्यमानार्थविषयं यच्चाऽविद्य-

मानार्थविषयं तत्सर्वमप्रशस्तमित्युच्यते। तदेवाऽसदभिधानमनृतमित्यभिधीयते। अत एव मिथ्यानृतमिति लाघवार्थं सूत्रं न कृतम्। एवं हि क्रियमाणे मिथ्याशब्दस्य विपरीतार्थवाचित्वात्कृतनिह्नवेऽभूतोद्भावने च यदभिधानम्, यच्च नास्त्यात्मा, नास्ति परलोक इति, श्यामाकतण्डुलमात्र आत्मा, अङ्गुष्ठपर्वमात्रः, सर्वगतो, निष्क्रिय इति वाऽभिधानं तदेवाऽनृतं स्यात्। यत्तु विद्यमानाऽर्थविषयं परप्राणिपीडाकरं[1] तन्न स्यात्। असदिति पुनरुच्यमानेऽप्रशस्तार्थं यत्तत्सर्वमनृतं सङ्गृहीतं भवति। ननु हेयानुष्ठानाद्यनुवदनमप्यप्रशस्ताभिधानं, तदप्यसत्यं प्राप्नोतीति चेत्तन्न—प्रमत्तयोगादित्यनुवृत्तेः। अप्रमत्तस्य हेयमिदमनुष्ठानादिकमित्यप्रशस्तमपि स्वरूपं वदतः सत्यवचनत्वोपपत्तेः। अथाऽनृतानन्तरमुद्दिष्टं यत्स्तेयं तस्य किं लक्षणमित्यत आह—

अदत्ताऽऽदानं स्तेयम् ॥ १५॥

दीयते स्म दत्तं—परेण समर्पितमित्यर्थः। न दत्तमदत्तम्। आदानं हस्तादिभिर्ग्रहणमुच्यते। अदत्तस्याऽऽदानमदत्ताऽऽदानं स्तेयमिति वेदितव्यम्। ननु यद्यविशेषेणाऽदत्तस्याऽऽदानं स्तेयमित्युच्यते तर्हि कर्मादिकमप्यन्येनाऽदत्तमाददानस्य स्तेयं प्राप्नोतीति चेन्नैष दोषः—येषु मणिमुक्ताहिरण्यादिषु दानाऽऽदानयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्भवस्तेष्वेव स्तेयव्यवहारोपपत्तेः। तेन कर्मणि नोकर्मणि च नास्ति स्तेयप्रसङ्गः। एतच्चाऽदत्तग्रहणसामर्थ्यादवगम्यते। यदि हि कर्म नोकर्माऽऽदानमपि स्तेयं स्यात्तदानीमदत्ताऽऽदानमित्येतद्विशेषणमयुक्तं स्यात्। दानार्हस्य प्रसक्तस्य न दत्तमदत्तमिति प्रतिषेधोपपत्तेः। न च कर्मादेर्हस्तादिभिर्ग्रहणविसर्गयोग्यतास्ति तस्य सूक्ष्मत्वात्। अथ मतमेतत्—शब्दादिविषयरथ्याद्वारादीन्यदत्तान्याददानस्य भिक्षोस्तेयं प्राप्नोतीति। तन्न युक्तं वक्तुम्। कुतः? तस्याऽप्रमत्तत्वात्। यत्नवतो ह्यप्रमत्तस्य ज्ञानिनः शास्त्रदृष्ट्या शब्दादिविषयरथ्याद्वाराद्यादानेऽपि विरतस्य न स्तेयप्रसिद्धिः—सामान्यतो मुक्तत्वाद्दत्तमेव वा तत्सर्वम्। तथा ह्ययं भिक्षुः पिहितद्वारादिषु न प्रविशति। अथाऽब्रह्म किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

---

[1] अनृतं न स्यादित्यर्थः.

मैथुनमब्रह्म ॥ १६ ॥

स्त्रीपुंसयोर्युगलं मिथुनमित्युच्यते। तस्य मिथुनस्य कर्म मैथुनम्। नन्वेवं स्त्रीप्रव्रजितपुरुषयोर्नमस्काराद्यासेवने मैथुनं प्रसज्यत इति चेत्, अत्रोच्यते—न सर्वं स्त्रीपुंसमिथुनविषयं कर्म मैथुनं प्रोच्यते। किं तर्हि- चारित्रमोहोदये सति स्त्रीपुंसयोः परस्परगात्रोपश्लेषे सति सुखमुपलिप्समानयो रागपरिणामो यः स मैथुनव्यपदेशभाग्भवति। ननु नायं शब्दार्थ इति चेत्, सत्यमेवमेतत्, तथापि प्रसिद्धिवशादर्थाध्यवसायसम्भव इतीष्टार्थो गृह्यते । अत एव यथा स्त्रीपुंसयोश्चारित्रमोहोदये वेदनापीडितयोः कर्म मैथुनं तथैकस्यापि चारित्रमोहोदयोद्रिक्तरागस्य हस्तपादपुद्गलसङ्घट्टनादिरब्रह्म सेवमानस्य मैथुनमिति व्यपदेशमर्हति। न चैकस्मिन्नुपचारान्मैथुनव्यपदेश इति वक्तव्यं—स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगपूर्वकस्पर्शाभिमानमुख्यसुखाऽविशेषात् द्वयोरिवैकस्यापि मैथुनशब्दलाभस्य मुख्यत्वात्। अहिंसादयो गुणा यस्मिन्परिपाल्यमाने बृंहन्ति वृद्धिमुपयान्ति तद्ब्रह्मेत्युच्यते । न ब्रह्माऽब्रह्म। ततः प्रमत्तयोगाद्यत् स्त्रीपुरुषविषयं पुरुषद्वयविषयं वा मैथुनं तदब्रह्मेति व्यपदिश्यते। अथ परिग्रहस्य किं लक्षणमित्याह—

मूर्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

मूर्छनं मूर्छा। यद्यपि मूर्छेयं मोहसामान्ये वर्तते, तथापि सामान्यरूपा विशेषेष्ववतिष्ठन्त इति कृत्वा नात्र वातपित्तश्लेष्मणामन्यतमस्य दोषस्य प्रकोपादुपजायमानो विकारो मूर्छा गृह्यते; किं तर्हि बाह्यानां गोमहिषमणिमुक्तादीनां चेतनाऽचेतनानामभ्यन्तराणां च रागादीनामुपधीनां संरक्षणार्जनसंस्कारादिलक्षणा व्यापृतिर्मूर्छेति कथ्यते। सैव परिग्रहणं परिग्रहः सङ्ग इत्यर्थः। अथ मतमेतन्ममेदमिति सङ्कल्पस्याध्यात्मिकत्वात्प्राधान्यमतस्तस्यैव परिग्रहत्वं स्यान्न पुनर्बाह्यस्येति। सत्यमेवं, तथापिमूर्छाकारणत्वाद्बाह्योऽपि मूर्छेत्युपचर्यते। ततस्तस्यापि परिगृह्यमाणत्वात्परिग्रहत्वम्। यथाऽन्नं वै प्राणा इति प्राणकारणेऽन्ने प्राणव्यपदेशोपचार इति। ननु ज्ञानदर्शनचारित्रेष्वपि ममेदमिति सङ्कल्पः परिग्रहः प्राप्नोतीति चेत्तन्न, प्रमत्तयोगाधिकारात्। ततो ज्ञानदर्शनचारित्रवतोऽप्रमत्तस्य मोहाभावान्मूर्छा नास्तीति निष्परिग्रहत्वं सिद्धम्। किं चाऽहेयत्वात्तेषां ज्ञानादीना-

मात्मस्वभावानतिवृत्तेरपरिग्रहत्वम्। रागादयस्तु कर्मोदयतन्त्रा इत्यनात्मस्वभावत्वाद्धेयाः। अतस्तेषु सङ्कल्पः परिग्रह इति युज्यते। परिग्रहमूलाश्च सर्वदोषानुषङ्गाः। ममेदमिति हि सङ्कल्पे सति संरक्षणादयो जायन्ते। तत्र च हिंसावश्यंभाविनी। तदर्थमनृतं जल्पति, चौर्यं चाचरति, मैथुने च कर्मणि प्रतियतते। तत्प्रभवा नरकादिषु दुःखप्रकाराः। इहाप्यनुपरतव्यसनमहार्णवावगाहनं भवति। अत्राह—किमभिहितहिंसादिविरतिमात्रयोगादेव व्रती भवत्याहोस्विद्विशेषान्तरादित्यत्रोच्यते--

निःशल्यो व्रती ॥ १८ ॥

विविधवेदनाशलाकादिभिः प्राणिगणं शृणाति हिनस्तीति शल्यम्। ननु लोके काण्डादिकं शल्यमिति रूढं, न तु मायादिकमिति चेत्सत्यमुपचारात्तस्यापि शल्यव्यपदेशोपपत्तेः। यथा हि शरीरानुप्रवेशि काण्डादिप्रहरणं शरीरिणो बाधाकरं शल्यं, तथा कर्मोदयविकारोऽपि शारीरमानसबाधाहेतुत्वाच्छल्यमिव शल्यमित्युच्यते। तच्च त्रिविधं—मायानिदानमिथ्यादर्शनभेदात्। माया निकृतिर्वञ्चनेत्यनर्थान्तरम्। विषयभोगाकाङ्क्षा निधानमुक्तम्। मिथ्यादर्शनमप्यतत्त्वश्रद्धानमुक्तम्। एतस्मात्त्रिविधाच्छल्यान्निष्क्रान्तो निःशल्यः। स एव पञ्चतयव्रतयोगाद्व्रतीति विवक्षितः। सशल्यस्य पुनः सत्स्वपि व्रतेषु व्रतित्वानुपपत्तेः। यथा बहुक्षीरघृतो यो देवदत्तः स एव गोमानिति व्यपदिश्यते। बहुक्षीरघृताभावे तु सतीष्वपि गोषु न गोमानिति। सोऽयमधिकृतो व्रती द्वेधा भवतीत्याह—

अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयार्थिभिर्जनैरङ्ग्यते गम्यते तदित्यगारं वेश्मेत्यर्थः। अगारमस्यास्तीत्यगारी। न विद्यतेऽगारमस्येत्यनगारः। स्यान्मतं ते—शून्यागारदेवकुलाद्यावासस्य मुनेरगारित्वं प्राप्तमनिवृत्तविषयतृष्णस्य कुतश्चित्कारणाद्गृहं विमुच्य वने वसतोऽनगारत्वं चेति नियमो न सिध्यतीति। तन्न युक्तम्। कुतः? भावागारस्य विवक्षितत्वात्—चारित्रमोहोदये सत्यगारसम्बन्धं प्रत्यनिवृत्तिपरिणामोऽगारमित्युच्यते। स यस्यास्त्यसौ वने वसन्नप्यगारीति व्यपदेशमर्हति। तदभावादनगार इति च भवतीत्यदोषः।

ननु गृहस्थस्य व्रतकारणसाकल्याभावाद्व्रतित्वं न प्राप्नोतीति चेत्तन्न—नैगमादिनयवशात्तदुपपत्ते राजादिव्यपदेशवत्। यथा द्वात्रिंशज्जनपदसहस्राधिपतिः सार्वभौमश्च यो न भवति एकजनपदपतिस्तदर्धैश्वरो वा सोऽपि राजेति व्यपदिश्यते। यथा वा गृहापवरकादिनगरैकदेशनिवास्यपि नगरावास इति शब्द्यते, तथाऽष्टादशशीलसहस्रचतुरशीतिगुणशतसहस्रधरत्वादनगारः सम्पूर्णव्रत इति कथ्यते। तदभावात्संयतासंयतोप्यणुव्रतधरत्वान्नैगमसङ्ग्रहव्यवहारनयविवक्षया व्रतीति व्यपदिश्यते। एवमगार्यनगारश्चेति द्वेधा भवतीति वेदितव्यः। अत्राह—हिंसादीनामन्यतमस्माद्यः प्रतिनिवृत्तः स खल्वगारी व्रती भवति? नैवम्। किं तर्हि? पञ्चतय्या अपि विरतेर्वैकल्येन विवक्षित इत्युच्यते—

अणुव्रतोऽगारी ॥ २० ॥

अणुशब्दः सूक्ष्मवचनः। अणूनि व्रतान्यस्य सोऽणुव्रतोऽगारीत्युच्यते। कुतोऽस्य व्रतानामणुत्वमिति चेत्सत्यं सर्वसावद्यनिवृत्त्यसम्भवात्। कुतस्तर्ह्यसौ निवृत्त इत्युच्यते? द्वीन्द्रियादिजङ्गमप्राणिवधात्त्रिधा निवृत्तोऽगारीत्याद्यमणुव्रतम्। स्नेहद्वेषमोहवशाद्यदसत्याभिधानं ततो निवृत्तादरो गृहीति द्वितीयमणुव्रतम्। अन्यपीडाकरं पार्थिवभयादिवशादवश्यं परित्यक्तमपि यददत्तं ततो निवृत्तादरः श्रावक इति तृतीयमणुव्रतम्। उपात्ताऽनुपात्ताऽन्याङ्गनासङ्गाद्विरतरतिर्विरताविरत इति चतुर्थमणुव्रतम्। धनधान्यक्षेत्रादीनामिच्छावशात्कृतपरिच्छेदो गृहीति पञ्चममणुव्रतं भवति। स्थूलतरविरतिमभ्युपगतस्य श्रावकस्यापरमपि विशेषमाह—

दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ॥ २१ ॥

आकाशप्रदेशपङ्क्तिर्दिगित्युच्यते। आदित्यादिगत्योदयास्तमनपरिच्छिन्नया विभक्तस्तद्भेदः। प्राग्दिग्दक्षिणाप्रतीच्युत्तरोर्ध्वमधोविदिशश्चेति। ग्रामनगरगृहापवरकादीनामवधृतपरिमाणानां प्रदेशो देश इत्युच्यते। असत्युपकारे पापादानहेतुः पदार्थोऽनर्थ इत्युच्यते। न विद्यतेऽर्थ उपकार-

लक्षणं प्रयोजनं यस्यासावनर्थ इति व्युत्पत्तेः। स च दण्ड इव दण्डः पीडाहेतुत्वात्। ततोऽनर्थश्चासौ दण्डश्चानर्थदण्ड इत्यवधार्यते। विरमणं विरतिर्निवृत्तिरित्यर्थः। दिक्च देशश्चानर्थदण्डश्च दिग्देशानर्थदण्डास्तेभ्यो विरतिर्दिग्देशानर्थदण्डविरतिः। विरतिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। दिग्विरतिर्देशविरतिरनर्थदण्डविरतिरिति। समयनं समयः। प्रतिनियतकायवाङ्मनस्कर्मपर्यायार्थप्रतिनिवृत्तत्वादात्मनो द्रव्यार्थेनैकत्वेन गमनमित्यर्थः। समय एव सामायिकम्। समयः प्रयोजनमस्येति वा सामायिकम्। प्रोषधशब्दः पर्ववाची। शब्दादिग्रहणं प्रति निवृत्तौत्सुक्यानि पञ्चापीन्द्रियाण्युपेत्यास्मिन्वसतीत्युपवासः। अशनपान[1]भक्ष्यलेह्यलक्षणश्चतुर्विधाहारपरित्याग इत्यर्थः। प्रोषधे उपवासः प्रोषधोपवासः। उपेत्यात्मसात्कृत्य भुज्यतेऽनुभूयत इत्युपभोगोऽशनपानगन्धमाल्यादिरुच्यते। सकृद्भुक्त्वा परित्यज्य पुनरपि भुज्यत इति परिभोग आच्छादनप्रावरणालङ्कारशयनासनगृहयानवाहनादिरभिधीयते। परिमाणमियत्तावधारणमित्यर्थः। उपभोगश्च परिभोगश्चोपभोगपरिभोगौ। तयोः परिमाणमुपभोगपरिभोगपरिमाणम्। संयममविनाशयन्नतति गच्छतीत्यतिथिः। अथवा नास्य तिथिरस्तीत्यतिथिः—अनियतकालागमन इत्यर्थः। संविभजनं संविभागः। अतिथये संविभागोऽतिथिसंविभागः। सामायिकं च प्रोषधोपवासश्च उपभोगपरिभोगपरिमाणं चातिथिसंविभागश्च सामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागाः। दिग्देशानर्थदण्डविरतिश्च सामायिकादयश्च दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागाः। त एव व्रतानि तैः सम्पन्नो युक्तो दिग्विरत्यादिसम्पन्नः। व्रतशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। दिग्विरतिव्रतं देशविरतिव्रतमनर्थदण्डविरतिव्रतमित्येतानि त्रीणि गुणव्रतानि। सामायिकव्रतं प्रोषधोपवासव्रतमुपभोगपरिभोगपरिमाणव्रतमतिथिसंविभागव्रतमित्येतानि चत्वारि शिक्षाव्रतानि। समुदितानि चैतानि दिग्विरत्यादीनि सप्ताहिंसादिपञ्चाणुव्रतपरिरक्षणार्थानि श्रावकस्य शीलाभिधानानि सम्भवन्ति। तत्र दुष्परिहरैः क्षुद्रजन्तुभिराकुला दिशोऽतस्तन्निवृत्तिः कर्तव्या। तासां परिमाणं च योजनादिभिः पर्वतादिभिः प्रसिद्धाऽभिज्ञानैः कर्तव्यम्। सत्यपि

---

1 भक्त–ख,

प्रयोजनभूयस्त्वे परिमिताद्दिगवधेर्बहिर्न गमिष्यामीति। ततो बहिर्हिंसादिपरिणामनिवृत्तेः परप्रेरितस्यापि मणिरत्नादिसंप्राप्तितृष्णाप्राकाम्यनिरोधसम्भवाच्च दिग्विरतिः श्रेयसी। मनोवाक्काययोगैः कृतकारितानुमतविकल्पैर्हिंसादिसर्वसावद्यनिवृत्तिसद्भावादहिंसाद्यणुव्रतधारणोऽप्यस्य महाव्रतत्वमवसेयम्। तथैव देशनिवृत्तिः कार्या। मदीयस्य गृहान्तरस्य तटाकस्य वा मध्यस्थं मुक्त्वा देशान्तरं न गमिष्यामीति। तन्निवृत्तौ पूर्ववत्प्रयोजनं वेदितव्यम्। महाव्रतत्वं च बहिर्व्यवस्थाप्यम्। कथमनयोर्विशेष इति चेदुच्यते—दिग्विरतिः सार्वकालिकी। देशविरतिश्च यथाशक्ति कालनियमेनेति। अनर्थदण्डः पञ्चधा भिद्यते। कुतः? अपध्यानपापोपदेशप्रमादाचरितहिंसोपकरणप्रदानाऽशुभश्रुतिभेदात्। तत्र जयपराजयवधबन्धाङ्गच्छेदस्वहरणादिकं कथं स्यादिति मनसा चिन्तनमपध्यानम्। क्लेशतिर्यग्वणिज्यावधकारम्भादिषु पापसंयुक्तं वचनं पापोपदेशः। तद्यथा—अस्मिन् देशे दासा दास्यश्च सुलभाः सन्ति। तान् देशान्तरं नीत्वा विक्रये कृते महानर्थलाभो भवतीति क्लेशवणिज्या। गोमहिष्यादीनमुत्र गृहीत्वाऽन्यत्र देशे व्यवहारे कृते भूरिवित्तलाभो भवतीति तिर्यग्वणिज्या। वागुरिकसौकरिकशाकुनिकादिभ्यो मृगवराहशाकुन्तप्रभृतयोऽमुष्मिन् देशे सन्तीति प्रतिपादनं वधकोपदेशः। आरम्भकेभ्यः कृषिवलादिभ्यः क्षित्युदकज्वलनपवनवनस्पत्यारम्भोऽनेनोपायेन कर्तव्य इत्याख्यानमारम्भकोपदेश इत्येवं प्रकारं पापसंयुक्तं वचनं पापोपदेश इत्याख्यायते। प्रयोजनमन्तरेण वृक्षादिच्छेदनभूमिकुट्टनसलिलसेचनाऽग्निविध्यापनवातप्रतिघातवनस्पतिच्छेदनाद्यकर्म प्रमादाचरितमिति कथ्यते। दण्डपाशबिडालश्वविषशस्त्राग्निरज्जुकशादीनि हिंसासाधनानि। तेषां समर्पणं हिंसोपकरणप्रदानमित्युच्यते। रागादिप्रवर्धितो दुष्टकथाश्रवणशिक्षणव्यापृतिरशुभश्रुतिरिति। एतस्मादनर्थदण्डाद्विरतिः कार्या। पूर्वयोर्दिग्देशयोरुत्तरयोश्चोपभोगपरिभोगयोरवधृतपरिमाणयोरनर्थकं चङ्क्रमणादिकं विषयोपसेवनं च निष्प्रयोजनं न कर्तव्यमित्यतिरेकनिवृत्तिज्ञापनार्थं मध्येऽनर्थदण्डवचनं कृतमिति बोद्धव्यम्। प्रतिनियतदेशकाले सामायिके स्थितस्य महाव्रतत्वं पूर्ववद्वेदितव्यम्। स्यान्मतं ते—सामायिके सर्वसावद्यनिवृत्तिलक्षणे स्थितस्य श्रावकस्यापि संयमित्वं प्राप्नोतीति। तन्न युक्तं—तस्य संयमघातिकर्मोदयसद्भावात्। संयमाभावे संयतत्वाघटनात्। तर्ह्यस्य महा

व्रतत्वं नोपपद्यत इति चेत्तन्न—उपचारतस्तदुपपत्तेः। यद्यप्यभ्यन्तर-संयमघातिकर्मोदयापादितमन्दविरतिपरिणामोऽस्ति, तथापि बाह्येषु हिंसादिषु सर्वेष्वनासक्तबुद्धिरिति कृत्वा श्रावको महाव्रतीत्युपचर्यते—यथा राजकुले सर्वगतश्चैत्र इति। एवं च सत्यभव्यस्यापि निर्ग्रन्थलिङ्ग-धारिण एकादशाङ्गाध्यायिनो महाव्रतपरिपालनादसंयतभावस्याप्युपरि-ग्रैवेयकविमानवासितोपपन्ना भवति। स्वशरीरसंस्कारकारणस्नानगन्ध-माल्याभरणादिविरहितः [1]शुचावनकाशे साधुनिवासे चैत्यालये स्वप्रोष-धोपवासगृहे वा धर्मकथाश्रवणश्रावणचिन्तनाहितान्तःकरणः सन्पर्वण्युप-वसेन्निरारम्भः श्रावकः। भोगपरिमाणं पञ्चविधं प्रत्येतव्यम्। त्रसघात-प्रमादबहुवधाऽनिष्टाऽनुपसेव्यविषयभेदात्। तत्र मधुमांसं सदा परि-हर्तव्यम्। त्रसघातं प्रति निवृत्तचेतसा मद्यमुपसेव्यमानं कार्याकार्यविवेक-सम्मोहकरमिति तद्वर्जनं प्रमादविरहायानुष्ठेयम्। केतक्यर्जुनपुष्पादीनि बहुजन्तुयोनिस्थानानि। शृङ्गवेरमूलकार्द्रहरिद्रानिम्बकुसुमादीन्यनन्त-कायव्यपदेशार्हाणि। एतेषामुपसेवने बहुघातोऽल्पफलमिति तत्परिहारः श्रेयान्। यानवाहनाभरणादिष्वेतावदेवेष्टमतोन्यदनिष्टमित्यनिष्टतो नि-वर्तनं कर्तव्यमभिसन्धिनियमाभावे व्रतानुपपत्तेः। इष्टानामपि विचित्रवस्तु-विकृतवेषाभरणादीनामनुपसेव्यादीनां परित्यागः कार्यो यावज्जीवितम्। अथ शक्तिर्नास्ति तर्हि कालपरिच्छेदेन वस्तुपरिमाणेन च शक्त्यनुरूप-निवर्तनं कार्यम्। अतिथिसंविभागश्चतुर्धा भिद्यते। कुतः? भिक्षोप-करणौषधप्रतिश्रयभेदात्। मोक्षार्थमभ्युद्यतायातिथये संयमपरायणाय शुद्धाय शुद्धचेतसा निरवद्या भिक्षा देया। धर्मोपकरणानि च सम्यग्दर्शन-ज्ञानचारित्रोपबृंहणानि दातव्यानि। औषधमपि योग्यमुपयोजनीयम्। प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादयितव्य इति। चशब्दो वक्ष्यमाण-गृहस्थधर्मसमुच्चयार्थः। कः पुनरसौ ?

मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

आयुरिन्द्रियबलसङ्क्षयो मरणम्। अन्तग्रहणं तद्भवमरणप्रतिपत्त्यर्थम्। मरणमेवान्तो मरणान्तः। मरणान्तः प्रयोजनमस्या मरणान्ते भवा वेति

---

[1] शुभावकाशे—क.

मारणान्तिकी। सच्छब्दः प्रशस्तवाची। लिखेर्ण्यन्तस्य युचि प्रत्यये सति तनूकरणेऽर्थे लेखनेति सिध्यति। ततः कायस्य बाह्यस्याभ्यन्तराणां च कषायाणां तत्कारणहापनया क्रमेण सम्यग्लेखना सल्लेखनेति समासार्थः कथ्यते। जोषितेति जुषि प्रीतिसेवनयोरिति तृन्नन्तस्यार्थद्वये सिद्धिः। ततो मारणान्तिकीं सल्लेखनां महत्या प्रीत्या स्वयमेव सेविता गृहीति सम्बन्धः क्रियते। ननु सल्लेखनामास्थितस्य स्वाभिसन्धिपूर्वकायुरादि-निवृत्तेरात्मवधः प्राप्नोतीति चेत्तन्न—अप्रमत्तत्वात्। प्रमत्तयोगाद्धि प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्युक्तं; न चावश्यम्भाविनि मरणेऽस्य सल्लेखनां कुर्वतो रागद्वेषमोहयोगोऽस्ति येनात्मवधदोषः सम्भाव्यते। रागाद्या-विष्टस्य तु विषशस्त्राद्युपकरणप्रयोगवशादात्मानं घ्नतः स्वघातो भवत्येव। उक्तं च—

रागादीणमणुप्पा अहिंसकत्तेति देसिदं समये।
तेहिं चेदुप्पत्ती हिंसेति जिणेहि णिद्दिट्ठा ॥ इति ॥

किं च—मरणस्य स्वयमनिष्टत्वात्। यथा वणिजो विविधपण्यदाना-दानसञ्चयपरस्य गृहविनाशोऽनिष्टस्तद्विनाशकारणे चोपस्थिते यथा-शक्ति परिहरति, दुष्परिहरे च पण्यविनाशो यथा न भवति तथा यतते। एवं गृहस्थोऽपि व्रतशीलपण्यसञ्चये प्रवर्तमानस्तदाश्रयस्य शरीरस्य न पातमभिवाञ्छति। तदुपप्लवकारणे चोपस्थिते स्वगुणाविरोधेन परि-हरति, दुष्परिहरे च यथा स्वगुणविनाशो न भवति तथा प्रयतत इति कथमात्मवधो भवेत्? स्यान्मतं ते—पूर्वसूत्रेण सहैक एव योगः कर्तव्यो लघ्वर्थ इति। सत्यमेतत्, किं तु सप्ततयशीलवतः कदाचित्कस्य चिदेव गृहिणः सल्लेखनाभिमुख्यं भवति, न सर्वस्येति ज्ञापनार्थं पृथग्योगकरणम्। अथवा नायं सल्लेखनाविधिः श्रावकस्यैव दिग्विरत्यादिशीलवतः, किं तर्हि संयतस्यापीत्यविशेषज्ञापनार्थं पृथगुपदेशः कृतः। अत्राह-व्रतिना सम्यग्दृष्टिना भवितव्यमित्युक्तम्। तस्य च सम्यग्दर्शनस्योभयं प्रति साधारणाः केऽतिचारा इत्याह—

शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः
सम्यग्दृष्टेरतिचाराः ॥ २३ ॥

निःशङ्कितत्वादयो व्याख्याता दर्शनविशुद्धिरित्यत्र। तत्प्रतिपक्षे शङ्कादयो वेदितव्याः। प्रशंसासंस्तवयोः कुतो विशेष इति चेद्वाङ्मानस-

विषयभेदादिति ब्रूमः । मिथ्यादृष्टेर्मनसा ज्ञानचारित्रगुणसम्भावना प्रशंसा । वाचा तत्प्रकाशनं संस्तव इत्ययमनयोर्भेदः । तत्त्वार्थाऽश्रद्धानलक्षणाद्दर्शनमोहोदयादतिचरणमतिचारोऽतिक्रमोऽपवाद इति चोच्यते। त एते शङ्कादयः पञ्च तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणस्य सम्यग्दर्शनस्य तद्वतो वाऽतिचारा वेदितव्याः। स्यान्मतं-सम्यग्दर्शनमष्टाङ्गं निःशङ्कितत्वादिलक्षणमुक्तम्। तस्याऽतिचारैरपि तावद्भिरेव भवितव्यमित्यष्टावतिचारा निर्देष्टव्या इति। तत्रैवान्तर्भावाद्व्रतशीलानां पञ्चपञ्चाऽतिचारान्विवक्षुणाऽऽचार्येण प्रशंसासंस्तवयोरितरानन्तर्भाव्य सम्यग्दृष्टेरपि पञ्चैवातिचारा उक्ता इति न प्रोक्तदोषः। इदानीं गृहिव्रतशीलातिक्रमसङ्ख्यानिर्देशार्थमाह—

व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ २४॥

व्रतानि च शीलानि च व्रतशीलानि व्याख्यातलक्षणानि तेषु व्रतशीलेषु। नन्वभिसन्धिपूर्वको नियमो व्रतमिति कृत्वा दिग्विरत्यादीनां व्रतग्रहणेन लब्धत्वाच्छीलग्रहणमनर्थकमिति चेत्तन्न—व्रतपरिरक्षणं शीलमित्यस्यार्थस्य द्योतनार्थं शीलग्रहणं कृतम् । तेन दिग्विरत्यादीनि शीलानीति प्रागुक्तमुपपन्नं भवति । यद्यपीदं सूत्रमविशेषेणोक्तं, तथापि वक्ष्यमाणबन्धनवधच्छेदादिवचनसामर्थ्यादत्र गृहिव्रतशीलसंप्रत्ययो भवति। तर्हि बन्धवधच्छेदादयो गृहस्थस्यैव सम्भवन्ति, नाऽनगारस्येति। पञ्चपञ्चेत्येतद्वीप्सायां द्वित्ववचनम् । यो यः क्रमो यथाक्रमं—क्रमस्यानतिवृत्त्येत्यर्थः । अतिचारग्रहणमनुवर्तते । ततो वक्ष्यमाणा अतिचाराः। पञ्चस्वेष्वणुव्रतेषु सप्तसु शीलेषु सूत्रोक्तक्रमानतिक्रमेण पञ्चपञ्च भवन्तीति सिद्धम्। अत्राह—यद्येवं तस्मादुच्यतां तावदाद्यस्याऽहिंसाणुव्रतस्य केऽतिचारा येभ्योऽयं निवृत्तो निरपवादो भवतीत्यत्रोच्यते—

बन्धवधच्छेदातिभारारोपणाऽन्नपाननिरोधाः ॥ २५॥

अभिमतदेशगमनं प्रत्युत्सुकस्य तत्प्रतिबन्धहेतुः कीलकादिषु रज्वादिभिर्व्यतिषङ्गो बन्धनं बन्ध इत्युच्यते । दण्डकशावेत्रादिभिः प्राणिनामभिहननं वध इति गृह्यते, न तु प्राणव्यपरोपणं—ततः प्रागेवास्य विनिवृत्तत्वात् । कर्णनासिकादीनामवयवानामपनयनं छेदनं छेद इतिकथ्यते। न्याय्याद्भारादतिरिक्तस्य भारस्य वाहनमतिलोभाद्गवादीनामति

भारारोपणमिति गम्यते । अन्नं च पानं चान्नपाने तयोर्निरोधः गवादीनां कुतश्चित्कारणात्क्षुत्पिपासाबाधोत्पादनमित्यर्थः । एते पञ्चाऽहिंसाणुव्रतस्यातिचारा भवन्तीत्येवमवसेयम् । सत्याणुव्रतस्यातिचारानाह—

मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकार-
मन्त्रभेदाः ॥ २६ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थेषु क्रियाविशेषेष्वन्यस्यान्यथा प्रवर्तनमतिसन्धापनं वा मिथ्योपदेश इत्युच्यते । रहस्येकान्ते स्त्रीपुंसाभ्यामनुष्ठितस्य क्रियाविशेषस्य यत्प्रकाशनं तद्रहोभ्याख्यानमिति वेदितव्यम् । कूटो व्यलीक इत्यर्थः । लेखनं लिख्यत इति वा लेखः, कूटश्चासौ लेखश्च कूटलेखस्तस्य करणमनुष्ठानं कूटलेखक्रिया । अन्येनानुक्तं यत्किञ्चित्परप्रयोगवशादेवं तेनोक्तमनुष्ठितमिति वञ्चनानिमित्तं पत्रादौ लेखनमिति तात्पर्यार्थः । न्यस्यत इति न्यासो निक्षेपस्तस्यापहरणं न्यासापहारः । कोऽर्थः? हिरण्यादिद्रव्यस्य निक्षेप्तुर्विस्मृतसङ्ख्यानस्याल्पसङ्ख्यानमाददानस्यैवमित्यनुज्ञावचनमित्ययमर्थः । मन्त्रस्य भेदनं मन्त्रभेदः । सहाऽऽकारेण वर्तते साकारः । साकारश्चासौ मन्त्रभेदश्च साकारमन्त्रभेदः । अस्यापि कोऽर्थः? अर्थप्रकरणाङ्गविकारभ्रूविक्षेपादिभिः पराभिप्रायमुपलभ्य तदाविष्करणमसूयादिनिमित्तमित्ययमर्थः । त एते सत्याणुव्रतस्य पञ्चातिक्रमा वेदितव्याः । अचौर्याणुव्रतस्याऽतिचारानाह—

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानोन्मान-
प्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ १७ ॥

स्तेनश्चोरः । प्रयोजनं प्रयोगः । प्रयुज्यते येन यस्मिन्यस्माद्वा प्रयोगः । स्तेनस्य प्रयोगः स्तेनप्रयोगः । अस्य तात्पर्यार्थः कथ्यते—मुष्णन्तं पुरुषं स्वयमेव वा प्रयुङ्क्तेऽन्येन वा प्रयोजयति प्रयुक्तमनुमन्यते वा यत् स स्तेनप्रयोग इति । तेन चोरेणाहृतमानीतं यद्द्रव्यं चेतनमचेतनं वा तत्तदाहृतम् । तदाहृतस्यादानं ग्रहणं तदाहृतादानम् । अस्यायमर्थः—अप्रयुक्तेनाऽननुमतेन च चोरेणानीतस्य वस्तुनो ग्रहणं तदाहृतादानं भवतीति । विरुद्धं परचक्राक्रान्तमित्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा

राज्यम् । विरुद्धं च तद्राज्यं च विरुद्धराज्यम् । उचितन्यायादन्येन प्रकारेण द्रव्यस्यादानं ग्रहणमतिक्रमणमतिक्रमो विलङ्घनमित्यर्थः । विरुद्धराज्यस्यातिक्रमो विरुद्धराज्यातिक्रमः । विरुद्धराज्ये ह्यल्पमूल्यलभ्यानि महार्घाणि द्रव्याणीत्यतिलोभाभिभूतस्यातिक्रमणबुद्धिर्जायते । प्रस्थादिकं मानं, तुलादिकमुन्मानम् । मानं चोन्मानं च मानोन्माने । हीनं चाधिकं च हीनाधिके । हीनाधिके मानोन्माने यत्र कर्मणि तद्धीनाधिकमानोन्मानम् । न्यूनेनान्यस्मै देयमभ्यधिकेन स्वयं ग्राह्यमित्येवमादिकूटप्रस्थादिप्रयोग इत्यर्थः । सदृशानि कृत्रिममणिमुक्तादिद्रव्याणि प्रतिरूपकाणीत्युच्यन्ते । तैर्वञ्चनापूर्वकं व्यवहरणं प्रतिरूपकव्यवहारः । एतेषु च पापपरपीडाराजभयादयो दोषा लोके प्रतीताः । त इमे पञ्चाऽदत्तादानाऽणुव्रतस्याऽतिचारा बोद्धव्याः । संप्रति स्वदारसन्तोषाणुव्रतस्यातिचारानाह—

परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडा
कामतीव्राभिनिवेशाः ॥ २८ ॥

सद्वेद्यस्य चारित्रमोहस्य चाविर्भावाद्विवहनं कन्यावरणं विवाह इत्युच्यते । परस्य विवाहः परविवाहस्तस्य करणं परविवाहकरणम् । चारित्रमोहस्त्रीवेदाद्युदयप्रकर्षात्परपुरुषानेति गच्छतीत्येवंशीला इत्वरी । ततः कुत्सिता इत्वरी इत्वरिका । अत्र कुत्सायां कः । या एकपुरुषभर्तृका सा परिगृहीता स्वीकृतेत्युच्यते । या पुनर्गणिकात्वेन पुंश्चलीत्वेन वा परपुरुषगमनशीला स्वामिविरहिता साऽपरिगृहीतेति कथ्यते । परिगृहीता चापरिगृहीता च परिगृहीतापरिगृहीते । इत्वरिके च ते परिगृहीतापरिगृहीते च इत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीते । तयोर्गमनमित्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनमिति निरुच्यते । मेढ्रं योनिश्चोचितमङ्गम् । ततोऽन्यानि गुदमुखादीन्यनङ्गानि । तेषु क्रीडनं रमणमनङ्गक्रीडेति परिभाष्यते । कामोऽनङ्गः प्रसिद्धः । तीव्रः प्रवृद्धोऽभिनिवेशः परिणाम इति कथ्यते । तीव्रश्चासावभिनिवेशश्च तीव्राभिनिवेशोऽनुपरतवृत्त्यादिः । कामस्य तीव्राभिनिवेशः कामतीव्राभिनिवेशः । पुनः परविवाहकरणादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्ववृत्तिः । त इमे पञ्च स्वदारसन्तोषाणुव्रतस्यातिचारा वेदितव्याः । ननु दीक्षितातिबालातैर्यग्योन्यादिषु परिहर्तव्यासु

वृत्तिरप्यतिचारोऽस्ति, ततस्तत्सङ्ग्रहः व्रतो भवतीति चेत्—कामतीव्राभिनिवेशात्तत्सङ्ग्रह इति ब्रूमः। अत्र पूर्वोक्त एव दोषो राजभयलोकापवादादिर्बोद्धव्यः। परिग्रहविरमणाणुव्रतस्याऽतिचाराऽवबोधनार्थमाह--

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्रं सस्योत्पत्त्यधिष्ठानम्। वास्तु गृहम्। हिरण्यं रूप्यादिकं व्यवहारतन्त्रम्। सुवर्णं प्रतीतम्। धनं गवादि। धान्यं व्रीह्यादि। [1]दासीदासं भृत्यस्त्रीपुंसवर्गः। कुप्यं क्षौमकार्पासकौशेयचन्दनादि प्रोच्यते। क्षेत्रं च वास्तु च क्षेत्रवास्तु। हिरण्यं च सुवर्णं च हिरण्यसुवर्णम्। धनं च धान्यं च धनधान्यम्। दासी च दासश्च दासीदासम्। क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्णं च धनधान्यं च दासीदासं च कुप्यं च क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यानि। एतावानेव परिग्रहो मम नातोऽन्य इति परिच्छित्तिः प्रमाणम्। अतिलोभवशादतिरेकोऽतिक्रमः। प्रमाणस्याऽतिक्रमः प्रमाणातिक्रमः। एतस्य क्षेत्रवास्त्वादिभिः प्रत्येकमभिसम्बन्धत्वात्पञ्चविधत्वं बोद्धव्यम्। क्षेत्रवास्त्वादीनां प्रमाणातिक्रमाः क्षेत्रवास्त्वादिप्रमाणातिक्रमाः। ते पञ्च परिग्रहविरतेरणुव्रतस्यातिचारा बोद्धव्याः। इदानीं दिग्विरमणशीलस्याऽतिचारानाह—

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितस्य दिगवधेः प्रमादमोहव्यासङ्गादिभिरतिलङ्घनं व्यतिक्रम इत्युच्यते। ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च तानि। तेषां व्यतिक्रमा ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमाः। सम्बन्धिनां त्रैविध्याद्व्यतिक्रमस्यापि त्रैविध्यम्। ऊर्ध्वव्यतिक्रमोऽधोव्यतिक्रमस्तिर्यग्व्यतिक्रमश्चेति। तत्र पर्वत[2]तरुभूम्यादीनामारोहणादूर्ध्वातिक्रमो भवति। कूपावतरणादेरधोदिगवधेरतिवृत्तिर्वेदितव्या। भूमिबिलगिरिदरीप्रवेशादेस्तिर्यगतिचारो द्रष्टव्यः। क्षेत्रस्य वर्धनं वृद्धिराधिक्यं क्षेत्रवृद्धिः। या दिक् पूर्वं योजनादिभिः परिच्छिन्ना न तु क्षेत्रवास्त्वादिवत्परिग्रहबुद्ध्या स्वीकृता, तस्याः पूर्वप्रमाणाल्लोभ-

---

1 गवाश्वादिषु निपातनादेकशेषभावः. 2 मरुभूम्यादीनां—ख.

वशेनाधिकाकाङ्क्षणमित्यर्थः। एकस्याः स्मृतेरन्या स्मृतिः स्मृत्यन्तरम्। तस्याधानं मनस्यारोपणं स्मृत्यन्तराधानं पूर्वकृतदिक्परिमाणाऽननुस्मरणमित्यर्थः। ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमाश्च क्षेत्रवृद्धिश्च स्मृत्यन्तराधानं च ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि। त एते ऊर्ध्वातिक्रमादयः पञ्च दिग्विरमणगुणव्रतस्याऽतिचारा भवन्ति। देशविरतिशीलातिक्रमावधारणार्थमाह—

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः॥ ३१॥

स्वयं सङ्कल्पिताध्यारूढक्षेत्रादन्यत्र कर्तव्यस्यात्रानयेति यदाज्ञापनं तदानयनमित्याख्यायते। परिच्छिन्नदेशाद्बहिः स्वयमगत्वा त्वमेवं कुर्विति स्वाभिप्रेतव्यापारसाधनायान्यस्य प्रेष्यस्य कर्मकरस्य प्रयोजनं प्रेष्यप्रयोग इति निरुच्यते। सङ्कल्पिते देशे स्थितस्य ततो बहिःस्थितान्व्यापारकरान्पुरुषानुद्दिश्य शूत्कृतादिशब्दस्यानुपातनं शब्दानुपात इति कथ्यते। तथा स्वशरीरप्रदर्शनं रूपानुपातः। शब्दश्च रूपं च शब्दरूपे। तयोरनुपातौ शब्दरूपानुपातौ। लोष्टादेः पुद्गलस्य क्षेपणं पुद्गलक्षेपः। आनयनं च प्रेष्यप्रयोगश्च शब्दरूपानुपातौ च पुद्गलक्षेपश्च आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः। एते देशविरमणस्य गुणव्रतस्य पञ्चातिक्रमा भवन्ति। कथमिहातिक्रम इति चेदुच्यते—यस्मात्स्वयमनतिक्रामन्परेणातिक्रमयति ततोऽतिक्रम इति व्यपदिश्यते। यदि हि स्वयमतिक्रमेत तदाऽव्रतत्वमेवास्य स्यात्। संप्रत्यनर्थदण्डविरमणशीलस्यातिचारानाह—

कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्याऽसमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि॥ ३२॥

रागोद्रेकात्सप्रहसनाशिष्टवाक्प्रयोगः कन्दर्पः। स एव परत्र दुष्टकायकर्मयुक्तः कौत्कुच्यम्। धार्ष्ट्यप्रायमबद्धबहुप्रलापित्वं मौखर्यम्। असमीक्ष्यकार्यस्याधिक्येन करणमसमीक्ष्याधिकरणम्। तत् त्रेधा व्यवतिष्ठते—मनोवाक्कायविषयभेदात्। तत्र मानसं परानर्थककाव्यादिचिन्तनम्। वाग्गतं निष्प्रयोजनकथाख्यानम्। परपीडाप्रधानं यत्किञ्चन वक्तृत्वं

कायिकं च प्रयोजनमन्तरेण गच्छंस्तिष्ठन्नासीनो वा सचित्तेतरपत्रपुष्पफलच्छेदनभेदनकुट्टनक्षेपणादीनि कुर्यात्, अग्निविषक्षारादिप्रदानं चारभेतेत्येवमादि, तदेतत्सर्वमसमीक्ष्याधिकरणं बोद्धव्यम्। अत्र सुप्सुपेत्यनेन मयूरव्यंसकादयश्चेत्यनेन वा वृत्तिः। यस्य यावतार्थेन योग्येनैवोपभोगपरिभोगौ प्रकल्प्येते तस्य तावानर्थ इत्युच्यते। ततोऽन्यस्याधिक्यमानर्थक्यं भवति। उपभोगश्च परिभोगश्चोपभोगपरिभोगौ। तयोरानर्थक्यमुपभोगपरिभोगानर्थक्यम्। कन्दर्पश्च कौत्कुच्यं च मौखर्यं चाऽसमीक्ष्याधिकरणं चोपभोगपरिभोगानर्थक्यं च कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि। त एते पञ्चानर्थदण्डविरतेर्गुणव्रतस्यातिचारा वेदितव्याः। इदानीं सामायिकशिक्षाव्रतस्यातिचारानाह—

योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

कायवाङ्मनस्कर्म योग इत्यत्र योगशब्दार्थस्त्रिविध उक्तः। प्रणिधानं प्रयोगः परिणाम इत्यनर्थान्तरम्। क्रोधादिपरिणामवशाद्दुष्टं प्रणिधानं दुष्प्रणिधानम्। अन्यथा वा प्रणिधानं प्रयोजनं दुष्प्रणिधानम्। तत्कायादिभेदात्त्रिविधम्। कायदुष्प्रणिधानम्। वाग्दुष्प्रणिधानम्। मनोदुष्प्रणिधानं चेति। तत्र शरीरावयवानामनिभृतमवस्थानं कायगतम्। वर्णसंस्काराभावार्थागमकत्वं चापलादि वाग्गतम्। मनसोऽनर्पितत्वं मानसं चान्यथाप्रणिधानम्। योगानां दुष्प्रणिधानानि योगदुष्प्रणिधानानि। इति कर्तव्यं प्रत्यसाकल्याद्यथाकथंचित्प्रवृत्तिरनुत्साहोऽनादर इति कथ्यते। अनैकाग्र्यमसमाहितमनस्कता स्मृत्यनुपस्थानमित्याख्यायते। स्यान्मतं ते—मनोदुष्प्रणिधानरूपत्वात्स्मृत्यनुपस्थानस्य पृथगुपादानमनर्थकमिति। तन्न। किं कारणम्?[1] तत्राऽन्याऽचिन्तनात्। मनोदुष्प्रणिधाने ह्यन्यत्किंचिदचिन्तयतश्चिन्तयत एव वा विषये क्रोधाद्यावेश औदासीन्येन वावस्थानं मनसोऽस्ति।[2] इह पुनः परिस्पन्दनाच्चिन्ताया ऐकाग्र्येणानवस्थानमिति महाननयोर्भेदः। योगदुष्प्रणिधानानि चानादरश्च स्मृत्यनुपस्थानं च योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि। त एते पञ्च सामायिकशीलस्यातिक्रमा बोद्धव्याः। प्रोषधोपवासशिक्षाव्रतस्यातिचारानाह—

---

1 मनोदुष्प्रणिधाने. 2 स्मृत्यनुपस्थाने.

अप्रत्यवेक्षिताऽप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादर-
स्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

जन्तवः सन्ति न सन्ति वेति प्रत्यवेक्ष्यते चक्षुषाऽवलोक्यते स्मेति प्रत्यवेक्षितम् । न प्रत्यवेक्षितमप्रत्यवेक्षितम् । मृदुनोपकरणेन प्रमार्ज्यते प्रतिलिप्यते स्मेति प्रमार्जितम् । न प्रमार्जितमप्रमार्जितम् । मूत्र-पुरीषादेरुत्सर्जनं निक्षेपणमुत्सर्गः । पूजोपकरणादेर्ग्रहणमादानम् । प्रावर-णादिः संस्तरस्तस्योपक्रमणं प्रारम्भः संस्तरोपक्रमणम् । क्षुदभ्यर्दित-त्वात्स्वावश्यकेष्वनुत्साहोऽनादर इत्युच्यते । स्मृत्यनुपस्थानं व्याख्यातम् । उत्सर्गश्चादानं च संस्तरोपक्रमणं चोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानि । अप्रत्यवेक्षितं चाप्रमार्जितं चाप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जिते स्थाने । तयोरुत्सर्गा-दानसंस्तरोपक्रमणान्यप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानि । तानि चानादरश्च स्मृत्यनुपस्थानं चेति । पुनर्विग्रहे द्वन्द्ववृत्तिः । त एते पञ्च प्रोषधोपवासशीलस्यातिचारा भवन्ति । तृतीयशिक्षाव्रतस्यातिचारा-नाह—

सचित्तसम्बन्धसम्मिश्राभिषवदुःपक्काहाराः ॥ ३५ ॥

चित्तं ज्ञानम् । तेन सह वर्तत इति सचित्तः । चेतनावद्द्रव्यमित्यर्थः । तेनैव प्रस्तुतेन चित्तवता सम्बध्यते उपश्लिष्यते यस्स सम्बन्ध इत्या-ख्यायते । तेनैव सचित्तद्रव्येणाविभागवता सम्मिश्रयते व्यतिकीर्यत इति सम्मिश्रः । अत एव सचित्तसम्बन्धे संसर्गमात्रं विवक्षितम् । सम्मिश्रे तु सूक्ष्मजन्तुव्याकुलीकरणमित्यनयोर्महान्भेदोऽवसेयः । सचित्तादिषु प्रवृत्तिः कथं स्यादितिचेत्प्रमादसम्मोहाभ्यामिति ब्रूमः । सौवीरादिको द्रवो वृष्यो वा द्रव्यविशेषोऽभिषव इत्यभिधीयते । सान्तस्तण्डुलभावे-नातिविक्लेदनेन वा दुष्टपक्वो दुःपक्वोऽसम्यक्पक्व इत्यर्थः । अनयोश्चा-भ्यवहारे को दोष इति चेदुच्यते—इन्द्रियमदवृद्धिसचित्तप्रयोगवातादि-प्रकोपासंयमादिस्तदभ्यवहारे दोषः स्यात् । आह्रियतेऽभ्यवह्रियत इत्या-हारोऽशनादिः । स च सचित्तादिसम्बन्धभेदात्पञ्चधा । सचित्तश्च सम्बन्धश्च सम्मिश्रश्चाभिषवश्च दुःपक्वश्च सचित्तसम्बन्धसम्मिश्राभिषवदुः-पक्वाः । ते च ते आहाराश्चेति पुनः कर्मधारयः । त एते पञ्चोपभोगपरि-

भोगसङ्ख्यानशीलस्यातिचारा बोद्धव्याः। अतिथिसंविभागशिक्षाव्रतातिचारप्रदर्शनार्थमाह—

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

सचित्तो व्याख्यातस्तस्मिन्सचित्ते पद्मपत्रादौ निक्षेपणमतिथिदेयाहारनिधानं निक्षेपः। अपिधानमावरणम्। तत्प्रकरणवशात्सचित्तेनैव सम्बध्यते—सचित्तापिधानमिति। परेण दात्रा व्यपदेशः परव्यपदेशः। अन्यत्र दातारः सन्तीति वा दीयमानोऽप्ययमन्यस्येति वा अर्पणमिति तात्पर्यार्थः। प्रयच्छतोप्यादरमन्तरेण दानं मात्सर्यमिति कथ्यते। कालस्य भोजनदानार्हस्यातिक्रमणं कालातिक्रमः। अनगाराणामयोग्ये काले भोजनमित्यर्थः। सचित्तनिक्षेपादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्ववृत्तिः। त एते पञ्चाऽतिथिसंविभागशीलस्य दोषा भवन्ति। आह सप्तानामपि शीलानामतिचारा उक्ताः। इदानीं सल्लेखनायास्ते वक्तव्या इत्यत आह—

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि ॥ ३७ ॥

जीवितं च मरणं च जीवितमरणम्। तस्याशंसा अभिलाषो जीवितमरणाशंसा। अवश्यहेयत्वे शरीरावस्थानाऽऽदरो जीविताशंसा। शरीरमिदमवश्यं हेयं, जलबुद्बुदवदनित्यं, अस्यावस्थानं कथं स्यादित्यादरो जीविताशंसा प्रत्येतव्या। रोगोपद्रवाकुलतया प्राप्तजीवनसङ्क्लेशस्य मरणं प्रति चित्तप्रणिधानं मरणाशंसेति व्यपदिश्यते। मित्रेषु सुहृत्सु अनुरागः सम्भ्रमो मित्रानुरागः। स च पूर्वसुकृतसहपांसुक्रीडनाद्यनुस्मरणाद्भवति। एवं मया भुक्तं शयितं सुक्रीडितमित्येवमादिप्रीतिविशेषं प्रति चिन्ताप्रबन्धः सुखानुबन्ध इत्यभिधीयते। भोगाकाङ्क्षायां नियतं चित्तं दीयते तस्मिंस्तेनेति वा निदानमित्याख्यायते। जीवितमरणाशंसा च मित्रानुरागश्च सुखानुबन्धश्च निदानं चेति विग्रहेण द्वन्द्ववृत्तिः। त एते पञ्च सल्लेखनायाः क्रमव्यतिक्रमाः प्रत्येतव्याः। एवं सम्यग्दर्शनाऽणुव्रतशीलसल्लेखनानां यथोक्तशुद्धिप्रतिबन्धिनः सप्ततिरतिचाराः प्रयत्नतः परिहर्तव्याः। शक्तितस्त्यागो दानमित्युक्तमतस्तत्स्वरूपमाह—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३८ ॥

स्वस्य परस्य चोपकारोऽनुग्रह इत्युच्यते। स्वोपकारः पुण्यसञ्चयरूपः। परोपकारः सम्यग्ज्ञानादिवृद्धिलक्षणः। अनुग्रहायानुग्रहार्थम्। आत्मात्मीयज्ञातिधनपर्यायवाचित्वेऽपि स्वशब्दस्य धनपर्यायवाचिनो ग्रहणमिहाभिप्रेतम्। अतिसर्गस्त्यागः समर्पणमित्यनर्थान्तरम्। ततोऽनुग्रहार्थं यः स्वस्यातिसर्गस्तद्दानमितीष्यते।[1]तद्विपरीतलक्षणस्य दानत्वानुपपत्ते[2]रन्यथातिप्रसङ्गात्। अत्राह—यदुक्तं भवता दानं तत्किमविशिष्टं फलमाहोस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः॥ ३९॥

विधिर्दानविधानक्रम उच्यते। स च सङ्क्षेपेण नवविधः—प्रतिग्रहोच्चदेशस्थापनपादप्रक्षालनार्चनप्रणमनमनोवाक्कायशुद्धित्रयाशनशुद्धिभेदात्। द्रव्यं पात्राय दीयमानं योग्यमाहारौषधशास्त्रप्रतिश्रयभेदाच्चतुर्विधम्। दाता दायकः पुरुषः। स च समासतः सप्तविध उच्यते—श्रद्धाता भक्तिमांस्तुष्टिमान्विज्ञान्यलुब्धः क्षमावान् सत्त्वाधिकश्चेति। आहारादिद्रव्यं यस्मै दीयते तत्पात्रम्। तच्चोत्तममध्यमजघन्यभेदात्त्रिविधम्। तत्रोत्तमपात्रं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रगुणत्रययुक्तो महर्षिरुच्यते। मध्यमपात्रं सम्यग्दर्शनज्ञानदेशसंयमसंयुत एकादशगुणस्थानवर्ती श्रावकः कथ्यते। जघन्यपात्रं तु सम्यग्दर्शनज्ञानगुणद्वयान्वितोऽसंयतसम्यग्दृष्टिरुच्यते। कुपात्रमप्यागमान्तरे प्रतिपादितमस्ति। तत्तु जिनागमोक्तव्रतशीलतपोयुक्तं सम्यग्दर्शनादिगुणविरहितम्। तस्यापि दानं दत्तं पुण्यं जायते। सम्यक्त्वव्रतशीलतपोभावनावर्जितं पुनरनवरतपापशीलं नैव पात्रं भवति। तस्मिन्दत्तं न पुण्याय कल्पते। परस्परतो विशिष्यते विशिष्टिर्वा विशेषः। स च गुणकृतो भेद उच्यते। तस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धो भवति। विधिविशेषो द्रव्यविशेषो दातृविशेषः पात्रविशेष इति। विधिश्च द्रव्यं च दाता च पात्रं च विधिद्रव्यदातृपात्राणि। तेषां विशेषो विधिद्रव्यदातृपात्रविशेष इति समासश्च विज्ञेयः। तत्र विधिविशेषः प्रतिग्रहादिष्वादरानादरकृतो वेदितव्यः। दीयमानेऽन्नादौ प्रतिग्रहीतुस्तपःस्वाध्यायपरिणामविवृद्धिहेतुत्वादिर्द्रव्यविशेष इति भाष्यते। क्षमाऽनसूयादियुक्तत्वरूपो दातृविशेष उक्तः। मोक्षकारणसम्यग्दर्शनादिगुणयोगित्वस्वभावः पात्र-

---

1 धनविपरीतलक्षणस्य स्वशब्दस्य. 2 दानत्वोपपत्तौ सत्याम्.

विशेषोऽपि प्रतिपादितो बोद्धव्यः। ततश्च विध्यादिविशेषाद्धेतोस्तस्य दानफलस्य विशेषोऽवसेयो यथा क्षित्यादिकारणविशेषसन्निपाते सति नानाविधबीजफलविशेष इति। अत्र कश्चिदाह—उक्तं भवता मध्यमपात्रमेकादशगुणस्थानवर्ती श्रावक इति। तत्र न ज्ञायन्ते कानि तान्येकादशगुणस्थानानि यद्भेदाच्छ्रावकभेद इत्यतस्तद्भेदक्रम उच्यते—दर्शनित्वं व्रतित्वं सामायिकत्वं प्रोषधित्वं सचित्तविरतत्त्वं रात्रिभक्तत्वं ब्रह्मचारित्वमारम्भविरतत्वं परिग्रहविरतत्वमनुमतिविरतत्वमुद्दिष्टविरतत्वं चैतान्येकादशगुणस्थानानि भवन्त्येतेषु वर्तमानाः श्रावकाश्चैकादशप्रकारा जायन्ते। तथा चोक्तम्—

दंसणवदसामायियपोसहसच्चित्तराइभत्ते य।
बह्मारम्भपरिग्गह अणुमणमुद्दिट्ठ देसविरदेदे॥ इति॥

तत्र सम्यग्दर्शनयुक्तो द्यूतादिव्यसनसप्तकोदुम्बरादिफलपञ्चकविरतश्च दर्शनश्रावकः प्रथमः स्यात्। तत्र द्यूतं मांसं सुरा वेश्या पापर्द्धिश्चौर्यं परदारसेवा चेत्येतानि सप्तव्यसनानि पापात्मके पुंसि सदा भवन्ति। उदुम्बरीकाकोदुम्बरीन्यग्रोधाश्वत्थप्लक्षाणां फलपञ्चकं च स्थूलबहुजीवयोनिस्थानं दर्शनश्रावकेन त्याज्यम्। स एवाणुव्रतनियमसंयुक्तः केनचित्शिक्षाव्रतनियमेनापि सम्पन्नो व्रतश्रावक इति द्वितीयः ख्यायते। स एवोक्तलक्षणसामायिकनियमान्वितस्तु सामायिकगुणश्रावक इति तृतीयः कथ्यते। स एव पुनर्यथाशक्ति प्रोषधोपवासनियमरतश्चतुर्थः प्रोषधीति व्यपदिश्यते। तथा चोक्तम्—

पर्वाणि प्रोषधान्याहुर्मासि चत्वारि तानि च।
पूजाक्रियाव्रताधिक्याद्धर्मकर्मात्र बृंहयेत्॥
रसत्यागैकभुक्तैकस्थानोपवसनक्रियाः।
यथाशक्ति विधेयाः स्युः पर्वसन्धौ च पर्वणि॥ इति॥

स एव श्रावको यदि हरितं प्रत्रफलादिकमप्रासुकं वर्जयेत्तदा सचित्तविरतनामा पञ्चमो भवति। तदप्युक्तम्—

जं वज्जिज्जदि हरिदं तय पत्तपवालकन्दफलबीयं।
अप्पासुगं च सलिलं सचित्तनिव्वित्ति तट्ठाणम्॥ इति॥

स एव पुनर्यदि मनोवाक्कायैर्दिवामैथुनविरतः स्यात्तदा षष्ठो रात्रिभक्तश्रावक इति परिभाष्यते। यदि पुनः पूर्वोक्तगुणयुक्त एव श्रावको

रात्रौ दिवा च मनोवाक्कायैः कृतकारितानुमतैर्मैथुनं सर्वथा वर्जयेत्, स्त्रीकथादिनिवृत्तश्च स्यात्तदा स ब्रह्मचारीति सप्तमो निगद्यते। यदि च बहु स्तोकं वा गृहारम्भं वर्जयेत्तदा स आरम्भनिवृत्तमतिरष्टमः श्रावको भण्यते। परिमितं स्वप्रयोजनधर्मसाधनवस्त्रोपकरणादिकं मूर्छारहितं मुक्त्वा शेषं परिग्रहं यो वर्जयेत्स परिग्रहविरत इति नवमः श्रावको भवति। स एव यदि पृष्टोऽपृष्टो वा निजैः परैर्वा गृहकार्येऽनुमतिं न कुर्यात्तदाऽनुमतिविरत इति दशमः श्रावको निगद्यते। उद्दिष्टपिण्डविरतिलक्षणत्वैकादशे गुणस्थाने उत्कृष्टश्रावको द्विविधो भवति। तत्रैकस्तावदेकवस्त्रधारी स्वकेशानामपनयनं कर्तर्या क्षुरेण वा कारयेत्। स्थानाऽऽसनशयनादिषु च प्रयतात्मा मृदुनोपकरणेन प्रतिलिखति। पाणिपात्रे भाजने वा समुपविष्टः सन्नेकवारं भुङ्क्ते। पर्वसु चोपवासं नियमतश्चतुर्विधं कुरुते। गृहीतसुपात्रश्चर्यायां प्रविष्टश्च प्राङ्गणे स्थित्वा धर्मलाभं सकृदुच्चार्य भिक्षां याचते। अथवा विशिष्टशक्तिश्चेद्भिक्षार्थी गृहान्तरेषु परिभ्रमन्मौनेन स्वकायमात्रं प्रदर्शयेत्। अन्तराले यदि केनचिद्भोजनाय विधृतो भवेत्तदा स्वपात्रगतं भुक्त्वा शेषं तदीयं भुञ्जीत। न चेदेवं तर्हि परिभ्राम्योदरपूरणमात्रभैक्षमादाय क्वचिद्धरीतक्यादिचूर्णविध्वस्तं प्रासुकं जलं याचयित्वा यत्नेन शोधयित्वा च भुञ्जीत। ततः पात्रं प्रक्षाल्य गुरुसमीपं गच्छेत्। अथवा यतिजनपृष्ठतश्चार्यायां प्रविश्य भुक्त्वा गुरुसमीपे चतुर्विधं प्रत्याख्यानं च गृहीत्वा सर्वमालोच्य यदेवं प्रथमोऽयमुत्कृष्टः श्रावक उक्तः। द्वितीयोप्येवमेव भवेत्। विशेषस्त्वयं यदुत कौपीनमात्रपरिग्रहो नियमेन वालोत्पाटनकारी पिच्छप्रतिलेखनधारी पाणिपुटभिक्षाहारी स्यात्। दिनप्रतिमा वीरचर्या त्रिकालयोगेषु सिद्धान्तरहस्यग्रन्थाध्ययने च देशसंयतानामधिकारो नास्ति। एवमेकादशगुणस्थाने उद्दिष्टविरतो द्विप्रकारः श्रावको बोद्धव्यः। एवमुक्तेष्वेकादशगुणस्थानेषु मध्ये प्रथममपि गुणस्थानं रात्रौ भोजनं कुर्वतो न व्यवतिष्ठत इति रात्रौ भोजनवर्जनं श्रेयः। रात्रौ हि चर्माऽस्थिकीटदर्दुरभुजङ्गकेशादयोऽशनमध्ये पतिता न दृश्यन्ते। दीपोद्योते च क्रियमाणे दृष्टिरागमोहिताश्चतुरिन्द्रिया भाजने निपतन्ति। तस्मादिहात्मविनाशं परत्र च पापवशेनाशुभां गतिं परिहरता रात्रिभोजनं च परिहर्तव्यम्। सामान्यतः श्रावकाणां चर्मास्थिरुधिरपूयमांसादयः

सप्तैवान्तरायाश्चागमान्तरोक्ताः सन्ति । विशेषतस्तु काकाऽमेध्यादयो द्वात्रिंशत् नखकेशादयो बहुप्रकाराश्च केषाञ्चिदुत्कृष्टश्रावकाणां भोजनविघ्ना भवन्ति । तेषु चैकादशस्वाद्याः षट्छ्रावका बहुसावद्या जघन्याः । तदुत्तरास्त्रयोऽल्पसावद्या मध्यमाः । अनुमत्युद्दिष्टविरतास्तु द्विप्रकारा अप्यतिनिरस्तसावद्यत्वादुत्कृष्टा इत्यलमतिविस्तरसंकथया ॥

शशधरकरनिकरसतारनिस्तलतरलतलमुक्ताफलहारस्फारतारानिकुरुम्बविम्बनिर्मलतरपरमोदार-
शरीरशुद्धध्यानानलोज्ज्वलज्वालाज्वलितघनघातीन्धनसङ्घातसकलविमलकेवलालोकित-
सकललोकालोकस्वभावश्रीमत्परमेश्वरजिनपतिमतचिदचित्स्वभावाभि-
धानसाधितस्वभावपरमाराध्यतममहासैद्धान्तः श्रीजिनचन्द्र-
भट्टारकस्तच्छिष्यपण्डितश्रीभास्करनन्दिविरचित-
महाशास्त्रतत्त्वार्थवृत्तौ सुखबोधायां
सप्तमोऽध्यायस्समाप्तः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

एवमध्यायद्वयेनास्रवपदार्थोऽशुभः शुभश्च व्याख्यातः । इदानीमवसरप्राप्तं बन्धं व्याचक्ष्महे । तस्य च मोक्षवत्कारणव्यतिरेकानुपपत्तेः कार्यात्पूर्वकालभावित्वाच्च कारणस्येति कारणोपन्यास एव तावत्क्रियते—

मिथ्यादर्शनाऽविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ॥ १ ॥

क्व पुनरेते मिथ्यादर्शनादयः सप्रपञ्चा उक्ता इति चेदुच्यते—आस्रवविधाने पञ्चविंशतिः क्रिया उक्ताः । तास्वन्तर्भूतं मिथ्यादर्शनं तावदुक्तं मिथ्यादर्शनक्रियेति । यत्र विरतिर्व्याख्याता तत्प्रतिपक्षभूताऽविरतिरपि तत्रैव वर्णिता । आज्ञाव्यापादनाऽनाकाङ्क्षाक्रिययोरन्तर्भूतः प्रमादः बोद्धव्यः । स च प्रमादः कुशलकर्मस्वनादर उच्यते । कषायाः क्रोधादयोऽनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्ज्वलनविकल्पा इन्द्रियकषायाऽव्रतक्रिया इत्यत्रैवोक्ताः । योगश्च कायादिविकल्पः क्व उक्तः ? कायवाङ्मनस्कर्म योग इत्यत्र । मिथ्यादर्शनं द्वेधा व्यवतिष्ठते । कुतः ? नैसर्गिकपरोपदेशनिमित्तभेदात् । तत्र निसर्गः स्वभाव उक्तः । निसर्गाज्जातं नैसर्गिकम् । परोपदेशमन्तरेणान्तरङ्गमिथ्यात्वकर्मोदयवशाद्यदाविर्भवति तत्त्वार्थाऽश्रद्धानलक्षणं तन्नैसर्गिकमित्यर्थः । यत्परोपदेशनिमित्तं मिथ्यादर्शनं तच्चतुर्विधम्—क्रियावाद्यक्रियावाद्यज्ञानिकवैनयिकमतविकल्पात् । तत्र चतुरशीतिः क्रियावादा इति [1]कौत्कलकण्ठविद्धिकौशिकादिमतभेदात् । अशीतिशतमक्रियावादानां मरीचिकुमारोलूककपिलगार्ग्यव्याघ्रभूत्यादिमतविकल्पात् । अज्ञानिकवादाः सप्तषष्टिसङ्ख्याः [2]शाकल्यवाष्कल-[3]कुन्थुमिशात्यमुग्रीप्रभृतिदर्शनभेदात् । वैनयिकास्तु द्वात्रिंशत्सङ्ख्या भवन्ति । कुतः? वशिष्टपराशरजतुकर्णवाल्मीकिप्रभृतिमतभेदात् । त

---

1 'कौकलकाण्डे' इति राजवार्त्तिके. 2 'साकल्य' इति राजवार्त्तिके. 3 'कुन्थुवि' इति राजवार्त्तिके.

एते मिथ्योपदेशभेदाः समुदितास्त्रीणि शतानि त्रिषष्ट्युत्तराणि भवन्ति। एवं परोपदेशनिमित्तमिथ्यादर्शनविकल्पा अन्ये च सङ्ख्येयास्तज्ज्ञैर्योज्याः। परिणामविकल्पादसङ्ख्येयाश्च भवन्ति। अनुभागभेदादनन्तपरिमाणाश्च जायन्ते। यन्नैसर्गिकमिथ्यादर्शनं तदप्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियसंज्ञितिर्यङ्म्लेच्छशवरपुलिन्दादिपरिग्रहादनेकविधं भवति। अथवा पञ्चविधं मिथ्यादर्शनमवगन्तव्यम्। एकान्तमिथ्यादर्शनं विपरीतमिथ्यादर्शनं संशयमिथ्यादर्शनं वैनयिकमिथ्यादर्शनमज्ञानिकमिथ्यादर्शनं चेति। तत्रेदमेवेत्थमेवेति धर्मिधर्मयोरभिनिवेश एकान्तः। पुरुष एवेदं सर्वमिति वा नित्य एव वाऽनित्य एव वेत्यादिरेकान्तः। सग्रन्थोऽपि सन्निर्ग्रन्थः केवल्यपि कवलाहारी स्त्री च सिध्यतीत्येवमादिर्विपर्ययः। सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः किं स्याद्वा न वेत्युभयपक्षपरामर्शः संशयः। सर्वदेवतानां सर्वसमयानां च समदर्शनं वैनयिकत्वम्। हिताहितपरीक्षाविरहोऽज्ञानिकत्वम्। अविरतिर्द्वादशविधा भवति। कुतः? पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायचक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शन नो इन्द्रियेषु हननाऽसंयमनाऽविरतिभेदात्। अनन्तानुबन्ध्यादिविकल्पाः क्रोधादयः षोडशकषाया हास्यादयो नव नोकषाया अपि कषायग्रहणेनैवात्र सङ्गृहीता—ईषद्भेदस्याभेदत्वादिति पञ्चविंशतिः कषायाः। सत्योऽसत्यः सत्याऽसत्यो[1]ऽसत्यमृषा चेति चत्वारो मनोयोगाः। तथा चत्वारो वाग्योगाः। औदारिक औदारिकमिश्रो वैक्रियिको वैक्रियिकमिश्रः कार्मणश्चेति पञ्च काययोगा इति त्रयोदशविकल्पो योगः। आहारककाययोगाहारकमिश्रकाययोगयोः प्रमत्तसंयते उदयसम्भवात् पञ्चदशापि योगा भवन्ति। भावकायविनयेर्यापथभैक्षशयनासनप्रतिष्ठापनवाक्यशुद्धिलक्षणाष्टविधसंयमोत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्यादिविषयाऽनुत्साहभेदादनेकविधः प्रमादोऽवसेयः। स्यान्मतं ते-प्रमादस्याप्यविरतिरूपत्वात् पृथगुपादानमनर्थकमिति। तन्न—अविरत्यभावेऽपि प्रमत्तसंयतस्य विकथाकषायेन्द्रियनिद्राप्रणयलक्षणपञ्चदशप्रमाददर्शनात्कथञ्चिद्भेदोपपत्तेः। तर्हि कषायाविरत्योरुभयोरपि हिंसापरिणामरूपत्वाद्भेदाभावोऽस्त्विति चेत्तन्न—कार्यकारणभावेन भेदोपपत्तेः। कारणभूता हि कषायाः कार्यात्मिकाया हिंसाद्यविरतेरर्थान्तर-

---

[1] अनुभयमनोयोग इत्यर्थः.

भूता इति नास्ति दोषः। मिथ्यादर्शनं चाविरतिश्च प्रमादश्च कषायश्च योगश्च मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगाः। बन्धो वक्ष्यमाणलक्षणः। हेतुशब्दः कारणवाची। बन्धस्य हेतवो बन्धहेतव इति विग्रहः कार्यः। मिथ्यादर्शनादिवचनाद्विपर्ययमात्रादविद्यातृष्णामात्राद्वा बन्ध इति निरस्तम्। बन्धहेतव इति वचनादहेतुकबन्धनिवृत्तिर्बन्धाभावनिवृत्तिश्च कृता भवति। मिथ्यादर्शनवचनात्तत्सहचारिणो मिथ्याज्ञानस्याप्यत्र बन्धहेतुत्वमवगन्तव्यम्। न च मिथ्यादर्शनज्ञानयोरैक्यमेवेति वक्तुं शक्यं—तत्त्वाऽश्रद्धानाऽनवबोधलक्षणभेदाद्भेदोपपत्तेः। ननु सम्यग्दर्शनादीनां मोक्षहेतूनां त्रैविध्यात्तद्विपरीतरूपा बन्धहेतवोऽपि त्रय एव युक्ता इति चेत्सत्यमुक्तं किंतु प्रयोजनापेक्षया पञ्च कथिताः। प्रयोजनञ्च गुणस्थानभेदेन बन्धहेतुविकल्पयोजनं बोद्धव्यम्। तेनाद्ये मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने पञ्चापि बन्धहेतवः सन्ति। सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिष्वविरत्यादयश्चत्वारः प्रत्ययाः सन्ति। तत्र मिथ्यादर्शनस्याभावात्सम्यङ्मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने [1]तस्यांशेन सतोऽप्यविवक्षितत्वाच्च। संयतासंयतस्याऽविरतिर्विरतिमिश्रा प्रमादकषाययोगाश्च बन्धस्य हेतवो भवन्ति। प्रमत्तसंयतस्य प्रमादकषाययोगाः। अप्रमत्ताऽपूर्वकरणाऽनिवृत्तिकरणसूक्ष्मसाम्परायाणां चतुर्णां द्वौ कषाययोगौ। उपशान्तकषायक्षीणकषायसयोगकेवलिनामेक एव योगः। अयोगकेवली अबन्धहेतुः। पञ्च मिथ्यादर्शनादिविकल्पानां प्रत्येकं बन्धहेतुत्वमवगन्तव्यम्। सर्वेषां मिथ्यादर्शनानामविरतिभेदानां च हिंसादीनामेकस्मिन्नात्मनि युगपदसम्भवात्। ततः सिद्धमेतन्मिथ्यादर्शनादयः कथंचित्समस्ता व्यस्ताश्च बन्धहेतवो भवन्तीति। तत्र कषायपर्यन्ताः स्थित्यनुभागबन्धहेतवः। योगस्तु प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुरवसेयः। योगा एव कर्मास्रवत्वेनोक्ता बन्धहेतवो युक्ता मिथ्यादर्शनादीनां तद्विकल्पत्वादित्यप्यनेनापास्तं, पञ्चविधबन्धकारणनिर्देशस्य यथोक्तप्रयोजनापेक्षितत्वात्। तथा मिथ्यादर्शनादयो द्रव्यभावरूपाः परस्परं हेतुहेतुमद्भावेनानादिसन्तत्या जीवस्य बोद्धव्याः। तत्र द्रव्यरूपाः पुद्गलद्रव्यविकाराः। भावरूपास्तु चेतनद्रव्यविकारा इति विज्ञेयाः। तत्र च ये स्वसंवेदिता भावमिथ्यादर्शनादयस्ते द्रव्यमिथ्यादर्शनादिबन्धस्य हेतवो ज्ञापका भवन्ति। तेषां

---

1 मिथ्यादर्शनस्य.

द्रव्यमिथ्यात्वादिकर्मबन्धमन्तरेणानुपपत्तेर्द्रव्यमिथ्यात्वादिकर्मबन्धभावोऽपि भावमिथ्यात्वादीनामुत्पत्तौ।[1] अन्यथा मुक्तात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गः स्यात्। एवं च सति द्रव्यमिथ्यात्वादयोऽस्वसंवेदिताः कारका एव हेतवो भावमिथ्यात्वादिबन्धस्येति भावमिथ्यात्वादयो हेतवः कारकाश्च द्रव्यमिथ्यात्वादीनामिति च परस्परं हेतुहेतुमद्भावो विजातीयानां कथितो भवति। तथा सजातीयानां च स बोद्धव्यः। पूर्वपूर्वमिथ्यादर्शनादीनां द्रव्यभावात्मनां तथाविधोत्तरोत्तरमिथ्यात्वादिहेतुत्वेन सुप्रतीतत्वादित्यलमतिविस्तरेण। इदानीं बन्धप्रतिपत्त्यर्थमाह—

सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्ते स बन्धः ॥ २ ॥

कषायो निरुक्तः क्रोधादिः। सह कषायेण वर्तत इति सकषाय आत्मा। तस्य भावः सकषायत्वम्। तस्मात्सकषायत्वात्। ननु बन्धहेतुविधाने कषायग्रहणस्योक्तत्वादत्र पौनरुक्त्यं प्राप्नोतीति चेत्तन्न वक्तव्यमन्यार्थत्वात्कषायानुवादस्य। यथा जठराग्न्याशयानुरूपमभ्यवहरणं तथा कषायेषु सत्सु तीव्रमन्दमध्यमकषायपरिणामानुरूपस्थित्यनुभवने भवत इत्येतस्य विशेषस्य प्रतिपादनार्थं कषायग्रहणं पुनरनूद्यते। अत्र जीवनमायुःप्राणलक्षणम्। तेनाऽविनिर्मुक्तोऽयमात्मा कर्मादत्ते न तु विनिर्मुक्तः। नापि प्रधानं कर्मादत्ते। न च तत्सकषायमाकाशादिकं वा तस्याऽचेतनत्वादित्येतस्यार्थस्य प्रतिपत्त्यर्थं जीवाभिधानं कृतं, अनादिसम्बन्धत्वज्ञापनार्थं च। कर्मणो योग्यान् ज्ञानावरणादिपर्यायरूपेण परिणमनशक्तिसमर्थानित्यर्थः। कर्मयोग्यानिति लघुनिर्देशात्सिद्धे कर्मणो योग्यानिति पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यद्वयज्ञापनार्थं क्रियते। तद्यथा—कर्मणो जीवः सकषायो भवतीत्येकं वाक्यम्। अस्यायमर्थः—कर्मण इति हेतुनिर्देशः। ततः कर्मणो हेतोः पौद्गलिकात्सकषायो जीवो भवति, न स्वभावतस्ततोऽन्यापेक्षस्य कषायस्य न सातत्यं, येन मुक्त्यभावः स्यात्। द्वितीयं वाक्यं—कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्त इति। अस्याप्ययमर्थः—अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति पूर्वं कर्मण इति हेतुनिर्देशः।

---

[1] द्रव्यभावमिथ्यादर्शनादीनामन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावाभावे—निर्हेतुकत्वे मुक्तात्मनोऽपि द्रव्यभावमिथ्यादर्शनादिबन्धप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः.

इह सम्बन्धनिर्देशः सम्पद्यते। सम्बन्धः सन् जीवः कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्ते सकषायत्वादिति कर्मयोग्यपुद्गलादानात्प्रागपि यस्मात्सम्बन्धः संसारी तस्मात्तस्य [1] तदादानं न विरुध्यते । [2] अन्यथाऽस्याधुना सकषायत्वस्याप्यनुपपत्तेः। एवं च न संसारी शुद्धस्वभावोऽनादिकर्मबन्धसहितस्याऽशुद्धरूपतोपपत्तेः । पुद्गलग्रहणं कर्मणः पुद्गलात्मकत्वख्यापनार्थम्। तेनाऽदृष्टोऽनात्मगुण इति निवेदितं भवति। यदि ह्यात्मगुण एव कर्म स्यात्तदा तस्याप्यमूर्तत्वं भवेत्तथा च सति यथाकाशममूर्ति दिगादीनां नानुग्राहकमुपघातकं च तथैवामूर्ति कर्मामूर्तेरात्मनोऽनुग्रहोपघातयोर्हेतुर्न स्यादित्यनिष्टमापद्येत। आदत्त इति वचनं सकषायत्वाज्जीवो बन्धमनुभवतीति यत्प्रतिज्ञातं तस्योपसंहारार्थं वेदितव्यम्। अतो मिथ्यादर्शनाद्यावेशादार्द्रीकृतस्यात्मनः सर्वतो योगविशेषात्तेषां सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मभावयोग्यानामविभागेनोपश्लेषो बन्ध इत्याख्यायते । यथा च भाजनविशेषे प्रक्षिप्तानां विविधरसबीजपुष्पफलानां मदिराभावेन परिणामस्तथा पुद्गलानामप्यात्मनि स्थितानां योगकषायवशात्कर्मभावेन परिणामोऽवसेयः। सवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं–स एष एवोक्तलक्षणो बन्धो नान्योऽस्तीति। तेन गुणगुणिबन्धो निवर्तितो भवति। यदि हि गुणगुणिबन्धः स्यात्तदा मुक्त्यभावः प्रसज्येत–गुणस्वभावापरित्यागाद्गुणिनः। स्वभावपरित्यागे च गुणिनोप्यभाव इत्युभयाभावान्मुक्त्यभावः स्यात्। बन्धशब्दः करणादिसाधनो द्रष्टव्यः। तत्र करणसाधनस्तावद्बध्यते आत्मा येनासौ बन्धो मिथ्यादर्शनादिः। ननु बन्धहेतुरुक्तः। कथं बन्धो भवितुमर्हतीति चेत्सत्यमेतत्किं त्वभिनवद्रव्यकर्मादाननिमित्तत्वात् बन्धहेतुरपि सन्पूर्वोपात्तकर्महेतुकत्वात्कार्यतामास्कन्दन् तदनुविधानादात्मनोऽस्वतन्त्रीकरणात्करणव्यपदेशमर्हतीति । तदनेनात्मना बध्यते आत्मसात्क्रियतेऽसौ बन्ध इति कर्मसाधनत्वमुपपद्यते । ज्ञानदर्शनाऽव्याबाधाऽनामाऽगोत्राऽनन्तरायत्वलक्षणं पुरुषसामर्थ्यं प्रतिबध्नाति यः स बन्ध इति कर्तृसाधनत्वमपि चोपपन्नम् । तथा बन्धनं बन्ध इति भावसाधनो बन्धशब्दो विज्ञेयः। ननु भावसाधनपक्षे अस्य कर्मभिः सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते—ज्ञानावरणं बन्ध इत्यादि । नैष दोषस्तदव्यतिरेकात्—

---

[1] कर्मादानम्. [2] कर्मयोग्यपुद्गलादानात्प्राक्सकाषायत्वसबन्धत्वाभावे.

भावस्य भाववताऽभिधानं युज्यते यथा ज्ञानमेवात्मेति । एवमितरसाधनयोजना च यथासम्भवं तज्ज्ञैः कर्तव्या । तस्य च बन्धस्योपचयापचयौ भवतः कर्मायिव्ययोपलम्भाद्व्रीहिकोष्ठागारवत् । यथा कोष्ठागारे व्रीहीणां केषांचिन्निर्गमनादपरेषां च प्रवेशनादुपचयापचयौ दृष्टौ, तथाऽनादिकार्मणकोष्ठागारस्य केषांचित्कर्मणां भोगादन्येषां चादानादपचयोपचयौ भवत इत्यर्थः । इदानीं कर्मयोग्यपुद्गलप्रकारानाह—

प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥

प्रकृतिशब्दोऽपादाने व्युत्पाद्यते । प्रक्रियतेऽर्थोऽनवगमादिकार्यं यस्या ज्ञानावरणादेरसौ प्रकृतिः । स्थित्यनुभवौ भावसाधनौ—स्थानं स्थितिः, अनुभवनमनुभव इति । प्रदेशशब्दः कर्मसाधनः । प्रदिश्यतेऽसाविति प्रदेशः । उक्ता निरुक्तिः । प्रकृत्यादीनामिदानीमर्थः कथ्यते—तत्र प्रकृतिः स्वभाव इत्यर्थः । यथा निम्बस्य प्रकृतिस्तिक्तता । गुडस्य प्रकृतिर्मधुरता । तथा ज्ञानावरणस्य प्रकृतिरर्थोऽनवगमो ज्ञानप्रतिहननस्वभावो वा । दर्शनावरणस्य प्रकृतिरर्थोऽनालोचनं दर्शनप्रच्छादनशीलता वा । वेद्यस्य सदसल्लक्षणस्य प्रकृतिः सुखदुःखसंवेदनम् । दर्शनमोहस्य प्रकृतिस्तत्त्वार्थाऽश्रद्धानम् । चारित्रमोहस्य प्रकृतिरसंयमः । आयुषः प्रकृतिर्भवधारणम् । नाम्नः प्रकृतिर्नारकादिनामकरणम् । गोत्रस्य प्रकृतिरुच्चैर्नीचैःस्थानसंशब्दनम् । अन्तरायस्य प्रकृतिर्दानादिविघ्नकरणं वेदितव्यम् । तत्स्वभावाऽप्रच्युतिः स्थितिः । यथाऽजागोमहिष्यादिक्षीराणां माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिस्तथा ज्ञानावरणादीनामर्थाऽनवगमादिस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिरित्युच्यते । तद्रसविशेषोऽनुभवः । यथैवाऽजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन रसविशेषस्तथैव कर्मपुद्गलानां स्वगतसामर्थ्यविशेषोऽनुभव इति कथ्यते । कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानां परमाणुपरिच्छेदेनावधारणं प्रदेश इति व्यपदिश्यते । प्रकृतिश्च स्थितिश्चानुभवश्च प्रदेशश्च प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशाः । तच्छब्देन बन्धस्य प्रतिनिर्देशः । विधिशब्दः प्रकारवाची । बन्धस्य विधयो बन्धविधयः । त एते प्रकृत्यादयश्चत्वारो बन्धप्रकारा इति समुदायार्थः । तत्र प्रकृतिप्रदेशबन्धौ योगनिमित्तौ । स्थित्यनुभवबन्धौ कषायहेतुका-

वित्युक्तौ। तत्र प्रकृतिबन्धो द्वेधा विभज्यते—मूलप्रकृतिबन्ध उत्तरप्रकृतिबन्धश्चेति। यद्येवं मूलप्रकृतिबन्धस्य के प्रकारा इत्यत्रोच्यते—

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ॥ ४ ॥

आदौ भव आद्यो मूलप्रकृतिबन्ध इत्यर्थः। नन्वाद्यशब्दस्य ज्ञानावरणादिभिः सामानाधिकरण्यसद्भावात् बहुवचननिर्देशः प्राप्नोतीति चेत्सत्यमेवमेतत्किंतु द्रव्यार्थिकनयविशेषस्य सामान्यस्यार्पणादेकः प्रकृतिबन्ध इत्याद्यशब्दादेकवचननिर्देशः कृतः। तद्भेदास्तु ज्ञानावरणादयः पर्यायार्थिकनयविषयभूताः प्राधान्येन विवक्षिता इति तेभ्यो बहुवचनप्रयोगः। दृश्यते हि लोके सत्यपि सामानाधिकरण्ये वचनभेदः। यथा प्रमाणं श्रोतारो, गावो धनमिति। ज्ञानावरणादयः शब्दाः कर्त्रादिषु साधनेषु यथासम्भवं साधयितव्याः। तद्यथा—यत्स्वतन्त्रमावृणोति प्रच्छादयति ज्ञानं दर्शनं च येन वोपकरणेनाव्रियते तदावरणं कर्मोच्यते। तच्च द्वेधा—आवरणशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्। ज्ञानावरणं दर्शनावरणं चेति करणाधिकरणयोर्युटो विधानात्। कथं कर्तरीति चेद्युट्व्या बहुलमिति वचनात्। वेदयति वेद्यतेऽनुभूयत इति वा वेदनीयम्। श्रद्धानं चारित्रं च यो मोहयति विलोपयति मुह्यतेनेनेति वा स मोहः कर्मविशेषः। कथं ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं वेदनीयं मोहनीयमिति च रूपमिति चेद्बहुलापेक्षया कर्तर्यनीयस्य विधानात्। एत्यनेन गच्छति नारकादिभवमित्यायुः। जनेरुसीति वर्तमाने एतेर्णिच्चेत्युसिः। नमयत्यात्मानं नारकादिभावेन नम्यतेऽनेनेति वा नाम। उणादिषु निपातितोऽयं शब्दः। उच्चैर्नीचैश्च गूयते शब्द्यतेनेनेति गोत्रम्। दातृदेयादीनामन्तरं मध्यमेति ईयते वाऽनेनेत्यन्तरायः। यथा चान्नादेरभ्यवह्रियमाणस्यानेकविकारसमर्थवातपित्तश्लेष्मखलरसभावेन परिणामविभागो भवति तथैकेनात्मपरिणामेनादीयमानाः पुद्गलाः प्रवेशकाल एवावरणानुभवनमोहापादनभवधारणनानाजातिनामगोत्रव्यवच्छेदकरणसामर्थ्यं विश्वरूपेणात्मनि सन्निधानं प्रतिपद्यन्ते। ज्ञानं च दर्शनं च ज्ञानदर्शने। तयोरावरणे ज्ञानदर्शनावरणे। ततो ज्ञानदर्शनावरणादिशब्दानामितरेतरयोगे द्वन्द्वः करणीयः। एवं ज्ञानावरणादयोऽन्तरायान्ता आद्यो

मूलप्रकृतिबन्धोऽष्टविधो वेदितव्यः । इदानीमुत्तरप्रकृतिबन्धभेदकथनार्थमाह—

पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदो यथाक्रमम् ॥५॥

पञ्च च नव च द्वौ चाष्टाविंशतिश्च चत्वारश्च द्विचत्वारिंशच्च द्वौ च पञ्च च पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्च । ते भेदा यस्य स भवति पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेद इति द्वन्द्वगर्भोऽन्यपदार्थनिर्देशोऽत्र द्रष्टव्यः । कथमत्रान्यपदार्थत्वेनोत्तरप्रकृतिबन्धस्य ग्रहणं द्वितीयशब्दः स्यादिति चेत् परिशेषादिति ब्रूमः । आद्यो मूलप्रकृतिबन्धः पूर्वं व्याख्यातस्ततः परिशेषादुत्तरप्रकृतिबन्ध एवायं संप्रतीयत इत्यदोषः । भेदशब्दश्च प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयः—पञ्चभेदो नवभेद इत्यादिः । क्रमस्यानतिक्रमेण यथाक्रमं यथानुपूर्वमित्यर्थः । ततो ज्ञानावरणं पञ्चभेदम् । दर्शनावरणं नवभेदम् । वेदनीयं द्विभेदम् । मोहनीयमष्टविंशतिभेदम् । आयुश्चतुर्भेदम् । नाम द्विचत्वारिंशद्भेदम् । गोत्रं द्विभेदम् । अन्तरायः पञ्चभेद इति यथाक्रमं सम्बन्धोऽवसेयः । यद्येवं केषां ज्ञानानामावरणं पञ्चभेद इत्याह—

मतिश्रुताऽवधिमनःपर्ययकेवलानाम् ॥ ६॥

मतिश्च श्रुतं चावधिश्च मनःपर्ययश्च केवलं च मतिश्रुताऽवधिमनःपर्ययकेवलानि व्याख्यातलक्षणानि । तेषां मतिश्रुताऽवधिमनःपर्ययकेवलानां ज्ञानानामावार्याणां पञ्चविधत्वादावरणमपि पञ्चविधं प्रत्येतव्यं । ननु लघ्वर्थं मत्यादीनामिति निर्देशो युक्त इति चेन्न—पञ्चानामपि प्रत्येकमावरणैः सम्बन्धार्थत्वात्प्रतिपदं पाठकरणस्य मतेरावरणं श्रुतस्यावरणमित्यादि । इतरथा हि—मत्यादीनामित्युच्यमाने तेषामेकमावरणमिति संप्रत्ययः स्यात् । ननु पञ्चज्ञानावरणस्योत्तरप्रकृतय इति प्रागुक्तम् । मत्यादीनि ज्ञानानि च पञ्चोक्तानि । ततस्तद्वचनादेव सङ्ख्यासम्प्रत्ययो भविष्यतीति चेत्तन्न-प्रत्येकमावरणपञ्चत्वप्रसङ्गात् । तद्वचनाद्धि मत्यादीनां प्रत्येकं पञ्चावरणानीत्यप्यनिष्टं प्रसज्येत । प्रतिपदग्रहणे पुनः सति सामर्थ्यादिष्टार्थसंप्रत्ययः शक्यते कर्तुम् । अत्र कश्चिदाह-मनःपर्ययज्ञान-

गमनशक्तिः केवलज्ञानप्राप्तिसामर्थ्यं चाऽभव्यस्यास्ति वा नवेति। यद्यस्ति तर्हि तस्याभव्यत्वं नोपपद्येत। अथ नास्ति तदुभयसामर्थ्याभावात्तदावरणद्वयकल्पना व्यर्थेति। तत्रोच्यते—नैष दोषोस्त्यार्हतानामुभयनयसद्भावात्। द्रव्यार्थादेशात्सतोर्मनःपर्ययकेवलज्ञानयोरावरणम्। पर्यायार्थादेशादसतोरिति। ननु यदि द्रव्यार्थादेशान्मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं वास्त्यभव्यस्य तर्हि भव्यत्वमस्य प्राप्नोतीति चेत्स्यादेवं यदि सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रशक्तिभावाभावाभ्यां भव्याभव्यत्वं कल्प्यते। न चैवम्। कथं तर्हि सम्यक्त्वादिव्यक्तिभावाभावाभ्यां भव्याभव्यत्वविकल्पः? कनकेतरपाषाणवत्—यथा कनकभावव्यक्तियोगमवाप्स्यतीति कनकपाषाणमित्युच्यते, तदभावादन्धपाषाणमिति। तथा सम्यक्त्वादिपर्यायव्यक्तियोगार्हो यः स भव्यस्तद्विपरीतोऽभव्य इत्युच्यते। अत्राह—केषां दर्शनानामावरणं काश्च दर्शनावरणं भवन्तीत्यत्रोच्यते—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रा निद्रानिद्रा प्रचला प्रचलाप्रचला स्त्यानगृद्धयश्च ॥ ७ ॥

आत्मनो रूपपरिच्छेदने उपकरणभूतमिन्द्रियं चक्षुरिति व्याख्यातम्। तत्पर्युदासप्रतिषेधादचक्षुरपि स्पर्शाद्यर्थग्रहणे उपकरणमेव स्पर्शनरसनघ्राणश्रोत्रेन्द्रियं नो इन्द्रियाख्यं पञ्चप्रकारमुक्तम्। अवधिकेवलं चेति दर्शनज्ञानद्वयं कथितम्। चक्षुश्चाचक्षुश्चावधिश्च केवलं च चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानि। तेषां चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानाम्। अत्र दर्शनावरणाभिसम्बन्धाद्भेदनिर्देशो वेदितव्यः। चक्षुर्दर्शनावरणमचक्षुर्दर्शनावरणमवधिदर्शनावरणं केवलदर्शनावरणमिति। मदखेदक्लमापनयनार्थो यः स्वापः स निद्रेत्युच्यते। निपूर्वस्य द्रातेः कुत्साक्रियस्य निद्राशब्दस्य निष्पत्तिः। यत्सन्निधानादात्मा निद्रायते कुत्स्यते सा निद्रा। द्रायतेर्वा स्वप्नक्रियस्य निद्रेति सिध्यति। तस्या निद्रायाः पुनःपुनर्वृत्तिर्निद्रानिद्रेत्युच्यते। या क्रियात्मानं प्रचलयति सा प्रचलेति व्यपदिश्यते। सा पुनः शोकश्रममदादिप्रभवा विनिवृत्तेन्द्रियव्यापारस्यान्तःप्रीतिलवमात्रहेतुरासीनस्यापि नेत्रगात्रक्रिया सूचिता। सैव प्रचला पुनःपुनरावर्तमाना प्रचलाप्रचलेति व्यपदेशमर्हति। यत्सन्निधानाद्रौद्रकर्मकरणं बहुकर्मकरणं च भवति सा स्त्यानगृद्धिः। कथमिति चेदुच्यते-स्त्यायतेरनेकार्थत्वात्स्वप्नार्थे

इह गृह्यते। गृद्धेरपि दीप्तिरर्थः। स्त्याने स्वप्ने गृध्यति दीप्यते यदुदयादात्मा रौद्रं च बहु च कर्म करोति सा स्त्यानगृद्धिरिति संज्ञायते। निद्रानिद्रा प्रचलाप्रचलेति वीप्सायामाभीक्ष्ण्ये वा द्वित्वनिर्देशः। तत्र निद्रादिकर्मणः सद्वेद्यस्य चोदयान्निद्रादिपरिणामसिद्धिर्भवति। कथमत्र सद्वेद्योदय इति चेत् शोकक्लमादिविगमदर्शनात्। असद्वेद्यस्य च मन्दोदयसद्भावोऽवगन्तव्यः। निद्रा च निद्रानिद्रा च प्रचला च प्रचलाप्रचला च स्त्यानगृद्धिश्च निद्रा निद्रानिद्रा प्रचला प्रचलाप्रचला स्त्यानगृद्धय इत्यत्रानुवर्तमानेन दर्शनावरणेनाभेदेनाभिसम्बन्धः कृतः। अनेकस्यापि दर्शनावरणस्य चक्षुरादिभिर्भेदेन निद्रादिभिरभेदेन च सम्बन्धो न विरुध्यते विवक्षावशेन तथोपपत्तेः। ततश्चक्षुरादिदर्शनानां चतुर्णामावरणं चतुर्भेदम्। निद्रादयश्च दर्शनावरणानि पञ्चेति नवधा दर्शनावरणं बोद्धव्यम्। इदानीं वेदनीयस्योत्तरप्रकृतिभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यस्योदयादनुग्राहकद्रव्यसम्बन्धापेक्षाद्देवादिगतिषु प्राणिनां शारीरमानसानेकविधसुखपरिणामो भवति तत्सद्वेद्यम्। प्रशस्तं वेद्यं सद्वेद्यम्। यत्फलं दुःखमनेकविधं कायिकं मानसं चातिदुस्सहं नरकादिषु गतिषु जन्मजरामरणवधबन्धादिनिमित्तं प्राणिनां भवति तदसद्वेद्यम्। अप्रशस्तं वेद्यमसद्वेद्यम्। सद्वेद्यं चासद्वेद्यं च सदसद्वेद्ये। ते वेदनीयस्य भेदौ भवतः। अथ मोहनीयस्याष्टाविंशतिप्रभेदस्य किमाख्याः प्रकारा इत्यत्र ब्रूमः—

दर्शनचारित्रमोहनीयाऽकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडश भेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रात्यख्यानसञ्ज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनमत्र तत्त्वार्थश्रद्धानं गृह्यते नाऽवलोकनं तदावरणस्योक्तत्वात्। चारित्रं वक्ष्यमाणलक्षणभेदम्। दर्शनं च चारित्रं च दर्शनचारित्रे। तयोर्मोहनीये दर्शनचारित्रमोहनीये। न कषायोऽकषायः। अत्र कषायप्रतिषेधादकषायः। ईषत्कषायो नोकषाय इति चोच्यते ईषदर्थे नञः प्रयोगात्।

अकषायश्च कषायश्चाकषायकषायौ प्रोक्तलक्षणौ । वेद्यतेऽस्मादनेनेति वा वेदनीयम् । अकषायकषाययोर्वेदनीये अकषायकषायवेदनीये। दर्शनचारित्रमोहनीये चाऽकषायकषायवेदनीये च दर्शनचारित्रमोहनीयाऽकषायकषायवेदनीयानि । तान्याख्याः संज्ञा येषां ते तथोक्ताः । मोहनीयप्रकारास्ते किंभेदा इत्युच्यते-त्रिद्विनवषोडशभेदा इति । त्रयश्च द्वौ च नव च षोडश च त्रिद्विनवषोडश । ते एव भेदा येषां ते तथोक्ताः । तत्र दर्शनमोहनीयादिभिश्चतुर्भिस्त्र्यादिभेदानां चतुर्णां यथासङ्ख्येनाभिसम्बन्धः क्रियते । दर्शनमोहनीयं त्रिभेदम् । चारित्रमोहनीयं द्विभेदम् । अकषायवेदनीयं नवभेदम् । कषायवेदनीयं षोडशभेदमिति । तत्र के दर्शनमोहनीयस्य त्रयो भेदा इत्याह—सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानीति बन्धं प्रत्येकमपि दर्शनमोहनीयं सत्कर्मापेक्षया त्रैविध्यमास्कन्दति-सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं तदुभयं चेति । तत्र यस्योदयात्सर्वज्ञप्रणीतमार्गपराङ्मुखस्तत्त्वार्थश्रद्धाननिरुत्सुको हिताहितविभागाऽसमर्थो मिथ्यादृष्टिर्जीवो भवति तन्मिथ्यात्वकर्मोच्यते । तदेव शुभपरिणामविशुद्धस्वरसं सत् सम्यक्त्वाख्यां लभते । तच्चौदासीन्येनावस्थितं सदात्मानं श्रद्दधानं न निरुणद्धि । तद्वेदयमानः पुरुषो वेदकसम्यग्दृष्टिरित्यभिधीयते । तदेव मिथ्यात्वं प्रक्षालनविशेषात् क्षीणाऽक्षीणमदशक्तिकोद्रववदर्धशुद्धस्वरसं सत् तदुभयमित्याख्यायते—सम्यङ्मिथ्यात्वमिति यावत् । तदुभयादुभयपरिणामपरिणत आत्मा सम्यङ्मिथ्यादृष्टिरित्यभिधीयते । चारित्रमोहनीयस्य द्वा भेदौ काविल्याह—अकषायकषायाविति । अकषाय ईषत्कषाय इत्यर्थः । अकषायश्च कषायश्चाकषायकषायाविति विग्रहः । तत्राकषायवेदनीयस्य नवभेदा हास्यादय उच्यन्ते—वेद्यतेऽनुभूयते यः स वेदो लिङ्गमिति यावत् । स स्त्र्यादिविशेषणभेदात्त्रेधा—स्त्री च पुमांश्च नपुंसकं च स्त्रीपुंनपुंसकानि । स्त्रीपुंनपुंसकानि च तानि वेदाश्च ते स्त्रीपुंनपुंसकवेदाः । हास्यं च रतिश्चारतिश्च शोकश्च भयं च जुगुप्सा च स्त्रीपुंनपुंसकवेदाश्चेति विग्रहः । तत्र यस्योदयादात्मनो हास्यपरिणामाविर्भावो जायते तद्धास्यं द्रव्यकर्माख्यायते । यस्य विपाकाद्देशादिष्वौत्सुक्यमात्मनो भवति तद्रतिसंज्ञं द्रव्यकर्मोच्यते । अरतिस्तद्विपरीतलक्षणा बोद्धव्या । यस्योदयाच्छोचनपर्यायः प्रभवत्यात्मनस्तच्छोकाख्यं कर्म कथ्यते । यस्योदयाज्जन्तोरुद्वेगस्तद्भयं सप्तविधमुक्तम् । यदुदयादात्मीयदोषसंवरणं भवति तज्जुगुप्साख्यं द्रव्यकर्म । यस्योदयात् स्त्रैणान्भावान्मार्दवक्लैब्यमदनावेश-

नेत्रविभ्रमास्फालनसुखपुंस्कामनादीन्प्रतिपद्यते स स्त्रीवेदः । यदा च तस्योद्भूतवृत्तित्वं तदेतरयोः पुंनपुंसकयोः सत्कर्मद्रव्यावस्थानापेक्षया न्यग्भावो वोद्धव्यः । ननु लोके प्रख्यातं योनिमृदुस्तनादिकं स्त्रीवेदस्य लिङ्गमिति चेत्तन्न—तस्य नामकर्मोदयकार्यत्वात् । अतः पुंसोऽपि स्त्रीवेदोदयः कदाचिद्योषितोऽपि पुंवेदोदयोऽपि स्यादाभ्यन्तरविशेषात् । यस्तु शरीराकारः स नामकर्मनिर्वर्तितः । एतेन पुंनपुंसकवेदौ व्याख्यातौ । यस्योदयादात्मा पौंस्कान्भावानास्कन्दति स पुंवेदः । यस्योदयान्नापुंसकान्भावानात्मा प्रतिपद्यते स नपुंसकवेद इत्याख्यायते । अथ कषायवेदनीयस्य षोडशभेदाः कथ्यन्ते—कषायास्तावच्चत्वारः—क्रोधश्च मानश्च माया च लोभश्च क्रोधमानमायालोभा इति । तत्र स्वपरोपघातनिरनुग्रहापादितक्रौर्यपरिणामोऽमर्षः क्रोधः । स चतुः-प्रकारः-पर्वतपृथिवीवालुकोदकराजितुल्यत्वात् । जात्याद्युत्सेकावष्टम्भात्पराऽप्रणतिरूपो मानः । सोऽपि शैलस्तम्भास्थिदारुलतासमानत्वाच्चतुर्विधः । परातिसन्धानायोपहितकौटिल्यप्रायः परिणामो माया । सा च प्रत्यासन्नवंशपर्वोपचितमूलमेषशृङ्गगोसूत्रिकाऽवलेखनीसदृशत्वा—चतुर्विधा । अनुग्रहप्रवणद्रव्याद्यभिकाङ्क्षावेशो लोभः । स च क्रिमिरागकज्जलकर्दमहरिद्रारागसदृशत्वाच्चतुर्विधः । एकशः प्रत्येकमित्यर्थः । ते क्रोधमानमायालोभाः प्रत्येकं चतुरवस्था भवन्ति । अनन्तानुबन्धिनश्चाप्रत्याख्यानाश्च प्रत्याख्यानाश्च सञ्ज्वलनाश्च अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्ज्वलना इति । तत्राऽनन्तसंसारकारणत्वान्मिथ्यादर्शनमनन्तम् । तदनुबन्धिनोऽनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभाः कथ्यन्ते । तेषामुदयकालोऽन्तर्मूहूर्तः । तज्जनितवासनाकालस्तु सङ्ख्येयासङ्ख्येयाऽनन्तभवाः। ईषत्प्रत्याख्यानमप्रत्याख्यानं—देशसंयम इति यावत् । तदावृण्वन्तोऽप्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभा उच्यन्ते । तदुदयाद्देशविरतिं स्वल्पामप्यात्मा कर्तुं न शक्नोति । तेषामप्युदयकालोन्तर्मुहूर्तः । तज्जनितवासनाकालस्तु षण्मासाः । प्रत्याख्यानं स्थूलसूक्ष्मप्राणिघातपरिहरणं—संयम इति यावत् । तत्समस्तमावृण्वन्तः प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभा निरुच्यन्ते । तदुदयादात्मा कृत्स्नां विरतिं कर्तुं न शक्नोति । तेषामप्युदयकालोऽन्तर्मुहूर्तः । तज्जनितसंस्कारकालः पुनरुत्कर्षेणैकपक्षप्रमाणः । समेकीभावे वर्तते । संयमेन सहावस्थानादेकीभूता ज्वलन्ति दीप्यन्ते संयमो वा ज्वलत्येतेषु सत्स्वपीति संज्वलनाः क्रोधमानमाया-

लोभाः । तेषामुदयकालो भावनाकालश्च जघन्यत उत्कर्षेण चान्तर्मुहूर्तः । तथा चोक्तम्—

अन्तोमुहुत्तपक्खं छम्मासं सङ्खमसङ्खमणन्तभवा ।
सञ्जलणमादियाणं वासणकालो दु णियमेण ॥ इति ॥

उदयकालं प्रत्यप्यक्तं—कषायवन्नान्तर्मूहूर्तस्थायिनो भावभेदा आजन्म आमरणादिति । त एते समुदिताः षोडशकषाया भवन्ति । आह—व्याख्यातमष्टाविंशत्युत्तरप्रकृतिभेदं मोहनीयम् । अथायुषश्चतुर्विधस्य को नामनिर्देश इत्यत्रोच्यते—

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ १० ॥

नरकादिषु भवसम्बन्धेनायुषो व्यपदेशो भवति । नरकेषु भवं नारकमायुः । तिर्यग्योनिषु भवं तैर्यग्योनम् । मनुष्येषु भवं मानुषम् । देवेषु भवं दैवमिति । नारकं च तैर्यग्योनं च मानुषं च दैवं च नारकतैर्यग्योनमानुषदैवान्यायूंषीति सम्बन्धः । यद्भावाभावयोर्जीवितमरणं भवत्यात्मनस्तदायुः प्रधानं कारणं न पुनरन्नादि जीवितमरणस्य निमित्तं तस्यायुरुपग्राहकत्वाद्देवनारकेष्वन्नाद्यभावाच्च । तत्र नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनाकरेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं भवति तन्नारकायुः । क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकादिविविधवेदनाविधेयीकृतेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्वसनं भवति तत्तैर्यग्योनमायुरवगन्तव्यम् । शारीरेण मानसेन च सुखदुःखेन समाकुलेषु मनुष्येषु यस्योदयाज्जन्म भवति तन्मानुषमायुरवसेयम् । शारीरेण मानसेन च सुखेन प्रायः समाविष्टेषु देवेषु यस्योदयाज्जन्म भवति तद्दैवमायुरवबोद्धव्यम् । इदानीं व्याख्यातं चतुर्विधायुषोऽनन्तरमुद्दिष्टं यन्नामकर्म तस्योत्तरप्रकृतिसङ्कीर्तनार्थमाह—

गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थानसंहननस्पर्शरस-—गन्धवर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायो—गतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशःकीर्तिसेतराणि तीर्थकरत्वं च ॥ ११ ॥

यस्य द्रव्यकर्मण उदयवशादात्मा भवान्तरं प्रत्यभिमुखो व्रज्यामास्कन्दति सा गतिरित्युच्यते । गम्यत इति गतिरिति व्युत्पत्तावपि

13*

रूढिवशात्कस्मिंश्चिद्गतिविशेषे वर्तते गोशब्दवत्। इतरथा हि यदात्मा न गच्छति तदाऽगतिर्भवेत्। सत्कर्मावस्थायां च गतिव्यपदेशो न स्यात्। एवमन्यत्रापि। सा चतुर्विधा—नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्मनुष्यगतिर्देवगतिश्चेति। यन्निमित्त आत्मनो नारकभावस्तन्नरकगतिनाम। एवं शेषेष्वपि योज्यम्। तासु नरकादिगतिष्वव्यभिचारिणा सादृश्येनैकीकृतार्थात्मा जातिरित्याख्यायते। तन्निमित्तं द्रव्यकर्म जातिनाम। तत्पञ्चविधं—एकेन्द्रियजातिनाम, द्वीन्द्रियजातिनाम, त्रीन्द्रियजातिनाम, चतुरिन्द्रियजातिनाम, पञ्चेन्द्रियजातिनाम चेति। यस्योदयादात्मा एकेन्द्रिय इति शब्द्यते तदेकेन्द्रियजातिनाम। एवं शेषेष्वपि योज्यम्। यस्योदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिर्भवति तच्छरीरनाम। तत्पञ्चविधमौदारिकशरीरनाम, वैक्रियिकशरीरनाम, आहारकशरीरनाम, तैजसशरीरनाम, कार्मणशरीरनाम चेति। तेषां व्युत्पत्त्यादिविशेषो व्याख्यातः। यस्योदयाच्छिरउरःपृष्ठबाहूदरनलकपाणिपादानामष्टानामङ्गानां तद्भेदानां च ललाटनासिकादीनामुपाङ्गानां विवेको भवति तदङ्गोपाङ्गं नाम। तत्त्रिविधमौदारिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, वैक्रियिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, आहारकशरीराङ्गोपाङ्गनाम चेति। अङ्गोपाङ्गानां यन्निमित्ता परिनिष्पत्तिर्भवति तन्निर्माणं नाम कर्मोच्यते। तद्द्विविधं—स्थाननिर्माणं प्रमाणनिर्माणं चेति। तज्जातिनामकर्मोदयापेक्षं चक्षुरादीनां स्थानं प्रमाणं च निर्वर्तयति निर्मीयतेऽनेनेति हि निर्माणम्। शरीरनामकर्मोदयवशादुपात्तानां पुद्गलानामन्योन्यप्रदेशसंश्लेषणं यतो भवति तद्बन्धनं पञ्चविधं विज्ञायते। तस्याभावे शरीरप्रदेशानां दारुनिचयवदसंपर्कः स्यात्। यस्योदयादौदारिकादिशरीराणां पञ्चानां विवरविरहितान्योन्यप्रदेशानुप्रवेशेनैकत्वापादनं भवति तत्सङ्घातनाम पञ्चविधम्। यस्योदयादौदारिकादिशरीराकृतिनिर्वृत्तिर्भवति तत्संस्थाननाम प्रत्येतव्यम्। तत् षोढा प्रविभज्यते—समचतुरश्रसंस्थाननाम, न्यग्रोधपरिमण्डलसंस्थाननाम, स्वातिसंस्थाननाम, कुब्जसंस्थाननाम, वामनसंस्थाननाम, हुण्डसंस्थाननाम चेति। तत्रोर्ध्वाधोमध्येषु समप्रविभागेन शरीरावयवसन्निवेशव्यवस्थापनं कुशलशिल्पिनिर्वर्तितसमस्थितचक्रवदवस्थानकरं समचतुरश्रसंस्थाननाम। नाभेरुपरिष्टाद्भूयसो देहसन्निवेशस्याधस्ताच्चाल्पीयसो जनकं न्यग्रोधपरिमण्डलसंस्थाननाम न्यग्रोधाकारसमताप्रापितान्वर्थात्। तद्विपरीतसन्निवेशकरं स्वातिसंस्थाननाम। वल्मीकतुल्याकारं पृष्ठप्रदेश-

भाविबहुपुद्गलप्रचयविशेषलक्षणस्य निर्वर्तकं कुब्जसंस्थाननाम। सर्वाङ्गोपाङ्गह्रस्वव्यवस्थाविशेषकारणं वामनसंस्थाननाम। सर्वाङ्गोपाङ्गानां हुण्डसंस्थितत्वात् हुण्डसंस्थाननाम। यस्योदयादस्थिबन्धनविशेषो भवति तत्संहननं नाम। तदपि षड्विधं—वज्रर्षभनाराचसंहनननाम, वज्रनाराचसंहनननाम, नाराचसंहनननाम, अर्धनाराचसंहनननाम, कीलिकासंहनननाम, असंप्राप्तसृपाटिकासंहनननाम चेति। तत्र वज्राकारोभयास्थिसन्धि प्रत्येकं मध्ये सवलयबन्धनं सनाराचं सुसंहतं वज्रर्षभनाराचसंहननम्। तदेव वलयबन्धनविरहितं वज्रनाराचसंहननमिति बोद्धव्यम्। तदेवोभयवज्राकारबन्धनव्यपेतमवलयबन्धनं सनाराचं नाराचसंहननमित्यवसेयम्। तदेवैकपार्श्वे सनाराचमितरत्रानाराचमर्धनाराचसंहननमित्यवगन्तव्यम्। तदुभयमन्ते सकीलं कीलिकासंहननमिति विज्ञेयम्। अन्तरप्राप्तपरस्परास्थिसन्धिकं बहिःसिरास्नायुमांसघटितमसंप्राप्तसृपाटिकासंहननमित्याख्यायते। यस्योदयाच्छरीरे स्पर्शप्रादुर्भावस्तत् स्पर्शनाम। तदष्टविधं—कर्कशनाम, मृदुनाम, गुरुनाम, लघुनाम, स्निग्धनाम, रूक्षनाम, शीतनाम, उष्णनाम चेति। यन्निमित्तो देहे रसविकल्पस्तद्रसनाम। तत्पञ्चविधं—तिक्तनाम, कटुकनाम, कषायनाम, आम्लनाम, मधुरनाम चेति। यस्योदयादङ्गे गन्धाविर्भावस्तद्गन्धनाम द्विविधं—सुरभिगन्धनाम, असुरभिगन्धनाम चेति। यद्धेतुकोऽङ्गे वर्णविभागस्तद्वर्णनाम पञ्चविधं—कृष्णवर्णनाम, नीलवर्णनाम, रक्तवर्णनाम, हरिद्रावर्णनाम, शुक्लवर्णनाम चेति। अचेतनेषु कर्मोदयाभावात्कथं स्पर्शादय इति चेदुच्यते—अणुस्कन्धरूपेषु पुद्गलेषु ये स्पर्शादयस्ते तत्स्वभावपरिणामा वेदितव्याः। न तु विभावपरिणामाः कर्मकृतास्तत्र कर्मण एवाभावादिति। पूर्वशरीराकाराऽविनाशो यस्योदयाद्भवति तदानुपूर्व्यं नाम। तच्चतुर्विधं-नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम, तिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम, मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम, देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम चेति। यदा छिन्नायुर्मनुष्यस्तिर्यग्वा पूर्वेण शरीरेण वियुज्यते तदैव नरकभवं प्रत्यभिमुखस्य तस्य यत्पूर्वशरीरसंस्थानाऽनिवृत्तिकारणमपूर्वशरीरप्रदेशप्रापणसामर्थ्योपेतं च विग्रहगतावुदेति तन्नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम। एवं शेषेष्वपि योज्यम्। न चैतन्निर्माणनामकर्मसाध्यं फलमिति वक्तव्यं-पूर्वायुरुच्छेदसमकाल एव पूर्वशरीरनिवृत्तौ निर्माणनामोदयनिवृत्तेः। आनुपूर्व्योदयकालो विग्रहगतौ जघन्येनैकसमय उत्कर्षेण त्रयः समयाः। ऋजु-

गतौ तु पूर्वशरीराकारविनाशे सत्युत्तरशरीरयोग्यपुद्गलग्रहणं निर्माणनामकर्मोदयस्य व्यापारः। यस्योदयादयःपिण्डवद्गुरुत्वान्नाधःपतति न चार्कतूलवल्लघुत्वादूर्ध्वं गच्छति सशरीरो जीवस्तदगुरुलघुनामकर्मोच्यते। मुक्तात्मनां तु कर्मकृतागुरुलघुत्वाभावेऽपि स्वाभाविकं तदाविर्भवति। धर्मादीनामजीवानां गुरुलघुत्वमिति चेन्नाऽनादिपारिणामिकाऽगुरुलघुत्वगुणयोगादिति ब्रूमः। यस्योदयात्स्वयं कृतोद्बन्धनमरुत्पतनादिनिमित्त उपघातो भवति तदुपघातनाम। यस्योदयात्फलकादिसन्निधानेऽपि परप्रयुक्तशस्त्राद्याघातो भवति तत्परघातनाम। आतपति येनातपनमातपतीति वातपस्तस्य निर्वर्तकं कर्मातपनाम। तदादित्ये वर्तते। उद्योत्यते येनोद्योतनं वा उद्योतस्तन्निमित्तं कर्मोद्योतनाम। तच्चन्द्रखद्योतादिषु वर्तते। उच्छ्वसनमुच्छ्वासः प्राणापानकर्म। तद्धेतुकं भवति तदुच्छ्वासनाम। विहाय आकाशं तत्र गतिर्विहायोगतिस्तस्या निर्वर्तकं कर्म विहायोगतिनाम। तद्द्विविधं प्रशस्ताप्रशस्तविकल्पात्। वरवृषभगजादिप्रशस्तगतिकारणं प्रशस्तविहायोगतिनाम। उष्ट्रखराद्यप्रशस्तगतिनिमित्तमप्रशस्तविहायोगतिनाम। सिद्धजीवपुद्गलानां तु या विहायोगतिः सा स्वाभाविकी, न तु कर्मजा। ननु च विहायोगतिनामकर्मोदयः पक्ष्यादिष्वेव प्राप्नोति न मनुष्यादिषु विहायसि गत्यभावादिति चेत्तन्न—सर्वेषामवगाहनशक्तियोगाद्विहायस्येव गतिसद्भावात्। शरीरनामकर्मोदयान्निर्वर्त्यमानं शरीरमेकात्मोपभोगकारणं यतो भवति तत्प्रत्येकशरीरनाम। एकमेकमात्मानं प्रति प्रत्येकंशरीरं प्रत्येकशरीरनाम। बहूनामात्मनामुपभोगहेतुत्वेन साधारणं शरीरं यतो भवति तत्साधारणशरीरनाम। तदुदयवशवर्तिनो जीवाः कथ्यन्ते—यदैवैकस्य जीवस्याहारशरीरेन्द्रियप्राणापानपर्याप्तिचतुष्टयनिर्वृत्तिर्भवति तदैवाजन्तानामाहारादिपर्याप्तिनिर्वृत्तिर्जायते। यदा चैको जायते तदैवानन्ता जायन्ते। यदैवैको म्रियते तदैवानन्तानां मरणं भवति। यदा चैकस्य प्राणापानग्रहणविसर्गस्तदैवानन्ताः प्राणापानग्रहणविसर्गं कुर्वन्ति। यद्येक आहारादिनाऽनुगृह्यते तदैवानन्तास्तेनानुगृह्यन्ते। यद्येकोऽग्निविषादिनोपहन्यते तदैवानन्तानामुपघातो जायत इति। यस्योदयाद्वीन्द्रियादिषु प्राणिषु जङ्गमेषु जन्म लभते तत्त्रसनामोच्यते। एकेन्द्रियेषु पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायेषु प्रादुर्भावो यन्निमित्तो भवति तत्स्थावरनामकर्मोच्यते। यदुदयाद्रूपवानरूपो वा परेषां प्रीतिं जनयति तत्सुभगनाम। रूपादिगुणोपेतोऽपि सन् यस्योदयादन्येषामप्रीतिहेतु-

भवति तद्दुर्भगनाम। मनोज्ञस्वरनिर्वर्तनं यन्निमित्तमुपजायते प्राणिनस्तत्सुस्वरनाम। यत्तद्विपरीतफलममनोज्ञस्वरनिर्वर्तनकरं तद्दुःस्वरनाम। यदुदयाद्दृष्टः श्रुतो वा रमणीयो भवत्यात्मा तच्छुभनाम। तद्विपरीतफलं द्रष्टुः श्रोतुश्चाऽरमणीयकरं यत्तदशुभनाम। यस्योदयादन्यजीवानुग्रहोपघाताऽयोग्यसूक्ष्मशरीरनिर्वृत्तिर्भवति तत्सूक्ष्मनाम। अन्यबाधानिमित्तं स्थूलशरीरं यतो भवति तद्बादरनाम। यस्योदयादाहारादिभिरात्माऽन्तर्मुहूर्तं पर्याप्तिं प्राप्नोति तत्पर्याप्तिनाम। तत्षड्विधमाहारपर्याप्तिनाम शरीरपर्याप्तिनामेन्द्रियपर्याप्तिनाम प्राणापानपर्याप्तिनाम भाषापर्याप्तिनाम मनःपर्याप्तिनाम चेति। ननु च प्राणापानकर्मोदये वायोर्निष्क्रमणप्रवेशनात्मकं फलमुच्छ्वासकर्मोदयेऽपि तदेवेति नास्त्यनयोर्विशेष इति चेन्नैवमैन्द्रियकातीन्द्रियभेदात्तद्विशेषोपपत्तेः। तथाहि—शीतोष्णसम्बन्धजनितदुःखस्य पञ्चेन्द्रियस्य यावुच्छ्वासनिःश्वासौ दीर्घनादौ श्रोत्रस्पर्शनेन्द्रियप्रत्यक्षौ तावुच्छ्वासनामोदयजौ बोद्धव्यौ। यौ तु प्राणापानपर्याप्तिनामोदयकृतौ तौ सर्वसंसारिणां श्रोत्रस्पर्शनानुपलभ्यत्वादतीन्द्रियाविति विज्ञेयौ। यस्योदयात्षडपि पर्याप्तीः पर्यापयितुमात्मा समर्थो न भवति तदपर्याप्तिनाम। यस्योदयाद्दुष्करोपवासादितपश्चरणेप्यङ्गोपाङ्गानां स्थिरत्वं जायते तत् स्थिरनाम। यस्योदयादीषदुपवासादिकरणे स्वल्पशीतोष्णादिसम्बन्धाद्वाऽङ्गोपाङ्गानि कृशीभवन्ति तदस्थिरनाम। यस्योदयात्प्रभोपेतं शरीरं दृष्टीष्टमुपजायते तदादेयनाम। निष्प्रभं शरीरं यस्योदयादापद्यते तदनादेयनाम। ननु तैजसं नाम सूक्ष्मशरीरमस्ति, तन्निमित्ता शरीरप्रभा भवति। न पुनरादेयकर्मनिमित्तेति चेत्तन्न–तैजसस्य सर्वेषां साधारणत्वात्सर्वसंसारिजीवशरीरप्रभाविशेषप्रसङ्गात्। तस्मादादेयनामकर्मोदयनिमित्ता प्रभेति युक्तम्। पुण्यगुणानां ख्यापनं यस्योदयाद्भवति तद्यशस्कीर्तिनाम प्रत्येतव्यम्। अत्र यशोनाम गुणः। कीर्तनं संशब्दनं कीर्तिः। यशसः कीर्तिर्यशस्कीर्तिरिति कथ्यते। पापगुणख्यापनकारणमयशस्कीर्तिनाम वेदितव्यम्। यस्योदयादार्हन्त्यमचिन्त्यविभूतिविशेषयुक्तमुपजायते तत्तीर्थकरत्वनामकर्म प्रतिपत्तव्यम्। स्यान्मतं ते–यथा तीर्थकरत्वनामकर्मोच्यते तथा गणधरत्वादिनामोपसङ्ख्यानमपि कर्तव्यं, गणधरचक्रधरवासुदेवबलदेवा अपि हि विशिष्टर्द्धियुक्ता इति। तन्न वक्तव्यं—गणधरत्वादीनामन्यहेतुकत्वात्तथा हि—गणधरत्वं तावच्छ्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमप्रकर्षनिमित्तम्। चक्रधरत्वादीनि

चोच्चैर्गोत्रविशेषहेतुकानीत्यदोषः। तर्हि तदेवोच्चैर्गोत्रं तीर्थकरत्वस्यापि निमित्तमस्तु, किं तीर्थकरत्वनाम्नेति चेत्तन्न—तीर्थप्रवर्तनफलत्वात्तस्य। यद्धि तीर्थप्रवर्तनलक्षणं फलं तीर्थकरनाम्न इष्यते तन्नोच्चैर्गोत्रोदयाद-वाप्यते—चक्रधरादिषु तदनुपलब्धेः। अत्र सूत्रे पूर्वं गत्यादयो विहा-योगत्यन्ता यतः प्रतिपक्षविरहिताः प्रत्येकशरीरादयस्तु सेतरग्रहणेन विशेषयितुमिष्टास्ततस्तेषामेकवाक्यभावो न कृतः। तीर्थकरत्वस्य तर्हि किमर्थं पृथक्करणमिति चेत्प्रधानत्वात्तस्येति ब्रूमहे। तीर्थकरत्वं हि सर्वेषु शुभकर्मसु प्रधानभूतम्। ततस्तस्य पृथग्ग्रहणं क्रियते। किं च प्रत्यासन्ननिष्ठस्य तीर्थकरत्वस्योदयो जायते। ततस्तस्यान्त्यत्वात्पृथग्ग्रहणं न्याय्यम्। अत्र गत्यादिविहायोगत्यन्तानां शब्दानामितरेतरयोगे वृत्ति-र्द्रष्टव्या। तथा प्रत्येकशरीरादियशस्कीर्त्यन्तानामितरेतरयोगद्वन्द्ववृत्तीनां सेतरग्रहणेन विशेषणभूतेन सह कर्मधारयः। सहेतरैः प्रतिपक्षभूतैर्वर्तन्त इति सेतराणि प्रत्येकशरीरादीनि प्रोच्यन्ते। अत्र पिण्डाऽपिण्डप्रकृति-सामान्यापेक्षया द्विचत्वारिंशद्भेदं नाम कर्मोक्तम्। गत्यादिपिण्डप्रकृतिभेदा-पेक्षया तु सर्वं त्रिनवतिभेदं बोद्धव्यम्। तत्र पिण्डप्रकृतयः प्रतिनियता-नेकभेदसमुदयरूपाश्चतुर्दशैव रूढाः। गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गबन्धन-सङ्घातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्व्यविहायोगतिसंज्ञिकाः। शेषा-स्त्वपिण्डरूपा अष्टाविंशतिरीरिताः। सम्प्रति नामानन्तरोद्देशभाजो गोत्रस्य प्रकृतिभेदं व्याचिख्यासुराह—

उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥

गोत्रं द्विविधं द्रष्टव्यमुच्चैर्नीचैरिति विशेषणादुच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्र-मिति। तत्र लोकपूजितेषु कुलेषु प्रथितमाहात्म्येष्विक्ष्वाकूग्रकुरुहरि-जातिप्रभृतिषु जन्म यस्योदयाद्भवति तदुच्चैर्गोत्रमवसेयम्। गर्हितेषु दरिद्रप्रतिज्ञातदुःखाकुलेषु कुलेषु यत्कृतं प्राणिनां जन्म तन्नीचैर्गोत्रं प्रत्येतव्यम्। इदानीं गोत्रानन्तरमुद्दिष्टस्यान्तरायस्य प्रकारसंज्ञासङ्कीर्त-नार्थमाह—

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥ १३ ॥

अन्तराय इति वर्तते। तदपेक्षयाऽर्थभेदनिर्देशः क्रियते। दानं च लाभश्च भोगश्चोपभोगश्च वीर्यं च दानलाभभोगोपभोगवीर्याणि। तेषां

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणामन्तराय इति। एवं च स तैः प्रत्येकमभिसम्बध्यमानः पञ्चविधो जायते। दानान्तरायो लाभान्तरायो भोगान्तराय उपभोगान्तरायो वीर्यान्तराय इति। दानादिपरिणामव्याघातहेतुत्वात्कर्मविशेषस्यान्तरायव्यपदेशो भवति। तस्योदयाद्धि दृष्टकारणसाकल्येऽपि दातुकामोऽपि न प्रयच्छति। लब्धुकामोऽपि न लभते। भोक्तुमिच्छन्नपि न भुङ्क्ते। उपभोक्तुमभिवाञ्छन्नपि नोपभुङ्क्ते। उत्सहितुकामोऽपि नोत्सहते। त एव पञ्चान्तरायव्यपदेशा वेदितव्याः। ननु भोगोपभोगयोः सुखानुभवननिमित्तत्वाऽभेदाद्विशेषो नास्तीति चेत्तन्न—गन्धादिशयनादिभेदतस्तद्भेदसिद्धेः। गन्धमाल्यशिरःस्नानान्नपानादिषु हि भोगव्यवहारः। शयनासनाङ्गनाहस्त्यश्वरथादिषूपभोगव्यपदेशः। ता एता ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनां यथोत्तरप्रकृतयो निर्दिष्टास्तथोत्तरोत्तरप्रकृतयोऽपि सन्तीति ताभिरात्मनो बन्धः प्रकृतिबन्धो व्याख्यातः। अतः परं स्थितिबन्धं व्याख्यास्यामः। तत्रासामेव प्रकृतीनामनेकभेदानां यथास्वमविजीर्णानां यावन्तं कालमवस्थानं स्वाश्रयविनाशाभावात्तस्मिन् स्थितिबन्धविवक्षा भवति। सा स्थितिरुभयथा—प्रकृष्टा जघन्या च। तत्र प्रकृष्टात्प्रणिधानात्प्रकृष्टा, निकृष्टात्प्रणिधानाज्जघन्या स्यात्। तत्र यासां कर्मप्रकृतीनामुत्कृष्टा स्थितिः समाना सम्भवति तन्निर्देशार्थमाह—

आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १४ ॥

आदित इति वचनं मध्येऽन्ते वा तिसृणां ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थम्। आदौ आदितः तस्प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति तस्प्रत्ययः। तिसृणामिति वचनं प्रकृतिसङ्ख्यावधारणार्थम्। मूलप्रकृतिक्रममुल्लङ्घ्यान्तरायस्य चेति सान्त्यं वचनं समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते। का पुनरसौ समानस्थितिः? त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः। उक्तपरिमाणं सागरोपमम्। कोटीनां कोट्यः कोटीकोट्यः। सागरोपमाणां कोटीकोट्यः सागरोपमकोटीकोट्यः। त्रिंशच्च ताः सागरोपमकोटीकोट्यश्च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः। पराग्रहणं जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थम्। परा उत्कृष्टेत्यर्थः। सा पुनर्मिथ्यादृष्टेः संज्ञिनः पञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयान्तरायाणां त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिर्भवति।

इतरेषामेकेन्द्रियादीनामागमानुसारेण योज्या । तद्यथा—एकेन्द्रियपर्याप्तकस्यैकसागरोपमसप्तभागास्त्रयः। द्वीन्द्रियपर्याप्तकस्य पञ्चविंशतिसागरोपमसप्तभागास्त्रयः। त्रीन्द्रियपर्याप्तकस्य पञ्चाशत्सागरोपमसप्तभागास्त्रयः। चतुरिन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमशतसप्तभागास्त्रयः। असंज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रसप्तभागास्त्रयः। संज्ञिपञ्चेन्द्रियाऽपर्याप्तकस्यान्तःसागरोपमकोटीकोट्यः । एकेन्द्रियाऽपर्याप्तकस्य त एव भागाः पल्योपमस्यासङ्ख्येयभागोनाः। द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाऽपर्याप्तकाऽसंज्ञिनां त एव भागाः पल्योपमासङ्ख्येयभागोना वेदितव्याः। इदानीं मोहनीयस्योत्कृष्टस्थितिनिर्णयार्थमाह—

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

मोहनीयस्य कर्मणः सप्ततिः सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यभिसम्बध्यते। इयमपि परा स्थितिर्मिथ्यादृष्टेः संज्ञिनः पञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्यावगन्तव्या। इतरेषामेकेन्द्रियादीनां तु यथागमं योज्या पर्याप्तकैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणाम् । तद्यथा—पर्याप्तकैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामेकपञ्चविंशतिपञ्चाशच्छतसागरोपमाणि यथासङ्ख्यम् । अपर्याप्तकैकेन्द्रियस्य पल्योपमाऽसङ्ख्येयभागोना सैव स्थितिः। द्वीन्द्रियादीनामपि सैव पल्योपमासङ्ख्येयभागोना। पर्याप्तकाऽसंज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य सागरोपमसहस्रम्। तस्यैवापर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रं पल्योपमसङ्ख्येयभागोनम्। अपर्याप्तकसंज्ञिनोऽन्तःसागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरवसेया। सम्प्रति नामगोत्रयोरुत्कृष्टस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

नाम च गोत्रं च नामगोत्रे। तयोर्नामगोत्रयोर्विंशतिः सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिर्भवति। इयमप्युत्कृष्टा संज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्याप्तकस्यावबोद्धव्या। इतरेषामागमतो निर्णयः । तद्यथा—एकेन्द्रियपर्याप्तकस्यैकसागरोपमसप्तभागौ द्वौ । द्वीन्द्रियपर्याप्तकस्य पञ्चविंशतिसागरोपमसप्तभागौ द्वौ। त्रीन्द्रियपर्याप्तकस्य पञ्चाशत्सागरोपमसप्तभागौ द्वौ। चतुरिन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमशतसप्तभागौ द्वौ । असंज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रसप्तभागौ द्वौ । संज्ञिपञ्चेन्द्रियाऽपर्याप्त-

कस्यान्तःसागरोपमकोटीकोट्यः। एकेन्द्रियाऽपर्याप्तकस्य तावेव भागौ पल्योपमासङ्ख्येयभागोनौ। द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाऽपर्याप्तकाऽसंज्ञिनां सैव स्थितिः पल्योपमसङ्ख्येयभागोना विज्ञेया। आहायुषः कोत्कृष्टा स्थितिरित्यत्रोच्यते—

त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः ॥ १७ ॥

पुनः सागरोपमग्रहणं कोटीकोटिनिवृत्त्यर्थम्। परा स्थितिरित्यनुवर्तत एव। तत आयुःकर्मण उत्कृष्टा स्थितिस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमपरिमाणा संज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्याप्तकस्यैव भवतीति बोद्धव्यम्। इतरेषां यथागमम्। तद्यथा—असंज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्याप्तकस्य पल्योपमस्य सङ्ख्येयभागाः। शेषाणामुत्कृष्टा पूर्वकोटी विज्ञेया। अष्टानामपि कर्मप्रकृतीनामुत्कृष्टा स्थितिर्व्याख्याता। अधुना तासामेव जघन्या स्थितिर्वक्तव्या। तत्र समानजघन्यस्थितिप्रकृतिपञ्चकमवस्थाप्यानुपूर्व्योल्लङ्घनेन प्रकृतित्रयस्य जघन्यस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रद्वयमुपक्रम्यते लघ्वर्थम्—

अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

सूक्ष्मसाम्पराय इति वाक्यशेषः। अथानुपूर्व्यविशेषात्यये सति मोहायुर्व्यवहितयोरन्ययोः का जघन्या स्थितिरित्युच्यते—

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

अत्रापि सूक्ष्मसाम्पराय इति वाक्यशेषः। मुहूर्ता इत्यनुवर्तते। अपरा स्थितिरिति च। ततो द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य नामगोत्रयोरष्टौ मुहूर्ता जघन्या स्थितिः सूक्ष्मसाम्पराये वेदितव्या। अथान्यासां पूर्वमवस्थापितपञ्चकर्मप्रकृतीनां का जघन्या स्थितिरित्याह—

शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ॥ २० ॥

अन्तर्गतो मुहूर्तो यस्याः सा अन्तर्मुहूर्ता अपरा स्थितिरवशिष्टानां ज्ञानावरणादीनामवगन्तव्या। तत्र ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणां सूक्ष्मसाम्पराये मोहनीयस्यानिवृत्तिबादरसाम्पराये आयुषः सङ्ख्येयवर्षायुष्षु

तिर्यक्षु मनुष्येषु च जघन्या स्थितिर्यथासम्भवं व्याख्येया । आहोभयी ज्ञानावरणादीनामभिहिता स्थितिः । अथाऽनुभवः किंलक्षणो भवतीत्याह—

विपाकोऽनुभवः ॥ २१ ॥

ज्ञानावरणादीनां कर्मप्रकृतीनामनुग्रहोपघातात्मिकानां पूर्वास्रवतीव्रमन्दभावनिमित्तो विशिष्टः पाको विपाकः। अथवा द्रव्यक्षेत्रकालभवभावलक्षणनिमित्तभेदजनितवैश्वरूप्यो नानाविधः पाको विपाकः। स एवानुभवोऽनुभाग इति च व्याख्यायते। तत्र शुभपरिणामानां प्रकर्षभावाच्छुभप्रकृतीनामनुभवः प्रकृष्टो भवत्यशुभप्रकृतीनां तु निकृष्टः। अशुभपरिणामानां प्रकर्षभावादशुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽनुभवः। शुभप्रकृतीनां तु निकृष्टो भवति। स एवं प्रत्ययवशादुपात्तोऽनुभवो द्विधा प्रवर्तते—स्वमुखेन परमुखेन च। सर्वासां मूलप्रकृतीनां स्वमुखेनैवानुभवः। उत्तरप्रकृतीनां तु तुल्यजातीयानां परमुखेनापि भवत्यायुर्दर्शनचारित्रमोहवर्जानाम्। न हि नारकायुर्मुखेन तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्वा विपच्यते। नापि दर्शनमोहश्चारित्रमुखेन चारित्रमोहो वा दर्शनमुखेन विपच्यते। कथमयमनुभवः प्रतीयत इत्याह—

स यथानाम ॥ २२ ॥

स इत्यनेनानुभवः प्रतिनिर्दिश्यते। नामशब्देन ज्ञानावरणं मतिज्ञानावरणमित्यादि सर्वकर्मप्रकृतीनां सामान्यविशेषसंज्ञाः प्रोच्यन्ते। नाम्नामनतिक्रमेण यथानाम। ज्ञानावरणस्य फलं ज्ञानाभावः। दर्शनावरणस्य फलं दर्शनशक्त्युपरोध इत्येवमाद्यन्वर्थसंज्ञानिर्देशात्सर्वासां कर्मप्रकृतीनां सविकल्पानामनुभवः संप्रतीयत इति तात्पर्यार्थः। आह यदि विपाकोऽनुभवः प्रतिज्ञायते तदा तत्कर्मानुभूतं सत्किमावरणवदवतिष्ठते आहोस्विन्निष्पीडितसारं प्रच्यवत इत्यत्रोच्यते—

ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

तत इत्यनुभवाद्धेतोरित्यर्थः। चशब्दस्तपसा निर्जरा चेति वक्ष्यमाणनिमित्तान्तरसमुच्चयार्थः। स्वोपात्तकर्मनिर्जरणं निर्जरादेशतः

कर्मसङ्क्षय इत्यर्थः। ततोऽनुभवात्तपसा च निर्जराया जायमानत्वाद्विपाकजाऽविपाकजत्वसद्भावाद्द्वैविध्यमुपदर्शितं बोद्धव्यम्। तत्र चतुर्गतावनेकजातिविशेषावघूर्णिते संसारमहार्णवे चिरं परिभ्रमतो जीवस्य शुभाशुभस्य कर्मण औदयिकभावोदीरितस्य क्रमेण विपाककालप्राप्तस्यानुभवोदयावलीस्रोतोनुप्रविष्टस्यारब्धफलस्य स्थितिक्षयादुदयागतपरिभुक्तस्य या निवृत्तिः सा विपाकजा निर्जरा विज्ञेया। यत्तु कर्माप्राप्तविपाककालमौपक्रमिकक्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलादुदीर्योदयावलीं प्रवेश्य वेद्यते—आम्रपनसादिविपाकवदसाव-विपाकजा निर्जराऽवगन्तव्या। ननु यथोद्देशस्तथा निर्देशो भवतीति संवरात्परत्र निर्जरायाः पाठो युक्त इति पुनर्लाघवार्थमिह पाठस्य। तत्र हि पाठे क्रियमाणे विपाकोऽनुभव इति पुनरनुवादे गौरवमासज्येत। ततोऽत्राऽनुभवफलत्वेन तत्र तपःफलत्वेन च निर्जरा विज्ञातव्येति। ताः पुनः कर्मप्रकृतयो द्विविधा—घातिका अघातिकाश्चेति। तत्र ज्ञानदर्शनावरणमोहान्तरायाख्या अनन्तज्ञानदर्शनसुखवीर्यलक्षणजीवस्वरूपघातिनीत्वात् घातिकाः। इतरास्तु नामगोत्रवेद्यायुराख्या अघातिकास्तासामात्मस्वरूपाघातिनीत्वात्। ननु कथमेतन्नामादीनां कर्मत्वं पारतन्त्र्यं जीवं स्वीकुर्वन्ति स परतन्त्री क्रियते वा यैस्तानि कर्माणि जीवेन वा मिथ्यादर्शनादिपरिणामैः क्रियन्त इति कर्माणीत्युक्तत्वात्। तच्चोक्तयुक्तया नास्तीति चेन्न—तेषामपि सिद्धत्वलक्षणजीवस्वरूपप्रतिबन्धित्वात्पारतन्त्र्यकरणलक्षणकर्मत्वोपपत्तेः। कथमेवं तेषामघातिकर्मत्वमिति चेत् जीवन्मुक्तिलक्षणपरमार्हन्त्यलक्ष्मीघातित्वाभावादिति ब्रूमः। घातिकाश्च कर्मप्रकृतयो द्विविधाः—सर्वघातिका देशघातिकाश्चेति। तत्र केवलज्ञानावरण-निद्रानिद्रा-प्रचलाप्रचला-स्त्यानगृद्धि-निद्रा-प्रचला केवलदर्शनावरणद्वादशकषायमिथ्यादर्शनमोहाख्या विंशतिप्रकृतयः सर्वघातिकाः। मत्यादिज्ञानावरणचतुष्कचक्षुरादिदर्शनावरणत्रयान्तरायपञ्चकसञ्ज्वलननोकषायसंज्ञिका देशघातिकाः। तथायमपरोऽपि विशेषो द्रष्टव्यः—शरीरनामादयः स्पर्शान्ता अगुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतप्रत्येकशरीरसाधारणशरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभनिर्माणसमाख्याश्च पुद्गलविपाकप्रदाः। आनुपूर्व्यनाम क्षेत्रविपाककरम्। आयुर्भवधारणफलम्। अवशिष्टाः प्रकृतयो जीवविपाकहेतव इति उक्तोनुभागबन्धः। संप्रति प्रदेशबन्धो वक्तव्यः। तस्मिंश्च वक्तव्ये सतीमे निर्देष्टव्याः किंहेतवः?

कदा? कुतः? किंस्वभावाः? कस्मिन्? किंपरिमाणाश्चेति। तदर्थमिदं क्रमेण परिगृहीतप्रश्नापेक्षमेदं सूत्रं प्रणीयते—

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २४ ॥

नाम्नः प्रत्यया नामप्रत्ययाः। सर्वाः प्रकृतयो नामेत्युच्यन्ते स यथानामेति वचनात्। अनेन हेतुभाव उक्तः। सर्वेषु भवेषु सर्वतः। अनेन कालोपादानं कृतम्। एकैकस्य हि जीवस्यातिक्रान्ता अनन्ता भवाः। आगामिनः सङ्ख्येया असङ्ख्येया अनन्ता वा भवन्ति। योगविशेषान्निमित्तात्कर्मभावेन पुद्गला आधीयन्त इत्यनेन निमित्तविशेषनिर्देशः कृतो भवति। सूक्ष्मादिग्रहणं ग्रहणयोग्यपुद्गलस्वभावानुवर्णनार्थम्। ग्रहणयोग्याः पुद्गलाः सूक्ष्मा न स्थूला इति। एकक्षेत्रावगाहवचनं क्षेत्रान्तरनिवृत्त्यर्थम्। स्थिता इति वचनं क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थं स्थिता एव न गच्छन्त इति। सर्वात्मप्रदेशेष्विति वचनमाधारनिर्देशान्नैकप्रदेशादिषु कर्मप्रदेशा वर्तन्ते किं तर्हि ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्च सर्वेष्वात्मप्रदेशेषु व्याप्य स्थिता इति। अनन्तानन्तप्रदेशवचनं परिमाणान्तरव्यपोहार्थं—न सङ्ख्येया न चासङ्ख्येया नाप्यनन्ता इति। ते खलु पुद्गलस्कन्धा अभव्यानन्तगुणाः सिद्धानन्तभागप्रमितप्रदेशा घनाङ्गुलस्यासङ्ख्येयभागक्षेत्रावगाहिनः। एकद्वित्रिचतुःसङ्ख्येयासङ्ख्येयसमयस्थितिकाः पञ्चवर्णपञ्चरसद्विगन्धचतुःस्पर्शभावा अष्टविधकर्मप्रकृतियोग्या योगवशादात्मनात्मसात्क्रियन्त इति स एव प्रदेशबन्धः कथ्यते। तत्प्रसिद्धिः पुनस्तदनुरूपकार्यान्यथानुपपत्तेः। पुण्यपापास्रववचनसामर्थ्यात्पुण्यपापबन्धावगतौ सत्यां पुण्यकर्मप्रकृतिप्रतिपत्त्यर्थं तावदाह—

सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २५ ॥

सुखफलं सद्वेद्यम्। शुभमायुस्त्रिविधं नारकायुर्वर्जितम्। शुभनाम शुभफलं सप्तत्रिंशद्विकल्पम्। तद्यथा—मनुष्यदेवगती पञ्चेन्द्रियजातिः पञ्च शरीराणि त्रीण्यङ्गोपाङ्गानि समचतुरश्रसंस्थानवज्रर्षभनाराचसंहननप्रशस्तस्पर्शरसगन्धवर्णा मनुष्यदेवगत्यानुपूर्व्ये अगुरुलघुपरघातो-

च्छ्रासातपोद्योतप्रशस्तविहायोगतयस्त्रसबादरपर्याप्तिप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेययशस्कीर्तयो निर्माणं तीर्थंकरनाम चेति । शुभमेकमुच्चैर्गोत्रं संप्रतिपत्तव्यम् । एता द्विचत्वारिंशत्प्रकृतयः पुण्यसंज्ञा वेदितव्याः । इदानीं पापबन्धमाह—

अतोऽन्यत्पापम् ॥ २६ ॥

उक्तात्पुण्यादवशिष्टं पापं द्व्यशीतिभेदं मूलोत्तरप्रकृतिगणनादवगन्तव्यम् । तद्यथा—ज्ञानावरणस्य प्रकृतयः पञ्च, दर्शनावरणस्य नव, मोहनीयस्य साध्यपदः षड्विंशतिः, पञ्चान्तरायस्य, नरकगतितिर्यग्गती, चतस्रो जातयः, पञ्च संस्थानानि, पञ्च संहननानि, अप्रशस्तवर्णगन्धरसस्पर्शाः, नरकगतितिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यद्वयमुपघाताप्रशस्तविहायोगतिस्थावरसूक्ष्माऽपर्याप्तिसाधारणशरीराऽस्थिराऽशुभदुर्भगदुःस्वराऽनादेयाऽयशस्कीर्तयश्चेति नामप्रकृतयश्चतुस्त्रिंशत् । असद्वेद्यं नरकायुर्नीचैर्गोत्रमित्येवं व्याख्यातः सप्रपञ्चो बन्धपदार्थोऽवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानप्रत्यक्षप्रमाणगम्यस्तदुपदिष्टागमादनुमेयः ॥

शशधरकरनिकरसतारनिस्तलतरलतलमुक्ताफलहारस्फारतारानिकुरम्बबिम्बनिर्मलतरपरमोदार-
शरीरशुद्धध्यानानलोज्ज्वलज्वालाज्वलितघनघातीन्धनसङ्घातसकलविमलकेवलालोकित-
सकललोकालोकस्वभावश्रीमत्परमेश्वरजिनपतिमतविततमतिचिदचित्स्वभावा-
भिधानसाधितस्वभावपरमाराध्यतममहासैद्धान्तः श्रीजिनचन्द्र-
भट्टारकस्तच्छिष्यपण्डितश्रीभास्करनन्दिविरचित-
महाशास्त्रतत्त्वार्थवृत्तौ सुखबोधायां
अष्टमोऽध्यायस्समाप्तः ॥

अथ नवमोऽध्यायः

बन्धपदार्थो निर्दिष्टः। सांप्रतं तदनन्तरोद्देशभाजः संवरस्य निर्देशः प्राप्तकाल इत्यत आह—

आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

द्रव्यभावरूप आस्रवो द्विधोक्तः। संव्रियते येनार्थोऽसौ संवरः। तत्र संसारनिमित्तक्रियानिवृत्तिर्भावसंवरः। तन्निमित्ततत्पूर्वककर्मपुद्गलाऽऽदानविच्छेदो द्रव्यसंवरः। इदं तावद्विचार्यते—कस्मिन् गुणस्थाने कस्य संवर इत्यत्रोच्यते—मिथ्यादर्शनकर्मोदयवशीकृत आत्मा मिथ्यादृष्टिः। तत्र मिथ्यादर्शनप्राधान्येन यत्कर्मास्रवति तन्निरोधाच्छेषे सासादनसम्यग्दृष्ट्यादौ तत्संवरो भवति। किं पुनस्तन्मिथ्यात्वम्? नपुंसकवेदनरकायुर्नरकगत्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिहुण्डसंस्थानाऽसंप्राप्तसृपाटिकासंहनननरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्याऽऽतपस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणसंज्ञकषोडशप्रकृतिलक्षणम्। असंयमस्त्रिविधः—अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयविकल्पात्। तत्प्रत्ययस्य कर्मणस्तदभावे संवरोऽवसेयः। तद्यथा—निद्रानिद्रा प्रचलाप्रचला स्त्यानगृद्ध्यनन्तानुबन्धिक्रोधमानमायालोभस्त्रीवेदतिर्यगायुस्तिर्यग्गतिचतुःसंस्थानचतुःसंहननतिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्योद्योताऽप्रशस्तविहायोगतिदुर्भगदुस्स्वरानादेयनीचैर्गोत्रसंज्ञकानां पञ्चविंशतिप्रकृतीनामनन्तानुबन्धिकषायोदयकृताऽसंयमप्रधानास्रवाणामेकेन्द्रियादयः सासादनसम्यग्दृष्ट्यन्ता बन्धकाः। तदभावे तासामुत्तरत्र संवरः। अप्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगत्यौदारिकशरीरतदङ्गोपाङ्गवज्रर्षभनाराचसंहननमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम्नां दशानां प्रकृतीनामप्रत्याख्यानकषायोदयकृताऽसंयमहेतूनामेकेन्द्रियादयोऽसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्ता बन्धकाः। तदभावादूर्ध्वं तासां संवरः। सम्यङ्मिथ्यात्वगुणेनायुर्न बध्यते। प्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभानां चतसृणां प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकषायोदयकारणाऽसंयमास्रवाणामेकेन्द्रियप्रभृतयः संयताऽसंयताऽवसाना बन्धकाः। तदभावा

दुपरिष्टात्तासां संवरः। प्रमादोपनीतस्य तदभावे तस्य निरोधः। प्रमादेनोपनीतस्य कर्मणः प्रमत्तसंयतादूर्ध्वं तदभावान्निरोधः प्रत्येतव्यः। किं पुनस्तत्? असद्वेद्याऽरतिशोकाऽस्थिराऽशुभाऽयशस्कीर्तिविकल्पम्। देवायुर्बन्धारम्भस्य प्रमाद एव हेतुरप्रमादोऽपि तत्प्रत्यासन्नः। तत ऊर्ध्वं तस्य संवरः। कषाय एवास्रवो यस्य कर्मणो न प्रमादादिस्तस्य तन्निरोधे निरासोऽवसेयः। स च कषायः प्रमादविरहितस्तीव्रमन्दजघन्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु व्यवस्थितः। तत्राऽपूर्वकरणस्यादौ सङ्ख्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्राप्रचले बध्येते। तत ऊर्ध्वं सङ्ख्येयभागे त्रिंशत्प्रकृतयो देवगतिपञ्चेन्द्रियजातिवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणशरीरसमचतुरश्रसंस्थान वैक्रियिकाहारकाङ्गोपाङ्गवर्णरसगन्धस्पर्शदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्याऽगुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्तविहायोगतित्रसबादरपर्याप्तकप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेयनिर्माणतीर्थकराख्या बध्यन्ते। तस्यैव चरमसमये चतस्रः प्रकृतयो हास्यरतिभयजुगुप्सासंज्ञा बन्धमुपयान्ति। ता एतास्तीव्रकषायास्रवाः। तदभावान्निर्दिष्टाद्भागादूर्ध्वं संव्रियन्ते। अनिवृत्तिबादरसाम्परायस्यादिसमयादारभ्य सङ्ख्येयेषु भागेषु पुंवेदक्रोधसंज्वलनौ बध्येते। तत ऊर्ध्वं शेषेषु सङ्ख्येयेषु भागेषु मानसंज्वलनमायासंज्वलनौ बन्धमुपगच्छतः। तस्यैव चरमसमये लोभसंज्वलनो बन्धमेति। ता एताः प्रकृतयो मध्यमकषायास्रवाः। तदभावे निर्दिष्टस्य भागस्योपरिष्टात्संवरमाप्नुवन्ति। पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां यशस्कीर्तेरुच्चैर्गोत्रस्य पञ्चानामन्तरायाणां च मन्दकषायास्रवाणां सूक्ष्मसाम्परायो बन्धकः। तदभावादुत्तरत्र तेषां संवरः। केवलेनैव योगेन सद्वेद्यस्योपशान्तकषायक्षीणकषायसयोगानां बन्धो भवति। तदभावादयोगकेवलिनस्तस्य संवरो भवति। उक्तः संवरः। तद्धेतुप्रतिपत्त्यर्थमाह—

स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

यतः संसारकारणादात्मनो गोपनं भवति सा गुप्तिः। प्राणिपीडापरिहारार्थं सम्यगयनं समितिः। इष्टे स्थाने धत्त इति धर्मः। शरीरादीनां स्वभावानुचिन्तनमनुप्रेक्षा। क्षुधादिजनितवेदनोत्पत्तौ कर्मनिर्जरार्थं परिषह्यत इति परीषहः। तस्य जयः परीषहजयः। चारित्रशब्द आदिसूत्रे

व्याख्यातार्थः। गुप्त्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणास्तेषां गुप्त्यादीनां संवरक्रियाया साधकतमत्वात्करणसाधनत्वम्। संवरोऽधिकृतोऽपि स इति तच्छब्देन परामृश्यते, गुप्त्यादिभिः साक्षात्सम्बन्धार्थः। किं प्रयोजनमिति चेदवधारणार्थमिति ब्रूमः। स एव संवरो गुप्त्यादिभिरेव भवति नान्येनोपायेनेति। तेन तीर्थाभिषेकदीक्षा[1]शीर्षोपहारदेवताराधनादयो निवर्तिता भवन्ति। रागद्वेषमोहोपात्तस्य कर्मणोऽन्यथा निवर्तयितुमशक्यत्वात्। संवरहेतुविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

तपो धर्मान्तर्भूतमपि पृथगुच्यते उभयसाधनत्वख्यापनार्थं संवरं प्रति प्राधान्यप्रतिपादनार्थं च। ननु च तपोऽभ्युदयाङ्गमिष्टं देवेन्द्रादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वाभ्युपगमात्। तत्कथं निर्जराङ्गं स्यादिति। नैष दोष-एकस्यानेककार्यदर्शनादग्निवत्। यथाऽग्निरेकोऽपि विक्लेदनभस्मसाङ्गावादिप्रयोजन उपलभ्यते, तथा तपोऽभ्युदयकर्मक्षयहेतुरित्यत्र को विरोधः? संवरहेतुष्वादावुद्दिष्टाया गुप्तेः स्वरूपप्रतिपादनार्थं तावदाह—

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

योगो व्याख्यातः 'कायवाङ्मनस्कर्म योगः' इत्यत्र। तस्य स्वेच्छाप्रवृत्तिनिवर्तनं निग्रहः। विषयसुखाभिलाषार्थप्रवृत्तिनिषेधार्थं सम्यग्विशेषणम्। तस्मात्सम्यग्विशेषणविशिष्टात् सङ्क्लेशाऽप्रादुर्भावपरात्कायादियोगनिरोधे सति तन्निमित्तं कर्म नास्रवतीति संवरप्रसिद्धिरवगन्तव्या। सा त्रितयी--कायगुप्तिर्वाग्गुप्तिर्मनोगुप्तिरिति। तत्राऽशक्तस्य मुनेर्निरवद्यवृत्तिख्यापनार्थमाह—

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यगिति वर्तते। तेनेर्यादयो विशेष्यन्ते-सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यगेषणा सम्यगादाननिक्षेपः सम्यगुत्सर्ग इति। ता एताः पञ्च समि-

---

1 आशिषोपहार—क.

तयो विदितजीवस्थानादिविधेर्मुनीन्द्रस्य प्राणिपीडापरिहाराभ्युपाया वेदितव्याः। तथा प्रवर्तमानस्याऽसंयमपरिणामनिमित्तकर्मास्रवाऽभावात्संवरो भवतीति। तृतीयसंवरहेतोर्धर्मस्य भेदप्रतिपादनार्थमाह—

उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्य-ब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यत इति चेदत्रोच्यते—आद्यं तावत्प्रवृत्तिनिग्रहार्थम्। तत्राऽसमर्थानां प्रवृत्त्युपायप्रदर्शनार्थं द्वितीयम्। इदं पुनर्दशविधधर्माख्यानं प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं वेदितव्यम्। शरीरस्थितिहेतुमार्गणार्थं परकुलान्युपव्रजतो भिक्षोर्दुर्जनाक्रोशप्रहसनावज्ञाताडशरीरव्यापादनादीनां सन्निधानेऽपि कालुष्यानुत्पत्तिः क्षमा। जात्यादिकृतमदावेशवशादभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणम्। योगस्यावक्रतार्जवम्। [1]प्रकर्षप्राप्ता लोभनिवृत्तिः शौचम्। सत्सु प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यमित्युच्यते। अथैतद्भाषासमितावन्तर्भवतीति चेन्नैष दोषः—समितौ प्रवर्तमानो मुनिः साधुष्वसाधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्वन् हितं मितं च ब्रूयादन्यथा रागानर्थदण्डदोषः स्यादिति वाक्समित्यर्थः। इह पुनः सन्तः प्रव्रजितास्तद्भक्ता वा तेषु साधुषु सत्सु ज्ञानचारित्रशिक्षणादिषु बह्वपि कर्तव्यमित्यनुज्ञायते। धर्मोपबृंहणार्थं समितिषु प्रवर्तमानस्य [2]प्राणीन्द्रियपरिहारः संयमः। कर्मक्षयार्थमागमाविरोधेन तप्यत इति तपः। तदुत्तरत्र वक्ष्यमाणद्वादशविकल्पमवसेयम्। संयमयोग्यज्ञानादिप्रदानं परिग्रहनिवृत्तिर्वा त्यागः। उपात्तेष्वपि शरीरादिषु संस्कारापोहनं नैर्मल्यं वाकिंचन्यम्। अब्रह्मनिवृत्तिर्निरतिचारब्रह्मचर्यम्। प्रत्येकमुत्तमविशेषणं क्षमादीनां दृष्टप्रयोजनापेक्षक्षमादेस्तदाभासत्वज्ञापनार्थम्। तान्येतानि दशापि धर्म इत्याख्यायते। अनुप्रेक्षानिर्देशार्थमाह—

अनित्याशरणसंसारैकत्वाऽन्यत्वाऽशुच्यास्रवसंवरनिर्जरालोकबोधि-दुर्लभधर्मस्वाख्यातत्वाऽनुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

शरीरेन्द्रियविषयभोगादेर्भङ्गुरत्वमनित्यत्वम्। संसारदुःखोपद्रुतस्य शरणाभावोऽशरणत्वम्। स्वोपात्तकर्मवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः

---

[1] प्रकर्षप्राप्तलोभनिवृत्तिः—क. [2] एकेन्द्रियादिप्राणिपीडापरिहारः प्राणिसंयमः, शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु रागानभिष्वङ्ग इन्द्रियसंयम इत्यर्थः.

संसारः। दुःखानुभवनं प्रत्यसहायत्वमेकत्वम्। शरीरादपि जीवस्य व्यतिरेकोऽन्यत्वम्। शरीरस्याऽशुचिकारणकार्यस्वभावत्वमशुचित्वम्। आस्रवसंवरनिर्जरालोकाः पूर्वमेवोक्तार्थाः। सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणां ज्ञप्तिरनुष्ठानं च बोधिः। तद्योग्यत्रसभावादिकृच्छ्रप्राप्तिर्बोधिदुर्लभत्वम्। सर्वज्ञवीतरागैर्धर्मस्य शोभनाख्यानं धर्मस्वाख्यातत्वम्। एतेषां प्रत्येक-मनुचिन्तनं भावनमनुप्रेक्षा द्वादश भवन्ति। परीषहजयप्रतिपत्त्यर्थमाह—

मार्गाऽच्यवननिर्जरार्थं [1]परिसोढव्याः परीषहाः ॥८॥

संवरस्य प्रकृतत्वात्तेन मार्गो विशेष्यते। संवरो मार्ग इति। तदच्यवनार्थं निर्जरार्थं च परिसोढव्याः परीषहाः। क्षुत्पिपासादिसहनं कुर्वन्तो जिनोपदिष्टान्मार्गादप्रच्यवमानास्तन्मार्गपरिक्रमणपरिचयेन कर्मा-गमद्वारं संवृण्वन्त औपक्रमिकं कर्मफलमनुभवन्तः क्रमेण निर्जीर्णकर्माणो मोक्षमवाप्नुवन्ति। तत्स्वरूपसङ्ख्यासंप्रतिपत्त्यर्थमाह—

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याक्रोशवध-याचनाऽलाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानाऽदर्शनानि॥ ॥९॥

क्षुधादयो वेदनाविशेषा द्वाविंशतिः। तेषां सहनं मोक्षार्थिना कर्तव्यम्। एतेषां परीषहाणां जयाः संवरहेतवः प्रतिपत्तव्याः। कर्म-साधनाश्चैते परीषहाः। तज्जयानां संवरहेतुत्वेन निर्देशात्। प्रतिज्ञात-संयमपरिरक्षणार्थं चाधिकाया अतिक्षुधः सहनं क्षुज्जयः। तथा पिपा-सायाः शीतस्योष्णस्य दंशमशकस्य नाग्न्यस्याऽरतेः सविभ्रमविशा-लायाः स्त्रियश्चर्याया निषद्यायाः शय्याया आक्रोशस्य वधस्य याच-नस्याऽलाभस्य रोगस्य तृणस्पर्शस्य मलस्य सत्कारपुरस्काराग्रहस्य प्रज्ञावलेपस्याऽज्ञानस्याऽदर्शनस्य च प्रव्रज्याद्यनर्थकत्वाऽसमाधानलक्ष-णस्य सहनं जयो निश्चेतव्यः। एवं परीषहानसङ्कल्प्योपस्थितान्सहमान-स्याऽसङ्क्लिष्टचेतसो रागादिपरिणामास्रवनिरोधान्महासंवरो जायते। कश्चिदाह—"किमिमे परीषहाः सर्वे संसारमहाटवीमतिक्रमितुमभ्युद्यत-मभिद्रवन्त्युत कश्चिदस्ति प्रतिविशेषः?" इत्यत्रोच्यते—अमी व्याख्यात-

---

1 "सोढः" इति सूत्रेण षत्वप्रतिषेधः.

लक्षणाः क्षुधादयश्चारित्रान्तराणि प्रति भाज्याः, नियमेन पुनरनयोः प्रत्येतव्याः—

सूक्ष्मसाम्परायच्छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

सूक्ष्मसाम्परायस्य च्छद्मस्थवीतरागस्य च क्षुधादयश्चतुर्दशैव परीषहा इति नियमादन्येषामसम्भवः। ननु च्छद्मस्थवीतरागस्य निर्मोहत्वात्तत्र चतुर्दशेति नियमोऽस्तु—मोहनिमित्तनाग्न्याऽरतिनिषद्याक्रोशस्त्रीयाचनासत्कारपुरस्काराऽदर्शनपरीषहाष्टकाभावात्। सूक्ष्मसाम्पराये तु कथम्? मोहसद्भावादिति चेत्तन्न—सूक्ष्ममोहस्य सन्मात्रत्वादकिञ्चित्करत्वात् स्वकार्यपरीषहजननाऽसमर्थत्वात्। तत एव परीषहाभावो मोहसहायस्य वेदनीयस्य क्षुधादिर्जनितृत्वप्रसिद्धेरिति चेन्न—शक्तिरूपेण तदभिधानात्। सर्वार्थसिद्धस्य सप्तमपृथिवीगमनवत्। व्यक्तिरूपेण तु तदभाव एवानयोरिति सर्वमनवद्यम्। समाविर्भूतकेवलज्ञाने कियन्तः सम्भाव्यन्त इत्याह—

एकादश जिने ॥ ११ ॥

निरस्तघातिकर्मचतुष्टये जिने वेदनीयसद्भावात्तदाश्रया एकादशपरीषहाः सन्ति। ज्ञानावरणान्तरायमोहाभावात्तन्निमित्तैकादशपरीषहाभावात्। तर्हि जिनेन्द्रे क्षुधादयोऽपि मा भूवन्मोहरहितस्य वेदनीयस्य तत्र सतोऽपि क्षुधादिजननासमर्थत्वात्। तच्चाप्रसिद्धोदासीनपुरुषवत्। सत्यमेवैतदुपचारेण तत्र तेषामभिधानात्। सकलार्थसाक्षात्कारिणोऽमनस्कस्य चिन्तानिरोधाभावेपि ध्यानाभिधानवत्। किं तदुपचारनिमित्तमिति चेत्परीषहसामग्र्येकदेशवेदनीय इति ब्रूमहे। सर्वे व्यक्तिरूपेण क्व सम्भवन्तीत्याह—

बादरसाम्पराये सर्वे ॥ १२ ॥

सम्परायः कषायः। बादरः सम्परायो यस्य स बादरसाम्परायः। नेदं गुणस्थानविशेषग्रहणं किं तर्ह्यर्थनिर्देशः। तेन प्रमत्तादीनां संयतानां ग्रहणम्। तेषु ह्यक्षीणाश्रयत्वात्सर्वे सम्भवन्तीति। कस्मिन्पुनश्चारित्रे तेषां सम्भवः? सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसंयमेष्वन्यतमे

सर्वेषां सम्भवः। अत्राह—गृहीतमेव परीषहाणां स्थानविशेषावधारणमिदं तु न विद्मः—कस्याः प्रकृतेः किं कार्यमित्यत्रोच्यते—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥ १३ ॥

प्रज्ञा चाऽज्ञानं च ज्ञानावरणे सति सम्भवः । प्रज्ञा कथं ज्ञानावरणे? तस्यास्तदभाव एव भावादिति चेत्तन्न—अवध्याद्यन्यकेवलज्ञानावरणसद्भावे सति प्रज्ञायाः सम्भवात्। सा मोहादिति चेन्न—मोहभेदानां परिगणितत्वात्। प्रज्ञा मोहनीयाऽसत्वाद्भवति। पुनरपरयोः परीषहयोः प्रकृतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

दर्शनमोहे सत्यदर्शनं तत्त्वार्थाऽश्रद्धानं न पुनरवध्यादिदर्शनाभावः। तस्याऽज्ञानपरीषहेऽन्तर्भावात्, तदविनाभावित्वेन स्थितत्वात्, तस्य दर्शनमोहनिमित्तत्वाच्च । तथान्तरायभावे सत्यलाभः। सामर्थ्याल्लाभान्तराय इति गम्यते । कार्यविशेषस्य कारणविशेषादेव भावात्। आह—यद्याद्ये मोहनीयभेदे एकः परीषहः अथ द्वितीयस्मिन् कति सम्भवन्तीत्यत्रोच्यते—

चारित्रमोहे नाग्न्याऽरतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥

जुगुप्सायां मोहविशेषे नाग्न्यबाधा । अरतावरतिपरीषहः । पुंवेदे स्त्रीबाधा । प्रत्याख्यानकषाये निषद्यापरीषहः। क्रोधे चाक्रोशः। लोभे याचना । माने सत्कारपुरस्काराभिनिवेश इति चारित्रमोहसामान्याभिधानेऽपि सामर्थ्याद्विशेषावगमः । अवशिष्टपरीषहप्रकृतिविशेषप्रतिपादानार्थमाह—

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

उक्ता एकादशपरीषहास्तेभ्योऽन्ये शेषा वेदनीये सति सम्भवन्तीति वाक्यशेषः। के पुनस्त इति चेदुच्यते—क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरीषहा इति परिगणनम् । सर्वत्र

चासाधारणकारणत्वं परीषहाणां विज्ञेयमन्यथोक्तप्रतिनियमाभावात्। एकस्मिन्नात्मनि युगपत्कियन्तः सम्भवन्ति परीषहा इत्याह—

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकान्नविंशतेः ॥ १७ ॥

एकस्मिन्नात्मनि युगपदेको वा द्वौ वा त्रयादयो वा भाज्या विकल्प्याः। आ कुतः? ऐकान्नविंशतेः। आङोऽभिविध्यर्थत्वादेकान्नविंशतिसम्प्रत्ययो विंशतिरेकान्नेति चेत् शीतोष्णयोरेकः। शय्यानिषद्याचर्याणामन्यतम एव भवति। प्रज्ञाऽज्ञानयोर्विरोधादष्टादशप्रसङ्ग इति चेदुच्यते—श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञापरीषहः। अवध्याद्यपेक्षयाऽज्ञानपरीषहसहनमिति नास्ति विरोधः। चारित्रप्रतिपत्त्यर्थमाह—

सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराय-
यथाख्यातमिति चारित्रम् ॥ १८ ॥

सामायिकं सर्वसावद्यनिवृत्तिः सार्वकालिकी। नियतकालिकी तु श्रावकाणां शिक्षाव्रतशीलकथनकाल एवोक्ता। प्रमादकृताऽनर्थप्रबन्धविलोपे सम्यक्प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना, विकल्पनिवृत्तिर्वा। प्राणिपीडापरिहारेण विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंश्चारित्रे तत्परिहारविशुद्धिचारित्रम्। सूक्ष्मकषायं सूक्ष्मसाम्परायिकम्। अनादिमोहस्य संसारिणोऽवस्थान्तरे मोहोपशमक्षयकाल एवाख्यातमथाख्यातम्। तदेव यथाख्यातमित्युच्यते यथास्थितात्मस्वभावत्वात्। इतिशब्देन परिसमाप्तिवाचिना निःश्रेयसकारणपर्यन्तता यथाख्यातस्य गम्यते। तदेतत्पञ्चविधं चारित्रं प्रतिपत्तव्यम्। एवं गुप्त्यादिभिः प्रतिपादितैरास्रवनिरोधः संवरः सिद्ध्यति। तत्र गुप्त्यसमर्थस्य समितिषु वृत्तिस्तासु च वर्तमानस्य धर्मानुप्रेक्षापरीषहजयाश्चारित्रं च यथासम्भवं विज्ञेयम्। धर्मान्तर्भूतः संयम एव चारित्रं नान्यदिति चेत्सत्यं प्रधाननिःश्रेयसकारणत्वख्यापनार्थं पुनस्तस्य पृथग्वचनम्। तपसा संवरो निर्जरा चेत्युक्तम्। तद्द्विविधम्—बाह्यमाभ्यन्तरं च। तत्र बाह्यं विभागतो व्याचष्टे—

अनशना[1]वमौदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासन-
कायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षमन्तरङ्गतपःसिद्ध्यर्थमभोजनमनशनम्। तदवधृतकाल-मनवधृतकालं च । संयमप्रजागरणाद्यर्थमेव हीनोदरत्वमावमौदर्यम् । एकागाररथ्यार्धग्रामादिसङ्कल्पैः कायचेष्टा वृत्तिपरिसङ्ख्यानम्। घृतादि-रसपरित्यजनं रसपरित्यागः । योषिदाद्यसम्पृक्तं शय्यासनं विविक्त-शय्यासनम् । स्वयंकृतस्थानमौनातपनादिक्लेशः कायक्लेशः । एते षडपि भेदा बाह्यमस्मदादिकरणग्राह्यं तपः कर्मनिर्दहनसमर्थमवबोद्धव्यम्। तथा-भ्यन्तरं तपः प्राह—

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

एतानि प्रायश्चित्तादीन्युत्तरमाभ्यन्तरं तपः स्वयं संवेद्यत्वाद्बाह्य-द्रव्याऽनपेक्षत्वादन्यतीर्थिकाऽगम्यत्वाच्च । तद्भेदप्रतिपादनार्थमाह—

नवचतुर्दशपञ्चद्वि[2]भेदं यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

नवभेदं प्रायश्चित्तं, चतुर्भेदो विनयः, दशभेदं वैयावृत्यं, पञ्चभेदः स्वाध्यायः, द्विभेदो व्युत्सर्ग इति यथाक्रमं यथासङ्ख्येन सम्बन्धोऽवधार-णीयः प्राग्ध्यानादिति वचनात् । तत्र प्रायश्चित्तभेदानाह—

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोप-
स्थापनाः ॥ २२ ॥

तत्र गुरवे स्वयंकृतवर्तमानप्रमादनिवेदनं निर्दोषमालोचनम् । मिथ्यादुष्कृताभिधानाद्यभिव्यक्तप्रतिक्रियमतीतदोषनिराकरणं प्रतिक्रमणं। ते एवालोचनप्रतिक्रमणे तदुभयम् । संसक्तोपकरणादिविभाजनं विवेकः। कायोत्सर्गादिकरणं व्युत्सर्गः । अनशनादिलक्षणं तपः । दिवस-

---

1 अवमोदरस्य भावः कर्म वा आवमौदार्यम्. "अवमोदर्य" इति सर्वत्र पाठो दृश्यते.

2 भेदा—ख.

पक्षादिना प्रव्रज्याहापनं छेदः। पक्षादिविभागेन दूरतः परिवर्जनं परिहारः। पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापना। एवं प्रतिज्ञातव्रते चित्तदार्ढ्याराधनं लोकचित्तरञ्जनं प्रायश्चित्तं नवभेदं प्रत्येतव्यं। विनयप्रकारानाह—

ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः॥ २३॥

सम्यग्दर्शनादिगुणेषु तद्वत्सु च नीचैर्वृत्तिर्विनय इत्याख्यायते। तेनाधिकृतेनात्राभिसम्बन्धः क्रियते ज्ञानविनयो दर्शनविनयश्चारित्रविनय उपचारविनयश्चेति। सबहुमानमोक्षार्थज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिर्ज्ञानविनयः। शङ्कादिदोषविरहिततत्त्वार्थश्रद्धानं दर्शनविनयः। तत्त्वतश्चारित्रसमाहितचित्तता चारित्रविनयः। प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिष्वभ्युत्थानाभिगमनाञ्जलिकरणादिरुपचारविनयः। परोक्षेष्वपि कायवाङ्मनोभिरञ्जलिक्रियागुणसङ्कीर्तनानुस्मरणादिकं करणीयम्। वैयापृत्यभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षग्लानगणकुलसङ्घसाधुमनोज्ञानाम्॥ २४॥

वैयापृत्यमेतदनुग्रहाय व्यापृतत्वमिति[1] प्रत्येकं घटनाद्दशभेदम्। तत्राचरन्ति तस्माद्व्रतानीत्याचार्यः। उपेत्य तस्मादधीयत इत्युपाध्यायः। महोपवासाद्यनुष्ठायी तपस्वी। शिक्षाशीलः[2] शैक्षः। रोगादिक्लिन्नशरीरो ग्लानः। स्थविरसन्ततिस्थो गणः। दीक्षकाचार्यस्य शिष्यसंस्त्यायः कुलम्। ऋषिमुनियत्यनगारचातुर्वर्णश्रमणनिवहः सङ्घः। साधुश्चिरप्रव्रजितः। शिष्टसम्मतो विद्वत्ववक्तृत्वमहाकुलत्वादिभिर्मनोज्ञः प्रत्येतव्योऽसंयतसम्यग्दृष्टिर्वा। एषां व्याधिपरीषहमिथ्यात्वाद्युपनिपाते निरवद्यविधिना तत्प्रतीकारो वैयापृत्यम्। बाह्यद्रव्यासम्भवे स्वकायेन वाचा तदानुकूल्यानुष्ठानं वा। स्वाध्यायविकल्पप्रतिपादनार्थमाह—

वाचनापृच्छनाऽनुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशाः॥ २५॥

स्वाध्यायः पञ्चधेति वचनात्तत्र ग्रन्थाऽर्थोभयप्रधानं वाचना। संशयविच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा परानुयोगः पृच्छना। निश्चिता-

---

1 कामचेष्टया द्रव्यान्तरेण वा व्यावृत्तस्य भावः कर्म वा वैयावृत्यमिति राजवार्तिके श्लोकवार्तिकादिग्रन्थान्तरे च. 2 "शैक्ष्य" इति राजवार्तिकादिग्रन्थान्तरे.

र्थस्य मनसाऽभ्यासोऽनुप्रेक्षा। घोषशुद्धं परिवर्तनमाम्नायः। धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेशः प्रज्ञातिशयप्रशस्ताध्यवसायाद्यर्थः। शोभनाध्यायः स्वाध्याय इति वचनाददृष्टप्रयोजनापेक्षः स्वाध्यायाभ्यासः कथितो भवति। व्युत्सर्गः कायकषाययोरित्याह—

बाह्याभ्यन्तरोपध्योः ॥ २६ ॥

स्वयमात्मनाऽनुपात्तोऽर्थो बाह्योपधिः। उपात्तस्तु क्रोधादिराभ्यन्तरोपधिः। तयोर्व्युत्सर्गो द्विविधः। कायत्यागो वा नियतकालोऽनियतकालश्चेति। [1]तस्यानेकत्र वचनमनर्थकमनेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न—[2]शक्त्यपेक्षत्वात्—कस्यचित्कचित्त्यागो शक्तिरिति। व्रतप्रायश्चित्तधर्मविकल्पत्वेनाप्यस्याभिधानं न विरुध्यते। अथ ध्यानप्रतिपादनार्थमाह—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ॥ २७ ॥

उत्तमसंहननं वज्रर्षभनाराचसंहननं, वज्रनाराचसंहननं, नाराचसंहननमिति त्रिविधम्। प्रथमस्य निःश्रेयसहेतुध्यानसाधनत्वात्तदितरयोश्च प्रशस्तध्यानहेतुत्वादुत्तमत्वम्। उत्तमं संहननमस्येत्युत्तमसंहननः। तस्य ध्यानमनुवर्ण्यमानं भवति नाऽन्यस्य, तत्राऽसमर्थत्वादिति ध्यातृनियमः। एकस्मिन्नग्रे प्रधाने वस्तुन्यात्मनि परत्र वा चिन्तानिरोधो निश्चलता, चिन्तान्तरनिवारणं चैकाग्रचिन्तानिरोधः। स ध्यानमिति ध्येयध्यानस्वरूपनियमः। तथा चानेकत्वाभिधाने प्रधाने वाऽविद्योपकल्पिते वस्तुनि ध्याननिवृत्तिः, स्थैर्यानुत्पत्तेरतिप्रसङ्गाच्च। आत्मनैव ध्यानमात्मन्येव चेत्यप्यपास्तं चिन्तायाः स्वार्थविषयतोपपत्तेः। सकलचिन्ताऽभावमात्रं चिन्तामात्रं वा ध्यानमिति च दूरीकृतम्। सर्वथाऽप्यभावस्य प्रमाणपुरुषस्वरूपस्य च सकलचिन्ताशून्यस्य ध्यानत्वे मुक्तावपि [3]तत्प्रसङ्गात्। यतोऽसंप्रज्ञातो योगो निःश्रेयसहेतुर्येन तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वर्ण्यते तदेव निःश्रेयसं तदेव तद्ध्यानमिति चेद्व्याहतमिदं सर्वथैकस्वभावस्यात्मनो युगपत्स्वभावद्वयाऽयोगात्। तस्य स्वभावनानात्वे जैनमतसिद्धिः—स्थिरचिन्तात्मकस्यात्मनो ध्यानत्वेनेष्टत्वात्। ततोऽन्यत्रोपचारेण ध्यानव्यवहा-

---

[1] व्युत्सर्गस्य—त्यागस्येत्यर्थः. [2] कचित्सावद्यं, कचिन्निरवद्यं, कचिन्नियतकालं, कचिदनियतकालं प्रत्याख्यायत इत्यर्थः. [3] ध्यानत्वप्रसङ्गात्.

रात्। तदुपचारकारणस्याप्यभावे मुक्तत्वसिद्धेः। एकाग्रेण एकमुखेन चिन्तानियम एकाग्रचिन्तानिरोध इति वा प्रतिपादयितव्यं-अक्षसूत्रादिपरिगणनेन विविधमुखेन चिन्तायाः सर्वथा ध्याननिवृत्त्यर्थम्। क्षणिकाद्येकान्तवादिनां ध्यानाभावो ध्यातृध्येययोरभावे ध्यानाऽनुपपत्तेः। ध्यानाभावश्च सर्वथार्थक्रियाविरोधाज्जात्यन्तरस्यैव तथाभावसिद्धेः। केषांचिदनेकसंवत्सरकालमपि ध्यानमिति मतं तदप्यान्तर्मुहूर्तादिति वचनान्निराकृतम्। ततः परं परावृत्तेरध्यानत्वसिद्धिः। संप्रति तद्भेदनिर्णयार्थमाह—

आर्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

ऋतं दुःखमर्दनमर्तिर्वा। तत्र भवमार्तम्। रुद्रः क्रूराशयस्तस्य कर्म तत्र भवं वा रौद्रम्। धर्मो व्याख्यातः। धर्मादनपेतं धर्म्यम्। शुचिगुणयोगाच्छुक्लम्। तदेतच्चतुर्विधं ध्यानं द्वैविध्यमश्नुते। कुत इति चेत्—प्रशस्ताऽप्रशस्तभेदात्। अप्रशस्तमपुण्यास्रवकारणत्वात्। कर्मनिर्दहनसामर्थ्यात्प्रशस्तम्। किं पुनस्तदिति चेदुच्यते—

परे मोक्षहेतू ॥ २९ ॥

सामर्थ्यात्पूर्वे संसारहेतू इति गम्यते। परयोरेव धर्म्यशुक्लयोर्विशुद्धरूपत्वात्, पूर्वयोरार्तरौद्रयोरप्रशस्तत्वसद्भावात्। तत्र चतुर्भेदस्यार्तस्य प्रथमभेदकथनार्थमाह—

आर्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३० ॥

अमनोज्ञस्य मनोऽरतिहेतोरर्थस्य सम्यक्प्रयोगे सति तद्विप्रयोगार्थं स्मृतेश्चिन्तायाः समन्वाहारः पौनःपुन्यमार्तमेकं प्रत्येतव्यम्। द्वितीयमाह—

तद्विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

मनोरतिहेतोरर्थस्य सम्यक्प्रयोगेऽसति तत्संप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारो द्वितीयमार्तमवसेयम्। तृतीयमाह—

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

असद्वेद्योदयाद्वेद्यत इति वेदना पीडा प्रकरणादिह ग्राह्या। तस्याश्च स्मृतिसमन्वाहारो "बाधते मामियं धिक्" इति पुनश्चिन्तनं यत्तत्तृतीयमार्तं विज्ञेयम्। चतुर्थमाह—

निदानं च ॥ ३३ ॥

अनागतभोगाकाङ्क्षणं निदानम् । तच्चार्तं निश्चेयम् । विपरीतं मनोज्ञस्येत्यनेनैव गतमेतदिति चेत्तन्न—अप्राप्तपूर्वविषयत्वान्निदानस्य । प्राप्तवियोगे संप्रयोगगोचरत्वात्तस्य स्मृतिसमन्वाहारः । कथं तद्ध्यानमिति चेदेकाग्रत्वेन चिन्तान्तरनिरोधरूपत्वसद्भावात् । तर्हि सर्वचिन्ताप्रबन्धानां ध्यानत्वप्राप्तिरिति चेत्किमनिष्टम् ? स्तोककालस्य चिन्तनस्य स्थिरत्वानुभवात् ध्यानसामान्यलक्षणस्य बाधितुमशक्यत्वात् । तत्स्वामिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३४ ॥

तदार्तध्यानं चतुर्विधमेषामविरतादीनां भवतीति वेदितव्यम् । अन्येषामप्रमत्तादीनां तन्निमित्तत्वाभावात् । तत्राऽविरतस्याऽसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तस्यार्तं चतुर्विधमपि सम्भवति । देशविरतस्य प्रमत्तसंयतस्य च निदानवर्जं सम्भवति । निदाने सति सशल्यत्वेन व्रतित्वायोगात् । व्यवहारतो देशविरतस्य चतुर्विधमपि भवति स्वल्पनिदानेनाऽणुव्रतित्वस्याऽविरोधात् । रौद्रं केभ्यः कयोश्च सम्भवतीत्याह—

हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

नन्वस्तु तावदविरतस्य हिंसादिभ्यो हेतुभ्यो रौद्रं तस्य सद्भावात्, देशविरतस्य तु कथम् ? तस्य तदभावादिति चेत्—तस्यापि हिंसाद्यावेशाद्वित्तादिसंरक्षणतन्त्रत्वाच्च स्मृतिसमन्वाहारस्यानुवृत्तेः सामर्थ्यादेव हिंसादीनां स्मृतिसमन्वाहारो रौद्रं हिंसादिभ्यः प्रादुर्भावात् । धर्म्यप्रतिपादनार्थमाह—

आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ॥ ३६ ॥

विचयः परीक्षा । सर्वज्ञाज्ञयाऽत्यन्तपरोक्षार्थावधारणार्थमित्थमेव सर्वज्ञाज्ञासंप्रदाय इति विचारणमाज्ञाविचयः । सर्वज्ञज्ञातार्थसमर्थनं वा हेतुसामर्थ्यात् । एवं सन्मार्गापायः स्यादिति चिन्तनमपायविचयः ।

सन्मार्गापायो नैवमिति वा। कर्मविपाकचिन्तनं विपाकविचयः। तत्कारणात्मपरिणामचिन्तनं वा। लोकाकृतिचिन्तनं संस्थानविचयः। लोकस्वभावावधारणं वा। एवमाज्ञादिविचयाय स्मृतिसमन्वाहारो धर्म्यध्यानमवधारणीयम्। तच्च प्रमत्ताऽप्रमत्तयोः, संयतासंयतस्य असंयतस्य तद्विरोधाद्धर्म्यध्यानमुपचारेणैव संभवति। धर्म्यानन्तरं शुक्लं चतुःप्रकारं वक्ष्यमाणभेदमपेक्ष्याद्ययोस्तावत्स्वामिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

वक्ष्यमाणेषु शुक्लध्यानविकल्पेष्वाद्ये शुक्लध्याने देशतः कार्त्स्न्यतो वा पूर्वश्रुतवेदिनो भवतः—श्रुतकेवलिन इत्यर्थः। चशब्देन धर्म्यमपि पूर्ववेदिनो भवतीति समुच्चीयते। तत्र शुक्ले श्रेण्यारोहिण एव। पूर्वस्य तु धर्म्यमिति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिविभागः। तदुत्तरे कस्येत्याह—

परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

सयोगस्याऽयोगस्य च समुत्पन्नकेवलज्ञानस्योत्तरे शुक्लध्याने भवतः। कानि पुनश्चत्वारि शुक्लानि येषु पूर्वे पूर्वविदः, परे केवलिनोऽवगम्येते? इत्याह—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरत-क्रिया[1]निवृत्तीनि ॥ ३९ ॥

पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रिया[1]निवृत्तीनि शुक्लानि वक्ष्यमाणलक्षणानि भवन्ति। तेषां प्रतिनियतयोगावलम्बनत्व-प्रतिपादनार्थमाह—

त्र्येकयोगकाययोगाऽयोगानाम् ॥ ४० ॥

पृथक्त्ववितर्कादिभिर्यथासङ्ख्यमभिसम्बन्धः क्रियते। त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्कम्। तदन्यतमैकयोगस्यैकत्ववितर्कम्। काययोगस्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति। [2] अयोगस्य व्युपरतक्रियानिवृत्ति भवति। तत्राद्ययोः शुक्लयोर्निश्चयार्थमाह—

---

1 "निर्वर्तीनि" इति राजवार्त्तिकादौ पाठः. 2 व्युपरतक्रियस्य—ख.

एकाश्रये सवितर्क[1]विचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

एकः पुरुष आश्रयो ययोस्ते एकाश्रये । उभे अप्येते शुक्ले परिप्राप्तश्रुतज्ञाननिष्ठेन पुरुषेणारभ्येते इत्यर्थः । वितर्कश्च विचारश्च वितर्कविचारौ । ताभ्यां सह वर्तेते इति सवितर्कविचारे पूर्वे पृथक्त्वैकत्ववितर्के इत्यर्थः । तत्र यथासङ्ख्यप्रसङ्गेऽनिष्टनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—

अविचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥

पूर्वयोर्यद्द्वितीयं तदविचारं प्रत्येतव्यम् । तदुक्तं भवति—आद्यं सवितर्कं सविचारं च भवति । द्वितीयं सवितर्कमविचारं चेति । अथ वितर्कविचारयोः कः प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥

मतिज्ञानविशेषश्चिन्ताख्यो न वितर्कः किं तर्हि तत्पूर्वकं [2]श्रुतशब्दयोजनासहितं वितर्कणमूहनं वितर्क इत्याख्यायते । कोऽयं विचार इत्याह—

विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः ॥ ४४ ॥

द्रव्यात्पर्यायार्थे पर्यायाच्च द्रव्यार्थे सङ्क्रमणमर्थसङ्क्रान्तिः । कुतश्चिच्छ्रुतवचनाच्छब्दान्तरे सङ्क्रमणं व्यञ्जनसङ्क्रान्तिः । कायवर्गणाजनितकायपरिस्पन्दाद्योगान्तरे, स्ववर्गणाजनितपरिस्पन्दाख्याद्योगान्तरात्काययोगे सङ्क्रमणं योगसङ्क्रान्तिः सविचार इत्याख्यायते । विविधचरणस्य विचारत्वात्तदनेन प्रथमशुक्लध्यानं पृथक्त्ववितर्कमुक्तं भवति । द्रव्यपर्याययोः पृथक्त्वेन भेदेन वितर्को विचारश्चास्मिन्निति व्याख्यानात्सविचारं तदिति संप्रतिपत्तेः । उत्तरयोरपि शुक्लध्यानयोरन्वर्थसंज्ञत्वं तत एवावसीयते । तत्र ध्याता तत्त्वार्थज्ञः कृतगुप्त्यादिपरिकर्माऽऽविर्भूतवितर्कसामर्थ्यः पृथक्त्वेनार्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रमणात्संयतमना मोहप्रकृतीरुपशमयन् क्षपयन्वा ध्येये द्रव्यपरमाणौ भावपरमाणौ वा पृथक्त्ववितर्कविचारं ध्यानमारभते । ततः स एव मोहनीयं क्षपयितुमनाः समूलमनन्तगुणविशुद्धि-

---

1 " वीचारे " इति राजवार्त्तिकादौ पाठः. 2 श्रुतं—ख.

योगविशेषमाश्रित्य ज्ञानावरणसहभूतानेकप्रकृतिबन्धं निरुणद्धि। स्थितिबन्धं च ह्रासयति क्षपयति च। श्रुतज्ञानोपयुक्तात्मा निवृत्तविचारः क्षीणमोहोऽविचलितात्मैकत्ववितर्कं ध्यानं प्रतिपद्यते। ततो विध्वस्तघातिकर्मचतुष्टयस्तीर्थकरोऽन्यो वा केवली तुल्याऽघातिकर्मस्थितिः सर्वं वाङ्मानसयोगं बादरकाययोगं च परित्यज्य सूक्ष्मकाययोगः सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानमध्यास्ते। ततः समुच्छिन्नसर्वात्मप्रदेशपरिस्पन्दो निवृत्ताऽशेषयोगः समुच्छिन्नक्रियानिवृत्तिध्यानस्वभावो भवति। ततः सम्पूर्णक्षायिकदर्शनज्ञानचारित्रः कृतकृत्यो विराजते। तदेवमाभ्यन्तरस्य तपसः परमसंवरकारणत्वात्परमनिर्जराहेतुत्वाच्च तपसा संवरो निर्जरा चेति सम्यक्सूत्रितम्। संप्रति किमेते सम्यग्दृष्ट्यादयः समनिर्जराः किं वाऽन्यथेति शङ्कामपनुदन्नाह—

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहाजिनाः क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जराः ॥ ४५ ॥

एते दश सम्यग्दृष्ट्यादयः क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जराः। तद्यथा—भव्यः पञ्चेन्द्रियः संज्ञी पर्याप्तकः पूर्वोक्तकाललब्ध्यादिसहायः परिणामविशुद्ध्या वर्धमानः क्रमेणाऽपूर्वकरणादिसोपानपङ्क्त्या उत्प्लवमानो बहुतरकर्मनिर्जरो भवति। स पुनः प्रथमसम्यक्त्वप्राप्तिनिमित्तसन्निधाने सति सम्यग्दृष्टिर्भवन्नसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति। स एव पुनश्चारित्रमोहविकल्पाऽप्रत्याख्यानावरणक्षयोपशमकारणपरिणामप्राप्तिकाले विशुद्धिप्रकर्षयोगात् श्रावको भवति। ततोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति। स एव पुनः प्रत्याख्यानावरणक्षयोपशमकारणपरिणामविशुद्धियोगाद्विरतव्यपदेशभाक् ततो सङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति। स एव पुनरनन्तानुबन्धिक्रोधमानमायालोभवियोजनपरो भवति। तदा परिणामविशुद्धिप्रकर्षयोगात्ततोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति। स एव पुनर्दर्शनमोहप्रकृतित्रयतृणनिचयं निर्दिधक्षुः परिणामविशुध्यतिशययोगाद्दर्शनमोहक्षपकव्यपदेशभाक् पूर्वोक्तादसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति। एवं स क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा श्रेण्यारोहणाभिमुखश्चारित्रमोहोपशमं प्रति व्याप्रियमाणो विशुद्धिप्रकर्षयोगादुपशमकव्यपदेशमनुभवन् पूर्वोक्तादसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति। एवं स क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा श्रेण्यारोहणाभिमुखश्चारित्रमोहोपशमं

प्रति व्याप्रियमाणो विशुद्धिप्रकर्षयोगादुपशमकव्यपदेशमनुभवन् पूर्वोक्तादसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति। स एव पुनरशेषचारित्रमोहोपशमनिमित्तसन्निधाने सति प्राप्तोपशान्तकषायव्यपदेशः पूर्वोक्तादसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति। स एव पुनश्चारित्रमोहक्षपणं प्रत्यभिमुखः परिणामविशुद्ध्या वर्तमानः क्षपकव्यपदेशमनुभवन्पूर्वोक्तादसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति। स यदा निःशेषचारित्रमोहक्षपणं प्रत्यभिमुखः परिणामविशुद्ध्या वर्तमानः क्षीणकषायव्यपदेशमनुभवन्पूर्वोक्तादसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति। स एव द्वितीयशुक्लध्यानानलनिर्दग्धघातिकर्मनिचयः सन् जिनव्यपदेशभाक् पूर्वोक्तादसङ्ख्येयगुणनिर्जरो भवति। अत्राह सम्यग्दर्शनसन्निधानेऽपि यद्यसङ्ख्येयगुणनिर्जरत्वात्परस्परतो न साम्यमेषां, किं तर्हि श्रावकवदमी विरतादयो गुणभेदा न निर्ग्रन्थतामर्हन्तीत्युच्यते। नैतदेवम्। कुतः? यस्माद्गुणभेदादन्योन्यविशेषेऽपि नैगमादिनयव्यापारात्सर्वेऽपि हि भवन्ति।

पुलाकवकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ४६ ॥

उत्तरगुणभावनापेतमनसो व्रतेष्वपि कचित्कदाचित्कथञ्चित्परिपूर्णतामपरिप्राप्नुवन्तोऽविशुद्धतण्डुलसादृश्यात्पुलाका इत्युच्यन्ते। नैर्ग्रन्थ्यं प्रति स्थिता अखण्डितव्रताः शरीरोपकरणविभूषानुवर्तिनोऽविविक्तपरिवाराः कर्बुराचरणयुक्ता वकुशाः। वकुशशब्दः शबलपर्यायवाची। कुशीला द्विविधाः—प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीलाश्चेति। तत्र विविक्तपरिग्रहाः परिपूर्णमूलोत्तरगुणाः कथञ्चिदुत्तरगुणविरोधिनः प्रतिसेवनाकुशीलाः। वशीकृतान्यकषायोदयाः सञ्ज्वलनमात्रतन्त्राः कषायकुशीलाः। उदकदण्डराजिवदनभिव्यक्तोदयकर्माण ऊर्ध्वं मुहूर्तमुद्भिद्यमानकेवलज्ञानदर्शनभाजो निर्ग्रन्थाः। प्रक्षीणघातिकर्माणः केवलिनो द्विविधाः स्नातकाः। त एते पञ्चापि निर्ग्रन्थाश्चारित्रपरिणामस्य प्रकर्षापकर्षभेदे सत्यपि नैगमसङ्ग्रहादिनयापेक्षया सर्वेऽपि निर्ग्रन्था इत्युच्यन्ते। तेषां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपाद-
स्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ४७ ॥

त एते पुलकादयः संयमादिभिरनुयोगैः साध्या व्याख्येयाः। तद्यथा—पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः संयमयोः सामायिक-

च्छेदोपस्थापनयोर्वर्तन्ते । कषायकुशीला द्वयोः परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराययोः पूर्वयोश्च । निर्ग्रन्थस्नातका एकस्मिन्नेव यथाख्यातसंयमे वर्तन्ते । श्रुतं—पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीला उत्कर्षेणाभिन्नाक्षरदशपूर्वधराः कषायकुशीला निर्ग्रन्थाश्चतुर्दशपूर्वधराः । जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु । वकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानामष्टौ प्रवचनमातरः । स्नातका अपगतश्रुताः केवलिनः । प्रतिसेवना—पञ्चानां मूलगुणानां रात्रिभोजनवर्जनस्य च पराभियोगाद्बलादन्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । वकुशो द्विविधः—उपकरणवकुशः शरीरवकुशश्चेति । तत्रोपकरणवकुशो बहुविशेषयुक्तोपकरणकाङ्क्षी । शरीरसंस्कारसेवी शरीरवकुशः । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविरोधयन्नुत्तरगुणेषु कांचिद्विराधनां प्रतिसेवते । कषायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति । दोषसेवा प्रतिसेवनोच्यते । [1] तीर्थमिति सर्वे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति । लिङ्गं द्विविधम्—द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं चेति । भावलिङ्गं प्रतीत्य पञ्चापि लिङ्गिनो भवन्ति सम्यग्दर्शनादेः परिणामस्य सद्भावात् । द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः केषाञ्चित्कचित्कदाचित्कुतश्चित्कथञ्चित्प्रावरणसद्भावात् । लेश्याः पुलाकस्योत्तरास्तिस्रः । वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः षडपि कचित्कदाचित्कुतश्चित्कथंचित्सम्भवन्ति तेषां कदाचित्तपोमदाद्यावेशवशादशुभलेश्याप्रादुर्भावसद्भावात् । तदा च तेषामुपचारत एव यतित्वम् । उपचारनिमित्तं तु द्रव्यलिङ्गसद्भावः । कषायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेरुत्तराश्चतस्रः । सूक्ष्मसाम्परायस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च शुक्लैव केवला । अयोगास्त्वलेश्याः । उपपादः—पुलाकस्योत्कृष्ट उपपाद उत्कृष्टस्थितिषु देवेषु सहस्रारे । वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वारणाच्युतकल्पयोः । कषायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु सर्वार्थसिद्धौ । सर्वेषामपि जघन्य उपपादः सौधर्मकल्पे द्विसागरोपमस्थितिषु । स्नातकस्य निर्वाणमेवेति निश्चयः । स्थानं—असङ्ख्येयानि संयमस्थानानि कषायनिमित्तानि भवन्ति । तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाककषायकुशीलयोः । तौ युगपदसङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छतः । ततः पुलाको

---

1 "तीर्थमिति सर्वेषां तीर्थकरणात्तीर्थेषु भवन्ति" इति मुद्रितराजवार्तिकपुस्तके (?).

व्युच्छिद्यते । [1]"कषायकुशीलस्ततोऽसङ्ख्येयानीष्टस्थानानि गच्छत्येकाकी"। ततः कषायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलबकुशा युगपदसङ्ख्येयानीष्टस्थानानि गच्छन्ति। ततो बकुशो व्युच्छिद्यते। ततोप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते । ततोप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते। तत ऊर्ध्वमकषायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते। सोप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते। अत ऊर्ध्वमेकं स्थानं गत्वा [2]स्नातको निर्वाणं प्राप्नोतीत्येषां संयमलब्धिरनन्तगुणा भवति ॥

शशधरकरनिकरसतारनिस्तलतरलतलमुक्ताफलहारस्फारतारानिकुरम्बविम्बनिर्मलतरपरमोदार-
शरीरशुद्धध्यानानलोज्ज्वलज्वालाज्वलितघनघातीन्धनसङ्घातसकलविमलकेवलालोकित-
सकललोकालोकस्वभावश्रीमत्परमेश्वरजिनपतिमतचिदचित्स्वभावाभि-
धानसाधितस्वभावपरमाराध्यतममहासैद्धान्तः श्रीजिनचन्द्र-
भट्टारकस्तच्छिष्यपण्डितश्रीभास्करनन्दिविरचित-
महाशास्त्रतत्त्वार्थवृत्तौ सुखबोधायां
नवमोऽध्यायस्समाप्तः ॥

---

[1] नायमस्ति पाठो मुद्रितराजवार्त्तिकपुस्तके. [2] स्नातं वेदसमाप्ताविति स्वार्थिके निष्पन्नोऽयं शब्दः.

अथ दशमोऽध्यायः

संवरानन्तरं निर्जरामोक्षौ वक्तव्यौ । तयोश्च परमकारणं केवलज्ञानमिति तदुत्पत्तिहेतून्निर्दिशन्नाह—

मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥

वृत्त्यकरणं क्रमेण क्षयज्ञापनार्थम् । मोहक्षयानन्तरं ज्ञानावरणादिक्षयात्केवलमाविर्भवतीति निश्चयः । केवलहेतुश्च [1]तत्क्षयः प्रणिधानविशेषात्सम्भाव्यते । कुतः कीदृशश्च मोक्ष इत्याह—

बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो[2] मोक्षः ॥ २ ॥

सकलकर्मणां विशेषेणात्यन्तिकमोक्षणमात्मनः कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षः । स एव मोक्षो नाभावमात्रमचैतन्यमकिञ्चित्करम् । चैतन्यं वा स्वरूपलाभस्यैकस्वातन्त्र्यलक्षणस्य मोक्षत्वेन प्रसिद्धेः । पुरुषस्वरूपस्य त्वानन्तज्ञानादितया प्रमाणगोचरत्वान्यथानुपपत्तेः । कृत्स्नकर्मविप्रमोक्ष इति वचनसामर्थ्यादेकदेशकर्मसङ्क्षयो निर्जरा लक्ष्यते । ततस्तल्लक्षणसूत्रं न पृथक्कृतम् । स चेदृशो मोक्षः सति संवरे बन्धस्य हेत्वभावादनागतस्य सञ्चितस्य च निर्जरणाद्भवतीति बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यामिति हेतुनिर्देश उपपद्यते । तदन्यतमापाये तदघटनादातुरदोषबन्धविप्रमोक्षवदिति सुनिश्चितं नः । केषां च विप्रमोक्षो मोक्ष इत्याह—

औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥

किम्? मोक्ष इत्यनुवर्तते। भव्यत्वग्रहणमन्यपारिणामिकभावानिवृत्त्यर्थम् । तेन पारिणामिकेषु मध्ये भव्यत्वस्य पारिणामिकस्य औपशमिकादीनां च भावानामभावात् मोक्षो भवतीत्यवगम्यते । क्षायिकसम्यक्त्वादीनामपि विप्रमोक्षो मोक्ष इत्यतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमाह—

---

[1] केवलज्ञानावरणक्षयः. [2] मोक्ष असन इत्यस्य धातोर्मोक्षणं मोक्ष इति भावसाधनोऽयं शब्दः.

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

वर्जनार्थोऽन्यशब्दापेक्षया पञ्चमीनिर्देशः । केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्योऽन्यस्मिन्नयं विधिरिति यदि चत्वार एवावशिष्यन्ते तर्ह्यनन्तवीर्यादीनां निवृत्तिः प्राप्नोतीति चेन्नैष दोषः—ज्ञानदर्शनाविनाभावित्वादनन्तवीर्यादीनामवसेयम् । अनन्तवीर्यहीनस्याऽनन्तार्थाऽववोधत्वस्याभावात्, ज्ञानमयत्वाच्च सुखस्येति । अनाकारत्वान्मुक्तानामभाव इति चेत्तन्नाऽतीतशरीराकारत्वात् । स्यान्मतं ते—यदि शरीरानुविधायी जीवस्तर्हि तदभावात्स्वाभाविकलोकाकाशप्रदेशपरिणामत्वात्तावद्विसर्पणं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । कुत इति चेत्—कारणाभावादिति ब्रूमहे—नाम कर्मसम्बन्धो हि संहरणविसर्पणकारणम् । तदभावात्पुनः संहरणविसर्पणाभावः । यदि कारणाभावान्न संहरणविसर्पणं तर्हि गमनकारणाभावादूर्ध्वं गमनमप्राप्नोति । अधस्तिर्यग्गमनाभाववत् । ततो यत्रैव मुक्तस्तत्रैवावतिष्ठेतेत्यत्रोच्यते—

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तस्य मोक्षस्याऽनन्तरमूर्ध्वं गच्छति नान्यथा तिष्ठति—आलोकान्तान्न परतोऽप्यभिविधावाङोऽभिधानात् । कुतो हेतोरित्याह—

पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च ॥ ६ ॥

आह—हेत्वर्थः स पुष्कलोऽपि दृष्टान्तमन्तरेणाभिप्रेतार्थसाधनाय नालमित्यत्रोच्यते—

आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्ड-
बीजवदग्निशिखावच्च ॥ ७ ॥

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छति मोक्षपृथिव्यां [1]स्वगमनध्यानाभ्यासवशात्कुम्भकारकरताडितचक्रभ्रमणवदासंस्कारक्षयात् । तथा मृल्लेपतुम्बकस्य

---

[1] सगमन—ख.

पानीये लेपापाये उपर्यवस्थानवत्; धर्मतप्तैरण्डफलकोशाभावे वीजस्योऽर्ध्वगमनवत्; निर्वातप्रदेशे प्रदीपशिखाया ऊर्ध्वगमनवदिति यथासङ्ख्यं हेतुदृष्टान्तानामभिसम्बन्धो योजनीयः। आलोकान्तादित्यत्र हेतुमाह—

धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ८ ॥

गत्युपग्रहकारणभूतो धर्मास्तिकायो नोपर्यस्तीत्यलोके गमनाभावः। [1]तदभावे च लोकालोकविभागाभावः प्रसज्यते। आहामी परिनिर्वृता गतिजात्यादिभेदकारणाभावादतीतभेदव्यवहारा एवेति चेत्तन्न—कथञ्चिद्भेदस्य सद्भावात्। तदेवाह—

क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनान्तरसङ्ख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ ९ ॥

क्षेत्रादिभिर्द्वादशभिरनुयोगैः सिद्धाः साध्या विकल्प्या इत्यर्थः प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतन्त्रनयद्वयविवक्षावशात्। तद्यथा—क्षेत्रेण तावत्कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यन्ति? प्रत्युत्पन्नग्राहिनयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे स्वप्रदेशे आकाशप्रदेशे वा सिद्धिर्भवति। भूतग्राहिनयापेक्षया जन्म प्रति पञ्चदशसु कर्मभूमिषु। संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिद्धिः। ऋजुसूत्रशब्दभेदाश्च त्रयः प्रत्युत्पन्नविषयग्राहिणः। शेषा नया उभयभावविषयाः॥

कालेन—कस्मिन्काले सिद्धिः? प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया एकसमये सिध्यन् सिद्धो भवति। भूतप्रज्ञापननयापेक्षया जन्मतोऽविशेषेणोत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्जातः सिध्यति। विशेषेणावसर्पिण्यां सुषमदुःषमाया अन्त्ये भागे दुःषमसुषमायां च जातः सिध्यति। दुःषमसुषमायां जातः दुःषमायां सिध्यति। न तु दुःषमायां जातो दुःषमायां सिध्यति। अन्यदा नैव सिध्यति। संहरणतः सर्वस्मिन्काले उत्सर्पिण्यामवसर्पिण्यां च सिध्यति॥

गत्या—कस्यां गतौ सिद्धिः? अनन्तरगतौ मनुष्यगतौ सिद्धिः। एकान्तरगतौ चतसृषु गतिषु जातः सिध्यति॥

---

[1] धर्मास्तिकायाभावे.

लिङ्गेन—वर्तमाननयापेक्षायामवेदत्वेन सिद्धिः। अतीतगोचरनयापेक्षायामविशेषेण त्रिवेदेभ्यः सिद्धिर्भावं प्रति न द्रव्यं प्रति। द्रव्यापेक्षया पुल्लिङ्गेनैव सिद्धिः। अथवा प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया निर्ग्रन्थलिङ्गेन सिद्धिः। भूतनयादेशेन तु भजनीयम् ॥

तीर्थेन—तीर्थसिद्धिर्द्वेधा—तीर्थकरत्वेनेतरत्वेन च। केचित्तीर्थकरत्वेन सिद्धाः। अपरे त्वन्यथा सिद्धाः। इतरे द्विविधाः—सति तीर्थकरे सिद्धा असति चेति ॥

चारित्रेण केन सिध्यन्ति? अव्यपदेशेनैकेन चतुःपञ्चविकल्पचारित्रेण वा सिद्धिः। प्रत्युत्पन्नावलेहिनयवशान्न चारित्रेण नाप्यचारित्रेण सिद्धिः किन्तु व्यपदेशविरहितेन भावेन सिद्धिः। भूतपूर्वगतिर्द्वेधा—अनन्तरव्यवहितभेदात्। आनन्तर्येण यथाख्यातचारित्रेण सिध्यति। व्यवधानेन तु चतुर्भिः पञ्चभिर्वा। चतुर्भिस्तावत्सामायिकच्छेदोपस्थापनासूक्ष्मसाम्परायथाख्यातचारित्रैः। पञ्चभिस्तैरेव परिहारविशुद्धिचारित्राधिकैः ॥

किमपि मेघपटलादिकं माटकूटाद्याकारं क्षणदृष्टप्रणष्टमेकं प्रतीत्य परोपदेशमन्तरेण स्वशक्त्यैव कामभोगादिभ्यो यो विरक्तबुद्धिर्जायते स प्रत्येकबुद्ध इत्याख्यायते। यः पुनः कामभोगाद्यासक्तचित्तः परेण बोधितः सन् कामभोगादिभ्यो विरतो भवति स बोधितबुद्ध इत्याख्यामास्कन्दति। प्रत्येकबुद्धसिद्धा बोधितबुद्धसिद्धाश्च वेदितव्याः ॥

ज्ञानेनैकेन द्वित्रिचतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैः सिद्धिः। प्रत्युत्पन्नग्राहिनयनिरूपणया केवलज्ञानेनैकेन सिद्धिर्भवति। भूतपूर्वगत्या द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैः सिद्धिर्भवति। द्वाभ्यां प्रकृष्टमतिश्रुतज्ञानाभ्यां त्रिभिर्मतिश्रुतावधिज्ञानैर्मतिश्रुतमनःपर्ययज्ञानैर्वा चतुर्भिर्मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानैः सिद्धिर्भवति ॥

अवगाहनं द्विविधमुत्कृष्टजघन्यभेदात्। आत्मप्रदेशव्यापित्वमवगाहनम्। तत्रोत्कृष्टं पञ्चधनुःशतानि पञ्चविंशत्युत्तराणि। जघन्यमर्धचतुर्थारत्नयो देशोनाः। मध्ये विकल्पो ज्ञेयः। एतस्मिन्नवगाहे भूतप्रज्ञापननयापेक्षया सिध्यन्ति। प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनेन त्वेतस्मिन्नेवावगाहे देशोने सिध्यन्ति ॥

किमन्तरं सिध्यताम्? अनन्तरं सिध्यन्ति सान्तरं च। तत्रानन्तर्येण जघन्येन द्वौ समयौ। उत्कर्षेणाष्टौ समयाः। अन्तरं—सिध्यतां

खिद्धिविरहितः कालोऽन्तरम्। तज्जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण षण्मासाः प्रत्येतव्याः ॥

सङ्ख्या द्विधा—जघन्योत्कृष्टभेदात्। तत्र जघन्येनैकः सिध्यति। [1]उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसङ्ख्याः सिध्यन्ति ॥

क्षेत्रादिभेदभिन्नानां परस्परतः सङ्ख्याविशेषोऽल्पबहुत्वमित्युच्यते। तद्यथा—प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे सिध्यन्तीति नास्त्यल्पबहुत्वम्। भूतपूर्वनयापेक्षया तु चिन्त्यते ॥

क्षेत्रसिद्धा द्विधा—जन्मतः संहरणतश्च। तत्राल्पे संहरणसिद्धाः। तेभ्यो जन्मसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। संहरणं द्विविधं—स्वकृतं परकृतं च। तत्र देवकर्मणा चारणविद्याधरैश्च चौर्यनीतानां यत्संहरणं तत्परकृतम्। स्वकृतं तु तेषामेव चारणविद्याधराणां स्वयं क्षेत्रान्तरेषु गच्छतां संहरणं भवति ॥

क्षेत्राणां विभागः—कर्मभूमिरकर्मभूमिः समुद्रो द्वीप ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्चेति। तत्र सर्वस्तोका ऊर्ध्वलोकसिद्धाः। तेभ्योऽधोलोकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। ततोऽपि तिर्यग्लोकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। सर्वस्तोकाः समुद्रसिद्धाः। ततो द्वीपसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। एवं तावदविशेषेणोक्तम्। विशेषेण त्विदमुच्यते—सर्वस्तोका लवणोदसिद्धाः। ततः कालोदसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। जम्बूद्वीपसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। ततो धातकीखण्डसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। ततोऽपि पुष्करद्वीपार्धसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ॥

कालविभागस्त्रिविधः, उत्सर्पिणी, अवसर्पिणी, अनुत्सर्पिण्यनवसर्पिणी चेति। सर्वस्तोका उत्सर्पिणीसिद्धाः। ततोऽवसर्पिणीसिद्धाः विशेषाधिकाः। ततोऽनुत्सर्पिण्यनवसर्पिणीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः। प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया एकसमये सिध्यन्तीति नास्त्यल्पबहुत्वम् ॥

गतिं प्रति प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापननयस्य सिद्धिगतौ सिध्यन्तीति नास्त्यल्पबहुत्वम्। भूतविषयनयापेक्षया चानन्तरगतौ मनुष्यगतौ च सिध्यन्तीति नास्त्यल्पबहुत्वम्। एकान्तरगतौ त्वल्पबहुत्वमस्ति। सर्वतः स्तोकास्तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धाः। ततो मनुष्ययोन्यनन्तरगतिसिद्धाः

---

[1] इयमेव सङ्ख्या प्रदर्शिता श्लोकवार्त्तिके सर्वार्थसिद्धौ च, राजवार्त्तिके तु "उत्कर्षेणाष्टशत" मित्युल्लेखोऽस्ति। स च लेखकहस्तस्खलनेनेति भाति.

सङ्ख्येयगुणाः । ततोऽपि सङ्ख्येयगुणा नरकयोन्यनन्तरगतिसिद्धाः । ततः सङ्ख्येयगुणा देवयोन्यनन्तरगतिसिद्धा इति ॥

वेदानुयोगे—प्रत्युत्पन्ननयाश्रयणे अवेदाः सिध्यन्तीति नास्त्यल्पबहुत्वम् । भूतविषयनयाश्रयणे तु सर्वतः स्तोका नपुंसकवेदसिद्धाः । ततः स्त्रीवेदसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । ततोऽपि पुंवेदसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ॥

तीर्थानुयोगे—तीर्थंकरसिद्धा अल्पाः । तत इतरे सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ॥

चारित्रानुयोगे—प्रत्युत्पन्ननयापेक्षयाऽव्यपदेशेन सिध्यन्तीति नास्त्यल्पबहुत्वम् । भूतविषयनयाश्रयणे चानन्तरचारित्रपरिग्रहे यथाख्यातचारित्राः सर्वे सिध्यन्तीति नास्त्यल्पबहुत्वम् । व्यवधाने च पञ्चचारित्रसिद्धा अल्पे । तेभ्यश्चतुश्चारित्रसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ॥

प्रत्येकबुद्धबोधितबुद्धानुयोगे—अल्पे प्रत्येकबुद्धाः । ततो बोधितबुद्धाः सङ्ख्येयगुणाः ॥

ज्ञानानुयोगे—प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनस्य केवलज्ञानी सिध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापलस्य तु सर्वस्तोका द्विज्ञानसिद्धाः । तेभ्यश्चतुर्ज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । तेभ्योऽपि त्रिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । एवं तावदविशेषेणोक्तम् । विशेषेण चोच्यते—सर्वस्तोका मतिश्रुतमनःपर्ययज्ञानसिद्धाः । ततो मतिश्रुतज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । ततोऽपि मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । तेभ्यो मतिश्रुतावधिज्ञानसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

अवगाहनानुयोगे—सर्वस्तोका जघन्यावगाहनसिद्धाः । तेभ्य उत्कृष्टावगाहनसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । ततो यवमध्यसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । अधस्ताद्यवमध्यसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । तत उपरि यवमध्यसिद्धा विशेषाधिकाः ॥

अनन्तरानुयोगे—सर्वस्तोका अष्टसमयानन्तरसिद्धाः । ततः सप्तसमयानन्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । एवमाद्विसमयानन्तरसिद्धेभ्यः । एवं तावदनन्तरेषूक्तम् । सान्तरेष्वप्युच्यते—सर्वस्तोकाः षण्मासान्तरसिद्धाः । तेभ्य एकसमयान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । तेभ्यो यवमध्यान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । ततोऽधस्ताद्यवमध्यान्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः । तेभ्योप्युपरि यवमध्यान्तरसिद्धा विशेषाधिकाः ॥

सङ्ख्यानुयोगे—सर्वस्तोका अष्टोत्तरशतसिद्धाः। सप्तोत्तरसिद्धादय आपञ्चाशत्सिद्धेभ्योऽनन्तगुणाः। एकान्नपञ्चाशत्सिद्धादय आपञ्चविंशतिसिद्धेभ्योऽसङ्ख्येयगुणाः। चतुर्विंशतिसिद्धादय आएकसिद्धेभ्यः सङ्ख्येयगुणाः। तदेवं व्याख्यातजीवादितत्त्वार्थविषयं श्रद्धानं ज्ञानं तत्पूर्वकं चारित्रमिति स्थितम्। एतत्सम्यग्दर्शनादीनि मोक्षमार्गो नान्यः। तत्प्रणेता सर्वज्ञो वीतरागश्च वन्द्य इति॥

इति यः सुखबोधाख्यां वृत्तिं तत्त्वार्थसङ्गिनीम्।
षट्सहस्रां सहस्रोनां विन्द्यात्स मोक्षमार्गवित्॥
यदत्र स्खलितं किञ्चिच्छाद्मस्थ्यादर्थशब्दयोः।
तद्विचार्यैव धीमन्तः शोधयन्तु विमत्सराः॥
नो निष्ठीवेन्न शेते वदति च न परं ह्येहि याहीति यातु
नो कण्डूयेत गात्रं व्रजति न निशि नोद्घट्टयेद्वा न दत्ते॥
नावष्टभ्नाति किञ्चिद्गुणनिधिरिति यो बद्धपर्यङ्कयोगः
कृत्वा सन्न्यासमन्ते शुभगतिरभवत्सर्वसाधुः स पूज्यः॥
तस्यासीत्सुविशुद्धदृष्टिविभवः सिद्धान्तपारं गतः
शिष्यः श्रीजिनचन्द्रनामकलितश्चारित्रभूषान्वितः।
शिष्यो भास्करनन्दिनामविबुधस्तस्याभवत्तत्त्ववित्
तेनाकारि सुखादिबोधविषया तत्त्वार्थवृत्तिः स्फुटम्॥

शशधरकरनिकरसतारनिस्तलतरलतलमुक्ताफलहारस्फारतारानिकुरुम्बबिम्बनिर्मलतरपरमोदारशरीरशुद्धध्यानानलोज्ज्वलज्वालाज्वलितघनघातीन्धनसङ्घातसकलविमलकेवलालोकितसकललोकालोकस्वभावश्रीमत्परमेश्वरजिनपतिमतविततमतिचिदचित्स्वभावाभिधानसाधितस्वभावपरमाराध्यतममहासैद्धान्तः श्रीजिनचन्द्रभट्टारकस्तच्छिष्यपण्डितश्रीभास्करनन्दिविरचित-
महाशास्त्रतत्त्वार्थवृत्तौ सुखबोधायां
दशमोऽध्यायस्समाप्तः

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः॥

———

परिशिष्टम्—१.

* तत्त्वार्थाधिगमसूत्राणि

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥ तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥ तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥ जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥ नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥ ५ ॥ प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥ निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥ सत्सङ्ख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥ मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥ तत् प्रमाणे ॥ १० ॥ आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥ मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥ तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥ अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥ बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥ अर्थस्य ॥ १७ ॥ व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥ श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥ [1] भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥ २१ ॥ क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ २२ ॥ ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥ विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥ विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ॥ २५ ॥ [2] मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥ रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥ तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥ सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥ एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३० ॥ मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३१ ॥ सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥ [3] नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः ॥ ३३ ॥

ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वं नयानां चैव लक्षणम् ।
ज्ञानस्य च प्रमाणत्वमध्यायेऽस्मिन्निरूपितम् ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

---

* श्वेताम्बरजैनाम्नायानुसारेण ये त्व खलु पाठभेदाः परिदृश्यन्ते तेत्राऽऽदशमाध्यायमितो दर्शयिष्यन्ते। तथा हि—[1] "द्विविधोऽवधिः ॥ २१ ॥ भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ॥ २२ ॥ यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ २३ ॥" इत्यस्ति सूत्रक्रमः. [2] मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु. [3] नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दा नयाः ॥ ३४ ॥ आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ॥ ३५ ॥

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥ द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥ सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥ ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥ [1] ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ॥ ५ ॥ [2] गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाऽज्ञानाऽसंयताऽसिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥ [3] जीवभव्याऽभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥ उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥ स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥ संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥ समनस्काऽमनस्काः ॥ ११ ॥ संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥ [4] पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥ द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥ पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥ द्विविधानि ॥ १६ ॥ निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥ लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥ [5] स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥ [6] स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थाः ॥ २० ॥ श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥ [7] वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥ २२ ॥ क्रिमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥२३॥ संज्ञिनः समनस्काः ॥२४॥ विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥ अनुश्रेणि गतिः ॥ २६ ॥ अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥ विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥ [8] एकसमयाऽविग्रहा ॥ २९ ॥ [9] एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥ ३० ॥ [10] सम्मूर्छनगर्भोपपादा जन्म ॥ ३१ ॥ सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः॥ ३२ ॥ [11] जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥३३॥ [12] देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥ शेषाणां सम्मूर्छनम् ॥ ३५ ॥ [13] औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥ परं परं सूक्ष्मम् ॥३७॥ प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुणं प्राक्तैजसात्॥ ३८ ॥ अनन्तगुणे परे ॥ ३९ ॥ अप्रतिघाते ॥ ४० ॥ अनादिसम्बन्धे च ॥ ४१ ॥ सर्वस्य ॥ ४२ ॥ [14] तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ४३ ॥ निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४४ ॥

---

[1] ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदा यथाक्रमं सम्यक्त्वचारित्रसंयमाऽसंयमाश्च ॥ ५ ॥ [2] गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाऽज्ञानाऽसंयताऽसिद्धत्वलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥ [3] जीवभव्याऽभव्यत्वादीनि च ॥ ७ ॥ [4] पृथिव्यम्बुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥ तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः ॥ १४ ॥ [5] अत्रैकान्नसङ्ख्याकमधिकं सूत्रमिदं "उपयोगः स्पर्शादिषु" ॥ १९ ॥ [6] स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तेषामर्थाः ॥ २१ ॥ [7] वाय्वन्तानामेकम् ॥ २३ ॥ [8] एकसमयोऽविग्रहः ॥ ३० ॥ [9] एकं द्वौ वानाहारकः ॥ ३१ ॥ [10] सम्मूर्छनगर्भोपपाता जन्म ॥ ३२ ॥ [11] जराय्वण्डपोतजानां गर्भः ॥ ३४ ॥ [12] नारकदेवानामुपपातः ॥ ३५ ॥ [13] औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ॥ ३७ ॥ [14] तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्याचतुर्भ्यः ॥ ४४ ॥

गर्भसम्मूर्छनजमाद्यम् ॥ ४५ ॥ [1]औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥ ४६ ॥ लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४७ ॥ [2]तैजसमपि ॥ ४८ ॥ [3]शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥ ४९ ॥ नारकसम्मूर्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥ न देवाः ॥ ५१ ॥ [4]शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥ [5]औपपादिकचरमोत्तमदेहाऽसङ्ख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५३ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

[6]रत्नशर्कराबालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभाभूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताऽधोऽधः ॥ १ ॥ [7]तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकनरकशतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ॥ २ ॥ नारका नित्याऽशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥ परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥ संक्लिष्टाऽसुरोदीरितदुःखाश्च प्राक्चतुर्थ्याः ॥ ५ ॥ तेष्वेक त्रि सप्त दश सप्तदश द्वाविंशति त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥ [8]जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥ द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥ ८ ॥ तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥ [9]भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥ १० ॥ तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥ [10]हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥ मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥ पद्ममहापद्मतिगिञ्छकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीका ह्रदास्तेषामुपरि ॥ १४ ॥ प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भो ह्रदः ॥ १५ ॥ दशयोजनावगाहः ॥ १६ ॥ तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥ १७ ॥ तद्द्विगुणद्विगुणा ह्रदाः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥ तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः ससामानिकपरिषत्काः ॥ १९ ॥ गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्ताशीताशीतोदानारीनरकान्तासुवर्णकूलारूप्य - कूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥ द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

---

[1] वैक्रियमौपपातिकम् ॥ ४७ ॥ [2] नेदं सूत्रमस्ति. [3] शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं चतुर्दशपूर्वधरस्यैव ॥ ४९ ॥ [4] नेदं सूत्रमस्ति. [5] औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषाऽसङ्ख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५२ ॥ [6] रत्नशर्कराबालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभाभूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताऽधोऽधः पृथुतराः ॥ १ ॥ [7] तासु नरकाः ॥ २ ॥ [8] लवणादयः—
[9] सूत्रस्याऽस्यादौ "तत्र" इति पदमधिकं वर्तते. [10] इति आद्यात्रिंशत्सूत्रमेकविंशतिसूत्राणि न सन्ति.

शेषास्त्वपरगाः ॥ २२ ॥ चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्ध्वादयो नद्यः ॥ २३ ॥ भरतः षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारः षट्चैकान्नविंशतिभागा योजनस्य ॥ २४ ॥ तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥ २५ ॥ उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥ भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥ २७ ॥ ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ॥ २८ ॥ एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरवकाः ॥ २९ ॥ तथोत्तराः ॥ ३० ॥ विदेहेषु सङ्ख्येयकालाः ॥३१ ॥ भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३२ ॥ द्विर्धातकीखण्डे ॥ ३३ ॥ पुष्करार्धे च ॥ ३४ ॥ प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३५ ॥ आर्या म्लेच्छाश्च ॥ ३६ ॥ भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥ नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ ३८ ॥ [1] तिर्यग्योनिजानां च ॥ ३९ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

देवाश्चतुर्निकायाः ॥ १ ॥ [2] आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ॥ २ ॥ दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥ ३ ॥ इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंश[3]पारिषदात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥ त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्जा व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥ पूर्वयोर्द्वीन्द्राः ॥ ६ ॥ [4] कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥ [5] शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥ परेऽप्रवीचाराः ॥ ९ ॥ भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाऽग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ १० ॥ व्यन्तराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥ [6] ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥ मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥ तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥ बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥ वैमानिकाः ॥ १६ ॥ कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥ उपर्युपरि ॥ १८ ॥ [7] सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युत-

---

[1] तिर्यग्योनीनां च ॥ १८ ॥ [2] तृतीयः पीतलेश्यः. [3] पारिषद्य. [4] अत्र "पीतान्तलेश्याः ॥ ७ ॥" इत्यस्त्यधिकं सूत्रम्. [5] शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः ॥ ९ ॥ [6] ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च ॥ १३ ॥ [7] सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्ताऽपराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च ॥ २० ॥

योर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९ ॥ स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥ २० ॥ गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥ २१ ॥ पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥ प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥ २३ ॥ [1] ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ॥ २४ ॥ [2] सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुषिताव्याबाधाऽरिष्टाश्च ॥ २५ ॥ विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २६ ॥ [3] औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २७ ॥ [4] स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्धहीनमिता ॥ २८ ॥ सौधर्मैशानयोः सागरोपमे अधिके ॥ २९ ॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ॥ ३० ॥ [5] त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु ॥ ३१ ॥ आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु [6] सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥ [7] अपरा पल्योपममधिकम् ॥ ३३ ॥ [8] परतः परतः पूर्वापूर्वाऽनन्तरा ॥ ३४ ॥ नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ३५ ॥ दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ३६ ॥ भवनेषु च ॥ ३७ ॥ व्यन्तराणां च ॥ ३८ ॥ [9] परा पल्योपममधिकम् ॥ ३९ ॥ [10] ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥ [11] तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥ लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ॥ ४२ ॥

इति तत्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

अजीवकाया धर्माऽधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥ [12] द्रव्याणि ॥ २ ॥ जीवाश्च ॥ ३ ॥ नित्याऽवस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥ रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥ [13] आ आकाशादेकद्रव्याणि

---

[1] ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः ॥ २५ ॥ [2] सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुषिताव्याबाधमरुतोऽरिष्टाश्च ॥ २६ ॥ [3] औपपातिक— [4] इत एवमस्ति सूत्रानुक्रमः "स्थितिः ॥ २९ ॥ भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपममध्यर्धम् ॥ ३० ॥ शेषाणां पादोने ॥ ३१ ॥ असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ॥ ३२ ॥ सौधर्मादिषु यथाक्रमम् ॥ ३३ ॥ सागरोपमे ॥ ३४ ॥ अधिके च ॥ ३५ ॥ सप्त सानत्कुमारे ॥ ३६ ॥" [5] विशेषत्रिसप्तदशैकादशपञ्चदशभिरधिकानि च ॥ ३७ ॥ [6] सर्वार्थसिद्धे च ॥ ३८ ॥ [7] अपरा पल्योपममधिकं च ॥ ३९ ॥ [8] अत्रेदं सूत्रद्वयमधिकमस्ति "सागरोपमे ॥ ४० ॥ अधिके च ॥ ४१ ॥" [9] परा पल्योपमम् ॥ ४७ ॥ [10] ज्योतिष्काणामधिकम् ॥ ४८ ॥ [11] इतः सूत्रक्रम एवमस्ति "ग्रहाणामेकम् ॥ ४९ ॥ नक्षत्राणामर्धम् ॥ ५० ॥ ताराकाणां चतुर्भागः ॥ ५१ ॥ जघन्या त्वष्टभागः ॥ ५२ ॥ चतुर्भागः शेषाणाम् ॥ ५३ ॥" [12] "द्रव्याणि जीवाश्च" इत्येकमस्ति सूत्रम्. [13] आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ निष्क्रियाणि च ॥ ७ ॥ [1] असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माऽधर्मैकजीवानाम् ॥ ८ ॥ आकाशस्याऽनन्ताः ॥ ९ ॥ सङ्ख्येयाऽसङ्ख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥ नाणोः ॥ ११ ॥ लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥ धर्माऽधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥ एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥ असङ्ख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥ [2] प्रदेशसंहार-विसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥ [3] गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माऽधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥ आकाशस्याऽवगाहः ॥ १८ ॥ शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥ सुख-दुःखजीवितमरणोपग्रहश्च ॥ २० ॥ परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥ [4] वर्तनापरिणाम-क्रियाः परत्वाऽपरत्वे च कालस्य ॥ २२ ॥ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥ शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च ॥२४ ॥ अणवः स्कन्धाश्च ॥ २५ ॥ [5] भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥ भेदादणुः ॥ २७ ॥ भेदसङ्घाताभ्यां [6] चाक्षुषः ॥ २८ ॥ [7] सद्द्रव्यलक्षणम् ॥ २९ ॥ उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ ३० ॥ तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥ ३१ ॥ अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३२ ॥ स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः ॥ ३३ ॥ न जघन्यगुणानाम् ॥ ३४ ॥ गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३५ ॥ द्व्यधिकादिगुणानां तु ॥ ३६ ॥ [8] बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ च ॥ ३७ ॥ [9] गुणपर्ययवद्द्रव्यम् ॥ ३८ ॥ [10] कालश्च ॥ ३९ ॥ सोऽनन्तसमयः ॥ ४० ॥ द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥ तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥ [11]

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥ स आस्रवः ॥ २ ॥ [12] शुभः पुण्यस्याऽशुभः पापस्य ॥ ३ ॥ सकषायाऽकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥ ४ ॥ इन्द्रियकषाय-

---

1 असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मयोः ॥ ७ ॥ जीवस्य ॥ ८ ॥ 2 प्रदेशसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥ 3 गतिस्थित्युपग्रहो धर्माऽधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥ "मरणोपग्रहाश्च" इति राजवार्त्तिकादौ च पाठः. 4 वर्तना परिणामः क्रिया परत्वाऽपरत्वे च कालस्य ॥ २२ ॥ 5 सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥ 6 चाक्षुषाः. 7 सूत्रमिदं राजवार्त्तिके च नास्ति सूत्ररूपेण. 8 बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ ॥ ३६ ॥ 9 गुणपर्यायवद्द्रव्यम् ॥ ३७ ॥ 10 कालश्चेत्येके ॥ ३८ ॥ 11 अत्रेमानि त्रीण्यधिकसूत्राणि दृश्यन्ते "अनादिरादिमांश्च ॥ ४२ ॥ रूपिष्वादिमान् ॥ ४३ ॥ योगोपयोगौ जीवेषु ॥ ४४ ॥" 12 "शुभः पुण्यस्य ॥ ३ ॥ अशुभः पापस्य ॥ ४ ॥" इति पार्थक्येन सूत्रद्वयोल्लेखोऽस्ति.

व्रतक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥ ५ ॥ [1] तीव्रमन्दज्ञाताऽज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ६ ॥ अधिकरणं जीवाऽजीवाः ॥ ७ ॥ आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ८ ॥ निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम् ॥ ९ ॥ तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥ दुःखशोक[2]तापक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य ॥ ११ ॥ [3] भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥ केवलिश्रुतसङ्घधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १३ ॥ कषायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥ [4] बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥ माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥ [5] अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥ [6] स्वभावमार्दवं च ॥ १८ ॥ निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥ सरागसंयमसंयमासंयमाऽकामनिर्जरा बालतपांसि दैवस्य ॥ २० ॥ सम्यक्त्वं च ॥ २१ ॥ योगवक्रता विसंवादनं चाऽशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥ [7] तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥ [8] दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधि[9]र्वैयापृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकाऽपरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥ परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २५ ॥ तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥ विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २७ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥

हिंसाऽनृतस्तेयाऽब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥ १ ॥ देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥ तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥ [10] वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकित-

---

[1] तीव्रमन्दज्ञाताऽज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ७ ॥ [2] राजवार्त्तिकादौ च "तापाक्रन्दन" इति पाठः. [3] भूतव्रत्यनुकम्पादानं सरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १३ ॥ [4] अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्य ॥ १८ ॥ [5] नेदं पृथक्सूत्रमस्ति. [6] नास्तीदमपि सूत्रम्. [7] विपरीतं शुभस्य ॥ २२ ॥ [8] दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोभिक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी सङ्घसाधुसमाधिवैयावृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकाऽपरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकृत्त्वस्य ॥ २३ ॥ [9] राजवार्त्तिकादौ च "वैयावृत्यकरण" मिति पाठः. [10] इत आअष्टमसूत्रं पञ्चसूत्राणि न सन्ति.

पानभोजनानि पञ्च ॥ ४ ॥ क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च ॥ ५ ॥ शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरण [1] भैक्ष्यशुद्धि [2] सधर्माऽविसंवादाः पञ्च ॥ ६ ॥ स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्येष्टरसस्व-शरीरसंस्कारत्यागाः पञ्च ॥ ७ ॥ मनोज्ञाऽमनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च ॥ ८ ॥ [3] हिंसादिष्विहाऽमुत्राऽपायाऽवद्यदर्शनम् ॥ ९ ॥ दुःखमेव वा ॥ १० ॥ मैत्रीप्रमोद-कारुण्य[4]माध्यस्थ्यानि [5] च सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाऽविनयेषु ॥ ११ ॥ जगत्काय-स्वभावौ [6] वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥ १२ ॥ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥ असदभिधानमनृतम् ॥ १४ ॥ अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १५ ॥ मैथुनमब्रह्म ॥ १६ ॥ मूर्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥ निःशल्यो व्रती ॥ १८ ॥ अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥ अणुव्रतोऽगारी ॥ २० ॥ दिग्देशाऽनर्थदण्डविरतिसामायिक[7]प्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणाऽ-तिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ २१ ॥ मारणान्तिकीं [8] सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥ शङ्का-काङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः ॥ २३ ॥ व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ २४ ॥ बन्धवध[9]च्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २५ ॥ मिथ्योप-देशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः ॥ २६ ॥ स्तेनप्रयोगतदा-हृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २७ ॥ [10] पर-विवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः ॥ २८ ॥ क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥ ऊर्ध्वाधस्तिर्य-ग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धि[11]स्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥ आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपाऽनुपातपुद्गल-क्षेपाः ॥ ३१ ॥ [12] कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्याऽसमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥ योगदुष्प्रणिधानानादर[13]स्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥ अप्रत्यवेक्षिताऽप्रमार्जितो-त्सर्गादान[14] संस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥ सचित्त[15]सम्बन्धसंमिश्रा-भिषवदुष्पक्वाहाराः ॥ ३५ ॥ सचित्त[16]निक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालाति-

---

[1] " भैक्ष " इति ग्रन्थान्तरेषु पाठः. [2] " सद्धर्माऽविसंवादाः " इति राजवार्त्तिके पाठः. [3] हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम् ॥ ४ ॥ [4] " माध्यस्थानि " इति राजवार्त्ति-कादौ पाठः. [5] नास्त्ययं " च " शब्दः. [6] " वा " इत्यस्य स्थाने " च " इत्यस्ति. [7] प्रोष-धोपवासोपभोग. [8] संलेखनाम्. [9] च्छविच्छेदाति. [10] परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीतापरिगृहीता-गमनानङ्गक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः ॥ २३ ॥ [11] स्मृत्यन्तर्धानानि ॥ २५ ॥ [12] कन्दर्पकौत्कुच्य-मौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानि ॥ २७ ॥ [13] स्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ २८ ॥ [14] निक्षेप संस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ २९ ॥ [15] सम्बद्ध. [16] निक्षेपपिधान.

क्षमाः ॥ ३६ ॥ जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्ध[1]निदानानि ॥ ३७ ॥ अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३८ ॥ विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥

———

मिथ्यादर्शनाऽविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ॥ १ ॥ सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान्पुद्गला[2]नादत्ते स बन्धः ॥ २ ॥ प्रकृतिस्थित्यनु[3]भवप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥ आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीय[4]मोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ॥ ४ ॥ पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्च[5]भेदो यथाक्रमम् ॥ ५ ॥ [6] मतिश्रुताऽवधिमनःपर्ययकेवलानाम् ॥ ६ ॥ चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रा निद्रानिद्रा प्रचला प्रचलाप्रचला [7] स्त्यानगृद्धयश्च ॥ ७ ॥ सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥ [8] दर्शनचारित्रमोहनीयाऽकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥ नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ १० ॥ गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्ध-[9] वर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेय[10]यशस्कीर्तिसेतराणि तीर्थकरत्वं च ॥ ११ ॥ उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥ [11] दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥ १३ ॥ आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १४ ॥ सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥ [12] विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥ त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा[13]ण्यायुषः॥ १७ ॥ अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥ नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥ [14] शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ॥ २० ॥ [15] विपाकोऽनुभवः ॥ २१ ॥ स यथानाम ॥ २२ ॥ ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

---

[1] निदानकरणानि ॥ ३२ ॥ [2] नादत्ते ॥ २ ॥ स बन्धः ॥ ३ ॥ [3] भाव. [4] मोहनीयायुष्क. [5] भेदा इति श्वेताम्बरजैनग्रन्थेषु श्लोकवार्त्तिके सर्वार्थसिद्धौ च पाठः. [6] मत्यादीनाम् ॥ ७ ॥ [7] स्त्यानगृद्धिवेदनीयानि च ॥ ८ ॥ [8] दर्शनचारित्रमोहनीयकषायनोकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विषोडशनवभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि कषायनोकषायावनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभा हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः ॥ १० ॥ [9] वर्णानुपूर्व्य. [10] यशांसि. [11] दानादीनाम् ॥ १४ ॥ [12] नामगोत्रयोर्विंशतिः ॥ १७ ॥ [13] ण्यायुष्कस्य ॥ १८ ॥ [14] शेषाणामन्तर्मुहूर्तम् ॥ २१ ॥ [15] विपाकोऽनुभावः ॥ २२ ॥

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैक[1]क्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २४ ॥ [2]सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २५ ॥ [3]अतोऽन्यत्पापम् ॥ २६ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥ स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ॥ २ ॥ तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥ सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥ ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥ [4]उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिंचन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥ अनित्याऽशरणसंसारैकत्वाऽन्यत्वा[5]शुच्यास्रवसंवरनिर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥ मार्गाऽच्यवननिर्जरार्थं[6] परिसोढव्याः परीषहाः ॥ ८ ॥ क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्याऽरतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याक्रोशवधयाचनाऽलाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥ सूक्ष्म[7]साम्परायच्छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥ एकादशजिने ॥ ११ ॥ बादर[8]साम्पराये सर्वे ॥ १२ ॥ ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥ १३ ॥ दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥ चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥ वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥ एकादयो भाज्या [9]युगपदेकस्मिन्नैकान्नविंशतेः ॥ १७ ॥ [10]सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराययथाख्यातमिति चारित्रम् ॥ १८ ॥ अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥ प्रायश्चित्तविनय[11]वैयापृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥ नवचतुर्दशपञ्चद्वि[12]भेदं यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥ आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोप[13]स्थापनाः ॥ २२ ॥ ज्ञान-

---

[1] क्षेत्रावगाढस्थिताः. [2] सद्वेद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २६ ॥ [3] नैतत्सूत्रमस्ति. [4] उत्तमः क्षमा. [5] ऽशुचित्वास्रव. [6] परिषोढव्याः इत्येव प्रयोगो दृश्यते राजवार्त्तिकादौ श्वे–ग्रन्थेषु च ; किन्तु ‘ सोढः ८-३-११५ ’ इति सिद्धान्तकौमुदीव्याकरणसूत्रनियमानुसारेण षत्वस्यात्र नावकाशः. [7] सम्पराय. [8] सम्पराये. [9] युगपदेकोनविंशतेः. [10] सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशद्धिसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातानि चारित्रम् ॥ १८ ॥ [11] वैयावृत्य–इति राजवार्त्तिकादौ च. [12] द्विभेदा इति श्लोकवार्त्तिके सर्वार्थसिद्धौ च. [13] स्थापनानि॥२२॥

दर्शनचारित्रोपचाराः ॥ २३ ॥ आचार्योपाध्यायतपस्वि[1]शैक्षग्लानगणकुलसङ्घसाधु-[2]मनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥ वाचनापृच्छनाऽनुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥ बाह्याभ्यन्तरोपध्योः ॥ २६ ॥ उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो [3]ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ॥ २७ ॥ आर्तरौद्र[4]धर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥ परे मोक्षहेतू ॥ २९ ॥ [5]आर्तममनोज्ञस्य सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३० ॥ [6]विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥ वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥ निदानं च ॥ ३३ ॥ तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३४ ॥ हिंसानृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥ आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयाय [7]धर्म्यम् ॥ ३६ ॥ शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥ परे केवलिनः ॥ ३८ ॥ पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति[8]व्युपरतक्रियानिवृत्तीनि ॥ ३९ ॥ [9]त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम् ॥ ४० ॥ एकाश्रये [10]सवितर्कविचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥ अविचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥ वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥ विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः ॥ ४४ ॥ सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जराः ॥ ४५ ॥ पुलाकवकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ४६ ॥ संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्ग[11]लेश्योपपादस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ४७ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे नवमोऽध्यायः ॥

मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥ [12]बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥ २ ॥ [13]औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥ अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥ तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥ पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च [14] ॥ ६ ॥

---

1 शैक्ष्य इति राजवार्तिके श्लोकवार्त्तिके च. शैक्षक इति श्वेताम्बरजैनग्रन्थेषु. 2 समनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥ 3 ध्यानम् ॥ २७ ॥ आमुहूर्तात् ॥ २८ ॥ 4 धर्म. 5 आर्तममनोज्ञानाम्. 6 वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥ विपरीतं मनोज्ञानाम् ॥ ३३ ॥ 7 धर्ममप्रमत्तसंयतस्य ॥ ३७ ॥ 8 व्युपरतक्रियानिवर्तीनि इति राजवार्त्तिके श्लोकवार्त्तिके च पाठः. 9 तत्त्र्येकयोग. 10 सवितर्के पूर्वे ॥ ४३ ॥ 11 लेश्योपपातस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ४९ ॥ 12 बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्याम् ॥ २ ॥ कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ॥ ३ ॥ 13 औपशमिकादिभव्य वाऽभावाचान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥ 14 "तद्गतिः" इत्यधिकं पदमस्ति.

[1] आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपाऽलाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च ॥ ७ ॥ धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ८ ॥ क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनान्तरसङ्ख्याऽल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ ९ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥

---

1 इदं सूत्रं धर्मास्तिकायाऽभावादित्युत्तरसूत्रमपि नास्ति ॥

परिशिष्टम्—२.

अध्यायानुक्रमेण तत्त्वार्थाधिगमसूत्रसङ्ख्या—२.

दिगम्बरजैनाम्नायानुसारेण यथा—

प्रथमाध्याये	....	३३	सूत्राणि
द्वितीयाध्याये	....	५३	,,
तृतीयाध्याये	....	३९	,,
चतुर्थाध्याये	....	४२	,,
पञ्चमाध्याये	....	४२	,,
षष्ठाध्याये	....	२७	,,
सप्तमाध्याये	....	३९	,,
अष्टमाध्याये	....	२६	,,
नवमाध्याये	....	४७	,,
दशमाध्याये	....	९	,,
		३५७	

श्वेताम्बरजैनाम्नायानुसारेण यथा—

प्रथमाध्याये	....	३५	सूत्राणि
द्वितीयाध्याये	....	५२	,,
तृतीयाध्याये	....	१८	,,
चतुर्थाध्याये	....	५३	,,
पञ्चमाध्याये	....	४४	,,
षष्ठाध्याये	....	२६	,,
सप्तमाध्याये	....	३४	,,
अष्टमाध्याये	....	२६	,,
नवमाध्याये	....	४९	,,
दशमाध्याये	....	७	,,
		३४४	

परिशिष्टम्—३.

अथ तत्त्वार्थसुखबोधवृत्तेः सूत्राणामकारादिकोशः

इति सूत्राणामकारादिकोशः.

WD 2513—GBPM—750—19-1-44.